

KYRKOHISTORISK ÅRSSKRIFT

UTGIFVEN AF
HJALMAR HOLMQUIST

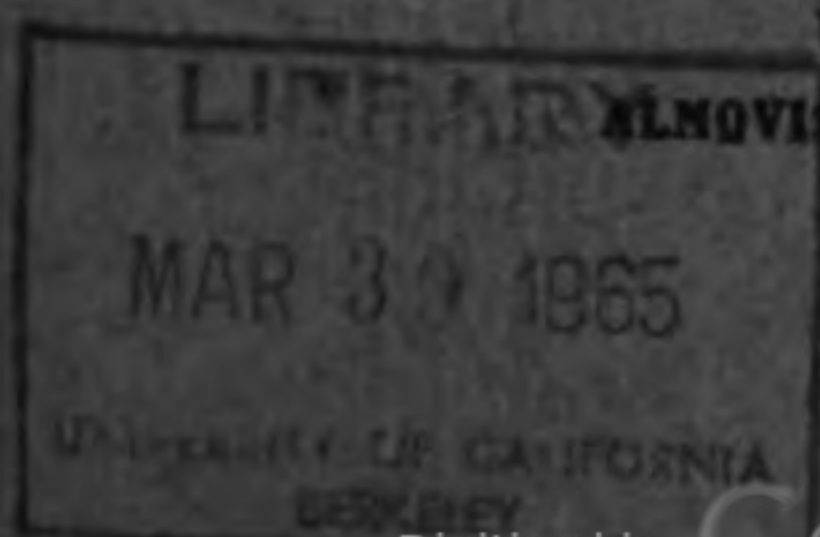
TJUGONDE ÅRGÅNGEN
1919

back-block
20-22
1919-1922
(new)

UPPSALA & STOCKHOLM

ALNOVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

SKRIFTER UTGIFNA AF KYRKOHISTORISKA FÖRENINGEN. I: 20

KYRKOHISTORISK ÅRSSKRIFT

UTOIFVEN AF
HJALMAR HOLMQUIST

TJUGONDE ÅRGÅNGEN

1919

UPPSALA & STOCKHOLM
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.
(I DISTRIBUTION)

UPPSALA 1919
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

BR1010

K9

v. 30-22

Innehållsförteckning.

	Sid.
Redogörelse för Kyrkohistoriska Föreningens allmänna årsmöte 1919	IV

Uppsatser och undersökningar.

B. RUD. HALL. Johannes Rudbeckii katekesutveckling och dess samband med tidigare andakts- och läroböcker	1
—, Den kyrkliga folkuppfostran i Joh. Rudbeckii stift	65
OTTO S. HOLMDAHL. Karl IX:s förmenta kalvinism	237
RURIK HOLM. Den svenska missionen bland lapparne och dess möte med lapparnes religion	315

Meddelanden och aktstycken.

GOTTFRID CARLSSON. Anteckningar om ett par svenska helgon	339
KNUT B. WESTMAN. Ett par fynd i Strängnäs Domkapitels Arkiv	349
N. J. GÖRANSSON. J. E. Berggren †	354

Litteraturofversikter, granskningar och anmälningar.

Nya arbeten i svensk kyrkohistoria. Af Hj. H—T	361
Till 400-årsminnet af den zwingliska reformationen. Af Hj. H—T	367
En ny källskrift för Lutherforskningen. Af Hj. H—T	369
En diplomatisk-kartografisk omstörtning af härskande meningar? Af Hj. H—T	371
Vandpunkter i Böhmens och Ungerns kyrkohistoria. Af Hj. H—T	379
O. MOE, Det monarchiske Episcopats Oprindelse. Af D. FEHRMAN	383
—, Trosregelen, der ældste Trosfremstilling og det fælles Grundlag for Apostolicum og Nicænum. I. Orienten. Af D. FEHRMAN	384
WILHELM PEITZ, S. J., Das Glaubensbekenntniss der Apostel. D. FEHRMAN	387
Notiser om till redaktionen insänd litteratur	389

Skrifter utgifna af Kyrkohistoriska Föreningen	400
--	-----

Redogörelse för Kyrkohistoriska Föreningens årsmöte 1919.

Fredagen den 30 maj 1919 sammanträdde Kyrkohistoriska Föreningen å Teologiska Fakultetens sessionsrum i Uppsala till sitt tjugonde årsmöte.

Sammanträdet öppnades av sekreteraren, som ägnade några minnesord åt aflidne vice ordföranden, f. domprosten J. E. Berggren. Till fungerande ordförande för sammanträdet utsågs därefter prof. Edgar Reuterskiöld.

Sekreteraren föredrog följande

»Årsberättelse för arbetsåret april 1918—maj 1919.

Kyrkohistoriska Föreningens verksamhet har fortgått under samma former som förut.

Antalet ständiga medlemmar har under arbetsåret varit stationärt (8). Bland de årligen betalande medlemmarna utgjorde minskningen under kalenderåret 1918 genom dödsfall 9, genom anmältdt utträde 3, tillsammans 12. 10 nya medlemmar inträdde. Antalet af dessa medlemmar, som vid årets början var 519, minskades sålunda under året med 2 och var vid dess slut 517.

Kyrkohistorisk Årsskrift för 1918 (nittonde årgången) utkom i dec. 1918. Bidrag till densamma hade lämnats af professorerna Hj. Holmquist, E. Aurelius och G. Aulén, docenterna E. Eidem, O. Holmdahl och K. B. Westman, lektor B. R. Hall, folkskoleinspektören A. Gierow, fil. d:r Y. Brilioth, fil. kand. Ernst Nygren.

Kyrkohistorisk Årsskrift för 1919 (tjugonde årgången) är slutredigerad och under tryckning. Bidrag till densamma ha lämnats af professorerna Hj. Holmquist och N. J. Göransson, docenterna Gottfrid Carlsson, D. Fehrman, O. Holmdahl och K. B. Westman, lektor B. R. Hall, teol. och fil. d:r Rurik Holm.

Uppsala den 30 maj 1919.

Knut B. Westman.»

Därpå upplästes följande

» **Revisionsberättelse,**

afgifven den 30 maj 1919.

Undertecknade af Kyrkohistoriska Föreningen utsedda revisorer hafva denna dag granskat Föreningens räkenskaper för år 1918 och därvid funnit ställningen vara som följer:

Grundfonden.

Behållning från år 1917:

Kapital	kr. 1,275: —	
Besparade räntor	» 373: 35	kr. 1,648: 35
Inkomster under året	» 89: 89	
Behållning den 31 dec. 1918	kr. 1,738: 24	

Kassakonto.

Behållning från år 1917 kr. 708: 05

Inkomster under året:

447 medlemsavgifter	kr. 2,235: —	
Postavgifter	» 203: 50	
Försålda publikationer	» 88: —	
Statsanslag	» 1,500: —	kr. 4,026: 50
Brist i kassan den 31 dec. 1918	» 272: 12	
	Summa	kr. 5,006: 67

Utgifter under året:

Författarearvoden	kr. 1,056: 56	
Tryckningskostnader	» 3,642: 63	
Postavgifter	» 189: 48	
Diverse	» 118: —	kr. 5,006: 67
	Summa	kr. 5,006: 67

Räkenskaperna hafva vi funnit noggrant och riktigt förda samt med erforderliga verifikationer försedda, och då ingen anledning till någon anmärkning i öfrigt förefunnits, få vi tillstyrka,

att full och tacksam ansvarsfrihet beviljas skattmästaren Herr Kyrkoherden E. Meurling för den tid revisionen afser.

Uppsala den 30 maj 1919.

Fr. Nath. Sandberg.

Em. Linderholm.»

I enlighet med revisorernas hemställan beviljades full och tacksam ansvarsfrihet åt skattmästaren, utn. kyrkoherden E. Meurling, för den tid revisionen omfattade.

Äfven för innevarande år beslöts, att ett kristidstillägg af 2 kr. skulle uttagas vid utsändandet af Årsskriften tillsammans med den ordinarie afgiften, 5 kr.

Ordföranden, prof. Hj. Holmquist, hade, sedan nu professuren i kyrkohistoria vid Uppsala universitet blifvit tillsatt, anhållit om afsked från befattningarna såsom ordförande, redaktör af Årsskriften och medlem i arbetsutskottet. Denna anhållan beviljades, och till hans efterträdare i arbetsutskottet valdes prof. Em. Linderholm.

Sekreteraren, doc. K. B. Westman, hade anhållit om afsked från befattningen såsom sekreterare och medlem i arbetsutskottet. Anhållan beviljades, och till efterträdare i arbetsutskottet valdes fil. d:r Y. Brilioth.

Till den efter f. domprosten J. E. Berggren lediga platsen i arbetsutskottet valdes domprosten Erik Stave.

Vid jämlikt § 4 af Föreningens stadgar verkställd utlottning af två medlemmar i arbetsutskottet föll lotten på utn. kyrkoherden E. Meurling och d:r Y. Brilioth. Vid därpå företaget val omvaldes begge.

Till kassarevisorer valdes docenten J. Lindblom och pastor F. N. Sandberg och till dessas suppleanter missionsdirektor G. Brundin och docenten O. Hippel.

Till justeringsmän för protokollet valdes prof. E. Reuterskiöld och docenten O. Hippel.

Sedan vederbörliga val sålunda förrättats, riktade ordföranden några hälsningsord till prof. Linderholm och önskade honom lycka såsom blifvande ledare af Föreningens arbete. I sitt svar ägnade prof. Linderholm ett tack åt den under de senaste öfvergångsåren fungerande ledningen af Årsskriften.

Föredrag hölls af pastor Bengt Jonzon öfver ämnet: »Etisk och religiös radikalism i svensk upplysning».

Då intet vidare förekom, upplöstes sammanträdet.

Arbetsutskottet består f. n. af följande medlemmar:

ordförande och redaktör af Kyrkohistorisk Årsskrift
professor Emanuel Linderholm,
vice ordförande: domprosten Erik Stave,
sekreterare: fil. d:r Y. Brilioth,
skattmästare: utn. kyrkoherde E. Meurling,
femte ledamot: professor K. G. Westman.

Johannes Rudbeckii katekesutveckling och dess samband med tidigare andakts- och läroböcker.

Bilaga: Nytryck af »Enfaldiga frågor» (Västerås 1643).

Uppgifter om källskrifter, litteratur och förkortningar.

Föreliggande undersökning utgör närmast en exkurs till en afdelning inom ett större, ännu otryckt arbete om »Den kyrkliga menighetens religiösa fostran och undervisning i Joh. Rudbeckii stift». Medan i nämnda bok ingår fullständig litteratur- och källförteckning, upptagas här nedan blott sådana arbeten, till hvilka hänvisning gifves i noterna utan att behöfliga uppgifter om upplaga etc. där lämnats. Därefter lösas några förkortningar.

Afh. = Joh. Rudbeckius I af B. Rud. Hall. Upps. 1911.

COHRS, Die evang. Katechismusversuche. Berlin 1900—1902.

FANT, Upsala ärkestifts herdaminne. Ups. 1842—1845.

HEFFERMEHL, Folkeundervisningen i Norge. Chra 1913.

HÖFLING, Das Sakrament der Taufe. II. Erlangen 1859.

KO 1571, Nova ordinantia och KO-förslaget 1619: Kyrkoordn. o. förslag före 1686. Sthlm 1872 o. f.

LUTHER, Sämtliche Schriften. Von J. G. Walch. X. Halle 1744.

MOE, Katechismus. I Theol. Tidsskr. Chra 1891.

MOSER, Corpus juris ev. eccl. Züllichau 1737—1738.

MUNCKTELL, Westerås stifts herdaminne. Ups. 1843—1846.

Nova ordinantia jfr KO.

PETRUS JONÆ. (WEXIONENSIS), Cursus visitationis. Rostock 1605.

REU, Geschichte des kirchlichen Unterrichts. Gütersloh 1904—1916. [De flesta citerade katekeser äro där aftryckta.]

RICHTER, Die evang. Kirchenordnungen. Weimar 1846.

SCHÜCK, Den älsta bokhandeln. I Sv. bokf. jubilei Festskrift 1893.

• Petrus Joh. Gothus. I Till Hugo Geber. Sthlm 1913.

VORMBAUM, Evang. Schulordnungen. Gütersloh 1860—1864.

WALLQUIST, Eccl. saml. Wexjö 1788—1795.

Be₄ = signum å mskr. i VGB.

SDA = Strängnäs' domkapitels arkiv.

ULA = Uppsala landsarkiv.

UCB = Uppsala universitetsbibliotek.

VDA = Västerås' domkapitels arkiv.

VDP = » » protokoll.

VGB = » » gymnasii bibliotek.

A. Öfversikt öfver tidigare hemläsning och katekesutvecklingar.

I. Medeltida och evangeliska bikt- och tröstböcker i akroamatisk form öfvergå till erotematiska folkundervisnings- och examenspena för alla.

Såväl före som i synnerhet efter det Luther utgifvit sin lilla uttydning och sin stora katekes, hade många teologer och skolmän affattat ett stort antal kortfattade dogmatiska utläggningar, af hvilka flera åtminstone bland de evangeliska voro afsedda att inläras ordagrant.¹ Somliga förelågo i sammanhängande (akromatisk) framställning, andra i dialogisk (eller sokratisk), några växelvis i båda; somliga afhandlade väsentligen blott ett, andra flera eller alla i Luthers katekes intagna hufvudstycken, somliga utlade helt andra läropunkter. Många trycktes i utlandet, andra blott i Sverige, somliga öfverflyttades till oss genom öfversättning, andra bearbetades, förkortades eller utvidgades för svenska läsare. Ofta saknade de tidigare framställningarna frågeformen och voro ej sällan afsedda att utgöra religiös folkläsning, dock ofta med inlärande och utanläsning såsom ett bisyfte — blott bisyfte —; de voro bikt- eller böneformulär, syndaspeglar, rättesnören, andaktsböcker. Bönbok, katekes och katekesutveckling voro jämförelsevis liktydiga begrepp, i hvilka hufvudvikten låg på viljelifvet och efterlefnaden. Katechetica voro framför allt ascetica. Denna karaktär hade t. ex. Luther och Erasmus främjat dels genom författarskap, dels genom önskan att hvar och en alltid skulle bära sådana andaktsböcker på sig.²

Emellertid visade sig åhörarna vanligen icke kunna redogöra för ens det viktigaste af innehållet i katekesens textord, i predikningarna eller i Luthers lilla förklaring. I synnerhet hos många

¹ Under medeltiden skedde det närmast för biktens skull. Jfr HÖFLING a. a., s. 319—321. Att de katolska ej voro mycket spridda, synes framgå bl. a. af Joh. Mathesii utsago, att han i sin ungdom ej sett någon sådan; han hade ej heller hört de fyra första styckenas textord uppläsa från predikstolen (sc. för inprägling). Luther a. a., s. 22; MOE a. a., s. 4. — Ett 30-tal evangeliska katekeser utkommo före Luthers 1529. COHRS a. a. Man har gissat än att 200, än att 400 olika katekeser utkommo under reformationstidens första 200 år. REU a. a. I upptar c:a 165 katekesutvecklingar och dem snarlika arbeten för åren 1530—1600. HOLLANDER Sv. undervisn.-väs. hist. s. 451 uppskattar de svenska utvecklingarna 1593—1693 till omkr. 50.

² Luthers Auslegung deutsch des Vater unser (1519). Jfr MOE a. a., s. 2 o. f. ERASMUS Paraclesis (öfversatt äfven till svenska).

icke-läskunniga var minnesvetandet, kunskapen om grundlinjerna, för litet omfattande för att utgöra en bärande grundval för nämnvärda insikter. Sådana kunde icke anses äga bröllopskläder och därför icke erhålla tillträde till Herrens bord eller ens vara fullmyndiga kyrkomedlemmar. Dels obligatoriska examina, dels ökning af de vanligast fordrade minimipensa måste blifva ett nitiskt eftertraktadt mål för den kyrka, hvilken dess stiftare själf befallt lära alla att blifva lärjungar.¹

Den svenska menighetens behof uttryckes på följande sätt af biskop Laurelius ännu vid 1600-talets midt: »Många och åtskilliga [= olikartade] frågor kunna icke lätteligen minnas och begripas af den enfaldiga hopen» . . . Därför borde man »lära ungdomen och folket grundligen förstå Luthers uttydning och därutaf ställa dem frågor före, ty mången är den som kan läsa uttydningen utantill, men få finnas som rätt förstå densamma.» Laurelius hade »fördenskull skrifvit en kort förklaring därpå, efter hvilken unga prästmän och eljest andra kunna sig rätta och själfva öfva».² I en viss parallellitet med latinskolan³ hade antydda smärre katekes-

¹ Luthers lilla katekes-uttydning hade efter hand kommit att undantränga många läse- och läroböcker; än oftare hade den blifvit utgångspunkt och ryggrad för samt angifvit ämnesbegränsningen åt utvecklingarna. Med eller utan »lilla utläggningens» ständiga upptagande i utvidgningspensum hade nämligen så småningom fordrats vissa korta förklaringar af andra författare såsom öfverkurs till textorden; dessa utläggningar ingingo efter hand eller sent omsider i det normala minimipensum.

² Parænesis 1650s. D2. Utvecklingen var den akroamatiska »Catechismus Lutheri, Med en kort Förklaring». — Huru Rudbeckii samtida, katekesförfattaren biskop Paulinus, på ett nästan likartadt sätt motiverar större katekesutläggningar (t. ex. sin Ethica) jfr Paulini Thesaurus Catecheticus (Præfatio).

³ Vissa af de ifrågavarande spörsmålsböckerna äro ej sällan utarbetade såsom förberedelse till eller såsom bearbetning af dem som affattades för universiteten och latinläroverken. Af Agricolas katekes för latinskolan i Eisleben utgafs äfven en något bearbetad edition på modersmålet, som användes också vid den med nämnda läroverk förenade flickskolan, hvars rektor Agricola jämväl var; den befanns emellertid — naturligt nog — alldeles för svårförståelig för sistnämnda skolas alumner, hvarför rektor mycket snart (1528) för dessa sammanskref en afsevärdt enklare lärobok, hvilken emellertid var dubbelt så vidlyftig och ej så lättfattlig som den lilla frågebok (Enfaldiga frågor), hvilken Joh. Rudbeckius låter sin flickskolas elever i Västerås inpräglä. Latinlärare i städer undervisa synnerligen ofta allmänheten och dess barn i folkliga skolor eller i än enklare undervisningsinstitutioner och torde äfven för denna menighetens undervisning hafva funnit ledning i den lärda skolans lärobok. COHRS a. a. II s. 10, 261, 273. Om Rudbeckii flickskola jfr en senare utkommande undersökning af mig.

utläggningar (vanligen i frågor och svar) då redan länge visat sig befrämja sitt syfte: att vara ett jämförelsevis enkelt och lättillgängligt medel att, trots allt, befordra och fördjupa menighetens religiösa kunskaper och det särskildt genom att underlätta öfverskådlighet och sammanhang.¹

Såsom i så många andra hänseenden inom folkundervisningen innelåg redan i Luthers Tyska mässa (1526) denna utveckling och i allmänhet den för luterska och reformerta kyrkan karakteristiska barnundervisningen medelst katekesutvecklingar. Man skulle icke allenast — såsom det dittills skett, erkänner han — lära kristendomens viktigaste hufvudpunkter utantill, utan man skulle gå från punkt till punkt och spörja, hvad hvar och en innebar samt huru åhörarna förstå dem. T. ex. »Hvad beder du?» Fader vår. Hvad ligger däri, att du säger: 'Fader vår i himmelen?' Att Gud icke är en jordisk utan en himmelsk fader, som vill oss göra rika och saliga i himmeln. »Hvad betyder det: Helgadt varde ditt namn?» — »Hur blir det skändadt och ohelgadt?» . . . »Och så allt fort: hvad Guds rike betecknar, huru det kommer, hvad Guds vilja, hvad dagligt bröd är etc.» . . . »Sådana frågor må man taga ur min Betbüchlein . . . eller själf affatta andra, tills man i hjärtat inbegripit hela summan af kristlig insikt ('Verstands') i två stycken såsom i två små börsar ('secklin'): tro och kärlek.» Därigenom skulle menigheten förmås att noga höra på predikan; så skulle »hvad i böckerna stod skrifvet, blifva in i hjärtat drifvet».

Frågeböckerna komma sålunda att i betydande mån komplettera, ja ersätta den gångna tidens små läse- och läroböcker; dessa hade ofta varit ägnade att underlätta syndakännedom, bättringslöften och kunskap vid enskilda men tvångsanbefallda förhörs-tillfällen före nattvardsgång, giftermål och fadderskap. Genom de nyare och mera kunskapsmättade, i spörsmål och svar affattade läroböckerna kunna efter hand kunskapsbesittning och examen göras till en allas plikt vid alla tillfällen. Kyrkans sträfvanden peka hän mot och förmedla delvis äfven en begynnande öfvergång för individen: från barn, omyndiga och »enfaldiga», från det oundgängliga beroendet af gudstjänsternas kunskapsmeddelelse i kyrkan, från åhörande till läsande, från minne till förstånd. Vidare möj-

¹ Jfr de tre slags gagn af katekesen, Simon Musäus uppräknar och utreder i sin Catechistisch Examen 1568. REU a. a. I:3:2:1 s. 29—31. Jfr a. a. I: 1, s. 392—416 om huru katekesutvecklingen framväxer steg för steg ur katekespredikan.

liggöra dessa små arbeten, att en olärd klockares undervisning kan i icke ringa man komplettera och t. o. m. träda i stället för kyrkoherdens fåtaliga katekes- eller barnpredikningar. Man förelägger de längre komna ibland allmänheten ett högre pensum, såsom man i länge sedan påbörjade folkskolor i utlandet lät längre komna elever flytta upp från klass II, där de inhämtat lilla katekesen, bibelspråk och psalmer, till klass III, där de skulle »förstå», allt efter som de växte till i ålder och kunskap samt läsfärdighet.¹ Genom frågeböckerna läggas helt automatiskt framför dem, som kunna lilla katekesen, ett fortsättningspensum, som hindrar dem att känna sig lärda nog och att glömma sin ställning såsom ständiga katekumener. — Medan katekesutvecklingarna så stödja och fortsätta den rörelse, ur hvilken de själfva framgått, sker så äfven i sådana hänseenden, som voro ägnade att ingifva farhågor. Den faran kunde nämligen ligga nära, att utläggningarnas så nödvändiga bidrag till ökning och systematisering af kunskapen kunde medföra äfven ett undervisnings, examens och kunskapens betonande med glömska af söckendagslifvets, viljefostrans och salighetsvägens manande kraf. Många föllo verkligen offer för kunskapsöfverskattning och lifsfrånvändhet; medan man inhämtade hvad synden var, lärde man kanske icke att fly densamma och att bruka evangeliets nådekraft till kamp och seger.² I sådan riktning leddes allmänheten långt oftare af epigonerna än af kyrkans föregångsmän; men väl kunde de senares efter hand framträdande sträfvan att låta de upplysande, läroutredande synpunkterna allt mer dominera i katekesutvecklingarna oafsiktligt underlätta ett förbiseende eller underskattande af de direkt viljeeggande momenten.

I Luthers begrepp »förstånd» innelåg ju äfven gudsordets efterföljd i hjärta och gärning, men den medeltida och den luterska hjärtefromheten kom ofta att i viss mån gifva vika för eller öfverflyglas af den lutersk-humanistiska förståndsmässigheten eller blotta kunskapsökningen, och det allt eftersom katekesförhören kommo — och måste komma — att ej blott afse erhållandet af vissa kyrkliga privilegier utan äfven att blifva en allmän folkundervisningsinstitution. I samband med denna utveckling blir den sammanhängande läroformen i de för ökande af menighetens kunskaper afsedda små böckerna allt sällsyntare; analfabeterna

¹ Jfr VORMBAUM a. a. II s. 313, 344, 345.

² Jfr MOE a. a., s. 316.

behöfva stycken i lapidarstil för att kunna lättare minnas och lättare examineras.¹

2. Två typer af katekesutvecklingar bredvid eller efter hvarandra; den ena bibehåller karakteristiska särdrag från de tidigare böckerna för bikt, tröst, husandakt och hvardagsgärning.

Särskildt under de första luterska tiderna af hänförelse, kraft och trosmod — tider af olika längd i olika land — skulle flera af de ledande andarna hafva blicken öppen för nödvändigheten att i möjligaste mån bibehålla den gamla goda luterska värdekaraktären och beroendekänslan, hvilken erhållit så många uttryck t. ex. i stora katekesen, jämte det man (likaledes enligt dennas t. o. m. närmaste syfte) i dittills okänd grad ville verka för den ökning af kunskap och insikt om trosvägen, utan hvilken ingens — åtminstone ingen vuxens — pålitliga vandring å densamma voro tänkbar. Ledare bland protestantiska ortodoxa och enhetsifrare afsågo ett både-och: både att upplysa, innöta, examinera och att frammana individens personliga ställningstagande och frälsningssökande. Böckerna tillhöra på en gång och i tydlig grad ascetica och catechetica. Och när den äktluterska strömningen når Sverige helt och fullt under 1580—1640-talen — liturgistridens och än mer de stora biskoparnas tid — då är det på grund af, till följd af och därigenom, att lära och lif äro ett, d. v. s. att de såsom kanske aldrig eljest klart afses och nitiskt påfordras skola vara ett. Det är i denna miljö, såsom ett resultat häraf och en häfstång härför, som vi senare skola lära känna Enfaldiga frågor och dess författare.

Katekesutvecklingarna — liksom jämväl konfirmationen och visitationerna² — äro därför de protestantiska, liksom förut de

¹ Efter de folkliga frågeböckernas framträdande eller deras nämnvärda spridning hos oss är den sammanhängande läroformen representerad blott af Laurelii nyss antydda »Catechismus Lutheri» samt af vissa enstaka, ofta i undervisningsreformerande syfte utgifna läroböcker (t. ex. 1917 års katekesförslag). Att den nämnda läroboken utan frågor användes vid skolundervisning (t. ex. omkring 1660 i Stora Tuna?) jfr Güthräi manuskript Be4VGB (aftryckt i HALL Valda aktstycken, s. 155—160).

² Ett mycket stort antal katekesutvecklingar återfinnas i kyrkoordningarna just å afd. för konfirmation eller för visitation; de tre handhades ofta närmast af samma stifts- eller kontraktsmyndigheter och vid samma tillfällen: konfirmationsförhöret var en del af visitationen.

katolskt-sekteriska, reformströmningarnas kraftigaste uttryck för nitälskan i afseende å menighetens kristendomsundervisning och salighetsvandring och det i tydligt betonad olikhet mot den katolska moderkyrkans slapphet å detta högviktiga område. De mest spridda frågeböckerna (och äfven konfirmationen) — så märkligt det än kan synas till följd af senare öfverdrifter och missbruk — hafva vanligen sin upprinnelse i oppositionellt-reformatoriska, på lifvets kraf och behof inriktade kretsar, — och detta gäller i ej ringa mån äfven de läroböcker, som befinnas hafva få eller inga uttalanden af direkt bevekande art.

Würtembergsreformatorn Brenz är, redan före Luthers viljebetonande katekeser 1529, det främsta bland de tidigare exemplen på huru synpunkterna gagn och kraf läggas å utredningen. Hans katekesutveckling sattes senare så högt, att den förklarades vara ett sammandrag af Luthers stora katekes. Och senare finna vi än tydligare likheter mellan den svenska Enfaldiga frågor och en annan viljebetonad frågebok, Joh. Spangenberg, som verkligen var en fri ombildning i frågeform af Luthers nämnda »tyska katekes». — Det är emellertid blott första editionen af Brenz' katekes för vuxna, som har ett starkt särdrag af gagnbetoning, och äfven där förefinnes det blott i fråga om andra hufvudstycket.¹ Hans omarbetade, sedan mycket efterbildade upplagor upptaga endast föga frågan om våra förpliktelser; styckena utgöra nästan uteslutande blott en förståndsmässig redogörelse för läropunkternas innehåll. En sådan utveckling synes — mer eller mindre tidigt och tydligt — äfven i andra land. I hessiska länder t. ex. anbefalldes 1560—1590-talen en konfirmandbok med öfverallt framträdande nyttobetoning, hvilken ofta är påtagligt påverkad af, utgör en parallell till eller har påverkat öfriga viljeväckande katekesförklaringar, dem vi senare komma att stifta bekantskap med såsom förebildliga för Rudbeckii Enfaldiga frågor och dennas svenska

¹ Af Brenz' katekeser 1528 var »Fragstück» afsedd för smärre barn, »Vnderricht vnd auslegung» för vuxna och gamla. Bland andra hade äfven Butzer och Rosentritt utgifvit samtida editioner för äldre och yngre, den förstnämnda t. o. m. två gånger (1534, 1537); sistnämnda är äfven en tredje: för de yngsta. REU a. a. Rudbeckius, hvars edition är något större än Brenz' och Gesenii minsta, har ej tilltrött sitt stift att kunna inöfva ett än större pensum, — liksom han ej heller affattar något större kateketiskt arbete såsom handbok för prästerna (t. ex. i likhet med dem Paulinus och Matthiæ utarbetade). Jfr MOE a. a. t. ex. s. 58—73, 84, 94 om det följ., som delvis stöder sig därpå. Jfr HÖFLING a. a., s. 388—392 noter.

efterföljare. Såsom i Würtemberg (Brenz' arbetsfält) och såsom säkerligen äfven i flera andra luterska land så inträffar ett sekel efter nämnda viljereformerande läroböckers framträdande den här nyss antydda förskjutningen äfven i de hessiska landen, om än efter delvis andra principer än de Brenz'ska: man bortser icke från gagnet och gör icke nämnvärda förändringar i förekomsten af ifrågavarande stycken, men man intager ett flerdubbelt antal nya frågor af enbart upplysande syfte. Och vi skola senare finna, hurusom Rudbeckii Enfaldiga frågor, som i väsentliga punkter är lik de tidigare hessiska editionerna, skulle äfven däri komma att likna dem — och kyrkan —, att boken genom tillskott och bearbetningar å 1660—1680-talen erhåller en mera kunskapsbibringande, mindre direkt viljebevekande karaktär. Redan före dessa bearbetningar hade hos oss t. ex. Laurelii Christlige Spörsmål, med hvilken Enfaldiga frågor så ofta förväxlats, ställt sig än tydligare under den förståndsbronade kategorien.

Det är denna allmänna utvecklingsgång, som här förut åsyftats såsom utslag af lutersk-humanistisk förståndsmässighet. Den är hos synnerligen många tydligtvis blott en slutföljd af principen, att predikan skulle framhålla både lärans innehåll och lifvets kraf, boken däremot blott det förra. Men för andra blef boken ett led i betonandet af kunskapen — gudsfruktans förutsättning hos vuxna — med glömska att betona gudsfruktan själf. Ascetica blir öfvervägande eller enbart catechetica. Medan sålunda de tidigare — de senmedeltida och tidigt-luterska — öfvervägande stått i folkuppfostrans (viljebildningens, fromhetslivets) tjänst och medan examination blott sällan förekom, vill hvad vi kunde kalla det mellersta stadiet (där det äktluterska får tydligare framträda) tillgodose behovet af både undervisning och omskapning; det vill tillgodose dem i samma grad, i innerligaste förening med och beroende af hvarandra. Det tredje stadiet beaktar hufvudsakligen undervisningens, kunskapens kraf, medan uppfostrans, fromhetens visserligen inneligger däri men icke framträder synligt för alla.

Skiljaktligheterna i de luterska första 200 årens katekesutläggningar bestå emellertid i meranämnda avseende ej sällan mindre däri, *huruvida*, än däri, i *vilken utsträckning* gagn-, värde- och viljebetonande sypunkter anläggas. En uppdelning blir då alltid i viss mån godtycklig, men några karakteristika äro ofta jämförelsevis lätt funna. Man undervisar efter hand allt oftare om salighetens väg på sådant sätt, som om läsaren redan vandrade

på den och behöfde enbart upplysning för att fortsätta på den vägen; de mera voluntaristiska fortsätta med att utpeka hvad läsaren måste göra för att komma in på den och sedan rätt vandra den. De förra minnas kanske främst Jesu ord, att det eviga lifvet består i att *känna* Gud, eller Luthers maning, att alla böra »*förstå*», — hvarvid de hufvudsakligen understryka förståndsmomentet; de senare minnas, att man bör vara ordets görare och icke allenast hörare. De förra göra sig ofta möda att vederlägga villomeningar, de senare sällan. De förra synas utgå från att lärostoffet skulle utläggas rent och klart, de senare från att så skulle ske för »enfaldiga». De förra äro ofta abstrakta, detaljerade, definierande; de senare ej sällan konkreta, upptaga ej många utredningar och hafva enkla eller inga definitioner. De förra gå gärna utöver textordens närmaste innebörd; de senare understryka, sammanställa eller förtydliga blott få, särskildt betydelsefulla, redan af lilla katekesen tydligt framhäfda läropunkter och det i syfte att framhäfva dels dessas innebörd i och för sig inför förståndslifvet, dels äfven deras kraf på individens viljelif, dels deras värde för hans hela personlighet. Hos några författare eller hos vissa upplagor af dessa författare formas dessa senare egenskaper ofta under frågan: Hvertill gagnar? I hvad syfte? Om än svaret därå ej sällan — det bör understrykas — blir enbart en innehållsredogörelse — så är ofta fallet hos Rudbeckius —, så finnas i ifrågavarande böcker äfven till viljan appellerande gagnfrågor. Och framför allt: alla följande egenskaper: gagn-, värde- och förpliktelsebetoning, lättfattlighet samt inskränkning till textordens påtagliga innebörd finnas samtidigt och utprägladt framträdande hos dem, som vi här med ett otillräckligt täckande uttryck kallat gagnbetonande. Jämförelsevis enkla, ja mycket enkla kunna jämväl de öfriga ofta vara, men de hafva ej samtidigt alla de öfriga egenskaperna, åtminstone ej i sådan grad som de, hvilka direkt kräva ställningstagande och sinnesändring.¹

Då Rudbeckius affattar den voluntära undervisningsboken

¹ WAHLFISK Kateketiska undervisningen (1889, s. 44): »Någon mera enkel, klar, folklig kateketisk undervisningsbok utom Luth. l. katekes, har icke funnits på vårt språk» än Laurelii Christlige Spörsmål. Det är betecknande, att HACKLIN (Laurelius II s. 123) gillar uttalandet i den tro, att det fällt om Enfaldiga frågor. Om den sistnämnda boken liksom äfven om t. ex. Paulini Catechismus och vissa öfversatta böcker kunde WAHLFISKS yttrande fällt med minst samma berättigande.

Enfaldiga frågor — bevis härför senare — hade han sålunda många meningsfränder; sådana funnos och hade funnits jämväl i vårt land. Petrus Joh. Gothus hade före Rudbeckii biskopstid låtit försvenska eller omtrycka en stort antal kateketiska och andra religiöst-didaktiska arbeten för menigheten (liksom ock andra för lärda läsare) Denne flitige translators och förläggares verksamhet medförde ett högst väsentligt tillskott till spridandet hos oss framför allt af bön-, tröst- och botböcker, i hvilka jämväl det upplysande momentet är starkt framträdande och hvilka utgöra ett uttryck för just den första luterska, lifsdugligt trosfriska mansålderns religiositet.¹ Genom en enskild man har näppeligen något land (utanför Sachsen) öfvergjutits af en så rik äkt-luthersk ström som just Sverige. Och detta torde i icke ringa mån hafva bidragit till att den luterskt präglade religiositeten framträder mest under och halfseklet efter hans verksamhet samt att den i väsentliga drag stannar kvar kanske längre hos oss än i något annat land.

B. »Enfaldiga frågor» af Joh. Rudbeckius d. ä.

I. Bokens plats i utvecklingen; användning.

Bland svenska spørsmålsböcker är Enfaldiga frågor att anse som den mest betecknande för den gagnbetonande hufvudgruppen. Den är jämväl den första svenska katekesutveckling af betydelse, som åtminstone i någon mån är att anse såsom ett originalarbete af en svensk man och som på samma gång verkligen blifvit införd såsom ett organiskt led i menighetens och såsom obligatoriskt led i åtminstone vissa icke-latin-läsande barns kristendomsundervisning. Senast från dess affattande, som skett kanske redan

¹ Då han t. ex. redan i titeln å en postilla angifver, att den i hvarje predikan lämnade en speciell »lära, tröst och förmaning eller varning», och då den i påtaglig mån just betonar hjärtats dragande till Gud, så är det i full öfverensstämmelse med den luterska tidens sträfvanden samt med Rudbeckii syften i predikningar och katekesutveckling. Det var ej blott med motivering i sin egna kroppsliga krämpor utan framför allt i enlighet med sin och den gångna olycksfyllda tidens behof och längtan, som han förvärvade oss undervisningslitteraturen mestadels i form af tröst-, bot- och bönskrifter; särskildt efter trösteböcker »vardt mycket frågadt», konstaterar han 1597. Det var därför, äfven och mest, ur sistnämnda synpunkt synnerligen berättigadt, att han tillägnar sina böcker furstliga, adliga samt biskoparna och prästerna och alla ständer, d. v. s. han beder dessa sekundära, mestadels aflönade uppfostringsorgan om någon ersättning i form af ekonomiskt understöd.

under 1620-talets förra hälft¹, hafva vi att datera en svensk sträfvän att ej blott möjliggöra och erbjuda utan äfven att förverkliga och kontrollera, att alla lärde och förstodo kristendomens hufvudpunkter och det i en ej alltför snäf omfattning, ja att till det dittills gällande mimimipensum (lilla katekesen med böner), hvilket mångenstädes först nu skulle komma att begynna blifva allas egendom, lägga en väsentligen ökad minneskunskap och insikt. Och äfven om det stöd för denna datering, som kan ligga i Västerås boktrycksförtecknings uppgift om den supponerade första upplagans undertitel, skulle visa sig ej hållbart, så hafva vi i hvarje fall att senast under det nämnda 1620-talets senare hälft [då sagda upplaga trycktes (senast sept. 1628) och då synodalbeslut om dess användning vid predikan fattas (sept. 1629) i Västerås] se begynnelsen till ett allmännare och kontrolleradt folkupplysningsarbete med tillhjälp af större frågeböcker. Medan växiö- och strängnäs-biskoparna affatta blott ett obetydligt fåtal frågestycken, medan de och Rudbeckius i KO-förslaget 1619 intaga de få s. k. luterska frågestyckena — allt för skriftermålet — och medan Matthiæ's tidigare upplaga af Libellus var afsedd blott för adelskolan och därjämte saknade spörsmål, så är Enfaldiga frågor den första kända katekesutveckling, som en svensk stiftschef affattat tydligtvis för att utgöra dels en hjälpreda vid den allmänna och offentliga kontrollen öfver han egen kyrkomenighets (och gärna äfven andra stifts) kunskapstillägnelse, dels en lärobok för att inpräglas af så många som möjligt.

Nämnda undertitel uppgifves ha lydt på följande sätt: »Spörsmål om vår kristendoms stycken, som enfaldigt folk bredvid Luthers katekes i visitation förhållas pläga». Det sista ordet talar om en redan införd sed, och ur visitationer hade ju tidigt flera evangeliska katekeser framträdt. Emellertid är källan ej pålitlig, och af upplagan själf är hvarje exemplar försvunnet. Att i alla följande kända upplagor slutet af undertiteln lyder: . . . »stycken för enfaldigt folk att förfara huru de sig häruppå förstå», kunde vittna om att så stått äfven i första upplagan², men däri kan ock

¹ Om sådant affattande och användning en längre tid före tryckningen tala äfven utländska urkunder; jfr REU a. a. I:2:1, s. 252, 253, 283.

² COHRS a. a. IV, s. 256—262. De af Rudbeckius och medbiskoparna i KO-förslaget 1619 (s. 418 o. f.) intagna Frågestyckena vid boten motiveras därmed, »att predikanterna [må] kunna märka, huru åhörarna saken förstå, helst ungdomen». Jfr titeln å Gesenii mindre katekes: »Några enfaldiga frågor öfver den enfaldiga katekesen, hvilken ock den enfaldigaste måste åtminstone förstå».

inneligga en ändring, motiverad af den då verkligen pågående utvidgningen i examenstillfällen.¹

Intetdera alternativet, ingendera undertiteln behöfver innebära, att boken måste vara en utanläxa för menige man. Dels saknas i bevarade källor hvarje uttryck, som kan tolkas såsom obligatoriskt kraf å dess inlärande af folket i gemen eller af flertalet unga; dels upptager »Enfaldiga frågor» på latin den anmaningen till prästen att genom exempel åskådliggöra en viss lärosats (verk synd mot olika bud). Ett svagt stöd för antagandet om icke-obligatoriska kraf gifves äfven i den metodik, som troligen Rudbeckii f. d. elev, biskop Gezelius (1666) låter åtfölja den ena af sina katekesupplagor, hvilka utgöra en liten utvidgning af just Rudbeckii bok; han säger, att flertalet frågestycken, »i synnerhet där Dicta Scripturæ citeras», äro intagna »dels för konformitetens skull vid lärarnas (prästernas) utläggning af textorden, dels för dem som kunna läsa i bok». Men såsom frågestycken utan hänvisning upptager utgifvaren blott ett tiotal kortfattade svar², medan de öfrigas antal är sex gånger så många. Och då Rudbeckii vän och efterträdare, Laurelius, utgifvit sin i akroamatisk form affattade »Catechismus Lutheri med en kort förklaring», så betonar äfven han uttryckligen, märkligt nog, att så ej skett »till den ända, att ungdomen skall läsa den utantill, utan att examinerator skall sålunda, som däruti af Guds ord anledningen gjord är, förklara Luthers mening och uttydning på hvart stycke, hvaraf följer, att ungdomen lärer svara till många nödiga och hälso-samma frågor» . . . »Genom ett sådant samtal lära de väl och grundligen förstå, hvad det är som de läsa, och utantill minnas. Vårt uppsåt är godt, om det eljest rätt uttydes, begripes och utföres».³

¹ HOLMIUS Enfalliga spörsmål (1650), affattad på grundvalen af Paulini o. a:s skrifter, har i titeln angifvit styckena vara »nyttige för enfaldigt folck, som intet kunna läsa eller aff widlyfftige predikningar så grundeligen dem fatta och begripa». VULTEJUS Enfaldige spörsmåhl (1684) blef »inrättat för ungdomen . . . til een trogen underwijsningh», och det blott för Riddarholms och Bromma pastorat.

² Utom dem som redan inlärts i lilla katekesen.

³ Parænesis (1650), s. D2—3. Att det är »Catechismus med förklaring» han afser, framgår af några anförda exempel på pastors frågeställning. Frågorna kunde lätt formas ur början på hvarje liten afdelning; så blef arbetet genom denna uppdelning en förtäckt frågebok. Jfr ock Laurelii intressanta bref af 14/3 1650 (om bokspridning) Westinska saml. UUB 969 n:o 72: ungdomen skulle icke »besväras till att läsa den utantill men de som kunna läsa i bok bruka den sig till undervisning så mycket som de själfva hafva hug och vilja därtill». Parænesis var att anse som dess företal.

— Då, såsom antydts, ej heller några som helst källor från Rudbeckii stift tala om spörsmålsinlärande eller förhör såsom villkor för t. ex. nattvardsgång¹ eller om betyg öfver ådagalagda kunskaper i katekesutvecklingen, så torde man vara berättigad antaga, att inpräglande varit under hans tid en jämförelsevis eller helt frivillig angelägenhet för menigheten. Endast ett år under Rudbeckii sista lustrum intygas, att de få eleverna i den högsta afdelningen i stiftsstadens elementära flickskola hade lärt »Spörsmålen». Prästerna — åtminstone i stad — däremot var det genom det antydda, hittills troligen okända synodalbeslutet 1629 förhållet »att katekesen samt dess enfaldiga spörsmål tillika med katekesens årsläxa uti ottesången fliteligen och troget uppläsas uti Guds församling och med allvar drifven varder».² »Drifva» är tidens uttryck för innötning och förhör.

Emellertid var det jämväl klart, att den hos det stora flertalet förefintliga bristen dels å kunskaper i de ännu enklare elementerna, dels å läsfärdighet och böcker ofta och länge nödgade visitorerna liksom äfven gemene prästerskapet, klockarna och allmänheten till att koncentrera arbetet å lilla katekesen. I den mån församling och individ var mottaglig för en fortskridande eller sammanfattande påbyggnad och i den mån behovet däraf tråget betonades af kyrkan, inhämtade man så frågestyckena vid dessas uppläsning och utläggning i katekespredikningar samt i den efter hand framträdande klockarskolan och konfirmandundervisningen. Bokens nämnda maning på latin rörande exemplifiering af läropunkterna vittnar om dess afsedda brukbarhet för prästen; ett likartadt syfte framhålles ju äfven i citatet här (A: 1) rörande Laurelii Catechismus Lutheri. Visitor skulle så genom samma lilla arbete vinna handledning vid undersökningen därom³, huruvida och i hvad mån prästerna med sina uppläsningar och utredningar verkade dels i förståndsupplysningens och särskildt i viljefostrans tjänst, huruvida de sålunda äfven i detta hänseende följde Mose, Kristi, Pauli och Luthers enträgna

¹ Längre åtnjöt man där nattvarden t. o. m. utan kunskap om Luthers lilla uttydning och bönerna; många nattvardsgäster kunde ej ens alla textord.

² Om pigescholan 1645: Kyrkohistoria 2a, s. 41; om synoden Nordinska saml. 1910 act. 20; Uppsala universitetsbibliotek.

³ Rudbeckii bok skulle tydligtvis vinna sådan användning, äfven om dess första upplagas undertitel icke skulle hafva angifvit det och fastän inga senare upplagor eller editioner upptogo bestämmelse därom.

maningar, och huru allmänheten »förstod», — ordet taget just i den både förstånds- och viljelifvet inbegripande betydelse, som Luther gifvit det t. ex. i Tyska mässan och i sina katekeser. Att det just var biskopar och prostar, som affattade så många katekeser, torde haft en motivering i detta kontrollerande syfte; att vi här senare komma att fränkänna professor Laurelius, som icke blef biskop förrän 1647 (1648), äran att hafva affattat eller utgifvit Enfaldiga frågor och det så tidigt som 1627 eller 1632 eller 1635, har en allmän orsak i det märkliga men i sig ganska självklara faktum, att stiftsmyndigheten realiter ägde skyldighet tillgodose sina menigheters behof äfven af läroböcker.¹

I och med det att katekesutvecklingen så ville tjäna stifts- och kontraktsmyndigheternas kontrollerande verksamhet, kom den ju att bidra till befrämjandet af homogenitet och till afhjälpan af eventuellt föreliggande missförhållanden; präster och menighet få ögonen upp för betydelsen och behovet af individuell och social viljekristendom, för tro som omskapar och som yttrar sig i gärning. Boken får betydelse både såsom rättesnöre och såsom läxbok för menigheten.²

Fastän så ej varit det primära syftet, torde prästmännen alltså försökt förbereda sina församlingar och ej minst ungdomen att kunna svara rätt just å dessa spörsmål, d. v. s. att ordagrant inpräglade dem, — alltså en motsvarighet till hvad fallet var i Rudbeckii nämnda skola för fattiga flickor i Västerås, och jämväl i viss mån en motsvarighet till hvad 1686 års kyrkolag sedan anbefallde i fråga om de (äfven af Rudbeckius införda) hembesöken, vid hvilka pastor enligt kyrkolagen (24 § 22) skulle »undervisa de gamla om de frågor, han vill dem i kyrkan föreställa, på det de må vara beredda på tjänliga svar». Så blir katekesutvecklingen i ej få fall äfven en läxbok, och det var tydligtvis för att tillgodose äfven denna på en gång eventuella och önskvärda synpunkt, som Rudbeckius gifvit frågeboken dels den utomordentliga enkelhetens form³, så att äfven de flitiga gudstjänstbesökare som icke läst eller

¹ Jfr MOE a. a., s. 216, 217; JOH. RUDBECK i KÅ 1911.

² Jfr hvad här senare säges i not om Sparrman och om Petrus Rudbeckii borttagande af den latinska uppmaningen till pastor att exemplifiera vissa lärosatser.

³ Frånräknas spörsmålen rörande lilla katekesens ordagranna uppläsning återstå 4 ja- och nejfrågor,

lärt den, skulle kunna svara i sak riktigt på dess frågor, dels frågans och svarets form, sålunda icke en sammanhängande framställning, såsom hans tidigare, för irrläriga präster afsedda lilla dogmatik. Då biskopen bl. a. just å inspektionsresorna fick i sorglig grad bevittna svårigheten att bringa allmogen, syndarna, barnen till lefvande insikt, till att besvara »grundfrågor», så var en sådan lärobok välbehöflig äfven för menigheten och det i all synnerhet så länge läsfärdigheten var i ringa mån utbredd. Detta vinner stöd jämväl af linköpingsbiskopen Jonas Petris ord (1637, då han anbefallde en handledning vid katekespredikningar, hvilken äfven upptog en liten katekesutveckling): »När somliga upprepat [lilla] utläggningen, veta de näppeligen ändå hvad de svarat».¹ Laurelii något senare klagan öfver samma sorgliga förhållande har här tidigare citerats. Och redan före sin andra synod (1620) hade Rudbeckius hunnit göra den erfarenheten, att man behöfde kontrollera, huru åhörarna »höra predikan och hvad de lära däraf, i synnerhet ungt folk, som eljest kanske liten akt gifva däruppå»², ett uttalande, hvilket närmast torde åsyftat just katekespredikan, och hvarvid redan då önskemålet om eller planerna å en liten katekesutveckling synnerligen väl kan hafva legat honom i sinnet. Det torde därför ej vara minsta tvifvel underkastadt, att Rudbeckius innerst gärna önskade, att så många som någonsin var möjligt inhämtade hans Enfaldiga frågor utantill.

Häri liksom i mycket annat liknar Rudbeckius sin samtid och den gångna tiden. Många hade redan hunnit än längre. Såsom hvarje annat framsteg inom folkuppfostran hade vunnit önskvärd eller åtminstone afsevärd utbredning endast därigenom, att det frivilliga och erbjudna gjorts till obligatoriska kraf, och därigenom, att förverkligandet nitiskt kontrollerats, så var det af största be-

16 svar, som upptaga 1—2 korta rader med vanlig stil,

18	»	»	»	3—4	»	»	»	»	»
11	»	»	»	5—6	»	»	»	»	»
6	»	»	»	7—8	»	»	»	»	»
3	»	»	»	9—10	»	»	»	»	»
2	»	»	»	minst 20	»	»	»	»	»

Därtill komma de få, korta, i svarform icke affattade bibelspråken och de få sammanfattningsorden i slutet. T. ex. i Munthes norska utläggning upptagas många stycken af flera sidors längd.

¹ KÅ 1914 s. 212. Boken var Paulini Thesaurus (med Catechismus).

² Rudbeckii kyrkostadgar I:7; VDP höstsynoden 1620. Jfr KO-förslaget 1619, s. 418.

tydelse, att den särskildt för analfabeter högnödiga katekesutvecklingen allmänliggjordes ej blott genom att insättas i det sig framarbetande systemet af undervisnings- och examensinstitutioner inom folkundervisningen — ett stort framsteg redan det — utan äfven genom att göras till obligatoriskt pensum. Redan å 1530-talet och alltför sedan intogos katekesutvecklingar i kyrkoordningarna såsom konfirmandpensa och blifva så den verksammaste faktor för kristendomspensas allmänna höjande, som någonsin anbefallts (— om nu dessa stadganden verkligen efterlefdes).¹ Redan och senast i Schwabiska Halls KO 1543 hade förordnats, att Brenz' utläggning skulle läsas utantill ord för ord i hemmet genom husfaderns och i kyrkan genom pastors försorg — detta sålunda vid en tid, då ej ens alla katekesens textord anbefallts såsom minimipensum i Sverige. Nämnda stadga motiverade krafvet härå därmed att de unga måtte få en bestämd grundval i den kristliga läran, icke förvirras genom mångahanda vidlyftiga läror och icke föras ut i det ovissa. Så hade jämväl flertalet af de utländska spörsmålsböcker, som mer eller mindre direkt utgjorde mönster för Rudbeckii katekesutveckling, varit just konfirmandfrågor och sålunda ett — åtminstone på papperet — af alla i respektive land fordradt pensum.

Att spörsmålen vanligen måste inpluggas, hindrar icke, att man med dem ju dock ursprungligen afsåg att ge insikt för tänkande, att ge kunskap, som skulle undersökas i afseende å kvaliteten, icke å kvantiteten. Resultaten af profvet i katekesutvecklingen antecknas ej i kvantitetskolumnerna (I—II) för utanläxor utan i spalten III för »usus» eller »förstå», d. v. s. för förmågan att med egna ord besvara grundfrågor öfver bibel- eller katekestexters och predikningars innebörd. Kunskaperna i katekesutvecklingen »vägas»; de »räknas» icke, såsom fallet var med kunskaperna i textorden och lilla uttydningen. Att det särskildt i Rudbeckii Enfaldiga frågor — och för öfrigt i hela hans lärare- och biskopliga gärning — är i minst lika hög grad fråga om hjärtats som om förståndets tillägnelse af kristendomssanningarna, kommer att framgå äfven af det följande. Man har sagt Spener vara epokgörande ifråga om katekisationen (samt konfirmationen) och speciellt i afseende å den

¹ Toltz fordrar — troligen redan före 1529 — att hans skolelever skulle lära hans »lilla handbok» utantill; Melanchthon, Pinicianus, Braunfels, Agricola o. a. hade tidigt stora kraf å utanläsning af dogmatiker och katekesutvecklingar. Enligt COHRS a. a. IV, s. 19—21, 415.

på det religiösa lifvet inriktade undervisningen, men i hufvudsak är han blott en af de många arftagarna till Luther; andra sådana äro Rudbeckius och vissa andra framstående ledare för den svenska kyrkan under tidehvarfvvet 1580—1650. Det ådagalägges ej minst af Enfaldiga frågor.

2. Öfversikt af och utdrag ur innehållet, ådagaläggande dels att efterbildning ägt rum i rikt mått, dels att Joh. Rudbeckius är författaren.

Inga af de anförda fakta peka otvifvelaktigt på att just Rudbeckius författat den meromnämnda utredningen, om än enkelheten, åskädligheten och viljebetonandet synnerligen väl harmoniera med just *hans* predikningar och andra uttalanden. Också har boken, så ofta den blifvit i litteraturen uppmärksammas, vanligen tillskrifvits Laurelius¹ och förväxlats med t. ex. de mera kända »Christlige Spörsmål», hvilka ingå i dennes KO-förslag och hvilka utkommit i nya upplagor ända in i 1800-talets senare hälft.² — Efter ett bestämdt uttalande i negativ riktning af H. LUNDSTRÖM har först en Joh. Rudbeckii kände ättling och namne positivt utpekat en annan författare än Laurelius: »Det torde med tämligen stor visshet kunna antagas, att densamma [editionen 1627] är ett verk af Västerås-biskopen Johannes Rudbeckius att användas vid visitationerna (se titeln)». Något skäl härför har han emellertid ej uppvisat; och alla de nu kända upplagorna, sålunda äfven den här senare aftryckta, anser han vara af Laurelius. Det citerade tillägget om användning vid visitationerna har måhända (såsom här antydts) icke stått i titeln å boken; det enda antydda skälet till »antagandet»

¹ Alla kataloger öfver och exemplar af boken, hvilka jag sett, hafva varit försedda med anteckningar, att Laurelius är författaren. Berömvärd är JOH. RUDBECKS inventariska redogörelse i KÅ 1911 (med en mängd bibliografiska uppgifter). LUNDSTRÖM Skisser, s. 323, samt WAHLFISK Kateketiska undervisningen, s. 44, och andra hafva talat om Christlige Spörsmål såsom affattade af Laurelius; ej heller för detta påstående synes någon hafva lämnat ofärdiga bevis. I detta fall, liksom i afseende å Ol. Petris En skön nyttig undervisning, följes här bruket. Att den ingår i Laurelii KO-förslag och stundom trycktes tillsammans med Catechismus Lutheri, äro ej tillräckliga skäl.

² Bl. a. ingick den i Svebilii katekes 1689 och i Schartaus »Undervisning», det senare åtminstone ännu år 1858. Små skiljaktligheter finnas mellan de i Laurelii KO-förslag intagna spörsmålen och vissa senare editioner af densamma.

är mycket osäkert.¹ Hafva frågestyckena verkligen användts vid nämnda tillfällen, kunna de hafva affattats af någon prästman i stiftet (t. ex. Hedemoraprosten Er. Sv. Roslagius, katekesutgifvaren) eller vara en öfversättning (såsom Olaus Petris »En skön nyttig undervisning» eller Petrus Joh. Gothi många undervisningsböcker). Detta till trots kommer min undersökning att uppvisa riktigheten af det intressanta »antagandet» men därjämte ock att förkasta antydda författares på alla bibliografer stödda mening, att Laurelius affattat det nu kända arbetet Enfaldiga frågor. Intet skäl talar

¹ JOH. RUDBECK i KÅ 1911. Han citerar, utom salukatalogen, Schef-ferus, Stiernman, Fant, Hammarsköld och Bygdén.

H. LUNDSTRÖM Skisser, s. 323, har — först af alla och hittills ensam — påpekat det vara »så godt som visst, att Laurelius icke haft det ringaste att skaffa med dessa frågors tillkomst». Han liksom alla andra håller emellertid icke editionerna eller upplagorna rätt åtskilda. Angifvande Klemming såsom stöd talar han om en karakteristisk skillnad emellan 1641 års och öfriga tidiga kända upplagor (t. o. m. år 1661). Men förvisso var olikheten obetydlig, om nämnda 1641 års upplaga var, såsom de synas mena, lik 1664 och 1670 års edition. Jag håller dock före, att 1641 års upplaga är alldeles lik Joh. Rudbeckii öfriga upplagor (inklusive 1661) och att sålunda skillnaden är ingen alls. I 1664 och 1670 års upplagor angifves nämligen, att de voro »omtryckta och något förbättrade» editioner af 1641 års upplaga; enär förändring sålunda skett då (1664) och enär förändringen är så obetydlig som den verkligen är i förhållande till alla kända upplagor före detta år, så måste det vara visst, att 1641 års upplaga är lik de många upplagor, som gingo förut (åtminstone f. o. m. 1632), som gingo efteråt (åtminstone 1643, 1647, 1661) och som alla äro inbördes ordagrant lika, trots det att de tryckts i tre olika städer. Alla de kända upplagorna äro lika hvarandra, så ock alla kända af de från Västerås utgifna; troligt är det då ej, att en enda nu okänd, tryckt å detta tryckeri efter somliga och före andra af dessa inbördes lika upplagor under förf:s lifstid, skulle vara olika, ja karakteristiskt olika. Först en senare tid och en senare editor kom med ändringarna. Det är blott denna editors (Petrus Rudbeckii) andra omarbetning, icke första, och än mindre är det förvisso biskop Joh. Rudbeckii upplagor, som karakteristiskt skilja sig från 1641 års-exemplaren. — Härmed är intet bevisadt om 1627 års upplaga. Emellertid är det lika otroligt att vare sig Rudbeckius, eller än mindre Laurelius, i Västerås utgifvit en helt annan lärobok, som hade samma eller nästan samma öfvertitel som den följande editionens många upplagor, och som befanns icke kunna tryckas i mer än en upplaga, medan den dock varit pröfvad i praktiskt bruk redan före tryckningen och medan den blott några år senare (1632) framträdande editionen visade sig användbar (utan eller nästan utan ett ords förändring) i öfver 40 år. — För öfrigt är att beakta, att intet som helst skäl andragits för »antagandet» att upplagorna tillhöra olika »editioner». Stödet skulle väl vara salukatalogens uppgifter dels om undertiteln formulering, dels om »och» i st. f. »eller» i öfvertiteln.

för att vi hafva att göra med två olika arbeten, eller med Laurelius såsom vare sig författare eller utgifvare eller ens mellanhand. Antagandet af en »Johannes Rudbeckii redaktion» (1627, 1641) och en »Olaus Laurelii redaktion» (1632—1661; fem upplagor) kan vara af intresse såsom ett — visserligen obevisadt och obevisligt — försök att sammanjämka Joh. Rudbecks och alla andra bibliografers mening; men utgångspunkten är tydligtvis oriktig, och det är närmast just de nu kända upplagorna (1632—1661) vi kunna visa vara affattade af biskop Rudbeckius. Detta skall belysas i det följande, där vi gå att jämväl beakta dels hvem författaren är, dels — i viss mån — hvilka förebilder han eventuellt kan hafva haft. För öfrigt är Laurelius ej den enda i katekesutvecklingarnas historia, som prisats för en bok, den han icke skrifvit, — äran för *en* betydande lärobok har dragit till författaren äran äfven af andras.¹

Författaren finna vi hastigt och säkert, när vi jämföra boken med sådana arbeten och tal, hvilka tidigare och ovedersägligen affattats af Rudbeckius. Hans högtidstal och predikningar, i synnerhet de senare, hafva, såsom väntat var, uttalanden i samma riktning som den katekesutveckling, hvilken han lät utkomma från sitt tryckeri gång på gång, vare sig han nu själf var dess författare eller ej. Hänvisningar och aftryck här nedan skola ådagalägga äfven en viss likhet i formen. Man kan finna än flera sakliga öfverensstämmelser, men svårligen torde de muntliga utläggningarna med sin bredd och med hänsyn tagen till tidens allmänna efterlikningsmaner dock kunna otvetydigt ådagalägga, att Rudbeckius författat den lilla frågeboken. Först i ett med denna i betydande mån likartadt arbete af Rudbeckius och Palma, d. v. s. i dogmatiken för ryska präster (»Vår kristliga tro») finna vi så påtagliga likheter, att hvarje tvekan om hvem katekesutvecklingens auktor är måste fly.²

¹ Ej Rosinus men Gernhard har affattat Fragestücke auf die Festtage; REU a. a. I:2:1, s. 189. Jfr Pommerns Agenda 1568 och Sachsen-Weimars KO 1619.

² Lättare är det att påvisa likheterna mellan predikningarna och Vår kristliga tro, hvilken senare bok ju är mera omfattande än Enfaldiga frågor. Så t. ex. är likheten tydlig, delvis ordagrann i predikan å andra dag pingst 1614 (del I:II) och den samma år affattade dogmatiken för ryska präster (bl. a. i frågan om syndfullheten; jfr här senare). »Vår tro» upptager i slutet såsom datum 24/8 1614 (Narva); företalet är dagtecknad 2/1 1616 i Stockholm. Den kända (svenska) upplagan trycktes i Västerås 1640. Om Rudbeckii och Palmas religionssamtal med prästerna i Ivanogorod jfr HALLENBERG Historia IV, s. 848, WESTÉN Hofclericiet I, s. 348. Jfr Botvidis disputation 1620 »om moskoviterna äro kristna».

Väl hade Palma medverkat i »Vår kristliga tro», väl känna vi ej hur de båda fördelat utarbetandet sinsemellan, men vid spörsmålsbokens redigerande har Palma näppeligen direkt medverkat, helst som Rudbeckius då nyligen sett sig föranlåten strängt bestraffa denne sin tidigare ämbetsbroder och medarbetare.¹

Den trognaste öfverensstämmelsen mellan de enkla framställningarna »Vår tro» samt Enfaldiga frågor förefinnes i afseende å bönen. Bland det senare arbetets 8 spörsmål å tredje hufvudstycket samt det i slutet af boken intagna stycket om börens rätta bruk motsvara 7 mer eller mindre fullständigt utläggningen om bönen i det förra arbetet. Öfriga likheter finna vi förnämligast i afseende å lagens noggranna efterlefnad, dopets art etc., nattvardens gagn och bruk samt förberedelsen därtill [jfr aftryck nedan].² — En jämförelse af framställningen särskildt om bönen ger vid handen, att Rudbeckius måste känt någon eller några tyska lutherska katekesutvecklingar redan vid författandet af Vår tro. Man kan — i fråga om bönen — följa minskningen och det ytterligare koncentrerandet i uttryck och stoff: näppeligen från den sachsiske förebilden kateketen Herckos bok (jfr senare) till Vår tro — ty denna har ej sällan ytterligare upptagit likartade bibelcitater och utvecklat samma tankegång som den förra — men från båda dessa till Enfaldiga frågor.

Om vi skulle finna Enfaldiga frågor hafva rönt påtaglig eller ordagrann påverkan af andra afsevärdt vidlyftigare katekesutvecklingar, är det ej ägnat att förvåna. Betydande öfverensstämmelser i tankegång, form och titel förete de c:a 200 tyska och danska läroböcker, som jag genomläst.³ Författarna eller editorerna göra ofta — vår tid skulle säga: alltför ofta — så, som Greg. Storch i Schlesien ovanligt nog bekände i afseende å sin Catechismus 1555 (*Reu* a. a. I:2:2 s. 933): den var »aus vielen Catechismen zusammen geklaubet». Hade ej uppenbar och detaljerad efterbildning förekommit i Enfaldiga frågor, skulle det varit nära nog en

¹ VDP 1623; WESTÉN Hof-clericiets historia I.

² Jfr ock Vår kristliga tro, s. 30, med stycket i Enfaldiga frågor rörande hvilka nådemedlen äro.

³ Jfr t. ex. COHRS a. a. IV, s. 326 o. f.; MOE a. a., bl. a. s. 12, 49—50, 81, 86, 88, 174, 202; REU a. a. HEFFERMEHL Folkeundervisningen i Norge s. 122 o. f. Undersökningar i Tyskland af Docenten GOTTFRID CARLSSON (speciellt i afseende å Rosini och Flackeri här nämnda arbeten) och i Köpenhamn af mig hafva lämnat hufvudsakligen negativt resultat rörande med Enfaldiga frågor lika böcker.

historisk gåta (jfr ock min undersökning om Folkuppfostran i Rudbeckii stift); — svensk nationalkänsla reagerar mot detta dess mindre, ju klarare hon inser, att det afhandlade tidehvarfvet ligger icke efter utan före 1700, ja före 1650. Och när nedan ett flertal aftryck gifvas i parallell text, sker det ej blott för att belysa paverkan på Rudbeckius utan för att låta dem kasta ett blixtljus öfver vår kyrkliga reformations- och storhetstids afhängighet, — hvilken var blott alldeles densamma som andra lutherska lands i motsvarande epoker.

Om vi frånse ett flertal rent eftersägende, på intet sätt själfständigt betydande små frågeböcker, så torde bland de nära 200 antydda arbetena Rudbeckii bok i karakteristiska detaljer närmast likna dels Joh. Spangenberg's sachsiska »Hauptstücke» (bearbetning i frågeform af Luthers stora katekes) 1541, dels den lutherska augsburgerpredikanten Kasper Huberini Der klaine Catechismus (1543), dels superintendenten Herckos Catechismus i Schwarzburg (1554), dels de i Hessens KO 1566 och 1574 samt i Nassaus 1576 intagna, med varandra inbördes lika konfirmandfrågorna. Patagliga öfverensstämmelser mellan dem och Enfaldiga frågor framgår af nedan lämnade jämförelser och aftryck. Att Rudbeckius bland hundratals katekesutvecklingar valt just dem eller deras likar såsom sin förebild, kan icke bero på en tillfällighet. De äro att räkna bland dem, där ej kunskapen i och för sig blifvit den mer eller mindre allenahärskande synpunkten. De synas vara de nyttobetonande läroböckernas mest extrema representanter inom folkundervisningen, och Enfaldiga frågor blef riktnings främsta i vårt land.

Till dem förhåller sig Enfaldiga frågor närmast som ett med själfständighet, med stor omsikt och med en betydande pedagogisk takt utfördt sammandrag och förenkling. Oftast måste här den nämnda teol. dr. Hercko citeras. Han var kyrkoherde i Arnstädt i Schwarzburg-Sondershausen och ordnade kyrko- och skolväsendet omkring år 1553. Rudbeckius kan lättare hafva funnit hans bok eller stadgar än t. ex. de hessiska trakternas konfirmandfrågor, enär de förra gällde i centralare, af svenska studerande mera besökta bygder. Ja, Rudbeckius måste själf hafva vandrat genom staden Arnstädt eller åtminstone genom stiftet, då han mot slutet af år 1603 färdades från Königshofen till Weimar på hemvägen från Bajern. (Till Huberini stad Augsburg eller till Hessen synes han däremot ej hafva nått.) På denna resa hade han i sällskap sin äldre

broder, och det kan möjligen ligga något bakom den observationen, att denne, som kom att utgifva flera upplagor af psalmböcker och Luthers lilla katekeser, dels sände ut sin största edition af dem och dels blef prost och kyrkoherde i broderns stift ungefär samtidigt med att Enfaldiga frågor trycktes för första gången; måhända har medvandranden från Arnstädtsnejderna och medinspektorn öfver menighetens »förstånd» i kristendom påverkat sin broder eller samverkat med honom vid redigerandet. Och äfven om den uppgifna undertiteln å Enfaldiga frågor 1627 skulle vara riktig — att boken hade användts tidigare vid visitationer fastän otryckt — så talar ej heller detta emot tanken på ett samarbete, ty Petrus Rudbeckius var teologie lektor i Västerås — sålunda äfven kapitulär och visitator — sedan 1625. Dels jämförelsen med Vår tro och med vissa Joh. Rudbeckii predikningar, dels det faktum, att denne var stiftschefen, ger emellertid vid handen, att det är han, som bör anses vara den egentlige författaren eller editorn.

All här senare påvisad likhet till trots är jag emellertid ej öfvertygad om att just den eller de här senare mest citerade utländska arbetena legat å Rudbeckii arbetsbord. Andra med dem mer eller mindre helt likartade vore ock tänkbara förebilder, ja af ett flertal smådetaljer att döma, för hvilka alla ej här kan beredas plats — några framskymta dock nedan — synes det vara troligt att en edition eller en upplaga förefunnits, som varit än mera lika den af Rudbeckius sedan affattade Enfaldiga frågor än hvad t. o. m. den nedan oftast citerade katekesen af Hercko varit. Måhända har en sådan förebildlig kompilation förekommit i något hessiskt eller nordtyskt område¹ strax före eller — än troligare — efter sekelskiftet. Jag har emellertid ej kunnat finna den eller dem nu under kriget.²

Hvad då först anslaget, de första inledningsstyckena i Enfaldiga frågor, vidkommer, så anknyta de sig till vårt kristna namn och till grunden därför. Häre öfverensstämmer framställningen

¹ Kassel? Darmstadt? Wild- und Rheingrafschaften? Nassau? Bremen? Jfr aftrycken från senare år (1693—1753) i HÖFLING a. a., s. 388 o. f. Jfr REU a. a.

² Till följd af kriget har jag jämväl måst nöja mig med att blott i få fall öfverkomma originalupplagor af respektive arbeten å tyska och latin. Aftrycken hafva emellertid förefallit tillförlitliga i sina nyeditioner. De hafva emellertid ofta ändrat stafsätt. Ett sådant är ock här infördt i afseende å Enfaldiga frågor, — helst som ju här efteråt lämnas originalaftryck af boken.

i stort sedt med största antalet utläggningar ända ifrån t. ex. Lachmann-Gräters, Brenz', Butzers, Ulms, Lossii, J. Spangenberg's och Olaus Petris frågeböcker. Likheten mellan dessa och t. ex. 1878 års katekesutveckling är i nämnda hänseende ganska påtaglig. Bland de olika formuleringarna ansluter sig Rudbeckius till dem som äro mera förpliktande och som smyga sig närmare till Kristus-namnet.¹

Medan Brenz och vissa af honom påverkade utvecklingar från ordet »döpt» öfvergår till att behandla fjärde hufvudstycket — serieföljden var ej af Luther fastslagen, då Brenz' Unterricht utkom — så hade i stället efter hand allt flera följt Luthers ordning; Rudbeckius ansluter sig till de senare. Sedan han i likhet med så godt som alla andra katekesutvecklingar angifvit de olika hufvudstyckernas rubriker eller hufvudinnehåll och innan han öfvergår att behandla de olika hufvudstyckena, upptager han emellertid utan att i detalj följa någon af mig nu känd förebild en del små frågor, som önska dels genom kastfrågor kontrollera kunskapen

¹ I afseende å Brenz' upplaga 1528 följes aftrycket i COHRS a. a. Brenz' uppl. 1536 angifves enligt HÖFLING a. a.; Hessen 1566 och flertalet öfriga enligt REU a. a.; Nassaus Agenda nedan enligt originalarbetet.

[Brenz' Fragstuck 1528, st. 1,2.]

Was bistu? Der ersten geburt nach bin ich ain vernünfftige creatur oder mensch von Got erschaffen, Aber der newen geburt nach bin ich ain Christ.

Warumb bistu ain Christ? Darumb, das ich in dem namen Christi getaufft bin, vnd glaub in Jesum Christum.

[Hessens KO 1566 och 1574, Nassaus Agenda 1576, Kassel 1607 och Darmstadt 1623.]

Bistu ein Christ? Ja Herr.

Woher weisst du das? Daher, dass ich getaufft bin auff den Namen vnser HERRN Jhesu Christi, vnnnd die Christlich Lehr weiss vnd gleube.

[Brenz' katekesutläggning 1536, Ulms 1556, st. 1,2.]

Welches Glaubens bist du? Ich bin ein Christ.

Warum bist du ein Christ? Darum, dass ich glaub an Jesum Christum und bin in seinen Namen getauft.

[Rudbeckii Enfaldiga frågor st. 1,2.]

Veten I (eller vet du), om du är en kristen eller ej? Ja.

Varav veten I (eller vet du) det? Därav att jag är döpt eller kristnad i Kristi namn och håller Kristus för min frälsare och återlösare.

i lilla katekesen, dels betona kunskapens otillräcklighet. Flertalet andra aftrycka däremot å respektive ställen den förra (eller åtminstone textorden). Kastfrågorna motiverades tydligen därmed, att detta elementära pensum både enligt Luthers påbud och enligt praxis var att anse såsom inlärd t. o. m. före hvilket som helst stycke af lilla uttydningen. Också upptager Rudbeckii stifts tidiga undervisningsstatistik stundom icke alls intyg öfver färdighet i textorden; på 1640-talet anser man det t. o. m. så själfklart, att dessa inlärts, att man t. ex. i Björskogs församling ej ens lämnar kolumn för uppgift om kunskaper däri. Genom att ej aftrycka hela lilla katekesen har Rudbeckius tydligtvis önskat dels förhindra bokens fördyrande och så möjliggöra dess spridning till så vida kretsar som möjligt, dels förhindra ett menighetens inpräglande däraf före eller samtidigt med lilla katekesen.¹

Att Rudbeckius betonar vikten af insikt (»förstånd») och af ordets efterlefnad, återkommer betecknande nog ännu två gånger i boken; och han avslutar den inledande afdelningen med att än en gång understryka samma kraf å »förstå», i det han spørjer: Förstår du dessa hufvudstycken? Sistnämnda påpekande om »förstånd» har en föregångare i Luthers stora katekes, som (likaledes strax före öfvergången till de olika hufvudstyckena) framhåller det ej vara nog med utanläxa utan man skall äfven höra katekespredikan och »förstå hvad hvarje stycke innebär», samt så kunna besvara frågor öfver utläggningarna.²

Inkomna å den egentliga katekesutvecklingen finna vi Rudbeckius i hvarje hufvudstycke angifva dettas editor; i afseende å alla hufvudstyckena finna vi så hafva skett endast i Herckos c:a 200 »Fragen». Denna första öfverensstämmelse mellan Herckos och Rudbeckii arbeten följes af flera. Med början i det antydda spørsmålet fortgå i båda böckerna — sällsynt nog — ej mindre än sex stycken i följd, hvilkas frågor äro så godt som ordagrant lika och hvilkas besvarande sker med obetydliga formella olikheter; Rudbeckii edition förkortar nämligen ej sällan svaren med ett och annat oväsentligt ord. Svaren å spørsmålen om innebörd af lagens taflor har Hercko lämnat medelst ett slags omskrifning af Jesu ord (Matt. 22:37—39): Du skall älska . . . , och har sedan (i stycket

¹ Ofta klagas, att textorden och lilla uttydningen sammanblandas vid inlärandet, trots det Luther anbefallt, att de förra skulle alla först inhämtas.

² Jfr å motsvarande plats i Laurelii Christelige Spørsmål: »Förstår du det du läser? Låt höra det, etc.» (korta uttydningen läses).

näst efter de sex) aftryckt själfva dessa ord såsom svar på en sammanfattande fråga om summan af de heliga buden. Rudbeckius har ansett det för sitt behof fullt tillräckligt att låta denna sammanfattning af Jesus själf ingå — delad — såsom svar på frågan om de resp. taflornas innebörd. — I dessa stycken liksom så ofta senare äro emellertid likheterna stora jämväl med Joh. Spangenberg's Haubtstücke [lilla katekes] 1541, som Hercko tydligtvis stödt sig på i högst väsentliga stycken; formuleringarna påminna jämväl i betydande mån om de på en eller båda helt hvilande utvecklingarna i Hohenlohes katekes 1577 och i Jauer-katekeserna 1591 m. fl. Särskildt hade Huberini katekesutveckling (1543), Trotzendorff's Quæstiones och den utvidgade editionen däraf: Krentzheims lärobok samt därjämte den ena katekesen i det nämnda Jauer 1591 upptagit svar å det förra, som Enfaldiga frågor sedan kommer ganska nära.¹

Ett afbrott i serien fanns dock i Rudbeckii frågor. Såsom nr 2 insköt han ett stycke af Guds lags innebörd eller definition. Flera katekeser hade å samma plats haft denna fråga eller ett

¹ [Huberini lilla katekes 1543, 1544.]

Was seind die Zehen gebott Vnd was wirdt darinnen von vnnser fordert?
Die zehen gebott seind der aussgetruckte befelch vnd will Gottes des Herren,
darinnen er vns fürhellte, was wir thun vnd lassen sollen, In summa, was wir
Gott vnd allen menschen schuldig seind zuthun.

[Trotzendorff's Quæstiones 1564, 1570 (samt Krentzheims Catechismus
für Liegnitz 1579, 1581).]

Was ist Göttlich Gesetz? Gottes Gesetz ist ein Lehre, darinn Gott
gebeut, was wir thun vnd lassen (vnd wie wir sein) sollen Nemlich wir sollen
im Hertzen vnd im gantzen Leben gleichförmig sein dem willen Gottes nach
allen Geboten, bey vermeydung ewiger straff vnd verdamniss.

[Jauers Etliche Fragstücke 1591.]

Was ist das Gesetze? Das Gesetz ist Gottes Wort, welches leret, wie
wir menschen sein, was wir thun vnd lassen vnd wie wir vns gegen Gott vnd
vnserm Nehesten, mit gedanken, Worten vnd wercken halten sollen, vnd fodert
einen vollkommenen innerlichen vnd eusserlichen gehorsam.

[Enfaldiga frågor.]

Vad är Guds lag? Guds lag är Guds stränga viljas förklaring, huru-
dana han vill vi skola vara och huru vi med tankar, ord och gärningar
skola ställa oss emot Gud och vår nästa, vid lön eller straff tillgörandes eller
låtandes, det befallt är.

»hvarför», hvilket hos Rudbeckius föranledde dels nämnda spörs-mål, dels en något senare fråga om gagnet. Efter den anförda af-delningen om taflornas innebörd beaktas i två grupper (om tre stycken hvardera) dels omöjligheten af saliggörande åttlydnad¹, dels det gagn lagen (ändå) skänker. I den förra gruppen påminna frågor och svar om t. ex. Darmstadts KO 1623 och Herckos, hvilken senare emellertid — liksom flera andra — hafva stycken härom spridda å flera ställen, t. ex. å första och andra hufvudstycket.

Lagens nytta hade denna fördelat i fyra punkter, af hvilka Rudbeckius och andra låtit första punkten, om »göra och låta», ingå i definitionen å lagen. De följande tre finna vi i ett flertal tidigare och senare variationer. Stycket bildar på en gång en öfver-gång till och en sammanfattning af hela den följande behandlingen af ifrågavarande hufvudstyckes textord.²

¹ Frågeställningen jfr t. ex. Pezels i Wittenberg 1571, Nedersachsens konfirmationsfrågor 1585, Wild- und Rhgr. 1693, Nassau 1713; REU a. a.; HÖFLING a. a., s. 401. Jfr ock OL. PETRI Saml. skr. III, s. 440—441.

² [Herckos Catechismus 1554.]

Warumb hat denn Gott die Gebot gegeben? . . . Zum andern das wir daraus vnser sünde erkennen, denn aus dem Gesetz kompt erkenntnis der sünden, Rom. 3; Zum dritten, das wir wissen, was gute werck sein, die Gott von vns fordert, damit wir jm dienen sollen . . . Zum vierdten, auff das das Gesetz auch vnser Zuchtmeyster sey auff Christum, denn es zeyget die Sünde vnd Gottes Zorn darumb an, das wir vns nachmals zu Christo halten sollen, Gallat. 3.

[Hessens KO 1566, 1574; Nassaus 1576, Kassels 1607, Darmstadts 1623.]

Wozu sind uns die zehn Gebote Gottes nütz? Zu Zweierlei. Erst-lich zeigen sie die Sünde und offenbaren Gottes Zorn über die Sünde, dadurch wir veranlasst werden, Vergebung der Sünden und Trost wider Gottes Zorn und den ewigen Tod bei unserem Heiland I[esu] Christo zu suchen. Zum Andern lehren sie, welches die guten-Werke seyen, so die Gläubigen und Neugeborenen zu thun schuldig sind, ihren Gehorsam und Dankbarkeit gegen den gnädigen Vater im Himmel damit zu be-weisen.

[Enfaldiga frågor.]

Hvad gagn eller nytta hafva vi då af lagen? . . . Det första gag-net är att vi af lagen lära känna synden och att vi äro syndare inför Gud. Och således är lagen vår tuktomästare till Kristus, i det han påminner oss att söka till honom, som synden försonat och borttagit hafver . . . Det andra gagnet är, att vi däraf hafva såsom en regel eller rättesnöre, huru vi skola lefva Gudi behagligt här uti världen. Eljest visste vi det intet.

På sitt i predikningarna vanliga åskådliga sätt inflikar Rudbeckius här emellan de båda styckena om gagnet dels ett förtydligande af huru hvar och en själf kan i detalj jämföra lagen och lefvernet med hvarandra, dels en uppmaning till prästen att lefvandegöra detta genom valda exempel och liknelser. Det förra uttalandet påträffas ej ofta hos andra; den kände pedagogen Trotzendorff har ett helt likartadt stycke förlagdt till utredningen om bikten.¹ Den sammanfattande uppmaningen till prästen angående exemplifiering finns näppeligen hos någon annan än Rudbeckius så kort formulerad, men framför allt den nämnde Hercko har angifvit i korthet till hvarje bud en mångfald sådana exempel ur bibeln och den kristna kyrkans historia för att påvisa straffdomarna och lön för de ogudaktiga, resp. de gudfruktiga. Fullt synas dessa ej motsvara hvad Rudbeckius önskat: att visa hur vi själfva synda mot de olika buden; själf har han i sina predikningar gifvit en mängd just bibliska och historiska exempel i samma syfte som Hercko, men därjämte har han ock med bilder och fakta ur det dagliga lifvet visat och frågat: Hur ställa vi oss nu mot detta budet? — hvarvid han mestadels kom till sorgliga resultat.

Så kommer han i sin bok lätt öfver till hufvudstyckets tredje, förut antydda hufvudafdelning: lön och straff, hvarvid han dels refererar, dels reciterar de kända slutorden till lagen å Sinai. Han gör det alltigenom på så godt som ordagrant samma sätt som Hercko, men denne hade afdelat framställningen i två stycken och citerat bibelstället före omskrifningen.² —

I viss likhet med t. ex. den nämnda Trotzendorff och med Nedersachsens KO 1585 besvarar så Rudbeckius å andra hufvudstycket frågan Hvad är evangelium? med den formel, som i mycket liknar den nutilldags använda definitionen.

Af Herckos sex fästepunkter vid läran om Gud (»tron»),

¹ Quæstiones i REU a. a. I:2:2, s. 847.

² Herckos uppgift, att Jesu apostlar genom den Helige ande affattat dem, afvisas i Rudbeckii högtidligt formade ingångsstycke, men ett stycke nedanför tillägger han, att apostlarna »sammanhämmtat» trons delar (hvarför dessa, enligt katolikerna och äfven enligt Luthers stora katekes och många lutherska utvecklingar äro tolf).

REU a. a. I:2:2, s. 938, 243 o. f. Det är kanske af utvecklingshistoriskt intresse, att denna fråga förbigås i Jauerkatekesen Christliche Fragstücke 1591 å andra hufvudstycket och bikten (femte h.); eljest följer den ofta Hercko.

synes Rudbeckius upptaga blott två: kännedomen om Gud samt rättfärdiggörelsen genom tron, men däri inneligger ej mindre än fyra af den förres synpunkter: om gudaktighetens väsen, personer och nåd samt om vårt tillägnande (»nyttan»)¹. Också blifva styckena de längsta i boken. Men de äro dock väldisponerade och öfversiktliga, och de äro i hög grad karakteristiska för sin författare och för den på en gång upplysande och till bättring väckande riktning han och hans lilla arbete tillhörde. Såsom Luthers lilla uttydning i första hufvudstycket framlagt sitt »vi skola» men i andra hufvudstycket på ett bevekande och inträngande sätt velat locka till viljeändring, så hade t. ex. Brenz enbart å sistnämnda hufvudstycke — men då ideligen — framhållit de gagnande synpunkterna, och så hade Hercko — icke enbart men oftast — å denna afdelning låtit individens själfvilliga frälsningsvandring framlysa genom de kunskapsgifvande utläggningarna och Luther-citaten; också har Enfaldiga frågor ett starkt släktdrag med de båda samt med Luther och det ända in i vissa viktiga detaljer. Den är särskildt i afseende å »det andra gagnet» ett sammandrag åtminstone af Hercko och än mera af på denne hvilande utvecklingar.

Utomordentligt koncist och enkelt sammanfattar Enfaldiga frågor de tre artiklarnas innebörd såsom uttryck för både Guds egenskaper och hans verk för vår skull. I någon mån anlitande Herckos och än mer alla de hessiska konfirmandböckernas ord om tron (å första hufvudstycket) fortskrider Rudbeckius till gagnet af att veta detta samt kommer så till det förut antydda andra gagnet; det blir en liten tröstafdelning i äldre stil.²

¹ De båda sista voroföljande: att vara tacksam samt att undvika olydnad; de upptagas ej i detta sammanhang i Enfaldiga frågor. »För hvilket allt jag är skyldig att tacka och lofva, lyda och tjäna honom» — det är det stående svaret hos Hercko. Det hade Rudbeckius redan i lilla uttydningen examinerat.

² Jfr Brenz' Unterricht 1528: särskildt frågorna 9, 39, 23.

[Hessens KO 1574 och alla de närmast med den besläktade].

Was ist nun Gott in seinem Wesen? — Er ist Gott der Vater, welcher den Menschen und alle Creaturen um des Menschen willen erschaffen hat, Gott der Sohn, welcher mit seiner Menschwerdung, Leiden, Sterben und Auferstehung den Menschen von Sünden und ewigem Tod erlöset hat, und Gott der heiligen Geist, welcher die Menschen heiligt, das ist durch den Dienst des Evang. zurecht bringt und dabei erhält, — drei unterschiedliche Personen in einem einigen, ewigen, unzertrennlichen Wesen . . .

Förbigående alla de särskilda tros-punkterna (liksom han förut å första hufvudstycket skyndat förbi läran om skapelsen, försynen, synden etc., hvilket många konfirmand- o. a. katekeser eljest gärna utlade), skyndar så Rudbeckius till »bönen». Efter flera inledningsstycken, som äro ganska lika Herckos, afstår han dock äfven här från flera af de uppdelningar, som t. ex. Hercko haft, men han får dock — äfven här — in de viktigaste sanningarna, anförda än här, än, någon gång, i annat sammanhang. Däremot hade nästan hvarje Herckos synpunkt influtit i »Vår kristliga tro».¹

[Enfaldiga frågor.]

Huru lära vi av tron känna Gud? Först lära vi av tron känna Gud till hans varelse, nämligen, att han är en enig Gud och dock trefaldig uti personerna, nämligen Fadern, Sonen och den Helige ande, som vi uti tron bekänna . . . Sedan lära vi ock av tron veta Guds välgärningar emot oss, nämligen att Gud Fader haver oss skapat, Guds son är för vår skull bliven människa och haver lidit döden för oss. Den Helige ande haver oss helgat och förlåtit alla synder igenom ordet och de högvärdiga sakramenten.

¹

[Hercko 1554.]

. . . . Wer hat vns geleret, also zu beten? Christus selbst, Matth. am 6. Luce 11.

Was heist beten? Beten heist etwas von Gott im glauben bitten vnd für empfangene wolthat dancken.

Wieuil stücke gehören zu einem Christlichen Gebet, auff das es recht geschehe? Fünff stücke.

Welchs ist das erste? Gottes erkendtnis, das wir erstlich Gott erkennen, den wir anruffen, Vnd auch den Mitler, durch den wir Gott anruffen.

Wer ist der Gott, den wir anruffen? Gott [den treenige; definition ganska lika den nyss anförda ur Enfaldiga frågor].

Wer ist der Mitler? Der einige Mitler ist Jhesus Christus, vnser Herre, durch welchen alleine vns Gott der Vater versprochen hat, das er vns erhören wil . . . Johan. am 16. spricht Christus selbst: Warlich, warlich, ich sage euch: Was jhr den Vater bitten . . . euch geben etc.

Welchs ist das ander? Das gebot, Denn Gott hat geboten, wir sollen beten. Bittet, spricht er, so werdet jr empfahen . . . auffgethan. Item: ruff mich an in der zeit der not . . . preisen.

Welchs ist das dritte? Die verheissung Gottes . . . [Joh. 16:23; Es. 65:24.]

Welchs ist das vierdte? Der glaube. Gott will auch, das wir seinen verheissungen fest glauben sollen, die er vns inn Christo gethan hat, vnd nicht zweiffeln, denn er wil vns nicht betriegen.

Welchs ist das fünffte? Die not vnd anligen. Wir müssen vnd sollen in vnserm Gebet die not ernstlich Gott fürtragen, vnd anhalten am Gebet vnd nicht vergebliche wort . . . füren . . .

Hercko och Enfaldiga frågor fortsätta med frågan om böernas antal, varefter den förre går att behandla de olika bönepunkterna, medan Rudbeckius, som vanligt, helt kort sammanfattar dem; det sker dels i spörsmålet om gagnet af att kunna läsa Fader vår, dels i ett klubbfastande och en konklusion af hvad han yttrat både förut i utvecklingen och i Vår tro, nämligen att Gud befallt bön. Hans kärfva slutsats hade dragits i blott en och annan katekes — så jämväl i Ol. Petris katekespostilla — men vanligen hade det skett i något mildare form (än Rudbeckii: hor eller dråp);

[Vår kristliga tro sid. 18 o. f.; moderniserad form.]

Ibland andra goda gärningar, som Gud av oss kräver, är ock förnäm-
ligen bönen, att vi åkalla Gud i all vår nöd och bedrövelse och bedja honom
om allt vad vi behöva både till liv och själ . . . Vem vi skola tillbedja. Det
är oss sagt uti . . . den 50 psalmen: Åkalla mig i nödens tid, säger Herren,
och jag vill hjälpa dig, och du skall prisa mig. — Sedan uti vars namn vi skola
bedja, nämligen uti Jesu namn, det är: att Gud ville bönhöra oss för sin äls-
kelige sons Jesu Kristi skull, så skola vi bönhörda varda, såsom Kristus
själv utlovar hos Johannes uti det 14 kap. [14 v.]: Vad i bedjen i mitt namn,
det skall jag göra; och det 16 [23 v.]: Allt det i bedjen Fadren i mitt namn,
skall han giva Eder . . . — Till det tredje: Huru vi skola bedja . . . Med
en hjärtats trängtan och åstundan, uti en viss tro och tillförsikt, att vi skola
för Kristi skull bönhörda varda. Ty så lär oss Kristus, Guds son, själv hos
Matt. uti det 6 kap. . . . Och [Jakob 1:6] Beder i trone, intet tvivlandes.
Ty den där tvivlar han är såsom havets våg, som av vädret drivs och föres.
Sådan människa tänke icke att han får något av Herran. — Vad ordasätt vi
skola bruka, när vi bedja, lär oss Kristus själv, hos Matteus i samma 6 kap.
strax därhos, där han ganska mäterligen och korteligen sammanfattar allt det
vi behöva om bedja.

[Enfaldiga frågor, del. III; ordningen något ändrad för lättare jämförelse med »Vår tro».]

Vad är bönen? Bönen är ett samtal med Gud, uti vilket vi med tron begära av honom, vad vi behöva till liv eller själ.

Vem haver befallt oss bedja? Gud själv, Ps. 50: Åkalla mig i nödens tid, så vill jag hjälpa dig och du skall prisa mig.

Uti vars namn eller förskyllan skall man bedja? Uti Herrans Jesu namn, det är: på hans förtjänst och förskyllan.

Vem haver lärt oss bedja: Fader vår etc.? Vår Herre Kristus själv, hos Matt. kap. 6.

Skola vi ock tro, att Gud vill giva oss, det vi bedja om? Ja, eljest få vi intet. Ty Gud haver lovat sig vilja bönhöra dem, som åkalla honom. »Beden», säger Kristus, »och I skolen få».

Vad gagn hava vi därav, att vi kunna läsa Fader vår? . . . Vi kunna därmed bedja av Gud, vad vi hava behov till kropp och själ . . .

[Jfr ock OL. PETRI'S katekespostilla i Saml. skr. III s. 428, 429, 451 o.f.]

så t. ex. hade Joh. Spangenberg's nämnda bearbetning yttrat: »Gud hafver såväl gifvit sin befallning om bönen såsom om andra bud». ¹ Ordagrant upptager Gezelius senare Rudbeckii nämnda formulering.

Såsom så ofta undviker Rudbeckius att lämna jämförelsevis ensamstående definitioner eller ordförklaringar, och det torde vara af samma anledning han förbigår Herckos och de många andra kateketernas inledande afdelning till sakramentsläran och direkt börjar tala om dopet. I afseende å båda sakramenten upptager han såsom Hercko en disposition i början², men han förenklar i betydlig grad dennes mest förståndskräfvande synpunkter, det vill hufvudsakligen säga alla de orsaker, som böra förmå oss att använda de resp. sakramenten. Så upptager han blott spörsmålen hvad, af hvem och gagnet. Den första frågan nöjer han sig ej med att såsom Hercko och många andra besvara blott men Luthers föga uttrycksfulla förklaring i lilla katekesen, utan han tillfogar jämväl en sällsyntare, åskådlig utredning om de dopet åtföljande nådeakterna. En motsvarighet till denna utredning finnes i viss mån i ena tredjedelen af Herckos »orsaker för oss att döpas», dels något tydligare i Kassels konfirmandfrågor 1607 och Hohenlohes Fragstück 1571, hvilka båda liksom Enfaldiga frågor jämväl upptaga Luthers definition (»Hvad är dopet?»); den förra motsvarigheten — ensam — förefinnes därjämte t. ex. i Hessens KO 1566, 1574, Nassaus 1576 och Darmstadts 1623. Dessa upptaga den i tre något olika redaktioner, af hvilka Rudbeckii närmast ansluter sig till Herckos, Hohenlohes och till flertalet hessiska.³

¹ Sthlm 1619, s. 339. Denne yttrar sig ock (s. 341) om tviflets inverkan på bön och bönhörelse och använder därvid alldeles samma bild om hafvets vag, som Rudbeckius — tidigare än den svenska bearbetningen — citerat i de nyss aftryckta styckena ur Vår tro. Huru rätt bön förutsätter tro, framhålls äfven i de i Rudbeckii stift kända arbetena Ol. Petris Postilla (Saml. skr. III, s. 458) samt öfversättningen af Flackeri katekespredikningar, s. 7. Den förra hade a. a., s. 451 och 458, betonat, att såsom Gud hafver bjudit oss att icke »hafva främmande gudar och att vi icke skola dräpa, så är det oss ock bjudet att vi skola alltid hafva våra böner till Gud».

² Dock sker det ej som hos denne medelst frågan om antalet punkter eller stycken utan genom spörsmålet om nytta eller gagn af att kunna läsa instiftelseorden (— hvarigenom förväxling lätt kan uppstå med senare frågor i samma hufvudstycken rörande nyttan eller gagnet af sakramentet själf. Jfr användningen af termen nytta i föregående hufvudstycken).

³ [Hercko 1554.]

Was soll vns verursachen, die heilige Tauff zu begeren? [I:o Gottes Gebot.] Zum andern vnser Erbsunde sampt anderen sunden, welche vns

Äfven i afseende å dopet, nattvarden och boten förefinnas tydliga likheter mellan »Vår tro» och Enfaldiga frågor — ett stöd (som sagdt) för min sats om Rudbeckii författarskap till de bevarade upplagorna af den senare.

alle in der heiligen Tauffe vergeben vnd abgewaschen werden Vnd wir auch aus des Teuffels reich erlöset in das Reich Christi versetzt vnd eingeleibet. Zum dritten der tröstliche Bund der ewigen seligkeit . . .

[Hessens.]

Was ist die Taufe? Es ist eine göttliche Handlung, in welcher uns Gott durchs Wasserbad und Wort unsere Sünde gnädiglich um Jesu Christi willen vergibt, nimmt uns an zu Kindern, und machet uns zu Erben aller seiner himmlischen Güter.

[Hohenlohes i Würtemberg 1577.]

Was ist die Tauff? [Luthers svar]. Oder also: Die Tauff ist ein Sacrament vnnnd ein Göttlich warzeichen, damit sich Gott der Vatter durch seinen Son Jesum Christum sampt dem heiligen Geist verspricht, das er dem Getaufften ein gnediger Gott will sein vnnnd verzeihe jm alle seine sünde, neme ju auff an eines Kinds statt vnnnd erben aller Himlischen güter.

[Kassel 1607. REU a. a. I: 2: 2, s. 1081.]

Was ist die Taufe? Es ist eine göttliche Handlung, in welcher uns Gott mit dem sichtbaren Wasserbad im Wort die unsichtbare Gnade und verheissene Güter, nämlich den heiligen Geist und das Blut Jesu Christi, so uns wäschet und reiniget von allen Sünden, nicht allein anbildet, sondern auch versiegelt und übergibt.

[Vår kristliga tro sid. 12; moderniseradt.]

[Enligt Pauli och Petri maningar låta vi våra barn] havas till Guds församling och med gudeliga böner befalla dem Kristo Jesu, begära att han ville förlåta och avtvätta dem deras synder, föda dem på nytt, intaga dem uti sin församling och göra dem till Guds barn och sina medarvingar till det eviga livet. När vi således med våra böner dem Gudi befallt hava, döpas de efter som Kristus befallt haver, med vatten, i namn Fadern och Söner och den helige Anden.

[Enf. frågor del IV.]

Vad är dopet? [Luthers svar.] Eller: Döpseln är det nya testamentets sakramente, uti vilket Gud den heliga trefaldighet tager en syndare, som med vatten i hans namn sig döpa låter, till nåder, förlåter och avtvättar honom alla hans synder och upptager honom för sitt barn och arvinge för Kristi skull.

Vem haver befallt döpa? Kristus, Guds son själv [Matt. 28:19] . . .

I vars namn skall man döpa? I namn Fadern och Söner och den helige Anden.

Må man ock döpa med något annat än vatten? Nej. Ty efter Kristus haver insatt döpselse med vatten, må ingen människa hans instiftelse förändra.

Såsom Hercko och Rudbeckius antydte i dispositionen, så utföra de båda frågan om ifrågavarande sakramentes auktor; den senare tillägger jämväl i hvems namn man skall döpa — tydligtvis för att få en parallell till motsvarande båda spörsmål å nästföregående hufvudstycket. Svaret å båda frågorna om bönen blir emellertid detsamma, som Hercko (med en något annan fördelning) afgifvit å den första frågan och å det lutherska spörsmålet: Hvilket är detta Guds ord? (svaret: Matt. 28: 19, 20).¹ Medan Hercko i afseende å gagnet citerar Luthers lilla katekes, sammanfattar Rudbeckius det i stället — lilla katekesen skulle menigheten ju lära ända — i en å den nyssnämnda definitionen å dopet eller måhända å de första tre hufvudstyckena hvilande uppräknings: förståelse, förbund, inskrifning i lifvets bok² — hvilket han, ovanligt nog, beseglar med ett bibelspråk (om vatten och ande). Äfven här kunna vi något skönja Herckos föregångarskap: i det här redan gifna citatet om skälen för oss att begära dopet. Hos båda framträder här ock (såsom så ofta eljest) ett starkt drag af tröst åt de undergifna.

I sista, sällsynta frågan om nödvändigheten af vattnets närvaro torde Enfaldiga frågor mindre haft i tanke speciella missbruk i stiftet än återgått på hvad Herckos eller någon liknande katekes framhållit i samband med frågan om dopets auktor och instiftelse: att alla tre synliga och jordiska beståndsdelar nödvändigt måste vara tillstädes i akten. En motsvarande fråga har Hercko tydligt upptagit å nattvardsläran (gent emot de påfliga), men där har Rudbeckius i stället beaktat hufvudsakligen andra principiella differenser — ett förfarande hos Rudbeckius, som måhända varit motiverat därmed att den lilla boken främst borde beröra oriktigheterna i menighetens uppfattning, icke i prästens.

I afseende å nattvarden angifva de båda meranämnda katekesförfattarna Hercko och Rudbeckius, som sagdt, först disposition (»Wie viel Stücke»; »Hvad gagn»), auktor och definition; det sker visserligen i något olika ordning men är i detalj mycket lika utfördt.

Rudbeckii små koncisa utredningar om brödets och vinets, lekamens och blodets förhållande till hvarandra kunna hafva en kärna och utgångspunkt i Herckos framställning om det tredje

¹ Den senares utredningar om småbarns dop och tro, om vederdöpare och papister samt om motiveringen för hvars och ens dop går Rudbeckius förbi; så gör han äfven i motsvarande hänseenden i femte och öfriga hufvudstycken.

² Jfr ock OL. PETRI Saml. skr. III, s. 426.

3 — 18106. *Kyrkohist. Årskrift 1919.*

jordiska elementet: bröd och vin, »ty han gifver sin kropp i brödet och sitt blod i vinet sannfärdeligen». De gå måhända därjämte eller än hellre tillbaka t. ex. på Huberini äldre och utförligare utredning.¹

I afseende å syftet och gagnet upptager Enfaldiga frågor Jesu och Luthers så lättfattliga ord om resp. »min åminnelse» och »syndernas förlåtelse».² Båda kunna jämväl vara en parallell till, ett sammandrag och en betydande förenkling af uttalanden i Brenz' (1535), Huberini, Herckos, hessiska och Hohenlohes läroböcker.

1

[Huberini lilla katekes 1543, 1544.]

[Wir glauben] das vusers Herren Jesu Christi leib vnd blut warhaftiglich im Abentmal Christi gegeben vnd mit den sichtbarn Dingen, brot vnd wein, dargeraicht vnd genommen werde . . .

So höre ich wol, Brot vnd Wein werden verendert vnd in den leib vnd blut Christi verwandelt? Es geschicht [geschieht?] hie kain verendrung oder wechsel des brots vnd weins, sonder ain yetlichs in sonderhait ist vnd bleibt in seiner natur vnd wesen, vnuermischet vnd vnuerendert . . .

[Hercko 1554.]

Was ist der rechte brauch vnd handlung des Sacraments des Altars? Sein Leib essen im Brodt vnd sein Blut trincken im Weine, Vnd nicht alleine Münche vnd Pfaffen . . . [Upprepas i svaret rörande skälen till nattvardsgång.]

[Enfaldiga frågor.]

Förvandlas då bröd och vin uti Kristi lekamen och blod? Nej, utan bröd och vin bliva det de äro, nämligen bröd och vin; men igenom Kristi ord, löfte och anordning meddelas oss ock därmed eller därunder i denna nattvarden Kristi sanna lekamen och blod.

Bemärkes då allena Kristi lekamen och blod med bröd och vin? Nej, utan Kristi sanna lekamen ock blod bliver ock därmed oss meddelat, dock på ett underligt och övernaturligt sätt.

² Ur »Vår tro» (s. 27, 28) återgifves följande; en jämförelse med Enfaldiga frågors spörsmål rörande gagnet af nattvarden och bruket af instiftelseorden är ett bevis bland de andra för att Rudbeckius är författare till sistnämnda bok.

Om Herrans Nattvard . . . På det att vi dess vissare om syndernas förlåtelse och Guds vänskap alltid vara skulle och däraf trösta och styrka oss i all nöd och anfäktning, hafver Kristus Guds son förehållit oss . . . hvad kärlek han själf hafver bevisat oss, i det han hafver utstått en sådan smädlig pina och död [Joh. 3;15] . . . Därför må vi vara fullt vissa däruppå, att han allt godt oss unna och gifva vill [Rom. 8] . . . Och på det att vi sådant allt icke förgäta skulle, hafver han det till åminnelse sin heliga nattvard stiftat och oss [an]befallt.

Medan den Schvarzburgske superintendenten — enligt höga mönster — anslagit ett särskildt hufvudstycke (det femte) åt absolution och bikt, har västerås-biskopen — efter föredöme af Huberinus och många andra — inflikat framställningen om dessa å samma hufvudstycke som nattvarden och det efter instiftelseordens genomgång. Han upptager ingenting om sin stränga kyrkotukt med bann, kyrkplikt och förvisning och föga om biktfäder och kyrklig absolution — om hvilka t. ex. Hercko talat ingående. Detta stöder kanske antagandet, att det lilla arbetet afsåg att blifva en spridd — och omtyckt — folkbok. Det vill tydligtvis in i det sista framhäfva individen-åhöraren-elevens personliga frälsningsförhandling med Gud samt Guds kraf på och nådeverk för och med honom, — honom direkt. Den kan därför ej gärna — å andra sidan — göra som de hessiska KO: utelämna allt om boten; han ägnar däråt några små stycken, innebärande i väsentliga drag en rekapitulation af de viljeväckande moment, som boken och dess förebilder förut betonat. Rörande botserien må anföras äfven tvänne akroamatiska uttalanden af Rudbeckius, hvilka ju tydligt öfverensstämma med Enfaldiga frågor. Förebilderna kunna hafva varit Huberinus, Hercko och Jauerkatekeserna.¹

Sist hänvisas menigheten till nådens källa och nådens medel,

¹

[Huberinus 1543, 1544.]

Was ist . . . die rechte prob . . . ? Das der mensch erstlich sich erkenne für ain armen sünder, der der gnaden Gottes notdürfftig sey; Zum andern, das er vestigklich glaub den worten der Göttlichen verhaissung, nämlich das der leib vnd das blut Christi für jn aufgeopffert vnd vergossen sey; Zum dritten, das der mensch ainen guten fürsatz habe, sein sündigs leben zu endern vnd ain new, Gotsäligs leben anzufahen . . .

[Hercko.]

Wer empfehet die Absolution wirdig? Der seine sunde von Hertzen erkennt, rew vnd leid darüber hat vnd sich zu bessern begert, gleubet auch festiglichen, das der Diener Gottes worts macht habe, an Gottes stat jn seine sünde zuuergeben auff Erden . . .

[Gott] hat geboten, Busse thun vnnd sich lassen in der Kirchen von seinen Dienern absoluirn . . .

[Christl. Fragstücke i Jauer 1591.]

Was heisset Busse thun? Busse thun heisset von wegen der Sünden hertzlichen erschrecken an Christum gleuben vnd sich für sünden hüten und from werden.

hvarvid författaren kan hafva använt sig af dr. Herckos formulering redan å andra hufvudstycket — hvilken äfven återgår i andra katekeser — att man kommer till tro genom att höra det heliga evangelium och använda de högvärdiga sakramenten, som äro Andens kraftiga medel i ödmjuka hjärtan.

Därmed är Herckos framställning slut och så äfven den utredande hufvudafdelningen af Enfaldiga frågor. Rudbeckii voluntariska syfte framträder dock ännu fortsättningsvis, i det han åter — upplaga efter upplaga — upprepar sin fråga från inledningen om kunskapers tillräcklighet till salighet samt slutligen framhåller vikten af de respektive hufvudstyckenas flitiga och trogna efterlefnad. Karakteristiskt är citatet i svaret på den förra frågan: »Ty de komma icke alla i himmelriket, som säga Herre, Herre». Vid de sammanfattande påpekandena rörande hvart och ett hufvudstycke följer han dels Herckos och andra kateketers arbeten, hvarvid han utplockar korta satser och meningar från tidigare afdelningar, dels ock sin egen lilla bok Vår tro samt de förutgående kapitlen af Enfaldiga frågor. För denna sporadiska påverkan förbjuder det redan starkt anlitate utrymmet att lämna speciella beläggställen.

[Rudbeckii Krigspredikan nära Pleskov ³⁰/7 1615 s. C.]

[Talaren råder och förmanar var och en] att han nu överväger sitt förra leverne, låter sig ångra sina synder och överstädelser, . . . beder [Gud] hjärteligen om syndernas förlåtelse för Sonens Jesu Kristi skull och lovar därhos, om Gud vill spara honom längre livet, att härefter vilja bättra sitt leverne och leva efter Guds bud och vlija, så mycket möjligt är, i alla sina livsdagar.

[Vår kristliga tro, s. 14, 16; moderniseradt.]

[En sannskyldig bot och bättring] sker då, när vi först av hjärtat ångra våra synder och tycka illa vara att vi så ofta synda emot Gud . . . Sedan att vi tro på Kristus Jesus, att vi för hans förtjänsts och förskyllans skull bekomma syndernas förlåtelse . . . Till det tredje . . . att vi då sedan avstå med synden, föra ett nytt och gudfruktigt leverne . . .

[Enfaldiga frågor del V.]

Hur skall man göra rätt bot och bättring? Först att man betraktar, ångrar av hjärtat och bekänner sina synder inför Gud och sin skriftefader. Sedan, att man tror och beder Gud om syndernas förlåtelse för Kristi skull, tror, att man uti denna nattvarden anammar Kristi sanna lekamen och blod och därmed syndernas förlåtelse. Och sist att man med allvar tänker till att avstå med synden och förer ett nytt leverne.

Äfven ett senare stycke af Hercko än det nyss aftryckta talar därom: Huru många stycken inbegripas i bikten. Två svar lämnas — deras ordalydelse ej aftryckt hos REV. Jfr Laurelii Catechismus Lutheri 1670, s. 56.

En andra avslutande afdelning, likaledes adresserande sig till hvarje särskildt hufvudstycke, utgöres — säreget nog i denna bok — af bibelspråk; de visa den trogne tjänarens lön. Och allra sist sammanfattas allt i ett: ordets och sakramentens hufvudstycken, bön och gärningar, allt skall samverka för att dana och uttrycka en *levande* tro. Detta får formen af en påminnelse och slutönskan, som har en viss likhet med t. ex. Kassels KO 1607, hvilken — utöfver sina hessiska förebilder — framhållit dels kännetecknen å en saliggörande tro, dels dennas källa.¹

3. Karakteristiska särdrag i Enfaldiga frågor.

Vid sidan af dels denna öfversikt af innehållet och eventuella förebilder, dels den här tidigare behandlade, tydligt framträdandenyt-tighetssynpunkten och lättfattligheten må följande särdrag angifvas.

Författaren vill tydligtvis icke se menigheten skynda för tidigt från grundvalen för det hela (d. v. s. Guds eget ord) samt från lilla uttydningen och de dagliga bönerna. Textorden skola examineras dels i början, dels å flera hufvudstycken; och vid ingången till spørsmålsboken skall undersökas jämväl: »Hvad kan du uttydningen på?» Särskilt anbefalles kontroll å kunskapen om sådana stycken, som man tvekar att den tillfrågade verkligen kan, fastän han säger sig kunna dem. Då editorn såsom avslutning på inledningen inskräpper den närmaste motiveringen för allt hvad spørsmålsböcker hette: Förstår du dessa fem vår kristendoms stycken? tillfogar han, metod- och tidsbelysande nog, det önskade svaret: Ja, någorlunda — ett svar, som emellertid, af den bevarade undervisningsstatistiken att döma, sällan och sent kunde sanningsenligt afgifvas.

Utvecklingen af ordet — de tre första hufvudstyckena — försig-går medelst samma slags frågor i samma följd: om ursprung, art², delar (med disposition å dessa)³, gagn (med närmare utredning däraf).⁴ De båda sista hufvudstyckena — om sakramenten — upptaga i stort sedt samma frågor om än i omkastad ordning både

¹ REU a. a. I: 2:2, s. 1080.

² Dit föras i tredje hufvudstycket två små stycken om i hvars namn man skall bedja och hvem som lärt oss Fader vår.

³ I första hufvudstycket inskjutas här tre små spørsmål om möjligheten att hålla lagen tillfyllest.

⁴ Första hufvudstycket tillägger frågan om Guds handlingssätt mot dem som bryta och dem som hålla; tredje avslutar med att afhandla dels tillförlitligheten till Guds bönhörelse, dels synden att ej träget bedja.

sinsemellan och i förhållande till ordshufvudstyckena; båda införa stycken ej blott om att veta utan ock om att mottaga; de bemöta i sak men ej i form några näraliggande missuppfattningar eller irrläror, hvarefter femte hufvudstycket afslutas med ett par stycken om botgörelsen samt om dess förutsättningar (bönen och nådemedlen). Sist ingå ju dels stycken om ordets och speciellt hvarje hufvudstyckes efterlefnad, dels salighetslöften ur bibeln för de särskilda hufvudstyckenas efterföljd, dels ytterligare sammanfattning af de förpliktelser, som de olika hufvudstyckena innehålla.

I afseende å den inre gestaltningen¹ användes vid en och annan längre utredning *gruppering* inom de enskilda eller med hvarandra (sakligt sedt) sammanbundna svaren genom uttrycken: »till det första», »till det andra», item etc., i likhet med hvad fallet varit t. ex. hos Luther, Brenz (större katekesen), Huberinus, Spangenberg och Hercko. Det så gagneliga sträfvandet att vid slutet af hufvudafdelningarna *sammanfatta* det sagda möter oss icke hos de tre sistnämnda, vanliga mönstren eller parallellerna men väl hos t. ex. Luther och Agricola (Kinderzucht). Medan hos dessa det skett å respektive afdelningar, återfinnes hos Rudbeckius den öfversiktliga repetitionen (hvilken ju är af speciellt viljeväckande art) såsom en afslutning å boken, — ett förhållande, som ändras af hans son, i det dennes första bearbetning af Enfaldiga frågor låter den (såsom hos de nämnda tre) inflyta just å de särskilda hufvudstyckena, medan hans andra, större bearbetning — säreget och oklokt nog — upptager den i bokens början.² Det är delvis i öfverensstämmelse med t. ex. Capito, Zwick och Agricola, som Enfaldiga frågor därjämte upptager en sista afslutande sammanfattning, här bestående af dels bibelställen rörande salighet åt den som enligt föreskrift »brukar dessa stycken», dels — ett slags afskedshälsning — för att understryka de tidigare i boken så bjärt framträdande förpliktelserna å individen.³

¹ Till den följande öfversikten har en ledning sökts i COHRS a. a. IV, s. 345 o. f. Läsaren hänvisas till nämnda arbete och till REU a. a. i fråga om några af de nedan nämnda källorna, sakuppgifterna och jämförelserna.

² Det senare har måhända motiverats af önskan att låta det direkt viljeuppfordrande momentet framträda å ett särdeles tidigt stadium.

³ Förhållandet är lika belysande för den kyrkliga folkundervisningen — åtminstone sådan Rudbeckius önskade den —, som det för läroverksundervisningen var betecknande, hvad skolmästaren efter 8 å 9 timmars skoldag enligt 1571 års svenska skolordning förmanade sina elever vid afskedet hvarje dag: »att väl öfverläsa läxorna».

Såsom *utläggningsmedel* användas bibelspråk några gånger i själfva styckena: än ensamt, än såsom del af läroutvecklingen, och det i likhet med Spangenberg, Huberini och Herckos framställningar; sålunda saknas bibelspråk icke alldeles, såsom fallet varit t. ex. i Oekolampadii Frag und Antwort. Däremot saknas de eljest ej sällsynta uppmaningarna (t. ex. af Luther, Huberinus, Trotzendorff, Krentzheim och Opitz samt en mängd utläggningar på latin bl. a. i det i Västerås tryckta Kompendium at Hafenrefferus) att bevisa en tes med bibeln själf. Sådana funnos ej heller hos Spangenberg och Hercko. I enlighet med dessa förebilder citeras ej bibelställen under styckena — i bjärt kontrast till exempelvis Laurelii senare affattade Spörsmål, till Rudbeckii å bibelcitrat rika predikningar och dogmatik (Vår tro) samt till de af honom åt stiftsbiblioteket skänkta Heidelbergs- och Canisii katekeser. Förhållandet är så mycket märkligare, som hans sträfvan efter biblicism och efter de religiösa sanningarnas praktiska utgestaltning — i likhet med t. ex. Luthers och Melanchthons — ligger i öppen dag. Det historiska förenas sålunda med det dogmatiska och det didaktiska i hans kristendomsförkunnelse men ej i denna elementära sammanfattning. Närmast torde förhållandet kunna förklaras däraf, att de mest elementära utvecklingarna — som ofvan antydts — länge och ofta saknade bibelcitrat eller bibelhänvisningar. Trots denna brist märker man fort, huru lätteligen man skulle kunna finna beläggställen och motsvarigheter i Guds ord till nästan hvarje ord eller stycke. Editorn, som nära ett årtionde före affattandet halft förstört sina ögon på redigerandet af en bibelupplaga med »förspråk, summarier [kapitelrubriker] . . . marginalier [dispositioner samt bibelhänvisningar], flera konkordanser samt nyttiga förklaringar och register», ville tydligtvis se sin förtrogenhet med det heliga ordet efterliknad af dem, i afseende å hvilka — i största omfattning — han citerade Pauli ord: Varen mina efterföljare såsom jag Kristi!

Jämväl saknas så gott som hvarje hänvisning till eller häntydning på händelser och exempel ur bibeln, världshistorien och det dagliga lifvet i likhet med t. ex. Agricolas »130 stycken» samt med Spangenberg och Huberini arbeten. Ifrågavarande händelser hade författaren dock ifrigt begagnat i sina predikningar, och ur de historiska böckerna säger han sig finna det allra bästa åskådningmaterial för åhörarnas omvändelse ochandel. Emellertid har han just i lärobokens på latin affattade uppmaning till prästerna att med exempel ur litteraturen illustrera brotten emot de olika

buden tydligtvis betonat behovet af katekesutvecklingens kompletterande med och förberedande genom insikt i den af Gud ledda och af Luther prisade bibliska och profana historien och kanske äfven genom interiörer ur det dagliga lifvet — interiörer dem han i hvarje fall ofta framdrager i sina muntliga utläggningar. Också finna vi, att Brenz, Melanchthon, Hercko och Agricola (Kinderzucht) hafva sådana hänvisningar, medan Rudbeckii så elementära bok blott kunde en gång för alla anbefalla deras användande. — Plats för sådana fördjupande och fortskridande utredningar torde Rudbeckius afsett att lämna, äfven då han upptager den inom katolska kyrkan träget citerade satsen, att de tre trons artiklar jämväl delas i 12 smågrupper efter antalet apostlar — en uppdelning som Brenz Unterricht använt för att klargöra de olika momenten och framför allt för att framhålla deras nytta för läsaren — denna nytta, som ju jämväl af Rudbeckius ofta betonas. Ett klarläggande och sammanfattande moment erbjudes därjämte genom upptagandet dels af lagens sönderdelning i bud och taflor och de senares olika innehåll, dels af bönepunkternas antal och innebörd. (Beaktas må jämväl betydelsen af den — af aftrycken att döma — sällsynta typografiska anordningen, att hufvudafdelningarna särskiljas af på en gång sifferbeteckning, dubbla rubriker och olika rubrikstilar.)

Medan 1567 års svenska lilla katekes samt Rudbeckii bibel-edition 1618 hafva många teckningar, belyses dennes katekesutveckling ej af några illustrationer — liksom ej heller åtminstone hans upplaga 1637 af lilla katekesen; skälen torde närmast varit af ekonomisk art.

I afseende å läroinnehållet förefinnes hos Rudbeckius naturligtvis ingen nämnvärd skiljaktighet emot bibelns och kyrkans lära. I stället för att såsom Agricola undanskjuta lagen eller att såsom Hyperius i Hessen (1563; Elementa) öfverdrifva den, framhåller han — tydligt och utan prut men ock utan öfverskattning — dess efterlevnad och det vid löfte om lön och vid hot om straff. Utan lagen visste vi »intet», huru vi skola lefva Gud behagligt, betonar han; samma framhållande af vår intighet förutan Gud och hans hjälp sker äfven i andra sammanhang. — Trosbekännelsens subjektiva sida betonas i andra hufvudstycket (såsom fallet var i flertalet utvecklingar). Och där den speciellt behandlas, i det tredje, understrykes den och sambandet med Gud genom en t. o. m. hos Rudbeckius ej alldaglig värtalighet, öfvertygelsefasthet och nyttighetsbetoning: i bön och tro bör allt framläggas; utan bön och tro fås intet.

Af de långa, delvis mycket polemiska utredningar, som tidens nit sa gärna utförde i afseende å dopet och i synnerhet i afseende å nattvarden, skönjes i Enfaldiga frågor föga eller intet: en antydan ges dels i en för öfrigt i sådana böcker ej vanlig fråga om berättigandet af dop i annan vätska än vatten, dels i två ganska korta stycken om förhållandet mellan brödet och vinet samt Kristi lekamen och blod. Villkoren för ett rätt nattvardsbegående framhållas med betoning af ånger och bekännelse, tro, bättringslöfte och en ny vandel.

Däremot nämnes ej kyrkans nyckelämbete och prästens ställföreträdande aflösning — i olikhet med så godt som alla andra katekesutredningar och med KO-förslaget 1619, hvilket nästan på medeltidsmässigt sätt framhäfver kyrkobegreppet och hvilket Rudbeckius varit med om att affatta.

Sitt alltid bjärt framträdande kraf å tro i paulinsk mening kompletterar han genom att hänvisa till Jakobs fordran å »kristliga dygder».¹ Eventuella missförstånd häraf hade han förebyggt redan i första hufvudstycket genom att framhålla, att ingen blir salig genom lagens gärningar.

Som antydts, ingår författaren vanligen icke i några som helst dogmatiska detaljspörsmål², hvarken positivt eller negativt — och det äfven när förebilderna hafva sådana smärre utredningar. Ett och annat för »de enfaldiga» ovanligare begrepp upptager han visserligen men undviker gärna att — såsom många af de nämnda utländska — definiera. Tydligen skulle innebörden hafva framgått af pastors utredningar, men biskopen kräfver dock icke att menigheten skall försöka gifva svårare definitioner vare sig med egna ord eller enligt utanläxor. Något fikande efter folklig begrepps-

¹ Dessa slutord belysas af förf:s ord i Vår kristliga tro, s. 35—36: Jakob talar »allenast om huruledes man skall bevisa sin rättfärdighet för människor» . . . »Den tro som icke verkar igenom goda gärningar, hon är ingen lifaktig tro, utan en död tro, som icke kan göra någon rättfärdig. Och är det platt intet emot Paulus, som lärer huru man skall bekomma rättfärdighet och salighet hos Gud». Jfr KO-förslaget 1619, s. 362 o. f., 371, 514 o. f.

² I olikhet med t. ex. Brenz utreder han därför icke t. ex. frågan om och gagnet af Kristi öfvernaturliga födelse; i olikhet med Laurelius och nästan alla yttrar han föga om syndens arter. Men väl talar han mycket om det söckendagliga gagnet af att in toto tro frälsningsläran. Om anden såsom verksam i ordet och sakramenten (Gal. 3; Rom. 10), alltså icke öfvertro på ordet själf t. jfr Rudbeckii förebild Huberinus: REU a. a. I: 1, s. 817.

mässighet kan t. ex. ej hafva förmått honom att medtaga Herckos »skillnad mellan lag och evangelium» eller de mångas definitioner å tro och sakrament. Så lämnar han jämväl åsido — i olikhet med flera förf. — hvad judar, turkar och hedningar eller irrlärliga yttrat om goda gärningar, arf- och verksynd, kyrka och bikt, — sådant som han däremot jämförelsevis ingående behandlar i sin dogmatik åt de ryska villolärarna.

Framställningen är långt mera positiv än negativ, mera uppbyggande än nedrivande, mera lockande än hotande. Om följden af ovärdig nattvardsgång, om prästens ställföreträdande absolution, om djäfvulens makt och helvetets fasor — hvilket Hercko och hans likar framhållit — talar han föga eller intet; men väl om värdigt nattvardsfirande, om syndaförlåtelsens meddelande i själfva ätandet och drickandet, om den treeniges välgärningar. Intet hufvudstycke glömmer att tala om syndaförlåtelsen; den nämnes 12 gånger; Kristi försoning af synden framhålles minst fyra gånger och det tidiga tröste-draget framträder tydligt åtminstone sex gånger.

Medan detta iakttagits, resp. undvikits med tydlig tanke på att gifva menigheten blott det som för lifvet och salighetsvandringen var viktigast att veta, så aktar sig Rudbeckius däremot att medtaga sådant, som visserligen kunde vara af största betydelse att känna men som lätt skulle kunna missförstås af »den enfaldiga hopen» och tagas till intäkt för återupptagandet af gamla villomeningar eller fortsättandet af gammal syndasömn. Så är det tydligtvis af praktiska skäl han låtit bli att ur t. ex. Herckos bok upptaga uttalanden, att vi icke äro under lagen utan under nåden, att lagen är helt upphäfd för de kristtrogna och kan icke döma dem etc.

Det är sålunda för Rudbeckius icke ett ögonblick fråga om att, såsom Caspar Lutz i sin akroamatiska lärobok (Strassburg 1586), gifva »en fullständig utläggning af trons alla irrvägar»¹; i stället vill han med förenkling och i kort sammanfattning framlägga äldre kateketers anvisningar för färdevägen till saligheten.

4. Olika upplagor. Ej ens Upsalatrycken motivera talet om Laurells författarskap eller medverkan.

Arbetet utkom i oförändrade upplagor åtminstone följande år: 1632, 1635, 1643 samt (efter biskopens död) 1647 och 1661. Af dessa finnas ännu exemplar bevarade. Säkerligen hafva i detalj

¹ REU a. a. I:1, s. 167.

likadana upplagor utsändts äfven åren 1627 och 1641; måhända äfven 1636 och (efter författarens frånfälle) 1648; — af dessa fyra (och kanske af än flera) upplagor finnas emellertid nu intet ex. kvar. Sålunda hafva tre, troligen fem, kanske sju eller flera sådana upplagor tryckts under Rudbeckii tid och en, kanske två eller flera efteråt.¹ Detta jämförelsevis stora antal upplagor är i och för sig ett synnerligen märkligt vittnesbörd om den religiösa läraktigheten och om tillskyndarnas — prästernas och klockarens — nit för densamma. Antalet är så mycket märkligare, som boken dels är den första mera spridda i sitt slag och sålunda kan i viss mån kallas banbrytande, dels kräfver läsfärdighet af flertalet bland dem som skulle lära den utantill, och dels icke omfattar jämväl lillkatekesen. Denna sistnämnda ingår såsom hufvudbeståndsdel t. ex. i Paulini motsvarande botkatekes »Catechismus», af hvilken dock blott fyra upplagor äro kända från hans långa biskopstid.

De flesta af de nämnda Rudbeckiska upplagorna trycktes i Västerås. Det är blott ägnadt att förvåna, hvarför så ej var fallet med de två tidiga upplagorna af 1632 och 1635; att de utkommo ifrån officin i Uppsala torde — jämte boktryckerikatalogens uppgift om 1647 års Questiones — vara närmaste orsaken till det så en-

¹ Editionen 1636 nämnes såsom tryckt i Stockholm; den är nu okänd enligt JOH. RUDBECKS samvetsgranna undersökning i KÅ 1911. Den kan hafva ombesörjts af biskopens broder Jakob R. Bøse, som då var verksam som skolrektor i hufvudstaden. Enär ett exemplar finnes bevaradt af en upplaga ifrån Västerås 1647 och enär SO Laurelii Questiones på svenska nämnes i salukatalogen för nämnda år, så skulle uppgifterna rörande dessa upplagor kunna — trots författarnamnet — afse en enda, nämligen Rudbeckii Enfaldiga frågor. Ty dels finnes ej något exemplar af en edition af Laurelii Spörs-mål bevarad från 1647 (hvilket ej hindrar, att en sådan kan hafva utkommit; jag tviflar dock starkt därpå); dels kan Laurelius svårligen hafva låtit af-fatta eller i Västerås utsända sin bok så tidigt före sitt biskopstillträde (medan det för stiftsvården ansvariga domkapitlet väl skulle hafva bibehållit och om-tryckt Enfaldiga frågor af pietet mot sin nyss aflidne chef, af stark känsla för traditionen och af begär att för sina egna visitationsförhör få behålla den förhörsbok, de och församlingarna länge vant sig att följa). Måhända har somligas förväxling af Spörsmålsböckerna underlättats däraf, att Petrus Rudbeckius usurperat uttrycket »Christlige Spörs-mål» och låtit det utgöra andra eller undertitel på sin andra edition, ja han har ur samma arbete af Laurelius hämtat flera stycken mer eller mindre ordagrant. — Skäl finnas att nämna »1627 års upplaga» i stället 1626 eller 1628 års, men utrymmet hindrar diskurs härom. — Enligt J. RUDBECK i KÅ 1911 finnas nu af uppl. 1627, 1636 och 1641 intet ex. och af vardera af de öfriga omtalade årg. (1632—1661) ett ex.

ständiga talet om Laurelius såsom författaren, utgifvaren eller »redaktionen». Men skälet är tydligen helt enkelt detsamma som gjorde, att han under samma periods förra hälft af 1630-talet dels måste betydligt inskränka sin tryckeriverksamhet, dels (1631—1633?) lät just i Uppsala trycka några af sitt gymnasii disputationer¹: Rudbeckius ägde under tiden sommaren 1630—sommaren 1635 icke någon boktryckare; och så har han under denna tid låtit äfven Enfaldiga frågor utkomma å akademi-tryckeriet i hans forna professorsstad. Att de torftigt utstyrda, inbördes nästan fotografiskt lika Spörsmåls-editionerna af 1632 och 1635 utkommo å just detta tryckeri, framgår af en jämförelse mellan ramlisterna å titelbladen till 1635 års upplaga och till andra alster från kungl. boktryckaren Gutterwitz' till akademien skänkta officin.

En Andreas Joh. Arosiandrinus, som tyckes varit prästson och f. d. Västeråsbo, studerat i Västerås latinskola samt vid universitetet, varit anställd såsom tryckerielev i Västerås men 1622 straffats af domkapitlet för bokstöld och som sedan blifvit fäst vid akademitryckeriet — allt detta blott troligen² — låter därstädes

¹ År 1630 utkommo hos Eskil Mattson i Uppsala disp. De Persona Christi, 1631 De Philosophia, 1633 (?) De Natura. Jfr äfven JOH. RUDBECKS framställningar i Sv. boktr.-f. medd. 1906, s. 108, och i Nord. Tidskr. f. bok- och biblioteksväsen 1916; han har påvisat sådan disputationstryckning i lärdoms-staden (men likväl antagit en speciell Laurelii edition). Jfr min recension i KÅ 1918 öfver nämnde bibliofils Bibliotheca Rudbeckiana.

² Vid påsken 1619 nämnes i Västerås en »Andr. Joh. Aros.» i andra och en i tredje klassen uppifrån räknat; en inskrefs ock $\frac{5}{9}$ 1622, en $\frac{6}{3}$ 1628. Ingen nämnes i de jämförelsevis fullständiga elevlistorna 1630—1633. Den $\frac{6}{11}$ 1619 inskrifves en med detta namn vid universitetet — han kunde vara den förstnämnde —; en annan Andr. Joh. (hvilkens hemortsnamn dock ej uppgifves) hade immatrikulerats 1611; endast dessa två kan det blifva fråga om bland akademiadepterna 1595—1636. Kanske var han en afsigkommen student, som Rudbeckius återupptog, såsom han upprättade Björkstadius (Afh. s. 192). Något misstag måste ägt rum vid nedteckningarna i källorna. VDP 1622 $\frac{26}{10}$ [där tryckeridrängen (äfven oriktig latinböjning) Andr. Johannis' oärlighet nämnes] säger hans fader vara herr Olof i Rättvik. Emellertid kan ju ej en A. Johannis' fader heta Olof. MUNCKTELL känner ingen här ifrågakommande son Andreas till prästerna Olof i Rättvik. Kanske det afser någon dit inflyttad styffader. Andr. Johannis ortsnamn står emellertid ej angifvet å nämnda protokoll. Men latinformen å en »drängs» namn (han torde varit lärning), två typografer med samma latinska för- och fadersnamn och båda stående i förbindelse med Rudbeckii domkapitel synes tala för identitet mellan de två. (Att han var ogift 1622, framgår af att Olof Olofsson kallas hans matfader.) Kanske har han ej kunnat eller velat fylla

under ifrågavarande tid utgå minst två öfversättningsarbeten, af hvilka det ena tillägnas Rudbeckius och hans stifts prästerskap (vid årsskiftet 1635—1636). Måhända var det denne, som var Rudbeckii speciella ombud i tryckeri-angelägenheterna, som bemedlade det under dessa år afslutade köpet från samme universitetsboktryckare af en ny tryckpress och som förmedlade domprosten Wallii tryckeriföreståndares öfverflyttning till Västerås såsom gymnasiets boktryckare.¹ Måhända får äfven Arosiandrinus själf flytta med något senare och vinna bröd (på nytt?) i födelsestaden, ty i sin sistnämnda bok säger denne »Typographus» boken vara »förfärdigad och utgången» »Pro valete», och han har måhända genom dedikationen [som tackar för »många bevisade välgärningar», rekommenderar honom i domkapitlets skyddande hägn (patrocinium) och kallar honom tjänstvillig] velat förbereda ett godt och för honom lönande samarbete. Den latinska formen i namnet får ej tala emot anställandet som tryckare — en med detta namn nämnes tidigare såsom tryckeridräng! — båda ifrågavarande officiner tryckte äfven på latin, grekiska och hebreiska, till hvilket lärda personer behöfdes; ej heller får den förutnämnda bokutgifningen af honom tala däremot, ty båda arbetena äro rena plagiat i tidens bokförläggars-stil.² — Däremot har Laurelii medverkan

återbetalningsvillkoren, eller har herr Olof ej betalt äskade matpengar — enligt domslutet, som jämväl upptog probbstraff —; 1625 och 1628 nämnes ett annat tryckeribiträde (mästersven). Kanske hade Andr. vunnit anställning vid akademitryckeriet å 1620-talet eller senast före nyår 1636, när han i Uppsala undertecknar den här i texten nämnda dedikationen. Pro valete kan emellertid ej innebära afsked från Västerås, hvars tryckeri då legat nere öfver fem år. Kanske han i stället blifvit fäst i en eller annan egenskap vid Wallii tryckeri, när så Wald flyttade till Västerås (om än Grefwe utpekades af traditionen såsom föreståndare). Hans ena förseelse (1622), att trycka i smyg, gjorde sig också hans husbonde — åtminstone senare — skyldig till, och det i större stil. Jfr JOH. RUDBECK i Nord. Tidskr. f. biblioteksväsen 1916.

¹ Förvärfvet af denne och eventuellt af Arosiandrinus påminner i viss mån om huru Rudbeckius (1621) anställt såsom stiftets förste tryckare den synnerligen framstående man, som i hufvudstaden tryckt hans bibelupplaga. — Hösten 1629 beslutar Rudbeckii domkapitel att skicka 8 ex. af Petr. Rudbeckii stora psalmbok till Uppsala för att blifva bättre inbundna, än de då kunde blifva i Västerås, — ännu ett intyg om förbindelsen med Rudbeckii forna professorsstad.

² Båda arbetena äro predikningar af Wittenbergsteologen Mylius. Den ena är blott omtryckt (med obetydliga ändringar) af Petrus Joh. Gothi öfversättning af minnestelet öfver Luther. Utg. har emellertid glömt angifva, att han ej själf verkställt öfversättningen; så behandlades flera af Gothi

tydligtvis varit ingen eller minimal; än mindre kan det, att upplagan 1661 tryckts i Stockholm, intyga, att upplagan ombesörjts af honom; nämnda år hade han såsom biskop eget tryckeri i Västerås.¹

C. Bearbetningar och påverkan af Enfaldiga frågor.

Katekesutvecklingarnas mottagande. Tidig reaktion.

Åtminstone fyra delvis olika spörsmålseditioner hafva uppstått på grundvalen af och i allra närmaste anslutning till Rudbeckii Enfaldiga frågor. Troligen hafva dessa fyra bearbetningar verkställt af tvenne hans f. d. elever: den ene hans son Petrus, den andre f. d. professorn, åbobiskopen Joh. Gezelius d. ä. Den förre, som jämväl deltog i arbetet att utgifva faderns predikningar från hofpredikantstiden, återupptog sålunda äfven dennes frågebok och lät den undergå vissa ändringar: i första bearbetningen genom en ringa omgruppering samt genom uteslutande af några skäligen gagnlösa frågor och uttryck, i andra genom att — i enlighet med det då till oss nådda, här förut omnämnda maneret — ej oväsentligt utvidga lärobokens kunskapsbibringande delar och det bl. a. genom förtäckta lån ur fränden-»konkurrenten» Laurelii Christliga Spörsmål.² I ärkestiftet, där utgifvaren var,

editioner under och efter hans tid. Den andra (Om påskalammet) angifves i förordet vara en senare upplaga; Gothus hade äfven öfversatt en sådan men ej denna; åtminstone finnes ej hans bevarad. Att äfven denna bok tryckts å akademiens officin, framgår af ramlisterna. Om tidens förläggar-rätt jfr SCHÜCK Sv. bokh., s. 57—58; Palma opponerar mot plagiat: Werdennes Beskodhelse 1613.

¹ År 1661 bodde hvarken Laurelius eller Nic. eller Petrus Rudbeckius i Stockholm; måhända upplagan ombesörjts af Joh. Rudbeckius d. y., som vid denna tid stod utan plats. Kanske är upplagan — liksom Arosiandrini nämnda aftryck — en ren bokförläggaraffär.

² Den till prästerna på latin riktade anmaningen att exemplifiera verktygerna mot Guds tio bud har borttagits, hvarigenom bokens karaktär af ledning för visitator undanträngts af dess andra uppgifter: att vara en läxbok för menigheten. Petrus Rudbeckii andra edition utvidgas från 54 stycken till 72 (samt några bibelställen). Den förra mindre editionen utkom åtminstone 1664 och 1670; den andra, större, 1674, 1676, 1677 (?) och 1683. Jfr härom JOH. RUDBECKS utmärkta utredning i KÅ 1911 samt hans nyss utkomna Bibliotheca Rudbeckiana. Ganska betecknande är, att medan Petrus Rudbeckius i första editionen upptager ordagrant de tre omfattande styckena rörande gagnet af andra hufvudstycket — hvilket ju äfven Brenz spe-

resp. varit, kapitaris¹, och måhända äfven i Skara stift, sedan han där blifvit biskop (1692), har boken — vare sig i Joh. Rudbeckii edition eller i någon af sonens två editioner — under senare hälften af 1600-talet vunnit en viss användning och då utgått i minst sex upplagor. Därjämte spriddes två andra bearbetningar af det ursprungliga arbetet i Åbo stift, af hvilka tvenne editioner den ena utgör en ringa, den senare en betydande utvidgning af originalet, — äfven här sålunda en förändring i samma riktning som tidigare i utlandet. I olikhet med de båda Rudbeckierna men i öfverensstämmelse med ett flertal utlänningar utsänder Gezelius dessa olika editioner samtidigt; den ena var afsedd för de mera »enfaldiga». Jämväl i olikhet med de nämnda svenska föregångarna upptager den omfångsrikare af Gezelii editioner hänvisning till ett stort antal bibelställen², — också detta en likhet med sig framarbetande tendenser i utlandet och i Sverige.

Därjämte röjas i flera andras spørsmålsböcker en mer eller mindre påverkan ifrån de rudbeckiska — eller med dem öfverensstämmande — frågeböckerna. Spegels t. ex., som liknar påtagligast J. Terseri, den forne Västeråsrektorns, har ej sällan omisskännliga öfverenstämmelser med Rudbeckii; i sällsynta fall äro alla tre verbotim lika.³ Direkt eller t. ex. genom den förstnämnda hafva så de rudbeckiska editionerna i någon mån varit en källa ännu för 1878 års katekesutveckling.

ciellt beaktat — så sammanfattar han (Petrus R.) i den andra editionen detta innehåll å ett par rader, lämnande i stället dess mer rum åt dogmatiskt utredande spørsmål om synden och dess förlåtelse, rättfärdiggörelsen, den treniges välgärningar samt ett rätt nattvardsbegående. I likhet med faderns Enfaldiga frågor men i olikhet med vissa af Laurelii Spörsmålsupplagor låter Petrus Rudbeckius ej lilla katekesen ingå i samma volym som katekesutvecklingen.

¹ Prosten i Tuna och Stafby Joh. Sparrman talade å Uppsala synod 1678 om användning af salig biskopens i Västerås Rudbeckii Spörsmål. Enligt FANT a. a. III, s. 202, besörjde Sparrman »på ett utmärkt sätt salighetslärans undervisning i kontraktet genom tjänliga böckers och skolmästares förskaffande».

² Upplagor utkomna 1666 och 1671. Den förra har ock undervisningsmetodik (i företalet).

³ Spegels liknar Enfaldiga frågor tydligast i styckena om hvad evangelium och lag är (Terseri är lika dem i förra afseendet), tydligt jämväl i spörsmålen om skälet till benämningen kristen, om gagnet af lagen, om bödens art, om brödets och vinets förvandling samt om en rätt bot såsom förberedelse till nattvarden. Både Terseri och Spegels böcker indrogos.

Så hafva en tid den rudbeckiska frågeboken och dess afläggare vunnit spridning och auktorisation öfver betydande delar af det dåtida Sverige samt torde hafva utgått i minst 13 upplagor. Samtidigt voro Paulini frågeböcker samt Matthiæ och andras efterbildningar af dessa normgifvande för andra bygder, för t. ex. Strängnäs och ärkestiftet. Laurelii Spörsmål torde emellertid efterhand å allt flera orter hafva undanträngt dem alla och vunnit en rik utbredning öfver landet. Så börjar man äfven å detta område nå fram till en viss grad af likformighet, hvilken tidigt eftersträfvals äfven i utlandet.¹ Att denna sträfvan emellertid haft stora svårigheter att bekämpa [enär hvarje stiftschef vanligen följt sina sina egna nya (eventuellt andras nya) läroböcker, resp. bearbetningar], framgår bl. a. däraf, att Herckos meromnämnda bok dels ej nämnes i förordningarna 1574 — året efter editorns död — dels synes helt okänd i hembygden 40 år efteråt, d. v. s. mer än ett decennium, innan Rudbeckius utgaf sina, direkt eller indirekt på den stödda Enfaldiga frågor.²

* * *

Det är väl sant, att i Rudbeckii stift³ och i landet föga märkes af en sådan glädje öfver kompendiernas utgifvande som den, hvilken ett århundrade tidigare säges hafva framträdt i Tyskland vid mottagandet af Melanchthons dogmatik: mången uppgifves då knappt hafva kunnat tänka, tala eller skriva om något annat. Men afsättningen af de många slagen af spörsmålseditioner, speciellt af Paulini, Rudbeckii och Laurelii, tyder dock på ett vaknande för att ej säga ett starkt andligt behof hos folket likasom

¹ VORMBAUM a. a. I, s. 63, 64. Mecklenburgs KO 1552 (= Wittenbergs 1559, granskade af Melanchthon); Norges KO 1607, s. 92 v:o.

² Enligt REU a. a. I:2:1, s. 187. År 1616, då den anses okänd, datera Rudbeckius och Palma företalet till den kanske på Hercko stödda boken »Vår tro». Detta är signifikativt äfven i andra hänseenden dåtilldags.

³ Inom Joh. Rudbeckii stift torde — utom hans egen spörsmålsbok — i någon mån äfven t. ex. Paulini och Laurelii små utläggningar hafva vunnit användning eller, bland utländska arbeten, Spangenberg's bearbetning till frågeform af Luthers stora katekes. Äfven hedemoraprosten Er. Sv. Roslagii tvenne böcker om nattvarden torde spridts i Västerås stift; att den ena vunnit användning åtminstone i Hedemora pastorat före Rudbeckii biskopstid, framgår af företalet till boken; att den äfven under dennes regim fått gagna undervisningen, vill synas däraf, att utgifvaren var kyrkoherde därstädes till 1628 och att biskopen satte honom synnerligen högt.

på ett stort arbetsnit hos präster och lärare. Denna böckernas spridning vittnar jämväl, dels att de mera elementära delarna af kristendomskunskapen redan i viss mån voro inhämtade, dels ock att läsfärdigheten ökats. Ty väl var läroböckernas form erotematisk och svaren vanligen korta, men enbart af katekespredikningarna lärdes de, ordagrant och i deras helhet, säkerligen af blott få; sådant förutsatte ofta läsfärdighet, hvilket näppeligen behöft vara fallet med textord, böner, hustaflan, korta botpsalmer och enstaka bibelspråk.

Det nya pensum, Spörsmålen, skulle ju hjälpa individen att »förstå». Emellertid går den följande tiden så upp i att förklara och i att förklara förklaringen, att man i många fall glömmer höra på Gud själf — en utveckling, som ju Rudbeckius ifrigt motarbetat (bl. a. genom repetitionerna å lilla katekesen i början af Enfaldiga frågor). Bibelordet, som under Rudbeckii ortodoxa tid ännu är den ständiga utgångspunkten, källan och målet för de bästa talarna, börjar ju senare i viss mån undanskymmas af längre teoretiserande uttydningar och af ortodoxism. Därför måste 1686 års kyrkolag — i likhet med hvad Luther och äfven Rudbeckius så ofta gjort — hänvisa på nytt till bibeln, till textorden och *lilla* utläggningen; en visitator i Sundborn måste två år efter nämnda lags utfärdande hänvisa allmänheten till att först lära *lilla* uttydningen; den större finge komma i andra hand.¹ Måhända kan man häri se en frukt af och reaktion mot ifriga kateketers, biskopars, prästers och klockares sträfvän att få Spörsmålsböckerna förklarade vara nödvändiga bröllopskläder för dem som ämnade sig till Herrens bord.² I sitt KO-förslag³ hade Laurelius, den vi ju sett börja med att icke kräfvat utanläsning af katekesutvecklingen, fordrat kunskap om den i kaplanernas barnundervisning, vid visitationer samt före konfirmation, skriftermål och äktenskap; snart efter hans död utestänges en man i Lundby från Herrens maltid, för att han blott kunde textorden och syndabekännelsen — ett pensum, på hvilket man åtminstone under Rudbeckii första tid fått tillträde till nattvarden, ja, som blott ett mindretal då kunde recitera. 1686

¹ VDA Tuna Kristi himmelfärdsdag 1688.

² Jfr här förut t. ex. om Brenz i Würtemberg och Buzer i Hessen (å 1530 — 1540-talen) samt Resen (1636). Den sistnämndes *Instructio* s. G7 v10. Hustaflan kunde däremot enligt honom och andra få uppskjutas.

³ A. a., s. 124, 355, 400.

4 — 1-108. *Kyrkohist. Årsskrift*. 1919.

års kyrkolag har så än en gång ådagalagt sin större försiktighet och sin återgång till att för landet kräfvat, hvad redan å 1620-å 1640-talen fordrats och genomförts i vissa framsynt ledda stift.

Anm. Föreliggande uppsats, affattad våren 1918, trycktes i aug. och sept. s. å. Stafsättet är redaktionens eller tryckeriets. Den titel å mitt större arbete, som angafs ofvan sid. 1. har ändrats till: »Den kyrkliga folkuppfostran i Joh. Rudbeckii stift».

Anmärkningar rörande följande aftryck.

Vid valet af upplaga har jag stannat för den af 1643 (femte, kanske sjätte upplagan), på den grund att den är den enda nu kända, hvilkens korrektur och öfriga framträdande kunde på närmaste håll öfvervakas af Rudbeckius själf och som därför torde vara det bästa åt oss bevarade uttrycket för hans önskemål i afseende å boken såsom sådan; — i afseende å innehållet äro ju alla bevarade upplagor lika. Hade han icke gillat denna, skulle 1647 års upplaga förvisso icke hafva framträdt så in i nära nog hvarje minsta detalj lika denna föregående från samma Västerås-tryckeri. Aftrycket har skett efter det enda bevarade exemplaret (nu förvaradt å Kungl. biblioteket), och har därvid all den likhet iakttagits, som varit möjlig att nå dels med tryckeriets resurser, dels utan att originalet föreläggat vid sättningsarbetets utförande.

B. Rud. Hall.

Enfalligha Fråghor
Eller
Spörsmål
om vår Christen-
doms Stncker/
För eenfalligt Folck/
at försara huru the sigh
här vppå förstå.

Westerås/
Tryckt aff Eudario Lantinger/medh Ca-
pitels Tryck/ 1643.

Fråghor i gemeen.

Weten i (eller wetsu) om tu åst en
Christen eller ey? Svar.

Ja.

Svar aff weten i (eller wetsu) thet?

Svar.

Thet aff / at iagh är döpter eller Christnat
i Christi Nampn / och håller Christum för min
Frålsare och Återlösare.

Huru många äro vår Christendoms Stry-
fer? Eller huru många äro vår Catechismi eller
Christeligha Värds Hufwudstyder?

Svar.

The äro Gem.

Räkna them vp! Svar.

Thet Första är Gudz Lagh / eller tijo
Gudz Budh.

Thet Andra är Ewangelium eller
Troon.

22

Thet

Thet Tredie är Bönens Sadher war.
Thet Fierde är om Döpet / eller Döp-
pelse Orden.

Thet Semte om Sækrans Matt-
ward / Instichtelse Orden.

Kan tu thessa Gem Strycken?

Svar.

Ja (eller Ney) iagh kan intet meer än Try
eller Syra.

Låås (til en Proff) Troon (eller) Tijo Gudz
Bodh (eller) Döppelse Orden (eller någhot an-
nat.) Här lærer man them läsa the Stycker man
twijfer om the skola kunna.

Är thet nogh til Saligheten / at en kan läsa
thessa Gem Strycken? Svar.

Ney.

Swad skal man ta meera kunna?

Svar.

Man skal ock kunna förstå them / och sedan
rätt bruka them.

Kan tu Vthrydningen på thessa Stryc-
ker? Svar.

Ja (eller) Ney. Iagh kan intet meer än på
Tro (eller) Try Strycken.

Swiltta

Swilka fan tu Vthtydningen på!

Swar.

På Tijo Gud3 Bodh / och tw Stycfen på Troon (eller) på Gadher wår några Stycfer / (eller) som han fan til.

Låås Vthtydningen på första Artickelen i Troon / (eller) Swilket år thet andra (eller) tridie Bodhet? (eller) Swilket år thet ottonde (eller) siwunde Bodhet i Tijo Gud3 Bodh.

Låås Vthtydningen på thet andra / fierde eller femte Bodhet. 17. Här lærer man them läsa Rutheri Vthtydning på någbot: Thet man twij=isar om the stole funna / aff thet the säha sigg funna.

Görstår tu thesse fem wår Christendoms Styder? Swar.

Ja någhorlunda.

Gråghor i Synnerheet.

I.

Om Laghen.

Swem hafwer vthgifwit the Tijo Gud3 Bodh? Swar.

Gudh sielff igenom Mosen på Sinai Berg.

Swad år Gud3 Lag!

Swar.

Gud3 Lagh år Gud3 strenge Wiljes Gör-
Flaring /
A iij

Flaring / hurudana han wil wij stole wara och huru wij medh Tandar, Ord och Gerningar / stole ställa of emot Gudh och wår Nåsta / widh Låån eller Straff til görandes eller låtandes thet befalt år.

Huru sönderdeelas tijo Gud3 Bodh?

Swar.

Vthi två Taflor.

Huru mång Bodh höra til then Första Taflan? Swar.

Tree.

Swad år Summan eller Innehållet på then första Taflan?

Swar.

Om Kärleken til Gudh / at wij stolon åt-
sta Gudh aff alt Sierta / aff allo Siäl, aff alla
wåra Kræfter / ic.

Huru mång Bodh höra til then Andra Taflan? Swar.

Sin.

Swad år Summan eller Innehållet på then andra Taflan?

Swar.

Son lydher om Kärleken til wår Nåsta / at
wij stolon ålfsta wår Nåsta såsom of sielfwa.
Kan

Kan någgor Mennistia hålla Gud: Lagh
til prida / (eller) hafwer någgor Mennistia
gierdt (Gud: Lagh tilfyllest)?

Swar.

Ney ingen: Vthan then ena Mennistian
Christus Gud: Son.

Runne wij rå genom Laghen eller Lagh=
jens (Serningar blifwa rättfärdighe och
jallighe)? Swar.

Ney.

Swij så? Swar.

Ty wij funnom intet hålla Laghen tilfyllest.

Swad Gagn eller Vytta hafwe wij rå
aff Vaghen? Swar.

Tw mårdeligh Bagn. Thet första Bag-
net år / at wij aff Laghen låra fenna Synden /
och at wij årom Syndare för Gudh. Och så-
ledes år Laghen vår Tuchtemåstare til Chri-
stum / i thet han påminner oss at söfia til ho-
nom / som Synden försonat och borttaghit
hafwer.

Suruledes kunne wij fenna Synden aff
Vaghen eller tijo (Gud: Bodb)?

Swar.

Således: At når wij ställa oss tijo Gud: Bodb
A jo

Bodb för Gahonen / them låsa och betrachta /
och thet hoos betrachta vårt Lefwerne: Så
finna wij / at wij i många måtto hafwa brutit
emot Gud: Lagh / nw emot thet Ena, nw emot
thet Andra Bodbet. Potest hoc declarari
exemplis & similitudine speculi.

Swiller år thet andra Bagnet wij hafwa
rtaff tijo (Gud: Bodb eller Vaghen)?

Swar.

Thet andra Bagnet år / at wij thet aff haf-
wa / såsom en Regla och Rättesnödre / huru wij
skolom lefwa Gudhi behaghelighan här vthi
Werldenne. Eliest wiste wij thet intet.

Huru wil Gudh handla medh them /
som bröta hans Vagh?

Swar.

Them som bryta Gud: Lagh / wil Gudh
straffa / och thetas Barn och Barnebarn / til
tridie och fierde Ledh. Men them / som hålla
hans Lagh / wil han wälsigna och alt gott be-
wiissa / til mång tusende. Såsom han sielff så-
gher: Jagh år HERren tin Gudh / en stard
Hämpnare / ic.

II.

Fråghor om Ewangelium
och Troon.

Smil=

Swilken hafwer gifwit oss Ewangelium?
Swar.

Gudh sielff igenom sin Son Jesum Christum / som hafwer the fördt oss vthur Gadherens Gfödt.

Swad är Ewangelium?
Swar.

Ewangelium är itt gladt Bodhskap om Gudz Nådth och Syndernas Gförlåtelse genom Christum / allom them som the troo.

Vthi hwad Stycke författas Ewangelium?
Swar.

Görnemligha i Troones Articklar.

Huru många äre Troones Articklar?
Swar.

Effter Apostlarnas thal / som them hafwa samman hemtat / äro the Tolf. Men the äre allenast tree Huswud-Articklar.

Swad om är then Förste Articklen?
Swar.

Om Gudh Sadher och Stapelsen.
Then Andra.

Om Gudz Son och Återlöfningen.
Then Tribie.

Om then helge Andä och Selgelsen.
Swad
At v

Swad Lytta eller Gagn hafwer man the aff / at man kan läsa Troon?

Swar.

Tw förnemligh Gagn hafwe wij the aff. Thet första Gagnet / at wij the aff lårom fenna Gudh.

Huru lære wij aff Troona fenna Gudh?
Swar.

Först lære wij aff Troon fenna Gudh til hans Warelse / nemlighen / at han är en enigh Gudh och doch treefaldigh vthi Personerna / nemligha / Sadhren / Sonen / och then helighe Andä / som wij vthi Troon befenna.

Sedan at han är en alzmåchtig och all-wijs Gudh / som hafwer skapat Himmel och Jord.

En rättfärdigh Gudh / at för än han wille / at Synden skulle blifwa ostraffat / wille han låta sin eggen Son betala / (eller) vngålla.

At han är en nådigh och barmhertigh Gudh / som hafwer vthgifwit sin Son för oss / at wij skulle frälste blifwa.

Sedan lære wij oss aff Troon weta / Gudz Wålgerningar emot oss / nemlighen / at Gudh Sadher hafwer oss skapat / Gudz Son är för våra skall blifwin Mennistia / och hafwer lij-
dhit

welse / vthi Samvetzqual öfwer våra Synder / wij begynna fruchtta för Gudz Wredhe / Laghsens Gorbannelse / Gelfiwetit och then ewighe Döddhen, Fomma wij tå ihogh och troom / at Christus hafwer medh sin Döddh och Piino betalat för våra Synder. Then helghe Anda hafwer förlåtit / och wil förlåta öf alla våra Synder / som wij i Troone befennom: Så hafwe wij en godh Tröst / at thet skal intet skada öf.

An meera / fruchtta wij för then lesamligha Döddhen / at wij skolom skiljas ifrån våra Wenner och Slåcht / blifwa til Null och Niska: Så hafwe wij en stoor Tröst / om wij komma ihogh och troom / at wij skolom åter vpstå igen / och få itt ewigt Liff.

III.

Fråghor om Bönen.

Hwem hafwer befalt öf bidhia?

Swar.

Gudh sielff / Psalm 50. Afalla migh i Nödhennes tijdh / så wil iagh hielpa tigh / och tu skal prissa migh.

Hwad är Bönen? Swar.

Bönen är itt Samtaal medh Gudh / vthi hwil-

dhic Döddhen för öf. Then helige Anda hafwer öf helghat / och förlåtit alla Synder igenom Ordet och the höghwärdighe Sacramenten.

Hwad Gagn hafwe wij ther aff / at wij thetta wete? Swar.

Thet Gagnet hafwe wij ther aff / at om wij thetta troo / och förlåta öf ther på / särdeles at Christus är döddher för våra Synder / och vpstånden för våra Rättfärdigheet skull / så war da wij therigenom rättfärdighe och salighe hoos Gudh.

Hwilket är thet andra Gagnet wij hafwe aff Troon? Swar.

Thet andra Gagnet är / at wij hafwe ther aff Tröst och Hugsiwalelse vthi all Nöddh och Gråstelse.

Huru tå? Swar.

Til Exempel: När wij Fomma vthi Satighdom / Siufdom / Görttryd och Liffsfahrligheet / om wij tå Fommom ihogh och troom / at Gudh är vår Gadher / han hafwer skapat öf / och håller öf widh macht / at han hafwer Omforgh för öf: Så hafwa wij tå en godh Tröst / at han skal och mildelighen hielpa öf vthur then Nöddh wij tå årom vthi.

Item / Fomma wij vthi Angest och Bedröfwelse /

hwilket wij medh Troone begåra aff honom /
hwad wij behöfwa til Liff eller Siäl.

Uthi hwars Nampn (eller) Görstyl-
lan skal man bidhia? Svar.

Uthi Herrens Jesu Nampn / thet år / på
hans Görtienst och Görstyllan.

Hwem hafwer lärde oss bidhia / Sa-
der wår / &c. Svar.

Wår Herre Christus sielff / hoos Matth.
Cap. 6.

Huru många Bøner åre i Gadher
wår? Svar.

Siw / hwilke åre måst om andelige Sa-
fer: Then fierde år om lefamligh Wødtorfft /
nemlighen / om daghelighit Brødh.

Hwad Gagn hafwe wij ther aff / at wij
finnem läsa Gadher wår?

Svar.

Wij hafwe thet Gagnet ther aff / at wij
finne ther medh bedhias aff Gudh / hwad wij
hafwe behoff til Kropp och Siäl. Såsom til
itt Exempel: Wij behöfwa Syndernas Gör-
låtelse / wij behöfwa daghelighit Brødh / &c.
Thet Finne wij bedhias medh Gadher wår / och
såwa: Gadher / förlåt oss wåra Skulder såsom
wij

wij förlåte / &c. Gadher wår / giff oss idagh wårt
daghliga Brødh.

Stole wij ock troo / at Gudh wil gif-
wa oss thet wij bidhie om?

Svar.

Ja / eliest få wij intet. Ty Gudh hafwer
lofwat sigh wilja bödnhöra them som åfalla
honon. Bedher / sågher Kristus / och i sko-
len få.

År thet ock Synd / intet fljtrigt och trå-
ghit bidhia Gudh? Svar.

Ja een stor Synd. Ty Gudh hafwer be-
falt oss idfeligha bedhia / therföre år thet een
stor Synd / intet göra thet Gudh hafwer be-
falt / iw så stor som Noor eller Dråp.

IV.

Fråghor om Døpet.

Hwad Nytte hafwer man ther aff / at
man kan läsa Døpelse Orden?

Svar.

Then Nytten hafwe wij / at wij ther utaff
läre hwad Døpet år / hwem thet hafwer insatt /
och hwad Gagn wij hafwa aff Døpet.

Hwad år Døpet? Svar.

Døpelsen år icke blotta Wærn allena / v-
than

Jesus: Utan en warder född aff Watn och Andanom / Kan han icke ingå i Guds Rike.

Må man ock döpa medh någhor annat än Watn? Svar.

Ney. Ty effter Jesus hafwer insatt Döpfelse medh Watn / må ingen Mennistia hans Insihtelse förändra.

V.

Fråghor om SAKSARS Nattward.

Swad Gagn hafwer en ther aff / at han kan säja Anstichtelse Orden?

Svar.

Thet Gagnet hafwer man / at man ther aff lærer weta / hwilken som hafwer insatt (eller stichtat) thenna Nattwarden / hwad SAKSARS Nattward är / och hwad Nytte och Gagn man hafwer ther aff / och mera sådant.

Swem hafwer stichtat och befalt oss hålla thenna Nattwarden?

Svar.

Wår Hære Christus sielf / i then Natten så han förråder wardt.

Swad

than är Watn författat i Guds Bodeh / och förbundit medh Guds Ord. Eller Döpfelsen är thet nya Testamentens Sacramente / vthi hwilket Gudh then helge Treefaldigheet tagher en Syndare / som medh Watn i hans Nampn sigdh döpa låter / til Nådher / förlåter och afftwåtter honom alla hans Synder / och vptagher honom för sitt Barn och Arfwinge för Christi skull.

Swem hafwer befalt döpa?

Svar.

Christus Guds Son sielf / hoos Mattheu i thet yttersta / ther han sågher: Gåår vth i heela Werlden och lærer alla Hedhningar och döper them.

I hwars Nampn skal man döpa?

Svar.

I Nampn Sadhers / och Sons / och then helge Andes.

Swad Nytte hafwer Doper medh sig? Svar.

Then Nyttan: At man therigenom bekommer Syndernas förlåtelse / kommer vthi förbund medh GUDS / och blifwer inifrwin i Lifffzens Boof. Ty så sågher Christi

Swad är thenne Vattward / (eller)
 hwad är Altarens Sacramente?

Swar.

Thet är vår HERres Jesu Christi sanna
 Lefamen och Blodh vnder Brödh och Wijn/
 oss Christnom til at äta och dricka / aff Christo
 sielff stichtat och insatt.

Förwandlas rå Brödh och Wijn vthi
 Christi Lefamen och Blodh?

Swar.

Ney: Vthan Brödh och Wijn blifwa
 thet the äro / nemligh Brödh och Wijn: Men
 igenom Christi Örd / Löffte och Anordning/
 medhdeelas oss och ther medh eller ther vnder
 i thenna Vattwarden Christi sanna Lefamen
 och Blodh.

Bemärckes rå allena Christi Lefamen
 och Blodh medh Brödh och Wijn?

Swar.

Ney: Vthan Christi sanna Lefamen och
 Blodh blifwer och ther medh oss medhdeelat/
 doch på itt vnderlighit och öfuer naturlighit
 Sätt.

Swar til är thenna Vattwarden
 insatt? Swar.

Til Christi Pinos och Döds Åminnelse.

B

Swad

Swad Gagn hafwer man thet aff / at
 man går til HERrens Vattward?

Swar.

Man bekommer thet Syndernas Förlå-
 telse för Christi skull / som han oss medh sin
 Pino och Dödh förwårfwat hafwer.

Huru skal man beredha sigh at wårde-
 ligha gå til thenna Vattwarden?

Swar.

Man skal gå thet til medh itt bootfårdigt
 Sierta.

Huru skal man göra rätt Boor och
 Vättring? Swar.

Först / at man betrachtar / ångrer aff Sier-
 tat / och bekenner sina Synder in för Gudh
 och sin Skriftefadher.

Sedan / at man troor och bedher Gudh
 om Syndernas Förlåtelse för Christi skull/
 troor / at man i thenna Vattwarden anam-
 mar Christi sanna Lefamen och Blodh / och
 thet medh Syndernas Förlåtelse.

Och sist / at man medh Alfwär tender
 til at affstå medh Synden / och förer itt nytt
 Lefwerne.

Kan en Mennistia göra thet aff sigh
 sielff? Swar.

Ney: Vthan hon moste flitigt bibbia
 (Gudh)

möjlight år) må hålla them och intet göra ther emoot.

Än om man finner/sigh hafwa brutit emot
itt eller flere aff them / hwad skal man tå
göra? Svar.

Så skal man straf ångra thet / och bidhia
Gudh om Gørlåtelse för Christi skull.

Huru skal man rätt bruka Troon?

Svar.

Then skal man först fullkomlighen troo och
hålla sigh widh i all Nödh och Grefstelse.

Sedan skal man ock stadeligha befenna
henne / för hwem (eller enår) som thet effter
fråghas.

Sidst skal man ock trösta sigh thet widh vthi
all Nödh och Grefstelse / förbiðandes thet wij
i Troone hoppas och förwente.

Huru skal man rätt bruka Bönen Sa-
dher wår? Svar.

Man skal medh henne bittidha och seent
(Affton och Morghon / til Bordz och från /
hemma och i Kyrkian) medh all Ödmuf-
heet / Gudelighet och troghen Tilförsicht /
bidhia Gudh om wår och wår Nåstas Nöd-
torffter.

Huru

Gudh om Nödh thet til och flitigt bruka the
Medel / som Gudh thet til gifwit hafwer.

Hwille äro the Medel?
Svar.

Gudz Ordz flitigha hörande / och Sacra-
mentsens rätta Bröf.

En Spörsmål i gemeen til
Beslut.

Är thet rå nogh / til at blifwa saligh / at man
jå kan läsa these fem Stycken / kan Bthtydningen /
kan ock någhorlunda förstå them / jå at en weet
siwara til thesa och sådana Fråghor?

Svar.

Ney Ingalunda.

Hwad hörer rå meer til Saligheten?
Svar.

Thet hörer ock thet til / at man thesa Styc-
ker flitigt och trolighen brufar. Ty the som-
ma icke alla i Himmelrijfe / som såwa HERR-
re / HERR.

Huru skal man tå bruka Tijo Gudz
Bödh? Svar.

Således / at man them dagligha (morghon
och affton) låås och betrachtar / och winlägger
sigh alfwarligha thet om / at han (så myckit
B ij möje-

Huru skal man bruka Döpelse Orden?
Swar.

Ther aff skal man påminna sigh / om man
ide är förr döpter / at man låter sigh döpa / til
Syndernas Görlåtelse.

Är en döpt / så skal han ther medh påminna
sigh / hwad man hafwer vthlofwat i Döpet /
och winläggia sigh thet troligen hålla.

Huru skal man bruka Instichtelse Or-
den? Swar.

Ther medh skal man påminna sigh / hwad
Christus hafwer lijdhit för våra skull / och tå
man fenner sigh aff Synden sorgse och swår-
modigh / skal man ther aff påminna sigh / at
söfia til HERRans Nattward / ther så Tröst
och Görsäkring om Syndernas Görlåtelse.

Besluit.

När man tå således brukar thesse
Stycken / är man en rätt Christen och saligh
Menniska. Ty om Laghen står / vthi then
förste Psalmen.

Såll är then Mann / som hafwer
sin

sin Lust i HERRans Lagh / och them
betrachtar Natt och Dag.

Om Döpet och Troon / Marci vthi
thet yttersta.

Then ther troor och warder döpt /
han skal warda saligh.

Om Bönen hoos Joel / Cap. 3.

Swar och en som åfallar HER-
rans Nampn / skal warda saligh.

Om HERrans Nattward / Johan.

Cap. 6.

Then som åter min Lefamen / och
dricker min Blodh / han hafwer ewig-
nerlighit Lifff.

Insagu och Swar.

Wij blifwa wäl genom Troon allena salighe / men
så mozte thet wara ide någhon bödh Troo / vthan en
lewande Troo / som ide vthsluter the andra Medel på
Gudz sijscha / vthan är wigen aff Laghsens och Ewan-
gelii hörande medh Sacramentsens rätta Brunt / och
är fräfftig vthi godha Gerningar / öfwandes sigh i

Böön och Åkallan / medh andra Christeligha
Dygder / såsom Apostelen Jacobus
lärer / Amen.

JOHANNES RUDBECKIUS.

Den kyrkliga folkuppfostran i Joh. Rudbeckii stift.

Studier rörande det lutherska folkbildningsarbetet före 1686.

Inledande öfversikt och Allmänna delen.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING.

	Sid.
Förord	66
Källskrifter och bearbetningar. Anmärkningar rör. förkortningar . . .	69
I. Inledande öfversikt: Miljö för och föregångare till Rudbeckii religiösa nydaningsarbete bland menigheten	73
1. Rudbeckii stifts materiella uppsving och andliga behof	73
2. Föregångare och paralleller till Rudbeckii religiösa nydaningsarbete bland menigheten	86

Allmänna delen.

II. Rudbeckii panbiblicism	111
1. Öfversikt af Rudbeckii utveckling	111
2. Bibelordets tillräcklighet samt dess roll i samlif och stat . . .	119
3. Kristendomskunskapens betydelse för individen	126
A. Ordets makt	126
B. Nådeverkans förutsättningar. Viljepedagogik	131
C. Katekesutanläsning en undervisningsmetod	144
III. Sekundära fostrings- och undervisningsorgan inom kyrkan eller under dess inspektion	151
1. Predikoämbetet in genere	151
2. Domkapitlet och dess sträfvan i afseende å lärouppfattning och homogenitet	156
3. Prostarna. Deras och kapitulares' visiterande verksamhet . . .	174
4. Menige prästerskapets allmänna förpliktelser	181
5. Prästernas arbetsvillkor	190
6. Klockare	206
7. Pedagogi; »driftedjäknar»	230

Förord.

Föreliggande arbete utgör en fortsättning af min doktorsafhandling [Johannes Rudbeckius (Nericius), en historisk-pedagogisk studie I]. Textafdelningen i den sistnämnda samt volymerna i arbetet om »Den kyrkliga folkuppfostran» utgöra resp. första och andra hufvudafdelningen i en serie undersökningar om Rudbeckius. De följande hufvudafdelningarna behandla småläroverken samt flick- och yrkesundervisningen.¹ Till denna serie ansluta sig såsom exkurser några jämförelsevis fristående detaljundersökningar. En sådan är »Joh. Rudbeckii katekesutveckling» (KÅ 1919, särtryck); en annan afhandlar konfirmationen. Båda tillhöra närmast afdelningen Undervisningen (en afdelning inom första serien, andra hufvudafdelningen, speciella delen).

Parallellt härmed går en serie urkundsaftryck. I denna består första hufvudafdelningen af »Bilagor» i doktorsafhandlingen (vilka jämväl, kompletterade, ingå i »Valda aktstycken till svenska undervisningsväsendets historia»). Andra hufvudafdelningen, utgörande urval ur visitations- och domkapitelsprotokollen, upptager två band: Kyrkliga och kulturella interiörer 1619—1628 (KÅ 1915, 1916; gemensamt särtryck 1917) samt Kulturella interiörer 1629—1646 (utg. 1915). Tredje och fjärde hufvudafdelningarna äro Rudbeckii »Predikningar i urval» samt »Enfaldiga frågor». Måhända utkomma en femte och sjätte, bestående af Rudbeckii högtidstal i original och öfversättning, resp. urkunder om hans visitationsresor.

När man går att efterforska det samband, som möjligen förefanns mellan svensk och utländsk folkuppfostran, befinnas ett stort antal främmande urkunder afsevärt komplettera och belysa det svenska, mycket bristfälliga källmaterialet. Och man kommer till den slutsats, att åtgärder och uttalanden i flertalet lutherska länder måste hafva sprungit ur samma behof och förutsättningar, samma slags idéströmningar och kraftkällor. Många af de ett- à flerhundraåriga reformtankar, dem Rudbeckii kyrka lefde för att förverkliga, hade också förvisso funnits omsatta i vissa bygder och perioder i

¹ Till följd af samhörigheten inom olika sidor af Rudbeckii verksamhet och för att undvika upprepningar gifves rörande vissa specialfrågor blott hänvisning till de öfriga undersökningarna, äfven om dessa ännu ej utkommit i tryck.

vårt land både under medeltiden och 1500-talet. Undersökningar å olika specialgebiet kunna måhända komma att uppvisa, att nämnda epoker stundom här och hvar företett lika storslagna väckelsesträfvanden som storhetstidens. Men äfven när eventuellt bevarade källor härom framletats och penetrerats, skall det visa sig, att de äro bristfälliga vittnesbörd om vår kyrkas intentioner och sträfvanden för folkuppfostran och folkundervisning å sin tid. Äfven då skall man ofta behöfva gå till källor rörande idéer och institutioner i utlandet (och särskildt i de länder, där Sveriges främsta folkuppfostrare erhöilo sin akademiska utbildning och andra eggande impulser). Då i följande arbeten vissa utländska, till synes förebildliga statuter citeras, så betyder det sålunda ej utan vidare, att de varit direkt uppslags- och normgifvande för Rudbeckii stift, utan blott att de äro föregångare eller paralleller. Genom dem påvisas och exemplifieras huru stor frekvensen af likartade uttalanden var å andra orter; Rudbeckius kan ej hafva talat och handlat så detaljtroget lika dem utan att hafva inom eller utom hemlandet fått kännedom om dessa, ur dem sprungna eller med dem nära besläktade idéer och institutioner. Citaten vilja alltså påvisa eller ytterligare understryka sambandet med det forna och samtida.¹

Citaten från främmande lands arbeten hafva gifvits i öfversättning; citaten från äldre svenska urkunder hafva moderniserats i afseende å ändelser och stafsätt² (men icke ordstammar).³ De nämnda öfversättningarna torde varit så mycket nödvändigare, som urkunderna ofta varit affattade på 1500-talets eller dialektal tyska eller danska) eller på icke-klassiskt latin. —

¹ Önskvärdt vore, att de acta och bevis blefve publicerade, hvilka ådagalägga den tidigaste förekomsten af olika pedagogiska impulser och sträfvanden i Sverige. — Särskildt den fortgående samhörigheten med utlandet har lämnats alltför obeaktad i svensk uppfostringshistorisk litteratur. Detta kan bidra till att förklara uttalandena om Rudbeckii och andra svenskars rent underbara originalitet i uppfostringsfrågor. En betydande ursprunglighet hafva författare varit angelägna att konstatera just för storhetstidens vidkommande, medan de däremot ej alls eller blott undantagsvis tillerkänna andra svenska epoker och män sådan ära. Jfr HOLLANDER, s. 278, 281, 302, 316, 318, 556, 570.

² Måhända behöfver det i sammanhang därmed påpekas, att om det varit fråga om en urkundsedition, skulle jag ej hafva normaliserat ens någon enstaka ljudbeteckning. Äfven interpunktionen har ändrats.

³ En viss inkonsekvens finnes i moderniseringen af sådana ord som t. ex. ynkelig, kristelig, gudelighet; dogma (= duga). — Andra förenklingar och observanda äro följande: ÄB-titeln — dock blott inom citationstecken — begagnas några gånger om Själlandsbiskoparna för att korteligen angifva deras stift och ställning. Namnen Palladius och Joh. Rudbeckius afse blott de mest kända personerna med dessa namn, fastän ju äfven andra personer och biskopar funnos med samma namn. Formen »Petrus Jonæ Wex.» användes (i st. f. P. J. Ang.) för att lättare skilja denne från t. ex. Petrus Jonæ

Trots att undersökningarna om folkundervisningen, småläroverken, flickskolorna etc. vanligen måst utföras å sådana stunder, som varit fria från skoltjänstgöring, sjukdom eller af ekonomiska skäl framtvinget bokmakeri¹, har dock den glädjen och andliga vinningen förunnats mig att kunna säga: »Nulla dies sine linea». Och de yttre arbetsvillkoren hafva aldrig varit så uppslitande och vanmäktig-görande som dem, under hvilka största delen af min doktorsafhandling affattades.

Härmed frambäres mitt undersåtliga och värdsamma tack till de myndigheter och enskilda, som tilldelat mig, resp. tillstyrkt statsunderstöd (å 1,000 kr.) för arbetets utgifvande. Särskildt nämner jag då f. undervisningsrådet rektorn HARALD DAHLGREN. Äfvenså betygar jag min djupt kända tacksamhet dels till professorerna B. HAMMER och EDV. RODHE samt docenterna K. B. WESTMAN och GOTTFRID CARLSSON, för att de underkastat sig mödan att genomläsa mitt arbete i korrektur; dels ej mindre till förenämnda universitetslärare än till docenterna E. LINDERHOLM och JOHANNES LUNDBERG samt till flera af mina studievänner och arbetskamrater, med hvilka jag vid spridda tillfällen fått på ett för mig gifvande sätt diskutera vissa religiösa, undervisningshistoriska och formbehandlingsfrågor; dels till de biblioteks- och arkivtjänstemän, som sakkunnigt och tålmodigt underlättat mina forskningar i ett tusental buntar och böcker.

»Den kyrkliga folkuppfostran» tillägnar jag på utomordentligt goda grunder

MIN HUSTRU.

Uppsala, 300-årsdagen af Rudbeckii invigning till biskop.

B. Rud. Hall.

Hels. i Strängnäs; också har den förre själf stundom använt denna beteckning. Svårfattligare uttryck hafva undvikits. Med stiftsläroverket betecknas den i stiftsstaden belägna lärdomsskolan, ehuru ordet ej sällan eljest användes om småstäders skola. Till olikheterna mellan KO-förslagen 1608 och 1619 har tagits föga hänsyn, enär de äro i här ifrågakommande hänseenden obetydliga eller inga; då det senare förslaget nämnes, afses sålunda vanligen äfven det förra. Bibelcitaten hafva vanligen hämtats ur eller jämförts med Rudbeckii bibel-edition; och hans eller kyrkans åskådning har ej sällan fått formen af referat utan att detta på hvarje ställe särskildt angifves.

¹ Några år hade jag ej förmånen bo i stad med större arkiv och bibliotek. Därigenom hafva citaten i noter rörande vissa urkunder kommit att göras än ur *en* tryckt edition, än ur en annan, än ur manuskript.

Källskrifter och bearbetningar.

I. Otryckta källor.

Än en gång — och det speciellt ur folkuppfostrans synpunkt — har jag genomgått allt hvad *Strängnäs'* och *Västerås'* Domkapitelsarkiver innehålla från 1500-talets början intill 1650 (vissa urkunder ock intill 1686 eller än längre). Därbland må särskildt nämnas kapitel-, synodal- och visitationsprotokollen, bref och ämbetsskrifvelser samt de olika prosteriernas och församlingarnas acta. I *Västerås'* *läroverksarkiv* har jag nu läst hufvudsakligen blott båda Memorialia, som bland annat upptaga anteckningar om prästeder, bötesbelopp, »syndare» och visitationsfärder. I *Riksbiblioteket* hafva studerats KO-förslaget 1608, i *Stockholms stads arkiv* W. Sundbergs samlingar om Danviken, i *Riksarkivet* Sv. Eccl. saml. 1600—1649 (Präteståndets arkiv) samt acta rörande socknarna i Västmanland och Dalarne före och under Rudbeckii tid. Å *Uppsala Landsarkiv* har jag genomgått Västerås' stifts prost- och sockenarkiv samt Tänkeböcker. I afseende å Uppsala stift har jag genomforskat större delar af dess domkapitels acta; konsistorieprotokollen hafva studerats intill 1650, synodalacta intill 1700. I *Uppsala Universitetsbibliotek* hafva undersökningar företagits bl. a. i Westinska, Nordinska och Kyrkohistoriska samlingarna. I *Det kongelige Bibliothek i København* har jag genomgått Forskællige Rescripter . . . fra 1546 til 1757 4:o (Uldalls Samling); Jersins anteckningar i KO; Synodaler; Kallske saml. n:o 504, 4:o.

II. Tryckta verk.

Enär KÅ icke plägar upptaga långa litteraturförteckningar, enär tryckningsomkostnaderna äro så oerhörda och enär en lång afdelning »Källor och litteratur» finnes i min doktorsafhandling (hvilken sistnämnda ju ingår i samma serie Rudbeckius-studier som »Den kyrkliga folkuppfostran»), så utelämnas här nedan i allmänhet de verk, som upptagits i nämnda bok-lista (och det ehuru jag skulle önskat en omgruppering af vissa tryckta arbeten i den senare). Endast om nyare upplaga användts, eller om det kunde tänkas blifva oklart hvilken bok som i speciella fall åsyftas, antecknas nu resp. författares här ifrågakommande alster. Läsaren hänvisas alltså först till nedanstående förteckning, sedan eventuellt till Afh.

A. Citerade källpublikationer.

- Agenda . . . in Pamern . . . 1568. [Wittenberg] 1569.
 Biblia . . . [Med bibelkonkordans]. Sthlm 1618.
 F. COHRS, . . . Katechismusversuche. Berlin 1900—1902.
 J. A. COMENIUS, Magna Didactica. 1657. Lips. 1894.
 Den rette Ordinants [1539]. I Danske Kirkelove, I. Kbhn 1883.
 E. G. EMPORAGRIUS, . . . Lijk Predikan [öfver] Olaus Laurelius. Str.
 DES. ERASMUS, Paraclesis. Mogvntiæ 1521.
 ER. SV. ROSPIGIUS, Spörsmål och Swar. Sthlm 1606.
 [M. FLACKERUS] Catechismvs Vthi. . . Predicninger. Rostock 1610.
 J. GEZELIUS, Perbreves Commonitiones. Åbo 1673.
 N. GLOSTRUP, Visitatser. . . 1617—1637. Chra 1895.

- B. R. HALL jfr förordet.
 Kercken Ordeninge im . . . Pamern. Wittenberge [1563].
 Kircke Ordinantz (i Norge). Kbhn 1607.
 Kirchen Ordnung [i Brandenburg och Nürnberg]. U. o. 1533.
 Kirchenordnung [för Mecklenburg]. Witteberg 1552.
 Kirchenordnung [för Sachsen-Wittenberg]. Witteberg 1565.
 Kirkehistoriske Samlinger. I. Kbhn 1849 o. f.
 N. KROKIUŠ, Een Lijkpredikan [öfver] Petri Jonæ Angermanni . . . Lijk. Calmar.
 —, Een Predikan om Jesu Christi Person. Westerås 1622.
 Kyrkio-Lag och Ordning [1686]. Sthlm 1687.
 Kyrkoordningar och förslag dertill före 1686. Sthlm 1872 o. f. [KO 1571, Nova ordinantia, KO-förslaget 1619, Acta om KO 1650, Laurelii och Emporagrii KO-förslag äro citerade endast ur denna edition].
 Lagförslag i Carl den niondes tid. Sthlm 1864.
 O. LAURELIUS, Parænesis ad ministerium eccl. [Västerås] 1650.
 —, Lijkpredikan, Öfwer . . . Marcus Koch. Westeraås 1658.
 Leges . . . Pomeraniæ 1621. I MOSER, II, s. 761 o. f.
 K. G. LEINBERG, Handlingar rör. finska kyrkan. I. Jyväskylä 1892.
 J. LENÆUS, . . . Lijk-predikan, Öfwer . . . Simonis Benedicti Arbog. Begräffning. Sthlm.
 J. CHR. LÜNIG, . . . Corpus Juris Saxonici. I. Leipz. 1724.
 M. LUTHER, Werke. Gesamtausgabe. Weimar 1883 o. f.
 —, Sämtliche Schriften. X. Halle 1744.
 MATTH. G. HEIS. [ILSBODINUS] . . . Om Möte. Sthlm 1622.
 HANS MATTHIÆ . . . Kyrkie-disciplin. Sthlm 1638.
 [JOH. MATTHIÆ,] Form eller Sätt, Til at Visitera. Str. 1653.
 —, Idea boni ordinis. Str. 1644.
 —, Libellvs pverilis. Holmiæ 1626.
 G. MYLIUS, Parentatio Lvtheri. [Rostock 1601.] Omtryckt under titeln G. M. Merkelighe Predikan. Ubsala 1633.
 NIC. JAC. BOTHN . . . Om Mötes . . . Högheet. Sthlm 1621.
 JENS NILSSØN, Visitatsbøger 1574—1597. Kra 1885.
 Noraskogs arkiv. Sthlm 1889 o. f.
 GEORG NORMAN, Articuli ordinantie. Ein kurtz Anleitung. LÜA 1895, 1899.
 CH. OGIER [Dagbok.] (I: »Från Sveriges storhetstid»). Sthlm 1914.
 OL. PETRI, Samlade skrifter. I—IV. Upps. 1914—1917.
 P. PALLADIUS, En Visitatz Bog. Kbhn 1872.
 LAUR. PAULINUS GOTHUS, Ethica Christiana. Sthlm 1617 o. f.
 —, Catechismus. U. o. 1644.
 —, Thesaurus Catech. Ubs. 1640.
 PETR. JOH. GOTHUS, Postilla. Rostock 1597.
 —, Tröstbok. Rostock 1597.
 PETRUS JONÆ ANG., Cursus visitationis. Rostock 1604—1605.
 —, . . . Predican Öffuer . . . Peders Magni . . . lijk. Sthlm 1605.
 E. PONTOPPIDAN, Annales Eccl. II, III. Kbhn 1744 o. f.
 [II. P. RESEN,] Instructio Executionis Catechetice. Kbhn 1636.

- J. M. REU; Quellen zur Geschichte des kirchl. Unterrichts. Gütersloh 1904—1916.
- JOH. RUDBECKIUS [d. ä.], . . . Lijk Predikan [öfver] Erich Svenonis Roslagii . . . Begräffning. Westerås.
- , . . . Marcknadzpredikan . . . 1628. Westerås.
- [—], Eenfalligha Fråghor. Westerås 1643.
- , Predikan [på 21 sönd. eft. Tref.]. Arosia 1638.
- , och J. PALMA, . . . Wår Christeliga Troo. Westerås 1640.
- JOH. RUDBECKIUS d. y., . . . Lijk-Predikan [öfver] Uno Troilius. Ups.
- PETR. RUDBECKIUS, Enchiridion. Arosiæ 1627.
- Stavanger Domkapitels Protokol 1571—1630. Chra 1901.
- Utkast til en norsk Kirkeordinants [1604]. Chra 1917.
- [J. WAGNER,] Hwsbiblia. Wästeråhrs 1623.
- M. WALLERSTADIUS, Lijk Predikan, Öffuer . . . Jonam Nicolai Kylandrum. Ups. 1631.
- J. WIGANDUS, Vom Straffampt der Sünden. Vrsel 1564.
- Ärkebiskop Abrahams räfst. Upps. 1901, 1902.
- F. ÖHRSTRÖMER, Eccl. Samlingar. Strengnäs 1806 o. f.

B. Citerad litteratur.

- Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde 1902. Wiesbaden 1903.
- P. BARTH, . . . Erziehungs- und Unterrichtslehre. Leipz. 1919.
- L. DAAE, Thronhjems Stifts geistlige Historie. Thr. 1863.
- J. A. EKLUND, Andelifvet i Sveriges kyrka. IV. Upps. 1917.
- Från Bygd och Vildmark. Sthlm 1915.
- H. GEIJER, . . . Prästdräpet i Rättvik. Falun 1918.
- B. R. HALL, Om Danviken. Särtryck ur S:t Eriks årsbok 1916.
- , Joh. Rudbeckii katekesförklaring. KÅ 1919.
- , [Om Rudbeckii gymnasium och katekesförklaring]. Recensioner i Verdandi 1915 och KÅ 1918.
- E. HANSEN, Geschichte der Konfirmation. Kiel 1911.
- A. V. HEFFERMEHL, Folkeundervisningen i Norge. Chra 1913.
- K. HULT, Ljusnarsbergs krönika. Örebro 1891.
- FR. HÖFLING, Das Sakrament der Taufe. II. Erlangen 1859.
- J. JOHANSSON, Noraskog. II—III. Sthlm 1881—1887.
- A. KEMPE m. fl., Sverige. V. Sthlm 1915.
- JOAKIM LARSEN, . . . Den danske Folkeundervisnings Historie 1536—1784. Kbhn 1916.
- E. LINDERHOLM, Reformation och världsutveckling. Upps. 1918.
- H. LUNDSTRÖM, Fynd och forskn. Häft 2. Upps. 1914.
- G. MERTZ, Das Schulwesen der deutschen Reformation. Heidelberg 1902.
- O. MOE, . . . Katechismusundervisningen fra Reformationen. I: Theol. Tidsskr. 3: 3. Chra 1891.
- Nordisk Familjebok; uppl. II.
- J. NORDLANDER, Norrländskt skollif. Sthlm 1914.
- K. NORDLUND, De svenska gymnasiernas historia. Särtryck. Sthlm 1914.
- W. N[orlén], . . . Svenska folkundervisningens historia. I Pedag. historia. Ups. 1886.

- F. PAULSEN, Pädagogik. Stuttgart 1911.
 —, System der Ethik. Stuttgart 1913.
 E. M. RODHE, Kyrka och skola. I. LUÅ N. F. I: 3. Lund 1908.
 JOH. RUDBECK, Frågor eller spörsmål. Särtryck. Upps. 1911.
 K. AF SCHMIDT, . . . Röne härads. I. Nyköping 1896.
 H. SCHÜCK, . . . Den älsta bokhandeln i Sverige. I Festskrift . . . af Sv. bokförläggareför. Sthlm 1893.
 H. SCHÜCK—K. WARBURG, Ill. Sv. Litt.-hist. Sthlm 1911 o. f.
 C. W. SKARSTEDT, . . . Sweriges Kyrkohistoria. Falun 1866 o. f.
 A. W. STAAFF, Om konfirmationen. Sthlm 1871.
 Sønderjydske Aarbøger. 1889, 1890.
 Teologisk Tidskrift. Ups.; Chr.; Kbh.
 Tidskrift för kristlig tro och bildning.
 D. THRAP, Bergenske Kirkeforhold. Kra 1879.
 E. TROELTSCH, Protestantisches Christentum und Kirche in der Neuzeit. I: Die Kultur der Gegenwart. I: IV: 1; zweite Aufl. Berlin 1909.
 J. WAHLFISK, Konfirmationen. I Str. prästmötes handl. 1897.
 G. WESTLING, Om Linköpings stift. KÅ 1914.
 K. B. WESTMAN, Reformationens genombrottsår. Sthlm 1918.
 J. WORDSWORTH, The . . . Church of Sweden. London 1911.

Anm. rörande förkortningar. När sida finnes i noter angifven omedelbart efter ett författarenamn i kapitäl, betecknar namnet både författaren och hans i litteraturförteckningen uppgifna arbete. Liksom i afseende å litteraturen upptagas här nedan endast de förkortningar, som ej förklaras i Afh. (s. XII o. f.). Förkortningarna af boktitlar torde man lätt fatta.

A. a. = anförda arbete. ❧

AI5—AI9 = Signa å protokollsböcker i VDP (1, 2, I, II etc. beteckna §).
 Jfr Kulturella interiörer, s. VI, XII.

Afh. = HALL, Joh. Rudbeckius. I. Akad. avh. Sthlm 1911.

K = manuskriptsamling i UUB.

LUÅ = Lunds Universitets Årsskrift.

N = Nordinska samlingen i UUB.

Norrländsk KO = »Kyrkiolag samptyckt och stadgatt aff presterskapet i Väster-Norrlanden».

RRP = Riksrådets protokoll, i tryck utgifna.

SDP = Strängnäs' Domkapitels protokoll.

UUA = Uppsala Universitets Årsskrift.

W = Westinska samlingen i UUB.

v:o = verso, baksidan, andra sidan.

I. Inledande öfversikt:

Miljö för och föregångare till Rudbeckii religiösa nydaningsarbete bland menigheten.

I. Rudbeckii stifts materiella uppsving och andliga behof.

Sedan Johannes Rudbeckius den äldre år 1619 tillträdde Västerås' episkopat, rycktes Dalarne och Västmanland långt kraftigare än förut in i det religiösa och andligt-kulturella uppryckningsarbete, som blev den praktiska följden af 1570—1590-talens kyrkliga händelser och prästerliga uppslutning i vårt land. Detta förnyelseverk hade hos oss haft sina kanske tidigaste och i hvarje fall flesta och energirikaste föregångsmän inom hertig Karls furstendöme, och det var vid de centrala reformationshärdarna i detta samma Strängnäs' stift, som Rudbeckius erhöll sin barndoms och sina skolårs djupa intryck af kamp och sammanslutning, hänförelse och oböjlighet. Där — liksom annorstädes — var det prästerna (och lärarna), som uppburo och framtvungo en sådan utveckling. I afseende å allmänheten däremot nödgades Paulinus, som tillträdde episkopatet i Strängnäs så sent som år 1609, klaga, att han i detta stift fann stor och otrolig råhet och okunnighet.¹ Rörande det stift, Rudbeckius började leda ett årtionde senare, funnos måhända än flera och större skäl till veklagan. Paulini ord torde nämligen i än större utsträckning kunnat tillämpas på *dess* menighet samt i viss mån äfven på många af dess församlingsherdar och ungdomsledare. Detta sammanhänge måhända dels därmed, att allmogen synes haft en synnerligen oböjlig natur samt varit fast rotad i urnordiska och medel-

¹ RRP VI s. 323: »Barbariem och inscitiam». Att Paulinus ofta klagar, än öfver ett, än öfver ett annat, kan ju i viss mån minska betydelsen af hans ord. Före och efter det han tillträdde ÅB-ämbetet, klagar han öfver Uppsalastiftets fel och oskicklighet, men han glömmer då ej berömma Strängnäs' stift, där han själf verkat. UDP 1637 12/7, 1639 25/2.

tida åskådningar, dels därmed att verkningarna af biskop Bellini och vissa af hans prästmäns nit måste hafva i många hänseenden neutraliserats af den delvis omotiverade onåd, hvori nämnde stiftschef stod eller stått hos Karl IX.

Af den saktmodighet och svaghet, för hvilken Bellinus ofta anklagats, synes i hvarje fall intet spår i de bevarade domkapitelsprotokollen från hans sista 23 verksamhetsår; dessa karakteriseras nämligen af ett kraftigt markbrytnings- och vägröjningsarbete. I väsentlig mån tyckas de visserligen sakna det drag af evangelisk mildhet, som vid sidan af all hårdhet framträder å Rudbeckii tid, men i öfrigt äro de mestadels en tydlig förberedelse för denna. — Om den uppgiften är sann, att Bellinus önskat erhålla Rudbeckius till sin efterträdare, så står alltså denna önskan i god öfverensstämmelse med såväl Bellini som de nämnda nydaningsdecenniernas intentioner och sträfvanden. Rudbeckii lärdom och renlärighet, predikogåfvor och arbetsintensitet samt hans förmåga att affatta och organisera kunna hafva utpekats honom såsom den, hvilken just erfordrades å Västerås' biskopsstol. I nämnda afseenden hade såväl Bellinus som vissa af stiftets domkapitelsledamöter och menige prästerskap lärt personligen känna honom före biskopsvalet. Så hafva flera framstående skol- och prästmän¹ säkerligen känt honom från Wittenbergs- och Uppsala-tiden; Bellinus och Drivius samarbetade med honom vid Örebromötet 1610—1611²; med rektorn, prosten och författaren Eric Sv. Roslagius (i Hedemora) säger sig Rudbeckius hafva umgåtts redan före 1619; åtskilliga torde hafva åhört några af dennes många tal och predikningar, t. ex. i Uppsala, i Stockholm, å Svartsjö, å Väsby eller i Västerås slottskyrka.³

Och ej heller regeringen synes tveka i valet; före utnämningen beordrar Gustaf II Adolf sin öfverhofpredikant att på närmaste håll taga kännedom om och föreslå åtgärder mot vissa grofva vanföreställningar och vanarter hos både menighet och präster i Västerås' stift. Och det understöd, nämnda stift och stad flera gånger under

¹ T. ex. Erik Holstenius, Uno Troilus och Petrus Drivius.

² Vid detta deltog Rudbeckius — själf tredje — i utarbetande af en ny SO; denna skisserade den kommande utvecklingen för den lägre och i viss mån för hela prästbildningen. Afh., s. 9, 34, 129 o. f.; Rudbeckii likpredikan öfver Roslagius, s. B4.

³ Å Väsby invid Sala predikade Rudbeckius 1613 och (två gånger) 1615; i Västerås' slottskyrka palmsöndagen 1615; i domkyrkan 1:sta sönd. i Adv. 1618 (sedan biskopsvalet ägt rum). Åtminstone vid de tre gudstjänsterna å Väsby var konungen närvarande.

minst ett årtionde förgäfves hemställt om hos regeringen för sin domkyrka och läroverket, det beviljas nu dels vid Rudbeckii biskopstillträde, dels snart därefter.¹

För visso möttes så vid episkopatets besättande regeringens, Bellini och stiftsprästerskapets innerliga önskemål. Och den härliggande antydning dels att man å flera håll insåg behovet af just hans upplysta och kraftiga ledning, dels att man ville verksamt bistå honom, kan hafva bidragit att häfva den motvillighet han påstod sig hysa mot att antaga ämbetet. Denna motvillighet kan hafva väckts eller skärpts af hvad han torde bevittnat i samband med sina nyssnämnda, fem å tre år tidigare predikningar i den sorgligt berömda Salatrakten. Med frejdigt mod griper han i hvarje fall — efter utnämningen — verket an. Där var han nu ställd; där hade han blott att — såsom han nio år förut och sex år efteråt manade andra lärare — bedja och arbeta.²

Ty både bön och arbete behöfdes — och det hela hans biskopstid igenom. Nöden var nämligen stor i religiöst, kulturellt och ekonomiskt afseende. Och när den materiella kulturen vid ifrågasvarande tid gör så betydande framsteg, att den yttre nöden flerstädes afhjälpes, då håller icke den religiösa och moraliska utvecklingen jämna steg därmed, en företeelse, som man ju ofta — eller alltid — kunnat bevittna både förut och senare.

Rudbeckii och hans prästerskaps fostrargärning kom att både försvåras och underlättas genom *bergshandteringen*s kraftigt fortsatta uppblomstring. Denna var af utomordentlig betydelse för stiftets kulturella och materiella utveckling, ja ock jämväl för hela landets ekonomiska bestånd. Den var »en synnerlig Guds nåd och välsignelse», för hvilken regeringen manar dels till tacksamhet, dyrkan och åkallan, dels till så förståndig arbetsflit, att dåligt järn ej skadade vårt anseende i främmande land och att endast »stora och dugliga

¹ Västerås konsist. und. skrifv. 16..—1695 RA. K 2. K 70. VDP 1619 17/11, 22/12; 21/8. N 1901, s. 31 o. f., N 1908, s. 27, 34. Sv. Eccl. Handl. 1600—1649 nr 87 RA. Link. bibl. handl. II, s. 294—296. Afh., s. 84, 139, 146 o. f.; bilagor, s. 4 o. f. Att regeringen kände »skolans och församlingens» usla tillstånd före 1619, framgår af RRP (1636) VI, s. 478.

² 1 Kor. 3:6, 11. Oratio de officio docentium, s. A4 v:o, B, C2 v:o. Talet tryckte han 1625, tilläguande det stiftets lärare. — Att han valts af stiftet samt hade sig »undskyllt och ursäktat», intygar han i slutet af Valet Predikan. Jfr N 1901 s. 32, 33 v:o.

grufvor» bearbetades.¹ På flera ställen börja i ödemarkerna tiotals kvadratmil förvandlas till kulturbygd; fattigdomen lindras i många fall i brukstrakterna. Bergslagen blir ett guldland genom sina malmer. Järn-, koppar- och silfvermalm genomgår en konstmässigare förädling och driften ekonomiseras bättre än förr; man »vill spisa hela världen med järn». Tjänstemän och arbetare från in- och utlandet bosätta sig här² med eller utan familjer. Byar och köpingsliknande samhällen uppstå i grufbygderna samt öka och fördela emellan sig den betydande handelsverksamhet, som på 1500-talet endast förefunnits å de större hamnplatserna (särskildt Arboga och Köping).³ Folkmängden ökas vanligen äfven vid tidigare bearbetade fyndigheter. Så förstoras väsentligt »köpstaden uppå Norberg», där så många järngrufvor funnos, att ingen kunde dem rätt uträkna, »ty där är allan marken fullt»; i Ramsberg ökas antalet mantalsskrifna till mer än dubbelt under 22 år.⁴ Till bergsbygden förläggas flera statens manufakturverk, och högre statsämbetsmän få här centrum för sin verksamhet — för några årtionden åtminstone. Gustaf II Adolf och honom närstående stormän sporra genom att aflägga täta besök samt genom att förläna stads- och andra privilegier.⁵ Ännu såsom konung kallar sig Gustaf Adolf hertig af Västmanland; inom stiftet bodde hans syster och andra fränder samt kung Göstas änkedrottning; där hade Magnus Brahe, Oxenstierna, Skytte och andra bland högadeln stora gods och slott. Här lågo t. ex. (gamla) Strömsholms slott, Fiholm, Stäholm, Slagårda, Tidö. Enligt uppgift anlades eller privilegierades här under 1600-talet intill Rudbeckii död bland andra bruk och anläggningar (nya) Riddarhyttan, Karmansbo, Fors, Trumfjellsberg, Gisslarbo, Skinnskatteberg, Rölfors, Baggå, Färna, Kolsva.

¹ »Ordningh» 1636 18/1 (punkt 1, 6, 13). JOHANSSON, Noraskogs arkiv I s. 62 o. f. Oredliga, slagskämpar etc. skulle gruffogden och sexmännen hafva rätt att sätta i en vid hvarje grufva uppförd »kista».

² Jfr t. ex. likpredikan öfver myntmästar Koch, s. F3 o. f.

³ I Arboga hade länge äfven bedrifvits en omfattande tillverkning af många slags krigsvapen.

⁴ Till år 1628; då funnos 250 mantalsskrifna. År 1785: 1 109 mantalsskrifna; alla: 2 542. År 1914: 4 189 inalles. Af tionde gafs år 1615 blott tio tunnor, år 1628 tolf. Noraskogs arkiv I, s. 171, 181. Sverige, s. 110.

⁵ Äfvenså lät Karl IX, under hvilkens tid Falu grufva torde årl. hafva lämnat 12 000—15 000 skeppund, kalla den Sveriges Lycka; delar af den: Guds gåfvors rum, Guds välsignelse, Guds ädla förmering. Gustaf II Adolf var i grufvan tio gånger. T. G. RUDBECK, I s. 243, 245.

Här ordnades gästgifveriväsen; med biträde af holländare byggdes här vår första större, med konst tillkomna vattenled, Hjälmare kanal (1629—1639); här började anläggas 10 alnar breda vägar mellan Västerås och Falubygden samt utfördes ett flertal smärre väganläggningar, särskildt i Västmanland. Här upprätthöll nämnda änkedrottning en jämförelsevis regelbunden breftrafik; under drottning Kristinas tid började en periodisk postförbindelse mellan Stockholm och Göteborg via Västerås, Munktorp, Köping och Arboga.¹

Medan bergsbruket var den bäst gifvande och den mest omhuldade af alla näringar, så gaf *boskapsskötseln* ett torftigt om än jämförelsevis säkert lefvebröd. *Åkerbruket* vansköttes ännu vida omkring.² Dragarna användes mera till foror inom bergs- och skogshandteringen än till jordens brukande; det syntes förnämre att bryta malm än plöja. Lifvet på vägar och saluplatser var mera lockande och för tillfället lönande men äfven mera demoraliserande och för allmänheten i längden utarmande. Endast på de större godsens synes man bedrifvit ett rationellare jordbruk. Högst stod detta i Västmanland; godsens Fiholm och Strömsholm nämnas i främsta rummet i afseende å landtbruk, trädgårdsodling och boskapsskötsel — näringar, hvilka jämte humle- och linodling här i trakten gynnats speciellt af munkarna, Vasa och Karl IX. Bördiga orter funnos ock t. ex. i Salabygden, men åkrar och betesmarker lät man ej sällan ställa under vatten för malmbrytningens skull.

Särskildt där ej bergshandteringen gaf arbetsförtjänst, härskade ej sällan nöd. Också är det i slättbygderna, som krigets offer lämna efter sig de fattigaste familjerna och som missväxt ofta medför svält och barkbröd. Många kunde minnas flera perioder af missväxt³, hvilka olyckor, enligt hvad Rudbeckius intygar i en två gånger hållen predikan, den fattiga allmogen utarmat, tvingat och borttorkat hafver, där några tusende genom svult och hunger äro sin kos tagna . . . Hunger och dyr tid äro ännu åter [= kvar] i några landsändar, så att man deras jämmer och klagan nogsammt hör och förnimmer . . . Den nådige Gud förbjude, att ett hårdt år eller tu här utöfver komme; [eljest] skulle här blifva en sådan jämmer

¹ Jfr ock landshöfdingens bref 1601 2/4; Noraskogs arkiv I, s. 381.

² Om ringa åkerbruk och ringa eller oärlig tiondegifning jfr JOHANSSON, Noraskog III, s. 189, 213; Noraskogs arkiv I, s. 171 o. f.

³ T. ex. 1597, 1601. Om kyrkans botemedel med anledning af det senare årets hungersnöd jfr PETRUS JONÆ, Cursus visit. t. ex. s. E2.

och eländighet, att dess like icke varit hafver». ¹ Troligen under 1630-talets förra hälft yttra Älfdalens socknemän, att *de* »ganska få äro, som i detta året (som ock, Gud tröste, ofta tillförene är händt) af åkern något hafva fått uppskära utan måste af onaturlig spis försmäktas». ² År 1633 sägas de flesta i nämnda socken vara af svält mer lika döda än lefvande; och en pastors änka därstädes klagar fem år senare, att hon och andra erhållit klen skörd: »samt hindrade och förbrände solens hetta, att det intet gick i ax, och det i ax var kommet, fördärfvade kölden, så att jag (det Gud bättre) ganska ringa och litet till föda och uppehälle hafver». ³ Efter det första hungersåret på 1600-talet hade under två år, såsom Rudbeckius vittnar, följt ett annat »Guds vredes ris, den grufliga och häftiga *pestilentian*, hvilken intet heller skonade, utan hvad igen [lämnat] var, mer och mer förminskade och utödde». Vidare — och det svåraste af allt —: inbyggarna hade »med mycket *krig* och blodsgutjutelse så lång tid varit plågade» af flera fiender, att knappast »någon af oss, som nu lefva, vet af någon stadig och varaktig fred till att säga — däraf mycken räddhåga och förskräckelse, många änkor och faderlösa barn, många barnlösa och bedröfvade föräldrar hos oss äro vordne». Äfven genom affolkning, ödeläggelse, skatter etc. har uppkommit »suckan, jämmer, gråt och veklagan, ehvarest man hör; all lust och glädje vänder åter, landet ser bistert ut och hafver ett sådant anseende [= utseende], som [om] det snart ville blifva ute med oss och alldeles öde». ⁴ Syntes hemiska järtecken, sades de varsla om krig; vackra siade om fred. ⁵ Också vittnade Petrus Joh. Gothus, att i synnerhet trösteskrifter rönt mycken

¹ Boot och Bättrings Predikan [öfver Dan. 9, hållen 1615 och 1629], s. A3 o. f. År 1627 klaga tre soldathustrur i Rättvik, att deras män i lifländska kriget ej hörts af på två år; själfva sutte de utan mat med många små barn. Jfr SDP 1645 25/1 om en i Södertälje bosatt änka efter tre män, hvilka fallit i tyska kriget. Hon var lam; dottern hade fallandesot och kräfta.

² Skrifvelse från Älfdalens socknemän; Acta Eccl. RA. Regeringens svar är affattadt 1635.

³ Skrifvelse från Älfdalen; Acta Eccl. RA 13/11 1638.

⁴ Nämnda Bootpredikan, s. A3 o. f. Pesten grasserade sedan jämväl åren 1622—1623 och 1630; jfr KÅ 1914, s. 156—157. År 1643 fröso flera personer ihjäl i stiftet; Tillberga O: ULA. — 1400 krigare skulle sändas i fält och utrustas ensamt för Dalarne; de ideligen uppstående luckorna i leden måste oförtöfvadt fyllas. År 1571 synes landskapet haft c:a 34 000 invånare.

⁵ EKLUND, s. 205, 206.

efterfrågan; enbart år 1597 utgaf han tre sådana, däraf en särskildt för värlösa änkor.¹

Stundom funnos hvarken arbetskraft, dragare eller utsäde för åkerbruket; både präst och bonde kunde sakna det nödvändigaste. — Och lätt var ej att nå dit, där lifsmedel voro tillgängliga, eller att öfver hufvud taget komma fram eller forsla något på de oländiga vägarna — där vägar alls funnos. Det var allt som oftast mycket farligt att resa öfver kärr och käle de många milen till närmaste socken, till tempel, sjuka och döende.² Ännu år 1672 hade kyrkoherden i Ramnäs ej ens någon vagn att färdas uti, blott en häst att rida på; och ännu i början på förra århundradet klagade pastor i Ljusnarsberg, att det de ända till 3 1/2 milen från kyrkan vanligen icke fanns »annat än besvärliga ridvägar»³ och att man dit »öfver sankar moras och kärr eller öfver sjöar oftast icke kan komma utan stor lifsfara, i synnerhet vår- och hösttider». Gående stödde sig gärna på en vandringsstaf, den man försett med en yxa dels för att röja stig, dels ock för att försvara sig vid öfverfall.

I skydd af de sociala och ekonomiska olikheterna och den härskande nöden spirade många förvillelser och oarter. I anledning af än verkliga, än blott supponerade sociala och statsliga orättvisor, underlåtenhetssynder och förledande exempel utdelar Rudbeckius många skarpa hugg; i dessa missförhållanden ser han, märkligt nog för sin tid, ett slags förklaring af och därmed väl äfven en viss ursäkt för vissa af de fattiga gjorda felsteg. Han känner med dem.⁴ De arma blifva »intet bättre» af de samhälleliga lytena »utan, efter [= allt eftersom] fattigdomen tvingar dem, blifva de ogudaktigare och motvilligare».⁵

¹ Jfr Cursus visit., s. G; KÅ 1919, s. 10, 46.

² Prästen och klockaren måste synnerligen ofta ut i »sockenbud», bland annat därför att den tron länge höll sig kvar, att nattvardens åtnjutande på dödsbädden var mer eller mindre ett för salighet nödvändigt sakrament. Enligt THRAP, s. 5. Bland annat 6/8 1603 gifves kungabref, att hvar och en var skyldig ställa häst till pastors disposition för sjukbesök; K 23. HEFFERMEHL, s. 127; GEZELIUS, Commonitiones, s. C3 v:o.

³ Om usla kommunikationsmedel: VDA, Ramnäs; skrifvelse till biskop och konsistorium. För frossa och ryggvärk kunde pastor ej längre rida. — VDA: Ljusnarsberg (1802).

⁴ I predikan å 1 sönd. i Adv., s. C v:o o. f., framhåller han, hurusom det icke var »de största hönsen i korgen», som mötte Jesus vid inridandet, utan »en hop af det gemena folket, som före de andra hade ringa anseende». Äfven vi borde »hålla oss till de ödmjuka och nedriga [= lågtställda] på jorden».

⁵ Bootpredikan [öfver Dan. 9], s. C4.

Rudbeckius och prästerskapet klagade nämligen ofta öfver skinneri och rättskränkningar från de välbesuttnas och öfverordnades sida samt öfver deras öfverflöd och i öfrigt olämpliga föredömen. Så yttrar Rudbeckius i en predikan inför konungen, att mången fattig, som bor aflägst från högre forum, lider »stort öfvervåld och orätt, fördenskull att han intet förmår komma till öfverheten och gifva sin sak an De rika . . . [och domarna] plåga och underkufva den fattige».¹ Ty, fortsätter han tankegången ett år senare inför samme sin monark, »så snart en får ett litet ämbete . . . så vill man strax . . . lefva hvar dag kräsligen. En ringa befallningsman vill hålla så sin disk, draga sådana kläder, hafva så många tjänare som en förnämlig adelsman, som hafver många gods och gårdar. . . . Vanligt underhåll och besoldning kan [då ej] räcka till, därför måste man anhålla hos öfverheten om förlänningar och jordagods . . . [Vidare] tager man oxer och åsna . . ., mutor och skänker och allt det man kan klå och få». Mera känd och för Rudbeckius själf skickelsediger blef ju hans bönedagsskrivelse af 1636 om »öfverflödigt ståt och prål et kläder och mat och dryck i privatbyggningar» såsom fordom »det stora Babylons tornbyggare».²

Om än enstaka exempel tydligt vittna om en ej ringa grad af maktmissbruk och praktlystnad liksom äfven om likgiltighet för det kyrkliga, — såsom generell karakteristik öfver »de förnämna» äro de nämnda och flera andra liknande omdömen dock helt visst mycket färgade eller mestadels osanna. Kyrkomännen skulle kommit sanning och rättvisa närmare, och det skulle kunnat bringa dem ej ringa lättnad under de väldiga bördorna, därest de velat erkänna, hvilket stöd adeln synnerligen ofta gaf dem — hos oss liksom i andra land — i det religiösa församlingsarbetet, och det ej minst genom offervilliga insatser samt genom en enligt tidens sed sträng husbondetukt. Så t. ex. bekostade eller restaurerade enskilda adelsmän och »politici» — ja äfven utlänningar — flera

¹ 1614. *Beatum regis sceptrum*, s. 13, 14. Jfr VDP 1622 13/4; 1643 7/9 A18. Rudbeckii *Boot och Bättrings Predikan* [öfver Dan. 9] passim. Jfr VDA Rättviks förs. om Orsa 1635; VDP 1622 28/8 III. 5 Mos. 23:20; Mika 3:2, 11.

² *Beatum regis sc.*, s. 179. K 2. RRP 21/6 1636, s. 310 o. f. Afh., s. 92. Sista uttryckena i texten kunna ej gärna åsyfta Tidöbygget, ty Rudbeckius uttalar så godt som samma förmaningar redan i predikan å Väsby gård nära Sala 1615 20/1 (inför konungen och Oxenstierna; *Beatum r. sc.*, s. 60); så ock i *Boot-predikan* öfver Dan. 9 s. å. (s. C3 v:o).

kapell och boställen etc.¹, så att ökadt antal predikningar och präster kunde erhållas. Lillhärads församling t. ex. måste för fattigdoms skull sakna egen kyrkoherde under årtionden, till dess öfverste Grubb donerat ett bol. Allmogen stod hjälplös och vacklande i denna såsom i flera andra socknar och angelägenheter.² Magnat-skolor här och var för torparbarnen vittna om godsägarnas nit. När prästerna äro släpphändta och försumliga, är det ej sällan adelspersonerna, som framhålla kyrkans förpliktelser — här såsom t. ex. i Norge.³ I grannstiftet är en viss välboren fru ihärdig att få några guds- och kyrkoförsmädande drängar näpsta, och en högadlig tager sin döende välborne granne i upptuktelse för hans hårdhet.⁴ Det vid vissa examenstillfällen anförda skälet för de underlydandes frånvaro från gudstjänst och kristendomsförhör, det nämligen, att de arbetat på herrgården hela veckan, kan stundom vara »de obotfärdigas förhinder».⁵

Många voro nämligen likgiltiga för det religiösa⁶; det var tydligtvis frestande att antyda, att den, som man var ond på af sociala skäl, också stod i vägen för ens eviga frälsning — alldeles som då de för nattvarden likgiltiga funno för sin frånvaro en motivering i årslång ovänskap med någon granne.⁷ Och synnerligen många visade sig, här såsom i Danmark, Norge och andra länder⁸, inse det

¹ Jfr VDA: Säter (om dess kyrka). Gabriel Gustafsson Oxenstierna bekostade kyrka i Tyresö från 1636: »i betraktande af den stora nöd, som mina bönder under Tyresö vistas uti, i det de som annat kristet folk på predikodagar icke kunna komma tillsamman för den långa väg, de hafva till sina kyrkosocknar; ej heller sina döda få de uti consecrerade rum låta begrafva utan nödgas dem uti moras och backar nedstoppa, där de under tiden af vilddjur varda upprifna och förtärda». SDA: Tyresö. — Tyska yrkesmän i Skultuna förärade stora belopp till målning och restauration af templet: CI Skultuna ULA.

² VDP 1641 27/3 AI9, 5/6 AI8. Litslunda inlöstes. — Jfr a. a. 1645 26/11 AI8.

³ Stavanger Protokol, s. 307—308; MOE, s. 186, med källuppgifter (ang. kanslären Chr. Friis).

⁴ SDA: Kjula 1639 10/10, Gyllenhielms skrifvelse till Carl Kiörning.

⁵ SDA: E V; prosteting 1645 9/6. F IV, s. 186. Jfr VDA: Rättviks förs. (prostvisitation i Mora 1635 22/10) angående två bröder i Mora, som sällan komma till kyrka och sakrament och icke alls till examen.

⁶ Jfr Rudbeckii klagan i Bootpredikan [öfver Daniels 9], s. C2 o. f.

⁷ Om den enes häst bitit den andres, så kunde det motivera uteblifvandet från Herrens bord (Matt. 5:24).

⁸ Jfr t. ex. MOE, s. 183—185, DAAE, Trondhj., s. 28, 32; Danmarks KO 1537.

ekonomiskt fördelaktiga i att underlåta betala präst och klockare deras lönebidrag.¹

Ännu fanns det förvisso i Rudbeckii stift åtskilliga som i likhet med några i ärkestiftet dyrkade helgonreliker och offrade i källor, eller som lik landnamsmannen Helge magre voro så »blandade i tron», att de trodde på Kristus men dock anropade Tor, när mod och styrka i särskild grad erfordrades. Svordomar, hädelse och grof oandlighet voro ej sällsynta.²

Oftast ådagalades sådan likgiltighet, »blandning i tron» samt stupid sinnesråhet i de kretsar, där äfven oviljan mot »de uppsatta» var starkast och där fattigdom, okunnighet, vidskepelse, judaism, osedlighet och allmän hårdnackenheter florerade. Det var sådana lågtstående personers lördagsfirande och andra deras antikristna eller irreligiösa tendenser, som föranledt Rudbeckii här förut berörda inspektionsresa till Västerås' stift redan före biskopsutnämningen. Men de urgamla missförhållandena blefvo naturligtvis ej utrotade genom hans korta besök, liksom de ej heller försvunno genom kättarebålen efter Örebro religionsstadga eller genom häxafrättningarna här ett halft sekel senare. Vid kapitelssammanträdena fingo kapitu-lares ständiga vittnesbörd om råhet, vidskepelse, okunnighet och den gröfsta sensualism.³ Fråsseri samt i synnerhet dryckenskap och otukt voro skötesynder; ej få voro ärftligt belastade eller idioter. Genom trångboddhet kunde husbondemässigt öfvervakande främjas men tydligen ock sedliga lyten frodas.⁴ Umgängesformerna

¹ Jfr EKLUND, s. 214. Om afvoghet mot präster: VDP 1622 28/8; 1624 17/8; 1623 9/8 § I—V. SDP 1625 5/12; 1626 19/12: en man hade sagt om prästerskapet: Den ena hunden äter upp den andra.

² N 1910 n:r 62; febr. 1641. Jfr G. CARLSSON Sankt Karlung (i K Å 1919). HEFFERMEHL, s. 81. VDP 1629 5/8. N 1902 s. 191—192, 337.

³ Jfr t. ex. Boot och Bättrings Predikan Vthaff Daniel [9] 1615, 1620, s. C2 o. f. Vittnesbörd rör. Södermanland, Norrland och Finland LINDERHOLM i Bibelforskaren 1907, s. 423, 443; jfr SKARSTEDT, s. 133.

⁴ I Strängnäs' stift lät en viss supig präst sin dräng och piga »ligga så nära tillhopa, att dem emellan är icke mer än som ett bräde»; SDP 1631 1/9. Man torde allmänt hafva legat utan nattdräkter. — Både i stad och på land bodde man fortfarande i små ryggåsstugor om ett rum med torftak och hinn-fönster. I rummet bodde alla; de mindre husdjuren torde — äfven i ifråga-varande landskap — ofta ännu funnit skydd därinne under vintern. Jfr OGIER, s. 22, 23. Af sådana stugor bestod t. ex. hela Sala stad. WHITELOCKE, s. 167, 169, fann ännu år 1653 i Fellingsbro blott ganska elakt (= dåligt) kvarter, usla härbärgen, elaka (= dåliga) hästar, besvärliga vägar, själfdödt kokött. Ambassaden fick ligga på halm. Från Köping till Västerås

och uttryckssätten voro ofta grofva. Också förliknas lifvet hos djäfvulen å Blåkulla vid ett bondegästabud. Många rannsakingar hållas — äfven under årtiondena före Rudbeckii tid — med irrlärliga samt trollkånor (häxor).¹ »Öfvermaga barn» anmälas för boleti, andra personer för hor med djäfvulen², alldeles som under de häxprocesser, hvilka senare förekommo i dessa trakter. Flera — bland annat villolärare — hängas för tjufveri. Yxan på vandringsstafven användes ej sällan till anfallsvapen — så slog flera bönder en präst blå med sina yxhamrar —³; en ung man stod »högmodeligen med hatt och yxa rak på fötterna», då han skulle stå sin betänketid i vapenhuset.⁴ Våldsamheter öfvades särskildt af soldater, »junkare-tjänare» etc.⁵ Krigarna voro »ogudaktiga, stolta och öfverdådiga»; sådana kände Rudbeckius redan under fältpredikantstiden, och dem varnar han — fastän ofta fåfängt — för Goliats sinne och öde.⁶

I denna nästan mer hedniska än kristna mark skulle de till järnbruken och grufvorna inflyttade *nederländarna* samt de i handelsorterna (t. ex. Arboga) bosatta *engelsmännen* och *schweizarna* så sina kalvinistiska o. a. »irrlärlor»; de skulle vara i tillfälle att, enligt luthersk terminologi, »förvilla» sin omgifning eller göra den i religiöst afseende indifferent. Trots sin yttre anslutning till kristendomen kunde äfven de i gruf- och skogstrakterna arbetande *finnarna* vara till förförelse genom sin hedniska naturåskådning, sin grofva obildning och sin stora makt öfver de vidskepliga.⁷

var dock »den förträffligaste väg», och stiftsstaden »var den vackraste man i landet sett, väl byggd, med stor järnhandel». Vid Köping »var ett kornrikt land».

¹ VDP sept.-synoden 1597: Tre »trollkånor» skola rannsakas å »laga ting».

² VDP 1597 12/2 (om barn å 14 och 8 år). Flickans moder plägade slå henne hårdt. Västerås' konsistorii underd. skrivelser 16 . . — 1695 RA. VDP febr. 1637 AI7: Den onde skapade sig i hans hustrus hamn. Jfr SDP 1630 18/3.

³ Det var visserligen stiftets uslaste eller näst uslaste prästman, kaplanen herr Per i Sura. VDP 1624 27.8.

⁴ VDP 1632 16/5 AI7; 1643 6/12 AI8; 1638 4/7 AI9. Jfr OGIER, s. 52, 71, 135.

⁵ Jfr Västerås' stifts tänkeböcker t. ex. för 1614—1618 ULA.

⁶ De lära intet »känna Gud, intet frukta eller vörda honom utan lefva efter deras onda sinne och köotts begärelse». Beatum regis sc., s. 418. Jfr H. GEIJER passim; THRAP, s. 3; VDP 1639 7/5 AI8; MUNCKTELL I, s. 412, II, s. 281.

⁷ Enär finnarna i Helsingland icke kunde svenska, måste man använda tolk vid dop, vigslar etc. »Gif finnen och svinet sakramentet, det är

Vid den sålunda föreliggande uppgiftens fyllande var verksam hjälp ej alltid att påräkna ens från *prästernas* sida. Buskovius, som eröfrade Särna, plägade ej vara tillstädes vid synoderna, där framstegen i kunskaper under året skulle kontrolleras. Prästmännen voro ofta okunniga och fattiga, ej sällan orkeslösa samt i alltför hög grad upptagna af näringsomsorger; stundom voro de likgiltiga och t. o. m. lastbara. På grund af deras armod samt på grund af patronatsrättens pågående utvidgning var det dem ofta svårt, ja omöjligt att behålla prästerlig självständighet gent emot sina församlingsbor och särskildt emot »de förnäma».¹

Rudbeckius hade sålunda all rätt och plikt att med allvar och fruktan gå till sin uppgift. Hur svårt och betydelsefullt han ansåg kallet vara, framgår af företalet till en hans predikan, hållen minst två gånger och vid tryckningen tillägnad hans »älskade åhörare» i stiftet²: Människorna hade alltid varit fulla af ondska och olydnad. »Hafver det så varit i de förra tider, hvilka . . . af den H[elige] ande hos Daniel profeten äro i det stora Nebukadnesars beläte liknade vid det gyllene hufvudet och silfverbröstat, hvad vill man då tänka om dessa sista och hårda tider, hvilka vid järn, stål och ler räknade varda, om hvilka aposteln Paulus profeterat hafver [2 Tim. 3:1 o. f.] . . . Därföre, om rättsinniga predikanter och lärare något däröfver ifras, något tätt och skarpt predika om människornas ondska och obotfärdighet, förmanandes till allvar[lig] bot och bättring, är intet under. [Så hafver] Gud redan fordom, då likligare lefdes, befallt sina profeter, att de skulle upphäfva sin röst såsom en basun och förkunna hans folk deras missgärningar, och apost[eln] Paulus befallt sin lärjunge Timoteus, att han skulle hålla

lika godt», yttrade en kyrkoherde i Hatuna rörande en döende knekt. 1639 års synodalprotokoll i Uppsala; 11/5 1636 UDP. I det finn-rika Ljusnarsbergs kyrka fanns en abc-bok, en katekes och en bibel på finska. Finnarna hade icke plägat gifva tionde; jfr Noraskogs arkiv I, s. 171. Mot finnarnas alltför myckna inflyttande och mot deras liderliga lefverne uttalar sig skarpt Laurelii KO-förslag, s. 205.

¹ Jfr Rudbeckii varning (i Tacksägelse och Jubelpredikan, s. D2) för »sådana präster, som äro ostadiga väderhanar» och klenmodiga. Jfr här afd Menige prästerskapet samt Hes. 13: 19, som i Rudbeckii bibelupplaga är tryckt med större stil. — Om adligas och officerares öfverdåd och öfvervald mot kyrkans män jfr t. ex. VDP 1620 21/7; K 2 a, s. 46. UDP 1636 3/8 § 1 (om öfverste Yxell vid Dalregementet); 1640 2/9, 1642 9/3 (om Stör i Knifsta); WESTÉN I, s. 338 (Palma anklagar öfverste Beck).

² Boot och Bättrings Predikan [öfver Dan. 9], s. A2 o. f.

uppå i tid och otid, straffa, truga och förmana med all saktmodighet etc. [2 Tim. 4:2].

De uppgifter, som mötte kyrkan, voro alltså öfvermänniskligt stora i synnerhet i detta stift, där väl allmoge och prästerskap nu på egen hand lade ett betydande stycke land under svenskt välde, men där ock det motspänstiga folket gjort mången krona och mitra tung att bära — i detta stift, där man var i fara att glömma kristendom, renlefnad och lärdom för ideligt penningförvärf och under den farliga förbindelsen med irrlärliga utländingar. Sinnets mark syntas vara sedan länge obruten eller i lägervall; den tedde sig för *kyrkans* nitiska representanter ofta så hård som de malmberg, till hvilka »*politici*» satte sitt ljusa hopp. Det skulle vara Rudbeckii biskopliga uppgift att böja dessa sinnen under trons lydnad, att bereda denna mark för himmelsk skörd. Denna uppgift var så mycket svårare att fylla, som de öfriga uppfostringsorganen: familjen, skolan, det sociala umgängeslivet och staten voro långt ifrån sådana de borde vara; kyrkan måste omskapa både dem och hvarje församlingsmedlem samt, icke minst, sina egna tjänare.¹ I den mån allt detta kunde lyckas, ansåg Rudbeckius, skulle vid sidan däraf äfven statens och individens *timliga* väl bli främjadt och det så, som genom eljest inga medel (Matt. 6:33).

I fråga om flertalet sidor af tidens religiösa, sedliga och kulturella lif känna vi mera de mörka sidorna än de ljusa, se vi oftare de irreguljära, uppseendeväckande utslagen af ondska än de reguljära, söckendagliga, tysta storverken af godhet och pliktuppfyllelse. »Sedernas kraft» och »karaktärens ännu oförminskade friskhet» framträder ej ofta inför ett till doms sittande stiftskonsistorium, och sällan nedtecknas för eftervärlden konkreta vittnesbörd om dessa dygders framträdande hos menige man i civila lifvet, i vardagsgärningen.²

Dessa heroiska krafter funnos ju dock, och de utförde storverk inför all världen; men det kräfdes mycken möda, innan gnistan

¹ Också firar Rudbeckius reformationens sekelminne genom att utgifva sitt tal om prästers plikter, och vid 100-årsminnet af domkyrkans »renovering» predikar han öfver gudstjänstens återupprättande genom Judas Maccabeus.

² Jfr förordet till HALL, Kulturella interiörer; jfr Rudbeckii klagomål öfver tillståndet: här passim.

slogs fram ur graniten. Det var de hårda sinnena, de stora bristerna, som tvungo Rudbeckius och hans bästa män till öfvermänskliga ansträngningar. De torde i detta hänseende — såsom ideligen eljest — hafva lärt af Luther; i det längre företalet till stora katekesen hade denne yttrat: »Gemene man aktar ju dess värre evangelium alltför ringa, och vi uträtta intet synnerligt ens när vi som flitigast arbeta. Hvad skulle väl följden bli, om vi [lärare] vore så försumliga och lata som vi varit under påfvedömet?» -- Endast när vi se, hur svår, nödvändig och hög kyrkans uppgift var, hur mörk bakgrunden och hur trånga villkoren — endast då kunna vi fatta, hur storslaget arbetsresultatet blef (i sin relativa ringhet), fatta, hur stora reformmännen voro, — stora i sin ödmjuka och kräfvande tjänareställning inför Gud.

2. Föregångare och paralleller till Rudbeckii religiösa nydaningsarbete bland menigheten.

Såsom de första kristna århundradena dels nyinfört bibliska arbetsformer, dels bibehållit vissa af den hedniska antikens institutioner, så ville den unga reformationen dels återupptaga bibeln och kyrkofädernas verksamhetssätt, dels låta de medeltida organisationsformerna i väsentliga hänseenden bestå, eftersom de ju voro tjänare och medel för frälsningsverket inom samme Kristi samma kyrka. Än fingo de traditionella formerna bibehålla sitt gamla goda innehåll, än — och vanligare — blefvo de uttryck och medel för en renad uppfattning. I den mån nya arbetsformer blefvo nödvändiga, framträdde de antingen organiskt ur de äldre eller ock i närmaste anslutning till dem. Sin åstundan att i allt efterlikna bibeln och den första kristna kyrkan betona Luther och hans kyrka synnerligen ofta. Så t. ex. framhåller den förre i Tyska mässan, att han ej kände något bättre och centralare minimipensum för den elementära kristendomsundervisningen (»Catechismus») än det, som utvalts för och inöfvats af katekumenerna redan under den första kristna tiden; och i Brandenburgs KO 1540 föreskrifves att t. ex. konfirmationsakten skulle utföras »nach dem alten brauch».¹ Samma öfverensstämmelse betonar

¹ RICHTER I, s. 37, 325.

Sveriges första KO, hvilken vill följa »de ordningar» som »ifrån apostlarna» eller »ifrån våra föräldrar in på oss komma äro».¹ Nova Ordinantia² sade det vara »storligen för nöden och nyttigt», att man i trosläran »söker och följer den grund och mening, som alltid hafver varit uti den äldsta och första Kristi församling»; ibland postillaförfattare borde prästerna främst »läsa de äldsta och bästa som skrifvit hafva strax efter apostlarnas tid». Uppsala möte förklarar sin anslutning till de tre äldsta symbola, och en af dem som undertecknat mötesbeslutet, en prästerlig, märklig skolrektor från Västerås' stift³, yttrar ett årtionde senare följande om t. ex. visitationsinstitutionen och katekesen: Den förra »är ingen ny sed utan är hållen och brukad i gamla och nya testamentet»; katekesen »är icke någon ny bok, icke heller någon ny öfning . . . utan så gammal som den heliga skrift, dädan Catechismus tagen är». Att ett sådant för »de enfaldiga» afsedt »extrakt . . . af den heliga skrift» förefanns uti apostlarnas tid, bevisar författaren med bibelställen. Alltså förefinnas samma verifikationer, stöd och påverkan, som angifvits t. ex. i titlarna å Hessens KO 1566 och Storchs schlesiska Catechismus (1555), af hvilka den förra uppger sig vara hämtad ur apostlarnas, deras efterföljares och andra äldre kristliga rena lärares skrifter; den senare säger sig vara ur tidigare katekesutvecklingar »geklaubet».⁴

Förutom i de urkyrkliga, traditionellt bevarade eller nu återuppväckta arbetsformerna såg den evangelisk-lutherska kyrkan vanligen sina mönster i allt hvad Lutherus, hans intima vänner och största efterföljare gillat, börjat och antydt. Man beundrade och efterliknade dessas framställningar och insatser ej blott i afseende å salighetslärans rätta innebörd utan äfven i afseende å organisatoriska riktlinjer och praktiskt arbetssätt. Så i alla land, så äfven i Sverige. Det är sålunda i full enlighet med århundradens

¹ A. a., s. 8, 9. Jfr KO 1571, s. 94, 95, och KO förslaget 1619, s. 468: »Det är en god sed».

² A. a., s. 193, 199.

³ Det var Petrus Jonæ, rektor i Arboga, sedan kyrkoherde därstädes och därefter biskop i Växjö; hans och Rudbeckii principer skola vi finna i allt väsentligt öfverensstämma. Cursus visit., s. B, B2, som hänvisar till Ebr. 5:12; 6:1.

⁴ Dessa yttranden öfverensstämma tydligt med uttalanden i t. ex. Lutherlärjungen Tetelbachs Goldenes Klenod och Sarcerii latinska katekes 1539 (resp. st. 5 och 2). REU I: 1, s. 667 o. f.; I: 2: 2, s. 933; min exkurs öfver Enfaldiga frågor, s. 10, 20.

åskådning, som ÄB Paulinus (under allt motstånd i Uppsala) fann den allra bästa styrka däri att han hade »själfva Kristi och många de heligas exempel före sig». Äfven Rudbeckius står i öfverensstämmelse med den gångna tiden och sin samtid, då han i sin första predikan efter biskopsvalet yttrade, att vi genom att icke tvifla och disputera utan genom att hysa enfaldig tro efterfölja »alla heligas och kristtrognas [exempel] i alla världens tider», då han med gillande citerade bibelns uttryck: »De hafva byggt det nya altaret efter som det förra var»¹, eller då han sade, att förebilden till consistorium generale »måste vara Guds ord och antiqua ecclesiae praxis». Han vill låta riksprästerskapet understryka inför regeringen, att vi skulle beskylla våra ortodoxa förfäder för att vara heterodoxa och villfarande, därest vi i väsentlig mån ändrade den nedärfda KO²; t. o. m. om tiondet till skolor och hospital ersattes med penningunderstöd, »brytes emot Guds ord och våra förfäders lofliga statuter».³

Originalitet ansågs sålunda ej önskvärd utan t. o. m. vanvördig och i viss mån skadlig; man befinner sig ju $1\frac{1}{2}$ å 1 sekel före 1600-talets slut, före gammalprotestantismens öfvergång till nyprotestantism.⁴

Denna allmänna likhet inom det kyrkliga arbetet i alla lutherska länder var icke blott en följd af lärotrohet, hängifvenhet och tacksamhet, utan den berodde i betydande mån äfven därpå, att förmågan af egna initiativ undertryckts genom humanismens och reformationens slaviskt imiterande studiesätt, genom den af Melanchthon i viss mån återupplifvade skolastikens innehålls-

¹ UDP 1639 25/2, s. 4. Rudbeckii pred. å 1 sönd. i adv., s. C2 v:o; jfr a. a., s. B; Tacksägelsepredikan 1637, s. C2 v:o; t. ex. 1 Mak. 4:44 o. f. Jfr ock att Rudbeckius citerade Jer. 6:16: »Frågen efter de förra vägar!» Beatum regis sc., s. 194. RRP VI, s. 302, 334, 335. Reservation mot efterlikningen märkes blott i afseende å kyrkopolitiken; där var oppositionen dess starkare. Jfr här afd. »Panbiblicism».

² Jfr Luthers ord i det längre företalet till stora katekesen, att vi skulle synas förmättna och högmodiga, om vi ej nöjde oss med det nedärfda.

³ THYSELIUS, Handl. I, s. 136, jfr 135. I sin ryska troslära (s. 5) framhålla Rudbeckius och Palma såsom föresyn hvad »de heliga fäder både uti den grekiska och latinska församlingen lärt», respektive förkastat. T. ex. Guds treenighet stödes genom utdrag ur bibeln och de apostoliska, nicenska och atanasianska symbola samt genom hänvisningar till de grekiska, latinska, spartanska och asiatiska kristna. Jfr ock a. a., s. 28, 43—44.

⁴ Jfr härom TROELTSCH, s. 527 o. f., 600 o. f.; RODHE, s. 3 o. f. Om påverkan jfr min exkurs om Rudbeckii katekesutveckling, s. 21 o. f.

fattiga systematiserande samt genom lärotidens nära nog ändlösa längd. Reformatorerna hade ju i utomordentlig grad begagnat och jämväl anbefallt efterbildning. Medan vårt kyrko- och troslif stod utan påverkan från de heterodoxa länderna¹ (t. ex. Frankrike och England) intill 1630-talet², täflade studenterna från Würtemberg, Österrike, Pommern, Danmark, Norge att efterlikna reformsträfvandena i Sachsen. Hvarför skulle ej de svenska göra på samma sätt?

Såsom bakgrund för den folkuppfostrande verksamheten i Rudbeckii stift synes därför behövas en öfversikt i stora drag af de för oss mest förebildliga urkunderna och organisationsformerna i det lutherska Tyskland.

Till en början hafva vi då att beakta de första årtiondenas stadgar. De flesta utarbetades under Luthers, Melanchthons och Bugenhagens egen verksamhetstid. De bästa eller mest förebildliga tillkommo vanligen med deras hjälp; så t. ex. synas Melanchthon och Bugenhagen hafva affattat, medverkat vid eller granskat hvardera ett tiotal af de märkligare statuterna.³

Den lutherska utvecklingens genesis kodifieras kanske bäst i Tyska mässan 1526 och i Sachsens KO 1528. Väsentliga delar af den senare återfinnas, och det delvis ordagrant, i t. ex. Braunschweigs KO 1528 och Brandenburg-Nürnberg 1533. Och dessa i sin tur verkade påtagligt på hvar sitt tiotal KO och SO.⁴

¹ Rudbeckii fader hade måst underteckna en förbindelse före sonens första Tysklandsfärd, att denne »icke skulle blifva en papist eller kalvinist», yttrar biskopen 1636 (RRP VI, s. 473). Äfven de reformerta länderna skyndade att i flera väsentliga punkter efterlikna lutherska institutioner.

² Detta är ett ytterligare stöd för min tidigare bevisföring mot det ofta hörda »berömmet», att Rudbeckius skulle varit målsman för införandet af moderna språk å gymnasiet (prästerskolan!); — språken skulle nämligen vara flera än ett. Afh., s. 221, med litteraturuppgifter. NORDLUND, s. 6.

³ *Luther* hade affattat bl. a. Wittenbergs KO 1523 och granskat, godkänt eller deltagit i utarbetandet af Leisniger Kastenordnung s. å., Danmarks KO 1537, Herzbergs SO 1538 och Lippes KO s. å. *Melanchthon* antages hafva medverkat i Eislebens SO 1525, Nürnbergs 1526, Visitationsbüchlein 1528, Herzbergs SO 1538 och Lippes KO s. å., Kölns 1543, Reformatio Wittenbergensis 1545, Mecklenburgs 1552, Kurpfalz' 1556, Pfalz-Zweibrückens 1557; *Bugenhagen* i Braunschweigs KO 1528, Hamburgs 1529, Lübecks 1531, Pommerns 1535, Danmarks 1537 (1539), Lippes 1538, Schleswig-Holsteins 1542, Braunschweig-Wolfenbüttels 1543, Hildesheims 1544. I flera fall är medverkan något tvifvelaktig. Öfversiktligt enligt MERTZ, s. 162 o. f. Jfr a. a., s. 15—49.

⁴ Ur staden Braunschweigs öste t. ex. statuterna för Hamburg 1529,

Ifrågavarande stadgar och de på dem byggda eller i dem kodifierade institutionerna beteckna *ett grundläggande skede* i den luthersk-kyrkliga folkundervisningens historia. Detta skede karakteriseras af vissa, för begynnelse- och brytningsperioder vanliga särmärken. Särskilda institutioner för katekesundervisning och kristendomsexamina äro åtminstone å landsbygden föga utvecklade och ganska sällsynta, ehuru en och annan stadga ifrigt påyrkar införandet af »katekespredikningar» och »förhör» (inöfning). Antalet undervisande klockare eller andra speciella barnalärare inom folkundervisningen är synnerligen litet. Den af kyrkan anordnade katekesundervisningen bedrifves hufvudsakligen blott vid eller i samband med gudstjänster å sön- och helgdagar (eventuellt äfven någon stund under eller bredvid utläggnings-tillfällen å en å två »böndagar» i veckan). Och dessa katekisationer kunna näppeligen hafva förlänat analfabeterna den insikt och den minneskunskap, hvars förefintlighet prästerna tidigt voro ålagda att undersöka. Officiell kunskapskontroll med barnen omtalas sällan; det sker hufvudsakligen blott i samband med första tillträdet till nattvardsbordet. »Skola» och »skolmästare» hafva föga eller intet gemensamt med folkundervisningen.

Detta skede är emellertid ej att anse såsom ett blott förberedande stadium. Däri ligga redan in nuce de viktigaste dragen af och tendenserna inom hela den följande utvecklingen, och det är — naturligt nog — knappt möjligt att finna någon bestämd gräns mellan de olika stadierna. Öfvergången mellan dessa sker å ganska olika tider i olika länder och landsdelar samt betecknas i verkligheten mindre af stadgarna för de olika orterna än af personerna å de kyrkliga posterna. Också är det ofta samma män som medverkat vid affattandet af stadgar inom de båda första skedena, liksom vi sedan skola finna ett motsvarande förhållande vid öfvergången mellan andra och tredje stadierna.¹

Minden 1530, Göttingen s. å., Lübeck 1531, Soest 1532, Wittenberg 1533, Bremen 1534, Pommern 1535, Schleswig-Holstein 1542, Osnabrück 1543, Braunschweig-Wolfenbüttel s. å. och Bergedorf 1544. Ur Brandenburg-Nürnberg: stadgarna i Würtemberg 1536, Mecklenburg 1540 (ordagrant), Brandenburg 1540 och, ordagrant, 1553, Braunschweig-Lüneburg 1542, Schwabiska Hall, Schweinfurt, Pfalz och Köln 1543, Waldeck 1556, Erbach 1560, Pfalz 1563, Österrike 1571, Hohenlohe 1577. Enligt RICHTER II, s. 509 o. f.

¹ Bugenhagen, som måste räknas till första skiktet, affattar flera stadgar för de under dansk krona hörande landen och fordrar däri t. ex. klockar-

Från och med 1550-talet framträda mångsidigare kraf och institutioner allt oftare och tydligare. Därmed må *det andra skedet* anses inträda. Bland dess tidigare och längregående stadgar märkas Mecklenburgs KO 1552 (1554 m. fl.), Kursachsens generalartiklar 1557¹, Pommerns KO 1563 (med Agenda 1568 samt synodalstadgar i Greiffenhagen 1574), Sachsen-Lauenburgs 1564 och 1585, Brandenburgs (visitationsordning) 1573², Würtembergs 1559 samt betydande delar af sistnämnda lands KO 1582 och af Sachsens 1580. Genom dessa statuter begynte eller kodifierades insatser, som mångenstädes skulle blifva länge beståndande. Perioden är nämligen äfven i praktiken ofta en organiserandets, förverkligandets och viljans tid. Närmast skapades den af reformatörernas stora lärjungar; den stod mångenstädes i Tyskland i flor vid dessas död (c:a 1600) och kan sägas sträcka sig fram till 30-åriga kriget i afseende å principiell utformning; i många länder — bl. a. i Sverige — tog genomförandet hela 1600-talet, ja i vissa hänseenden äfven 1700-talet i anspråk.

Under detta andra stadium eftersträfvades eller genomfördes i föregångsländerna bl. a. följande. Bibelutläggningar blefvo mera

skolor och kontrollerande periodiska examina; på sina erfarenheter i Bugenhagens Sachsen å 1530-talet grundar danske »ÅB» Palladius sitt visitationsmanér med folkliga examina och sina enträgna maningar om speciell, frekventerad barnundervisning hos klockaren. Dessa tendenser förverkligas långt mer under andra skiktet och karakterisera därför närmast detta. Betecknande är, att en Palladii efterträdare i en edition af katekesen och Spörsmålen ännu 1634 — sålunda under andra stadiet — aftrycker Palladii påbud om barnalärdomens spridande genom föräldrar, klockare och präster. Det är därför ej heller ett löst ord, denne efterträdare, »ÅB» Resen, uttalar i sin önskan att blifva begrafven vid den förres sida — en önskan, hvars motive-ring jämväl Resens samtida och jämlike Joh. Rudbeckius säkerligen varit villig att underskrifva för sin del. De båda senare tillhöra hvad vi kallat det andra stadiet å den lutherska folkuppfostrans väg, men medan t. ex. Resen (senast från år 1636) fordrar Spörsmålen såsom pensum före första tillträdet till nattvarden, så förbereder och erbjuder väl Rudbeckius motsvarande kunskaper genom sina »Enfaldiga frågor», men han ålägger ej inlärandet af detta pensum. Däri och än mer i de betydande skillnaderna mellan Danmarks KO 1537 och Sveriges 1571 hafva vi att se vittnesbörd om den påtagliga olikheten i framsteg mellan dessa länder — om dessa KO skola anses beteckna önskemål och ståndpunkter vid tiden för deras utfärdande (och något årtionde därefter). Jfr MOE, s. 186, 202; LARSEN, s. VII.

¹ RICHTER II, s. 178—194 (särskildt s. 186).

² Jfr RICHTER II, s. 510—511, 177—178; 358 o. f. (särskildt s. 364, 366, 373).

evangeliska och krafven å dem större; så blef äfven prästbildningen mera bibliskt-religiös, mera grundlig och direkt för det lutherska kyrkokallets utöfning nyttig. Liksom inom den högre undervisningen blef det spontana obligatoriskt, allt efter som kraftiga stiftschefer och kyrkoherdar satte makt bakom ordet. Särskildt de allmänt förberedande kristendomsexamina ökades i antal. De organiserades med hjälp af stads- och sockenuppdelning samt statistiklängder; deras frekvens, resultat och rationella bedrifvande inspekterades. Underlåtenhet, brister och okunnighet bestraffades. Kaplaner, klockare och pedagoger förordnades såsom (biträdande) barnalärare för att inpräglä och förklara barnabibeln hos och för ungdomen. Läsfärdighet började man åstunda eller frammana och det i första hand för att underlätta kristendoms-tillägnelsen. Från en väsentligen blott för speciella tillfällen (såsom nattvardsgång, fadderskap och giftermål) öfivad kontroll öfvergick man till att periodiskt undersöka kristendoms-kunskaperna hos alla. Jämväl skönjdes här och hvar allt bestämdare an-satser till att äfven i viss mån delaktiggöra landsbygden af sådana tillfällen till barnundervisning som städerna hade eller förvärfvade. Därvid efterstäfvide man särskildt att öka antalet inöf-nings- och förhörstillfällen samt att möjliggöra läsfärdighet.

Sist nämnda sträfvanden hade med särskild kraft och detalj-rikedom kodifierats väsentligen blott i vissa kapitel af de nämnda KO i Sachsen 1580 och Würtemberg 1582, i det de anbefallt intet mindre än hvarjedagsundervisning i kristendom samt jäm-väl i läsning och skrifning. Med dessa afdelningar i sistnämnda stadgar må därför *det tredje stadiet* anses börja, om man än vid sidan däraf alltfört behöfde å flertalet orter bemöda sig mycket för att kunna få andra stadiet ordentligt genomfört. I afseende å organisation och obligatoriskt tvång efterliknas dessa sistnämnda KO af Sachsen-Weimars SO 1619, af de svenska orterna Magde-burgs och Halberstadts Agenda 1632 samt af Sachsen-Gothas KO 1642. Men väsentligen märkligare än de förra äro dessa i me-todiskt hänseende. Hvarken dessa ratichiska och comeniska statuter eller de organisatoriska utvidgningarna i de båda förut-nämnda KO på 1580-talet blifva emellertid i nämnvärd mån för-verkligade ens i Tyskland. Under hela 30-åriga kriget, då vi i ut-veckling börja närma oss Sachsens tidigare uppnådda ståndpunkt och då undervisningsväsendet i Tyskland stagnerar, står man där liksom vi — åtminstone i det praktiska skolarbetet — under in-

flytande icke af Ratich och Comenius utan af Melanchthon, Bugenhagen, Butzer, Brenz¹, Corvinus, Aurifaber², Chemnitz³ och, på sin höjd, Jac. Andreæ⁴, — sålunda af KO och Agendor från första och andra skedena, från 1500-talets andra, tredje och möjligen fjärde kvartsekl.⁵

Ehuru det tredje skedet möjligen blifvit genomfördt i vissa städer och ehuru det i vissa fall utgör riktpunkt för utvecklingen inom andra stadiet, så skola vi på förenämnda grunder här ej gå närmare in i detaljer. Detta skede har för öfrigt skildrats af många medan det första och andra blifvit föga undersökta. —

I afseende å påverkan mellan *andra* stadiets stadgar inbördes⁶ och i afseende å den smala gränsen mellan skikten må blott påpekas följande. Mecklenburgs KO 1552, som byggts å Sachsiska KO 1528 och 1539 samt å Reformatio Witebergensis 1545 och som trycktes i Wittenberg, blef dels i ordagrant aftryck förklarad gällande äfven för Sachsen-Wittenberg (många upplagor) och Liegnitz (1594), dels till smärre delar intagen i kyrkoordningar i Rhein-Pfalz (och Bajern), Braunschweig-Lüneburg, Leiningen och Oldenburg. Så ingår äfven Würtembergs KO 1553 ordagrant och fullständigt såsom en del af den nyss antydda KO i Rhein-Pfalz och Bajern 1554 o. f., varjämte delar af densamma

¹ BUTZER (Bucer): KO i Ulm 1531 och Köln 1543. Brenz: i Schwaben 1526, 1543, Pfalz-Zweibrücken 1557, Würtemberg 1559.

² Corvinus: KO i Northeim 1539, Calenberg och Göttingen 1542. Aurifaber: i Mecklenburg 1552.

³ Braunschweig-Wolffenbüttels KO 1569; Br.-Grubenhagen 1581.

⁴ Lippes KO 1571, Sachsens 1580 (= Koburgs 1626), Würtembergs 1582. Enligt Mertz, s. 162 o. f. Sachsens Agenda 1539 och generalartiklarna 1557 ingå i KO 1580. Denna är i någon mån stödd jämväl på Würtembergs 1559 och har lämnat bidrag till Braunschweigs Agenda 1581, Preussische Consistoria'ordnung 1584 och Niedersächs. KO 1585.

⁵ Trots det att arbeten af Ratich och Comenius jämförelsevis tidigt öfversattes till svenska och trots det att vårt land stod i förbindelse med den senare, förmärkas hos oss antydningar i riktning åt deras principer (utom i Magdeburg-Halberstädt's Agenda 1632) endast genom bröderna Terserus samt i Skyttes Studieplan och i skolkommittéarbetet 1637 men föga i t. ex. SO 1649. Vi finna sålunda en tydlig analogi mellan denna senare och 1686 års kyrkolag däri, att båda voro en sammanfattning och förminskning af den redan mångenstädes i Sverige nådda utvecklingen inom latinskolan, resp. kyrkan.

⁶ Om öfverensstämmelserna jfr RICHTER II, s. 509 o. f. Dennes uppgift, s. 511, att Würtembergs KO 1553 öfvergått i samma lands KO 1559, vinner ej stöd genom hans eget aftryck af dessa KO.

förekomma i minst sju andra. Af Würtembergs KO 1559 uppgifves ett antal exemplar hafva »delvis på uppfordran» skickats till utlandet.¹ Denna KO, dess efterföljare af år 1582 samt Sachsens 1580 hafva till mycket stor del tillkommit genom blotta hopfogandet af äldre stadganden. Dessa KO af 1580 och 1582 samt Braunschweig-Wolffenbüttels 1569 hafva redigerats af en och samma person (würtembergs-teologen Jac. Andreæ); och meromnämnda KO 1580 affattades visserligen blott för Albertinska kretsen men äfven den Ernestinska antog den omedelbart. En och samma person var samtidigt kyrkoherde i Wittenberg och generalinspector öfver reformarbetet i Albertinska Sachsen; en annan var professor i Jena och superintendent i Wittenberg — i båda fallen gällde det alltså orter, där Rudbeckius ungefär å ifrågasvarande tid studerade. Pommerns KO 1563 och Agenda 1568 samt Würtembergs KO 1582, hvilka i mycket gå tillbaka på 30 å 50 år tidigare stadgar, omtrycktes till efterrättelse ännu resp. 1690, 1691 och 1660.² Och förrän Karl XI (1688) befallde sådan omtryckning af den förstnämnda, hade åtminstone en svensk biskop å Rudbeckii tid anbefallt dennas afskrifning och — tydligtvis i lämplig mån — efterlefnad i sitt stift.³

Det är, såsom antydts, till detta andra och delvis äfven till det första stadiet, som den *svenska* storhetstidens kyrkliga menighetspåverkan anknyter sig. Under det man hos oss redan under Rudbeckii tid och delvis just genom honom når, ja i vissa fall öfverskrider, hvad andra och tredje skedenas statuter vanligen inneburo i afseende å den högre undervisningens organisation (jfr svenska SO 1649 och Västerås' läroverksstatuter 1628), så kunde vi å hans tid endast i undantagsfall nå det andra stadiets slutliga eller det tredje stadiets första utvecklingsfaser i afseende å folkundervisningen. Under denna rika andra period i Tyskland (efter 1550)

¹ Jfr företalet till 1582 års upplaga; MOSER II, s. 6.

² Åren 1690, 1691 var Pommern svenskt. Delsnämnda omtryckning, dels det maktfullkomliga sätt, på hvilket kyrkans representanter i Ernestinska Sachsen och i Sverige antogo resp. KO 1580 och SO 1611, utgöra ytterligare exempel på hur litet det statsliga mången gång betydde i kyrkliga och undervisningsfrågor och huru stor öfverensstämmelsen var i de lutherska länderna. Jfr äfven likheten mellan de svenska stiften Magdeburgs och Halberstadts Agenda 1632 och tyska reformstadgar.

³ Jfr senare. Osäkert är emellertid huruvida Botvidi därmed åsyftade KO 1535, 1563 eller handboken (Agenda) 1568 för Pommern; principen är i hvarje fall uppenbar.

studerade ju många hundraden svenskar därstädes; bland dem voro Rudbeckius och flera af hans blifvande präster. De torde därvid oftare fått se genomförda de redan i 1550—1570-talens statuter anbefallda åtgärderna än sådana af senare data. Men i deras hemland hade man före år 1600 (eller åtminstone före år 1575) nått föga utöfver förverkligandet af stadgandena i den grundläggande Visitationsbüchlein och i vår KO 1571. Vid de studerandes hemkomst funno de på sina nya verksamhetsfält öfverallt mödosamma och väl äfven glädjande tillfällen att fylla det andra stadiets rika uppgifter. Många funno förvisso ännu ledning af det första stadiets åtgärder och statuter.¹ Vår nämnda KO hade lånat mer eller mindre ordagrant ej blott ur Visitationsbüchlein utan äfven ur t. ex. Mecklenburgs KO (1552 o. f.) eller Sachsen-Wittenbergs (1557 o. f.)² — som vanligt utan att uppgift om förebilderna lämnas. Också Nova ordinantia liknade desamma³ samt öfversatte stycken ur t. ex. Brandenburg-Nürnbergers KO 1533, ur Kassels 1539, Kölns 1543 eller Waldecks 1556 samt ur Pommerns Agenda 1568 eller ur andra med dem helt eller delvis likalydande källor. Aftrycket från Waldeck upptages sedan ordagrant af Laurelius.⁴ — Den under Rudbeckii tid i vårt land gällande kyrkohandboken var, enligt sina egna ord, tagen ej blott ur vår KO utan jämväl ur andra »rena och omisstänkta» evangeliska KO.

I undervisningssyfte bortskänkte Rudbeckius exemplar af den nämnda Visitationsbüchlein, och i många afseenden följde han den säkerligen äfven, hur mycket han än i flertalet stycken

¹ Liksom det var förutsagdt, så vinna de ifrån sydligare länder förjagade muserna (långt mera allmänt än förr) hem och omhuldnad i karg nord, innan och medan våra härar på dessa musers senaste hemlands mark för all framtid betryggade det gemensamma andliga reformationsverket. — I detta som i flera andra afseenden uppvisar denna tids Sverige ärorika paralleller med Nederländerna, hvars religiösa och politiska frihetskamp äfvenledes öfvergått i seger och i återupptagande af de höga uppfostringstraditionerna.

² Jfr KO, s. 174, med originaltrycken af Meckl. 1552, s. k 2 o. f., Sachsen-Wittenbergs 1565, s. 139. Jfr där ock afdelningarna om latinskolor.

³ Jfr Nova ord., s. 349, med Meckl. 1552, s. 77 v:o, 78.

⁴ K 2a, s. 21, 31, 33, 85. Om Botvidi 1633: LUNDSTRÖM, Unders., s. 81; WAHLFISK, Katek., s. 54; HOLMQUIST, Domkap., s. 57, hvilken synes hålla före, att de åsyftade KO voro Pommerns 1563 och Sachsens 1580. Jfr Nova ordinantia, s. 230—231, med Brandenb.-Nürnbergers: originaltrycket folio, s. XLI, i RICHTER I, s. 202 sp. 2; och jfr Nova ord., s. 227 o. f. med RICHTER I, s. 303 o. f., II, s. 41, 174 o. f.; jfr min undersökning om konfirmationen.

öfverskred den.¹ Så anbefalldes äfven på ett biskopsmöte under hans tid att »i somliga stycken» iakttaga »ordinantias primas saxonicas».² På motsvarande sätt kommo äfven senare KO, Agendor och utredningar i utlandet att hänvisa till samma KO (för Sachsen) 1528. Antingen denna eller en senare sachsisk kyrkostadga samt en pommersk önskar så ock Botvidi, såsom nyss sagts, att prostarna i Linköpings stift måtte förvärfva, och dessa lofvade det »hörsamligen efterkomma».³ Hvad som »ännu användes i Saxonia» eller i »alla reformatæ ecclesiæ in Germania», är ett stöd för t. ex. Olaus Martini, Kenicius och Joh. Matthiæ.⁴ I Gabr. Holstenii papper och andra Västeråsarkunder från Rudbeckii tid finnas flera af dessa källuppgifter bevarade och därjämte afskrifter af danska och tyska visitations- o. a. statuter. När nämnde domprost vädjar till de förmögna att i sitt testamente minnas de fattiga, hänvisar han till att så »ske plägar i främmande land».

Detta sätt att gå till väga inom folkundervisningen är som vanligt i viss mån en parallell företeelse till påverkan inom den högre undervisningen: då Rudbeckius utvidgar Västerås' läroverk, utformas det i principiellt och organisatoriskt hänseende i delvis ganska detaljtrogen likhet med t. ex. Stralsunds och Bremens skolordningar af 1591.⁵ Med hjälp af Sachsens KO 1528 vill han förbereda vår sedan så berömda SO 1649. Ofta prisar han de tyska högre läroanstalterna (samt den tyska menighetens kristendoms-kunskaper). Han själf, hans vänner och präster hade, såsom orden föllo dels vid Lenæi, dels vid Troili grafvar »i en tid då Tyskland var rikt på stora, fromma, djärfva män», flytt till dem, »lika som till oracula och all bokliga konsternas doktorer».⁶ Det var

¹ Jfr att »ÄB» Resen i Danmark 1608 anbefallde till inköp och efterlefnad i alla pastorat ej mindre en öfversättning af denna Sachsens KO 1528. (»Instructio») än äfven Danmarks KO 1537.

² Jfr urkund i Gabr. Holstenii papper K 2a, s. 11, 33.

³ LUNDSTRÖM, Unders., s. 81, 84.

⁴ Sv. Synodalakter I, s. 16, 17, 23, 29, 33.

⁵ VORMBAUM I, s. 486 o. f.; II, s. 617 o. f. I sin psalmbok 1627 visar sig Petrus Rudbeckius känna till, att Bremens domherrar anslutit sig till den gregorianska kalendern. De i Stralsunds nämnda SO uttalade undervisningsprinciperna och citerade skriftställena voro — direkt eller indirekt — förebildliga äfven för Sveriges skolkommitterade 1637 och SO 1649.

⁶ Jfr Rudbeckii akademiska högtidstal; uttalandet om consistorium generale 1624 20/3: THYSELIUS, Handl. II, t. ex. s. 150 (»Consistorium Wittenbergense»), 106, 114, 124. — Lenæus och Is. Rothovius hade tillsammans med Rudbeckius studerat i Wittenberg.

Bland de dugande männen vid Rudbeckii sida märkes kyrkoherden Uno

därför både för Rudbeckius och för den likaledes i Wittenberg studerade rektor Holstenius en helt naturlig sak att under västeråsläroverkets utvidgning till gymnasium åstunda, att »nu i höst kunde komma någon lärd person ifrån Tyskland och ville låta bruka sig här i skolan»; för en sådan medlärares skull voro lärarna villiga att ytterligare se sina svärtlöner minskade.¹

Den åttlydnad af det traditionellt gifna och af de lutherska exemplen, hvilken vi här beaktat med särskild hänsyn dels till påverkan mellan tyska stater inbördes, dels till Tysklands påverkan på vårt land, den yttrar sig äfven *inom Sverige*, i det att senare tidehvarf villigt låta sig leda och stödja af föregående. Hvarje stor sanning låg ju i det gångna, och långt förr än Rudbeckius och hans samtida hämtat impulser direkt söderifrån, hade deras svenska föregångare under medeltiden och den lutherska tiden dels födt, dels mottagit, dels i viss mån förverkligat samma eller därmed besläktade idéer. Svenska kyrkomöten, biskopar och präster anbefalla och införa sporadiskt å sina respektive orter vissa af de framsteg, vi funnit karakterisera den lutherska tiden; efterhand sker det allt oftare, vidsträcktare och grundligare.

Namnen Olavus Petri, Georg Norman, Nova Ordinantia och

Troilius (Troilus) i Leksand. Vid hans bår (1664) yttrar Joh. Rudbeckius d. y.: Både för att fullborda sina studier och för »att taga en god experiens och förfarenhet af det, som hos främmande folk och nationer duger till att veta både i språk, seder och andra lofliga öfningar [förreste han år 1608 om hösten till Tyskland] hvarest då de evangeliske eller lutherske akademier, såsom Wittenberg, Giessen, Jena, Rostock etc., med förnämliga, höglärda och vida namnkunniga män af allahanda språk och studier (helst de teologiska) så besatta voro, att alla kvicka ingenia af åtskilliga nationer och landskap flydde och sökte till dem lika som till oracula och alla bokliga konsternas doktorer. Uti dessa akademier och höga skolor, besynnerligen uti Wittenberg, hafver [Troilius studerat under 8 år.]» Talaren hade ock egen erfarenhet af sådana studiefärders betydelse: han var Rudbeckii son och hade med sina bröder — såsom förut hans fader och dennes bröder — fått studera i Tyskland och särskildt i Wittenberg. — Känd är den stora lärjungefrekvensen i det nyss nämnda Rostock efter Luthers död. Åtminstone Rudbeckii ene svärfader (Nic. Botniensis) samt åtminstone en af hans lärare (Ragvaldi) hade studerat där under Dav. Chytræi ledning. — De som studerat i Wittenberg, ansågos vara trollkunniga — tydligtvis ett utslag af tron på deras särskildt höga lärdom. Det är detta, som kan ligga till grund för att en vägare vid tullen i Västerås ropade på kyrkogården rörande rektor Holstenius: »Gud skände sådana djäknar, som hafva en trollkarl till skolemästare». VDP 1619 24/11 4.

¹ VDP 1621 22/8. Afh., s. 147.

— å 1600-talet — Rudbeckius synas härunder beteckna en speciellt reformerande, viljekraftig och arbetsglad strömning och det i högre grad än den försiktiga, af Laur. Petri företrädda riktningen. Den sistnämnda måste vid sin lagaffattning vara inskränkt till det som inom rimlig tid var möjligt att få genomfördt i hela landet. De förra voro mera direkt eggade och påverkade af de senast föregående årtiondenas framsteg i Tyskland, af ansatser alltså *fram emot* eller *inom* den andra af de förutnämnda utvecklingsfaserna. ÄB Laurentius måste främst se till att det första af dessa stadier nådde alla, och hans förordningar beteckna därför i högre grad en redan svensk — en i många hänseenden tidig svensk — tradition. Troligen skall det emellertid visa sig vid en undersökning af de skilda stifteten under 1500-talet, att det praktiska arbetslivet var mera friskt pulserande, nedbrytande och uppbyggande, än hvad som framgår af KO:s försiktiga ordalag, alldeles som 1600-talets stora biskopar igångsatte — eller rättare fortsatte — ett långt grundligare röjnings- och förbättringsarbete i sina respektive stift, än hvad KO-förslagen 1608 och 1619, ja än hvad nämnda stiftschefers egna kyrkostadgar gifva vid handen. Så torde det visa sig, att skillnaden i pedagogiskt hänseende emellan Laur. Petri samt prästerskapets flertal å ena sidan och Georg Norman samt Nova ordinantia å den andra mindre ligger i åskådningen än i dristigheten att kräfvat och i förmågan att förverkliga. Framför allt framträder för vår uppfattning en skillnad mellan dem däri genom att vi i afseende å ÄB och prästerskapet känna väsentligen blott de för hela landet slutligt anbefallda statuterna, hvilka i stort sedt redan genomförts¹, medan vi från den andra parten känna framlagda arbetsprogram och önskemål, åsyftande utvidgningar och fördjupning. Då skulle Articuli ordinantie i viss mån kunna sägas förhålla sig till den vid dess affattande eventuellt föreliggande redaktionen af KO, så som Nova ordinantia till KO:s slutliga redaktion, och så som »de stora biskoparnas» synodal- o. a. statuter under 1600-talets första årtionden till KO 1571 samt till KO-förslagen 1608 och 1619.²

¹ Däremot WAHLFISK, Konf., s. 147: KO 1571 »torde icke allmänt med undantag dock af i hertig Karls furstendöme hafva blifvit tillämpad förr än efter 1593». Sannare är början af förf:s not s. 146.

² Här franses de kyrkopolitiska divergenserna mellan å den ena sidan Georg Norman, å den andra hans svenska samtid och Rudbeckius. Blott i förbigående må omnämnas de båda nämnda männens beroende af Luther i

Nämnda Nova ordinantia betecknar sålunda ett märkligt utvecklings- och öfvergångsstadium. Om denna förordning torde gälla detsamma som om stiftens kyrkostadgar och om de i Tyskland och Danmark utkomna tilläggsbesluten till respektive kyrkoordningar: den vill — såsom man ock framhållit före utfärdandet — ej upphäfva eller ersätta utan komplettera och förtydliga KO 1571.¹ Visserligen sker detta på ett sätt som låter dogmatiska och kultiska skiljaktigheter framträda, men vissa af dessa kunna icke gärna anses såsom uttryck för en åstundan att förändra i afgjordt katoliserande riktning utan kanske i viss mån såsom en följd af tidens okunnighet eller oklara åskådning i fråga om hvad som var eller borde vara äktlutherskt. Luther, Melanchthon och andra reformatorer hade ju haft delvis olika uppfattning under olika tider; och enskilda drag i liturgistriden samt i Rudbeckii stiftsprotokoll vittna, att å antydda okunnighets och obeständighets konto måste skrivas vissa inslag i lärotvisterna.²

Huru mycket än Johan III kan hafva velat afgöra och verkligen har afgjort i kyrkliga frågor: en Martin Gestritius, en Petrus Jonæ Hels., en Olaus Luth skulle säkerligen icke mot sin vilja hafva underskrifvit stadgan, som till yttermera visso angifver sig vara »gjord, samtyckt och beslutad endräkteligen» af biskopar m. fl. Också är det »rena» lutherska statuter, Nova ordinantia följer i samtliga de fall, där jag kunnat påvisa detaljerade förebilder för dess uttalanden. Vi behöfva ej ens känna till att stadgan dels

afscende å svenska bibeleditioner. — Märkligare framsteg i Articuli ordinantiæ äro följande, dem vi sedan komma att beakta i respektive sammanhang. Katekespredikningar skulle hållas hela fastan samt tre andra serier årligen (quatember), hvarvid menigheten skulle särskildt undervisas om goda gärningar (= hustaflan) och ett rätt nattvardsbegående (= kunskap och bot). Före nattvard skulle enligt den svenska redaktionen examineras å de fyra första hufvudstyckenas textord »etc.»; enligt den latinska »om Herrens nattvard».

¹ Nova ord., s. XXI, 350—351. Jfr STAAFF, s. 51—53; WAHLFISK, Katek., s. 19; TORPSON, s. 13. Sedan hafva emellertid WAHLFISK, Konfirm. s. 147, HOLMQUIST, Domkapitlen, s. 27, och WORDSWORTH, s. 241 o. f., gifvit den en sannare värdering. Åsyftade danska tillägg äro närmast stadgandena 1542, 1546 och 1560. I afscende å motivering, innehåll och bildningsnit har Nova ordinantia flera likheter med Danmarks KO 1537. Det kompletterande tillägget (26 artiklar) i Ribe 1542 af Palladius och öfriga biskopar skulle »hållas likasom Den rätta Ordinants».

² Jfr MUNCKTELL I, s. 75, om den vacklande domprosten i Västerås Salomon Birgeri.

bekräftats, dels blifvit i vissa enstaka stift anbefalld eller efterföljd¹, för att komma till den uppfattningen, att man i stora delar af landet måste efter hand hafva redligt sträfvat att genomföra dess kraf å reformer åtminstone i afseende på katekesförhör och öfrig pedagogisk verksamhet.²

- Ingen svensk stadga före år 1600 torde så ifrigt och detaljeradt som just Nova ordinantia talat om nit och institutioner för ökad kristendoms-kunskap. T. o. m. i kyrkobönen inlägger den (s. 326) ett »Upplys ungdomen och alla dem som icke ännu äro komna till Din kunskap och kännedom!» Ej heller funnos några divergenser hos våra dåtida kyrkomän rörande sätt och institutioner för menighetens religiösa undervisning och fostran och rörande insikten om behovet af att i vidaste kretsar utbreda Guds ords enklaste sanningar. Så hade ju äfven reformerta, katoliker och lutheraner lärt af hvarandra i folkpaidevtiskt hänseende och i fråga om den lärda undervisningen. Så voro medlemmarna af Sveriges första skolkommitté (och bland dem Rudbeckius) visserligen oense i filosofiskt hänseende, men de hade likväl helt visst sällsynt väl arbetat tillsammans för sin ramistiska SO (1611) och det fastän metoden skapats af en kalvinist.³ Och vi skola här senare ideligen finna, hurusom Rudbeckius träget följer Nova ordinantias pedagogiska och pastorala anvisningar. Emellertid förelåg ej denna stadga (så vitt man vet) dåtilldags i tryck, men den spriddes i afskrifter.⁴ Biskopen kan så mycket hellre tänkas hafva känt dess detaljer, som stadgan dels blifvit i ett visst hänseende fullt genomförd i Västerås' stift före hans tid⁵, dels undertecknats af en bland hans

¹ Den var anbefalld åtminstone i Växjö stift 1584. Och i full enlighet med den utvecklades stiftsstyrelsens organisation tidigt i Västerås' stift.

² Några hafva dock talat om stadgans stora ineffektivitet.

³ Och dock har man i sen tid talat om direktiv af den ena eller båda de äldre kommittémedlemmarna samt om en afskrifvareuppgift åt Rudbeckius, denne, som redan då hade affattat statuter för den akademi, hvilken han (1604) sagt hafva ensam bragt vårt land större ära än alla landets berömda grufvor, skogar, åkrar och djur tillsammans. Så hade han jämväl helt ensam hunnit organisera vårt lands första motsvarighet till de utländska gymnasierna (collegium privatum i Uppsala). Afh., s. 36, 135, 198. (Organisatoriskt liknar SO 1611 för öfrigt i betydande grad SO i Norges KO 1607).

⁴ Sv. Riksdagsakter 2 : 2, s. 526.

⁵ Jfr härom HOLMQUIST, Domkapitlen, s. 27. Af det i texten nämnda skälet kunde det tänkas, att Petrus Jonæ Wex. (förut i Arboga) lämnat Rud-

lärare samt af två bland hans barndomsstifts biskopar.¹ Men äfven om han ej läst den, kände han tydligtvis samma pedagogiska grundtankar; enligt Tysklands och Danmarks kyrkoordningar hade motsvarande förbättringssträfvanden inom folkundervisningen länge pågått i dessa länder, och i viss mån betecknade de därstädes redan ett uppnådt och förbiskridet stadium. — Särskildt hafva förvisso de biskopar, präst- och skolmän, som undertecknat Nova ordinantia och 1583 års bekräftelse å denna, arbetat på att i praktiken omsätta dess enträgna eggelser och större kraf i afseende å menighetens förande till Kristi kunskap. En biskop och en domprost i Västerås' stift hade deltagit i utarbetandet af Nova ordinantia, och den förres efterträdare hade undertecknat »Bevillningen» 1583. Detta kan gifva ett ytterligare stöd för antagandet, att ansträngningar att höja stiftets religiösa och moraliska nivå pågått länge, innan Rudbeckius blef dess biskop — ett antagande, som stödes jämväl däraf att flera tidiga stiftschefer samt Bellinus visas hafva ofta företagit visitationsresor samt att stiftsprästerskapets religiösa nit och »förstånd» förvisso växte »mäktigt uti förföljelsens och motståndets hetta».²

Också Rudbeckii insatser formas och han själf sporras af 1540—1590-talens tyska och svenska stadgar och sträfvanden. Förutom af maningar och exempel från bibeln och den första kristna kyrkan påverkas han ej minst af de svenska lutheranernas troskamp och folkundervisningskraf, som framträdt under hans barndoms- och ungdomsår; dessa hade han tillbragt i det stift, där nyss citerade uttryck fälldes. Han hade vuxit upp i centra för det oppositionella och positiva reformarbetet; hans lärare och anförvanter deltog med nitälskan i detta samma arbete, och enligt sina egna ord inriktade han själf ständigt sina tankar och studier på att kunna med framgång deltaga däri. I och under det han från sina första år, såsom han själf säger, studerade »Guds ord och, till dess bättre förstånd, nödiga konster och tungomål³», indrack han hat till synd och okunnighet, till villoandar och synkretism. Det skedde med hjälp af modern och snart kanske äfven af sin

beckius en afskrift; äfven i Växjö kan Petrus hafva funnit ex. däraf (t. ex. från 1584); jfr nyss i not.

¹ Dels den som varit biskop vid detta stadgetilläggs affattande, dels den som var dess chef under Johannes' skoltid i Örebro.

² Jfr ett uttalande i Strängnäs (1586?) Sv. synodalakter II, s. 50.

³ Donationsbrevet å Eskog till Örebro skola KARLSON I, s. 58.

(supponerade) morbroder (kyrkoherden); så ock af lärarna i Örebro och Strängnäs — dessa städer, där Olavus och Laurentius Petri födts och fostrats och där ett flertal religiöst betydelsefulla möten hållits under Rudbeckii skoltid eller den närmast föregående tiden.¹ Där var den för sin tro förföljde Petrus Jonæ Hels. stiftschef, och dit trängde impulser från flera betydande reformmän, verksamma i t. ex. Nyköping² och Mariestad. Där hade personer, som nu eller senare stodo Rudbeckius nära, underskrifvit det fundamentala uttalandet: »Ingen kan tillfyllest tänka eller med orden uttala, huru stor Guds välgärning och församlingens ära det är, endräkteligen hafva en rätt tro och en sann Guds sons kunskap».³ Utom den nyss antydde kyrkoherden Esbern i Örebro märktes bland dessa personer dels den rektor, hos hvilken Johannes ett år efteråt började sin skolgång, dels domprosten Ragvaldi. Denne hade varit läroverkets rektor och torde nu — såsom äfven annorstädes varit fallet och såsom Rudbeckius sedan lät Västerås-domprosten göra — deltagit i handledandet af de äldre alumnernas teoretiska eller praktiska prästutbildning. Vid hans föreläsningar, disputationer och öfningar torde Johannes hafva närvarit från sitt fjortonde t. o. m. sitt sjuttonde år. Undervisningen har för visso karakteriserats dels af de kraf och förslag (rörande enhet i lära och gudaktighet i vandel), hvilka Ragvaldi varit med om, resp. senare kom att framställa vid de märkliga mötena i Uppsala (aug. 1572; 1593), Örebro och Strängnäs (1587, 1588)⁴, dels af åtminstone de folkpedagogiska inslagen i den meranämnda Nova ordinantia, vid hvars utarbetande Ragvaldi medverkat. Han var »en betydande man i kyrkan och inom sitt stift mycket inflytelserik»⁵; äfven den unge

¹ Dessa möten i Rudbeckii barnaårs bygder voro betydelsefulla förberedelser till det kommande stora landsmötet i Uppsala, såsom t. ex. prästmötet i Haderslev i hans faders och farfaders hembygd 1528 varit en märkelig förelöpare för den viktiga riksdagen i Köpenhamn 1536. Sönderjydske Aarbøger år 1889, s. 245; år 1890, s. 266 o. f. Hoptrups by, släktens stamhem, låg 8 km. söder om Haderslev.

² Bland andra hade biskoparna Ol. Martini i Uppsala, Isak Rothovius i Åbo och Iheringius i Reval varit kyrkoherdar i Nyköping.

³ § 1 i 1587 års »bekännelse» om liturgien. K 23.

⁴ Då affattade eller underskrefvo P. Jonæ, Esbern och Ragvaldi betänkandet af 20/6; det var Johannes' första skol-år. Äfven teol. lektor Jos. Fougdonius torde öfvat inflytande på denne (med hvilken han senare blef släkt).

⁵ HAGSTRÖM I, s. 229; jfr HOLMQUIST, Domkapitlen, s. 43.

Rudbeckius torde han gifvit impulser för lifvet. — Liksom Ragvaldi hade äfven Petrus Jonæ Hels. undertecknat både Nova ordinantia och Uppsala mötes beslut. Lärare var han kanske ej vid Strängnäs' läroverk om än vissa andra biskopar (och bland dem Rudbeckius själf) skulle komma att uppehålla ett lektorat under en del af sin biskopstid¹ — men ynglingen kan ej hafva undgått att röna djupt inflytande af dennes stiftsstyrelse. Bland annat måste han hafva iakttagit verkningarna af Örebro stadga 1586 och af synoden 1592; enligt den förra skulle prästerna hafva »flitigt uppseende» med sina åhörare och förhålla, hvad frukt de skaffa hos dem både i lefverne och lärdom; enligt beslutet 1592 skulle t. ex. söndagliga katekespredikningar och noggranna kommunionförhör äga rum. Biskop Petrus och några af stiftets tidigare eller dåvarande skolrektorer, af hvilka den ene varit Johannes' egen skolrektor, begynte utarbete en bibelupplaga; senare följde ju — och öfverträffade — Rudbeckius äfven detta exempel. Nämnde Petrus Jonæ samt Rudbeckii blifvande svärfar² hade varit de främste vid genombrottet i Uppsala 1593, där ej mindre än en $\frac{1}{6}$ af de närvarandes antal representerade Rudbeckii nämnda barndomsstift.³ — Några år senare — samma år, som det utomordentligt farliga och betydelsefulla slaget vid Stångebro ägde rum — begynte Rudbeckius och hans äldre broders⁴ viktiga studietid vid akademien. Denna hade emellertid nyss lidit tillbakagång och förföljelser af flera slag, och dess belägenhet var sålunda en illustration till följderna af statslig vanvård om bildningen — en vanvård, hvilken Rudbeckius senare ideligen varnar för (ända från sitt första akademiska högtidstal år 1604). Närvaron vid teologiska föreläsningar var jämväl vid universitetet obligatoriskt påbjuden; dessa hafva vanligen burit samma evangeliska, trosfriska, oböjliga och enkla drag, hvilka Skytte lofordar

¹ Jfr superintendenten Tetelbachs ord om sig i förordet till katekesutvecklingen; REU I:1, s. 670.

² Denne, Nic. Botniensis, hade varit lärjunge och professorskamrat till Dav. Chytræus, hvilken i sin tur varit Melanchthons synnerligen afhållne lärjunge — en konstellation, som i någon mån kan hafva medverkat till det för sin tid relativt milda bemötande Rudbeckius låter komma »trosspillare» till del. Den personliga förbindelsen mellan Botniensis och Rudbeckius har dock kanske ej varit så intim, och den var i hvarje fall kortvarig, enär den förre var sjuklig, enär han dog redan i maj 1600 (Rudbeckius anlände till Uppsala 1598) och enär Rudbeckius gifte sig först år 1610.

³ En tredjedel, om ärkestiftet frånräknas.

⁴ Äfven denne blef sedan verksam i Västerås' stift.

för Uppsalas vidkommande och hvilka Rudbeckius dels redan bevittnat i Strängnäs, dels snart skulle få bevittna i Wittenberg.¹

Olaus Martini, en storman från Uppsala möte och från Rudbeckii barndomsstift, blef hans gynnare i Uppsala. Under och mellan Rudbeckii professorsperioder därstädes anbefalldes denne ÄB flera af de förbättringar, dem vi sedan finna Rudbeckius genomföra i sitt stift. ÄB gaf därvid exempel på bevarandet af inhemsk kontinuitet, på genomförandet af inländska stadgar; han uppläste å synoder cleri comitalis statuter från Norrköping 1604, relaterade viktiga prejudikat från andra stift samt ålade sitt prästerskap att följa dem och Uppsala mötes beslut² — häri sålunda en föregångare till flera representanter för Rudbeckii biskopsgeneration. Så affattar äfven denne sina kyrkostadgar i mer eller mindre fullständig enlighet med tidigare svenska statuter. Å hans första höst-synod t. ex. »upplästes en ordning som Sveriges biskopar hade gjort i Stockholm 1613 [om prästval] . . .; sedan de constitutiones som gjordes i Örebro in comitiis 1617, item acta synodi Ahrosiensis 1616; och blefvo [dessa] samtyckte och gillade och högnödiga räknade att behållas och aktas».

Äfven de biskopar som (enligt uppgift) tillsammans med Rudbeckius utarbetade det så föga nydanande KO-förslaget 1619 — de voro Kenicius, Paulinus, Kylander och Petrus Jonæ Wex. — funno i principer, ceremonier och organisationsfrågor det gagneligaste stöd i traditionen och läto i alla de fall, där samvetet så tillät, villigt binda sig af densamma.

De bevarade källorna äro allt för knappa för att kunna närmare angifva, i hvad mån Rudbeckius vunnit ledning och stöd

¹ Bland annat i sitt liktal öfver ÄB Kenicius 1636 ådagalägger Rudbeckius, hur högt han värdesätter liturgiens motståndare (Jfr S:t Eriks årsbok 1918 s. 58). Och några år senare tackar han Gud »särdeles och i synnerhet att hans gudomliga maj[estät] hafver låtit mig födas hit till världen på den tiden och det rum, där hans heliga och saliggörande ord rent och klart predikadt varder». (Donationsbrevet på Eskog 1639 KARLSON, I s. 58.) — Wittenberg var reformationens och den svensk-lutherska kyrkans hufvudstad och skulle äfven för Rudbeckius personligen få framträda såsom det ypperligaste centrum för biblisk-luthersk skrifttolkning, lärarebildning och kultur. Därifrån skulle hans lefnadsväg gå via Uppsala mötes stad till Västerås' riksdags stad. I Uppsala eller i Tyskland skulle han lära känna Paulinus, troligen äfven Krokus och många andra framstående kyrkomän eller hoppgifvande ynglingar, med hvilka han senare skulle komma att samarbeta.

² Sv. synodalakter I, s. 11, 14, 18, 19, 20. N 1791.

af Kenicius och Kylander och deras verksamhet.¹ Af Växjö-biskopen däremot finnas flera arbeten, hvilka synnerligen väl både uttrycka samtidens tankar och öfverensstämma med Rudbeckii, hvadan Petrus Jonæ kan hafva varit i hög grad föredömlig för denne (bl. a. genom sina stiftsstatuter och visitationer; kanske jämväl genom sina diskussionsinlägg inom biskopskonventet). Han hade varit rektor och kyrkoherde just i Västerås' stift, hade närvarit vid Uppsala möte, underskrifvit rådets och ständernas svar i Söderköping 1595 samt haft Gustaf II Adolfs och ÄB:s förtroende i så hög grad, att han (1617) kallats åter till sitt forna stift för att återställa kyrkodisciplinen — alldeles som Rudbeckius året därefter skulle själf kallas dit af liknande anledningar. Då deras supponerade samverkan i kyrkolagsarbetet ägde rum, hade Petrus Jonæ varit biskop ett kvartssekel. Att han kraftigt förestod sitt stift »med predikande, skrivande, med prästmötens hållande och disputerande»², måste hafva kommit Rudbeckius dels att vilja likna honom i nit, dels att vilja betjäna sig af hans erfarenhet. Bådas eftermälen vittna om samma slags kraft, mångsidighet och gammaltestamentliga nit.³

Paulinus utförde kanske mer än de öfriga svenska föregångarna. Han höll katekesförhör, visitationer och synoder samt affattade skolböcker, insatte kaplaner eller andra läskunniga på

¹ Om samarbetet med Kenicius vid utarbetandet af SO 1611, jfr här förut. Af Rudbeckii likpredikan öfver honom framgår, hur högt han värderade denne »Abraham». Att Rudbeckius i st. f. Paulinus kallades att jordfästa ÄB, berodde måhända lika mycket på den senares svärsöner Lenæus och Laurelius som på ÄB själf. Kallelsen torde i hvarje fall vittna om att samverkan varit god.

² Likpredikan af domprosten Krokus, s. A2, F2 v:10. Äfven med denne Krokus, som blef Jonæ's efterträdare, stod Rudbeckius i vänskaplig samverkan. I Västerås trycktes i hvarje fall en Krokii predikan (Om Kristi person). Ett år hade Rudbeckius och Krokus varit samtida både i Uppsala och i Wittenberg. Den senare var primus (bland 64) vid magisterpromotionen 1602, då äfven Petrus Rudbeckius och Is. Rothovius »magistrerade» och då troligtvis äfven Joh. Rudbeckius var närvarande.

³ Petrus Jonæ liknas i likpredikan genomgående vid Moses och säges hafva på ett framstående sätt dragit omvårdnad om de fattiga, i staden och på landsbygden, haft daglig omsorg om hospitalet, »fordrat domkyrkan», »främjat skolan, när hon förbränd var, till sin härliga byggnad» och »promoverat studenter efter sin yttersta förmåga» — allt sålunda egenskaper af samma art som Rudbeckius och andra samtida stiftschefer dagligen gäfvo prof på. Att emellertid Växjöherdens verk lättare gått till glömskan, kan vara en följd af »hans dagliga svaghet» till hälsan.

klockare-bolen samt lät undervisa folkets barn i katekes, psalmer och evangelier. Trots detta synas Paulinus och Rudbeckius hafva i sin läraregärning mottagit eller öfvat jämförelsevis litet inflytande från och på hvarandra; olikheten i naturell och i filosofiska ståndpunkter torde varit förnämsta orsaken därtill.¹ Kännedom om det började uppryckningsarbetet i den förres stift ägde ju emellertid Rudbeckius redan från sin uppväxt- och studietid samt erhöll troligen fortsatta underrättelser därom dels vid biskopsmötena, dels genom sin yngre broder (rektorn i Örebro och Strängnäs).

Äfven i de öfrigas stift pågick reformarbetet, förverkligandet af gamla önskemål. Särskildt Åbo, Linköpings och Skara må nämnas bland dem, som segerrikt sträfvat att häfda och höja sitt gamla anseende. Och i Västerås' stift ådagalägga Erasmus Nicolai och Bellinus — och i viss mån äfven ett par andra biskopar — under halfseket före det Rudbeckius intog deras biskopsstol, det starkaste nit att visitera, att bestraffa alla slags synder, att förvärfva god litteratur² samt att påyrka dragligare villkor för kyrkans och skolas tjänare — allt åtgärder, som klart åsyftade Guds rikes befrämjande i lif och kunskap. Äfven de läto sina synoder antaga en serie stadgeparagrafer rörande församlingarnas ledning och vård; viktiga punkter dels i dessa kyrkostadgar, dels i för hela landet gällande statuter upptogos sedan i Rudbeckii stiftskonstitutioner.

Så äro de för de enskilda stiften och för landet gällande stadgarna och besluten i allt väsentligt lika i tillämpliga delar; — det är nämligen ej i själfständighet vid affattandet af statuter utan i förverkligandet af dem, som biskoparna framstå såsom andliga småkonungar.³ — Denna såväl som annan konformitet i re-

¹ Så framburo ock dessa båda vid skolkommittéarbetet 1637 delvis olika förslag till betänkande. Men i afseende å privilegieboken och i kampen mot consistorium generale stå de båda främst. Jfr THYSELIOUS, *Handl.* II, s. 126, 128; *Bidrag*, s. 43 o. f., 65 o. f.

² Äfven KO 1571 förvärfvades. — Ett jämförelsevis väl försedt stiftsbibliotek fanns i Västerås före 1619. Bland annat hade prästerskapet (1602) till domkyrkan inköpt Augustini arbeten (fem band), »värda 22 daler». Jfr ock DAAE, *Trondhjems stift*, s. 25, 26.

³ Jfr t. ex. den ordagranna likheten mellan *Acta synodica* i Stockholm 1601 och i Linköping 1602. N 1909. Jfr om Linköpings stift K Å 1914. De statuter, Paulinus varit med om att affatta för Livland, anbefaller han till efterlefnad äfven i ärkestiftet (synoden 1641 § 9). — I utfärdandet af en

formationsarbetet torde innerligt sammanhånga med att stifts- cheferna ofta sammanträdde för att, såsom Rudbeckius uttrycker det, höra och döma om de respektive stiftens »kyrkobrister och ärenden», hvarefter de (enligt hans vittnesbörd) plägade hvar å sin ort genomföra mötets »dom och beslut». Emellertid torde härmed oftare afses diskussionsvis framkomna, af flertalet gillade synpunkter än för hvar och en bindande beslut. Både före och efter sådana öfverläggningar pröfvade och införde de mest kraftfulla biskoparna hvar för sig förbättringarna och nyheterna. Hufvudsakligen blott *sådant* torde ha blifvit föremål för formliga beslut, hvilket borde dels bringas inför regeringen, dels kunna snart genomföras å flertalet orter.¹

Rudbeckius framträder i första ledet ej blott i afseende å förverkligandet utan äfven i krafvet dels på enighet, dels på väl genomtänkta och förberedda uttalanden. Hos andra stifts domkapitel hemställer han, att man måtte på förhand öfvertänka och anteckna de angelägenheter, man önskade framdragna vid riksdagar och biskopsmöten.² Och han torde äfven vid dessa senare samt i folkundervisningsarbetet haft i åtanke, hvad han i en predikan yttrade om makabeerna, de där först höllo råd angående templets rening och altarets återuppbyggande samt därefter handlade enligt lagen: »De hafva icke plumpat in med en hast, hvar efter som honom hafver tyckts godt vara, utan de hafva först rådslagit därom och betänkt saken, och sedan hafva de samfäldt med ett mod och sinne tagit detta före.»³

Den makt, som så innelåg i den nästan bibliskt heliga kyrkotraktionen, yttrade sig ju bland annat i kyrkoordningarnas och

viss stadga ligger därför intet stöd för att den därvid framträder för första gången (såsom man dock ej sällan ser påstås). Också yttras i Förklaring på Västerås' ordinantia 1527 § 18: »Adertonde artikel lyder, att i skolestugor skall läsas evangelium ibland andra lektioner, efter det är kristne-mannaskola. Denna artikel hafver ock själf sina skäl med sig, och hafver detta länge varit belevadt och stadgadt af prelaterna, conciliis provincialibus, ändock det hafver föga varit hållet, därför det ock nu behöfves förnyas.» Ei: 1, s. 138 v:10 o. f. UDA (ULA).

¹ THYSELIUS, Handl. I, s. 113. En undersökning om biskopsmötena finnes ej men är välbehöflig.

² UDP 1635 10/10. Själf uppgifves han hafva närvarit vid 17 riksdagar under sin biskopstid t. o. m. 1640.

³ Tacksägelsepredikan 1637, s. C2 v:10. Jfr SDP 1639 6—7¹/₂. 1 Mak. 4:44, 47.

kyrkolagsförslagens inbördes likheter — likheter ofta in till ordalagen. Så skilde sig äfven Norges KO 1607 endast i jämförelsevis mindre mån från Danmarks 70 år tidigare KO och det trots flera mellanliggande tilläggsstatuter. På samma sätt blefvo i Sverige KO-förslagen 1608 och 1619, sakligt sedt, väsentligen blott en kopia af KO 1571 — trots flera mellanliggande statuttillägg och trots ännu flera verkligen genomförda förbättringar.¹ I afseende å omnämmandet af förefintliga eller åstundade institutioner stå de ju ej ens så långt framme som Nova ordinantia 1575. Så t. ex. nämnes intet om det nya slaget af klockare, som äfven vunnit regeringens gillande och om hvilket mycket ordas i den nämnda nya KO i Norge.² Ej heller yttras något i detalj om allmänna kontrollerande prediko- eller katekesexamina med menigheten eller om innanläsning med de unga, och det trots den nyss berörda utvecklingen och förordningarna i vårt och andra land samt trots de åtgärder för förbättrad religionskunskap, som minst tre biskopar redan genomfört och minst tre af de församlade snart där-

¹ I afseende å den lärda skolan fingo dessa ett värtaligt uttryck i SO 1611, hvilken liksom KO-förslagen stödde sig på KO 1571 och hvilken tillsammans med ett ratifieradt KO-förslag skulle ersätta KO. I antydda olikhet torde man böra se ett stöd för hvad man ock af andra källor tycker sig kunna finna: att lärdomsskolan jämförelsevis tidigt lämnat den organisation eller åtminstone den ämnesknapphet och den i ögonen fallande torftighet, hvarom nämnda kapitel i KO bär vittne. Också synes det ofattbart, att t. ex. de, som undertecknat Nova ordinantia, som deltog i kampen vare sig för eller mot liturgien och som läto sig påverka af den religiöst-humanistiska kulturströmningen på 1580-talet, skulle låtit sig nöja med KO:s skolschema. — Tidens sätt att först förverkliga och sedan lagstifta kunde bäst tillämpas i afseende å det högre skolväsendet och i viss mån å de barnrikare småläroverken, hvilkas förbättrande ofta kunde äga rum genom stiftschefens direkta, personliga insatser; folkundervisningen däremot, som skulle drivas fram med hjälp af de hundratals olika församlingarna och deras herdar, måste ej sällan först anbefallas (för land eller stift) för att sedan kunna verkställas. I stadganden från Johan III:s och hertig Karls tid — om hvilka jfr här afd. Klockare — ligga en häfstång för biskoparnas insatser under Gustaf II Adolfs tid, alldeles såsom — för att nämna en parallell från det högre skolväsendet — den betydelsefulla utvecklingen af trivialskolor till gymnasier skisserats och påbörjats redan under Sigismunds och Karl IX:s tid (statuter 1595, 1610, 1611).

² A. a., s. 43 v:o o. f.; KO-förslaget 1604, s. 51 o. f. Äfven flera andra kapitel äro nya i nämnda KO 1607, men stadgan upptager dock långt ifrån alla införda förbättringar.

efter skulle vidtaga.¹ Utom traditionstroheten torde ett bidragande motiv legat i en önskan att hafva »händerna fria»; Rudbeckius t. ex. »mente mest vara däri [= i KO-förslaget 1619] fattadt och infördt, hvad om kyrko- och skoleordning kan stadgas. Men all den stund icke allt däruti är så determineradt som saken kräver och denna tid kan fordra, är i Uppsala consilio stadgadt, att om Episcopi och Clerus såge något fel i slika ordningar, skulle de sinsemellan där öfver ens komma.»²

Trots att KO-förslaget sålunda för lekmän kunde te sig som en afskrift (om än delvis i logisk bearbetning) af den gamla KO, innehåller det dock mycket beaktansvärda tillägg för att ytterligare främja kyrkans viktiga arbete i afseende å renhet, enhet, anda och kraft. Särskildt i fråga om den för sin tid viktiga men lätt missförstådda och missbrukade kyrkotukten är KO-förslaget tydligare, försiktigare och något humanare, midt under det att det därvid är kraftigare och oböjligare än någonsin.³ Ja vi hafva tydligtvis all anledning att understryka och att i inskränkt bemärkelse tyda det uttryck »disciplinam ecclesiasticam», som ÄB Kenicius

¹ I afseende å kristendomsundervisningen för menigheten föreskrifvas väsentligen blott följande förändringar af KO: medan katekesutläggning förut fått upptaga halfva högmässan å landet åtminstone uti advent och fastan, skall den nu största delen af året hållas å böndagen samt i korthet repeteras (= förhöras) vid högmässan; en mindre katekesutveckling aftryckes till hjälp vid skriftermålens katekesförhör. KO och förslaget, s. 33, 375, 379. Smärre skiljaktigheter funnos; jfr WAHLFISK, Katek., s. 30—32. Om luckorna i förslaget jfr Petrus Jonæ Wex. företal till sina stiftsstadgar 1619 (WALLQUIST II, s. 578). Rudbeckii principiella ståndpunkt om traditionstroheten jfr THYSELIUS, Handl. I, s. 136, här citerad i början å denna afd. (2). Ett af de många exemplen på otillräckligheten i omsorg vid förslagets utarbetande är kanske bibehållandet af en äldre, slappare regims intagningsakt (efter brott) vid sidan af en ny strängare form.

² RRP 1636, s. 331—332. Jfr ock THYSELIUS, Handl. I, s. 135. År 1633 (RRP III, s. 31) sade han sig dock anse det vara »ganska högnödigt» att åter få KO reviderad. Närmast låg honom då om hjärtat en ändring af bestämmelserna om äktenskap i förbjudna led och om biskopsval. — Då hertig Karl var missnöjd med att ÄB sammankallat ett kyrkligt möte utan den förres vetskap (1595), lät han sig nöja (»så hafver det sin väg»), då han fick veta, att man skulle dryfta enbart religiösa frågor. Åtminstone enligt kyrkans mening var undervisningsväsendet en religiös fråga.

³ KO-förslaget är samvetsgrannare (utesluter icke gärna »syndare» på blotta misstankar), ej sällan strängare i princip (vill med världslig makt tvinga bannlysta till kyrkogång) men afhyser de mest onaturliga straffen (såsom att stå i kedjor vid kyrkan). Jfr här afd. om tukten.

i skrifvelse till rikskanslären säger vara ett kraftigt motiv för kyrkans önskan att få förslaget ratificerad; icke i lära, undervisning eller kult utan i det kraftigare framhävandet af prästämbetets betydelse och i kyrkotuktens skärpande ligger det viktigaste nya i betänkandet — hvilket nya emellertid af statsmakten och af menighetens flertal ansågs beteckna en tillbakagång till andligt slaveri under kyrklig världsmakt. Och trots det att KO-förslaget icke ratificerats — af ett Rudbeckii yttrande framgår den oöfverstigliga klyftan i åskådningen om kyrkans ledning¹ — så blef det dock en föreskrift, hvars efterföljd hos prästerskapet näppe- ligen minskades därigenom att statslig sanktion saknades (alldeles som Sachsens KO 1580 och Sveriges SO 1611 genomfördes å sina gebiet utan någon ratifikation). Förslaget blef, sakligt sedt, lag för kyrkan, enär det ju framlagts af dennas främsta män, och biskoparna läto sig i dessa dådkraftens dagar säkerligen angeläget vara att låta förslagets förbättringar blifva kända och genomförda af allt prästerskapet. Vid affattandet af sina kyrkostadgar håller sig emellertid Rudbeckius närmare den officiellt antagna KO:s ordalydelse och upptager endast sporadiskt några tillägg ur KO-förslaget. Men i allmänhet och sakligt sedt står nämnda förslag, tillkommet som det var under Rudbeckii medverkan under hans första biskopsår, ej blott såsom en inledning till hans folkupplysningsarbete, utan det gifver honom äfven ledning och stöd däri. Han skulle ej nöja sig med dess uttalanden; såsom Karl IX skulle han »bortom hvarje mål ställa ett annat». Han skulle ej blott genomföra det förslag, han varit med om att utarbета, utan han skulle genom reformer och institutioner (som önskats och förberedts af många före honom) verka för ett innerligare och mera upplyst kristendoms- lif, än hvad KO-förslaget kunnat på sin tid förutsätta såsom uppnåeligt för hela landet. Därigenom utför han inom folkundervisningen en motsvarighet till hvad han inom det lärda skolväsendet utdanat, då han genom sin gymnasiestiftelse gick längre, än hvad han och hans medkommitterade kunnat för hela Sveriges skolor gå vid affattandet af SO 1611 och SO-förslagen 1637, och längre än hvad man snart efter hans död kunde gå vid formuleringen af den på sistnämnda förslag byggda SO 1649. Genom samma sitt folkundervisningsarbete förbereder han ock i handling — i likhet med många andra — ett nytt lagaffatt-

¹ Betänkandet om consistorium generale 1624 (THYSELIIUS, Handl. I, s. 135—137). NORLIN, Sv. kyrk. hist. I:2, s. 43; BAAZIUS, s. 703—704.

ningsarbete, hvars resultat, 1686 års kyrkolag, ännu i dag äger officiell giltighet. Men i analogi med SO 1611 och 1649 samt med de båda SO-förslagen 1637 vågar denna kyrkolag icke kräva så mycket, som Rudbeckius och flera af de öfriga biskoparna ford-
rat i sina stift. Å andra sidan behöfde kyrkolagen icke hålla kraf-
ven så låga, som de hållits eller måst hållas i KO 1571 samt i KO-
förslagen 1608 och 1619. Mellan dessa tre å ena sidan och kyrko-
lagen af 1686 å den andra utgöres bryggan af Rudbeckii och de andra
prästerliga kraftnaturernas insatser. Seklet 1587—1686 utgör
en enda betydande höjning af landets andliga nivå: å olika verk-
samhetsfält höja sig öfver mängden i synnerhet vissa biskopars och
prästers verk och gärningar; de höja sig såsom landåsar här och
hvar på slätten, och de blifva allt flera, tills äfven slätten höjer
sig med dem. Men så högt som de högsta åsarna når slätten
aldrig. Och så höga kraf, som t. ex. Rudbeckius och Laurelius
uppställde och genomförde, skulle det varit lönlöst att upptaga i
landets kyrkolag 1686.

Allmänna delen.

II. Rudbeckii panbiblicism.

1. Öfversikt af Rudbeckii utveckling.

Under sitt episkopala folkupplysningsarbete var Rudbeckius
en fullödig representant för den upplysta och aktiva teologi, som
han ideligen hört förkunnas från läro- och predikstolarna å nämnda
svenska och tyska centralorter för luthersk religiositet och luthersk
tros-kamp. Det nit och intresse för menighetens kristendoms-
kunskap och frälsning, som Rudbeckius ådagalade i en t. o. m.
för hans tid ganska sällspord grad, hade emellertid ej alltid varit
hans utan utdanats under en personlig utveckling. Under denna
hade han säkerligen aldrig stått främmande för det lutherska
fromhetsidealet och den bibliska missions-tankens, men särskildt
under tiden för hans verksamhet inom de filosofiska vetenskaperna
döljes sinnet för det religiösa af halft hedniska intressen och tale-

sätt.¹ Dessa hade han inhämtat genom sina studier. Under hans ungdomsår befruktades nämligen Sveriges andliga kultur ej blott af teologiska strömningar och stridigheter utan äfven af klassiskt-humanistiska intressen. Bland de religiöst intresserade lärda ställde somliga antik-studierna i öfvervägande grad i teologiens tjänst, andra tillmätte dem en själfständig uppgift på samma gång de jämväl borde gagna bibelstudiet. Inom dessa riktningar förefinnas vissa motsvarigheter dels till resp. ramismen och aristotelismen (orden tagna i deras filosofiska betydelse), dels till de två första folkbildningsskedena, hvilka här förut omtalats. Paulinus och Rudbeckius kunna sägas i vissa hänseenden representera hvar sin af dessa riktningar.

Efter sina språkliga, matematisk-naturvetenskapliga och logiskt-filosofiska studier samt åtminstone i början af sin professors-verksamhet inom den filosofiska fakultetens »profan-klasser» uttalar han sig väsentligen blott om den *lärda profan*-undervisningen och ådagalägger därvid melanchthonskt-humanistiska, d. v. s. estetiskt-kulturella och spekulativt-filosofiska åskådningssätt. I sitt första akademiska högtidstal förer han panteistiska ord på tungan samt är fylld af antikens hänryckning öfver förnuftet och den mänskliga kulturen, öfver rättens och bildningens framsteg, öfver statslig ordning och organisation.² Man kan »ej finna något mera fruktbringande, ljuft, härligtoch beständigt än vetenskapen. Ingen konst, intet handtverk, inga jordens alster äro så nödvändiga som vetenskapen. Genom denna lära vi känna naturens mest fördolda gömslen; genom den härska konungar och furstar; genom den bildas, utvidgas och vidmakthållas riken och stater. Det finnes intet godt, som vi ej genom dess hjälp kunna förvärfva, behålla och ytterligare förbättra».

Denna inlärdas humanism och den unge talarens öfversvalande kraftkänsla föranleder en renässansartad åtrå efter ett namn af ära och ett lif af bragd: Alla eggas vi ju af begär efter berömmelse och ära. Så är i synnerhet fallet med de bästa af oss, ty hos dem står dygden på vakt och eggas dem natt och dag genom

¹ Denna utgångspunkt och det närmast efterföljande stadiet lära vi känna hufvudsakligen genom hans akademiska högtidstal.

² Talet (1604) utgör mestadels lån af satser ur antik litteratur och kan hafva inspirerats af Melanchthons tal öfver kunskapens värde. Corpus Ref. XI, s. 106. De följande citaten i texten äro något sammandragna och om-ordnade.

ärans lockelser och erinrar dem därom att namnets minne ej bör utplånas med lifsgnistan utan nå till sen eftervärld. [Men bragden är af fredlig art samt åsyftar mänsklighetens och fäderneslandets väl.] Må man med Platon, Aristoteles och andra berömda män göra till sin första och största omsorg att tillräckligt uppskatta värdet af vetenskapliga och språkliga studier, så att man tillsammans med dessa män må vinna den namnets och ärans odödlighet, som ej kan nås af afunden. Må vi anse det för skamligt, att det som våra fäder vunnit genom sin sträfvan, skulle förloras och förstöras genom vår tröghet. Sannolikt hade de nästan otroliga mödor att utstå, innan de förvandlat dessa trakter, detta vårt ljufva fosterland från cyklopiskt barbari till dess nuvarande tillstånd af ordning och bildning. Huru skymfligt vore det ej då, om deras efterkommande ensamt genom sin slapphet skulle återfalla i samma barbari! Det innevarande ögonblicket är ett berömmelsens och ärans skördefält. De som eftersträfva de ädla goda namn, böra öfverlämna overksamheten åt andra och själfva taga arbetet. Må vi komma ihåg, att de för vetenskapen och fosterlandet sig offrande människornas kroppar visserligen äro dödliga, men att deras själar och glansen af deras förtjänster äro odödliga.

Rudbeckius och hans äldre broder (hvilken vi här flera gånger skola möta såsom editor, teologie lektor och prost i broderns stift) företogo efter den första vistelsen i Wittenberg en vandring genom jesuitiska länder. Många betänkliga sidor af den katolska kulturen efterlämnade därvid tydligen djupa intryck hos bröderna. Till den svartmålning, som de båda sedan gifva af djäfvulens närvaro och härjningar ibland människosjälarna, torde motiven närmast hafva hämtats från denna färd. Joh. Rudbeckius klagar nämligen öfver den okunnighet och de laster han bevittnat under denna resa; bland annat smärtade det honom, att många svenska studenter lockats af de jesuitiska läroanstalternas ekonomiska förmåner samt gått moraliskt under.

Måhända har hans ungdom och hans trägna arbete att undervisa i flera filosofiskt-naturvetenskapliga discipliner hindrat honom från ett allvarigare öfvervägande. När han under första professorsperioden dels vunnit personlig mogenhet och stadga, dels börjat känna lärarens ansvar inför studenternas laglöshet, dels bevittnat den fåtaliga anslutningen kring de högre teologiska studierna, och först när han därefter under 1½ år i Wittenberg

ägnat sig åt studiet af bibeln och dess språk — först då blifva vi i tillfälle att höra honom berätta om förutnämnda sorgliga erfarenheter i Tyskland samt draga konsekvenserna af hvad han under senare åren lärt. I två brandtal mot påfvedömet och dess medeltidsmässiga kulturbarbari (hållna 1609—1611) glömmar han förnuftsdyrkan och klassiska vältalighetsblomster, ty den gudsmannen Luthers verk hotas med undergång, och den romerske helveteshunden lurar från alla håll på det i armod och splittring sänkta Sverige. En påfvedörets förstuckne representant begynte i Uppsala mötes egen stad företräda det för aristotelikern Rudbeckius så betydelsefulla läroämnet etik, hvarunder han därjämte dels åsidosatte den religiösa och klassiska bildningen genom nya, förytligande öfningar och spel, dels ej afhöll sina lärjungar från att föra ett tygellöst lif. Modersbönerna, barndomsintrycken från födelsestiftets kamp mot sådant barbari, lärarnas varningar under hela Rudbeckii studietid, reseminnena — allt bryter sig nu väg med samlad kraft helt igenom ungdomsårcns naturliga, världsåtvända kulturglädje.

Förut hade hans ungdomliga kraft och förbättringsifver manat till insatser för framsteg inom den profana kulturen. Nu vill han sporra sitt auditorium till att icke genom försumlighet låta Guds dyrbara ord gå förloradt utan ställa upp vakter och slaglinie emot djäfvulens förbundna, hvilka föra med sig religiöst mörker och kulturell undergång. Han gör sig till tolk härför, medan han är professor i hebreiska och (sedan) i teologi. Sitt ämbete likmätigt har han därvid i främsta rummet i åtanke lärans renhet och bibelns vetenskapliga studium; våldsamt angriper han dem, som vållade oenighet i läran och som ersatte det religiöst-vetenskapliga arbetet med vidskepelse, okunnighet och vantro.

Från kateder till predikstol och episkopat föres han efter professorstiden. Vi skola senare finna, hurusom detta leder honom till en ny ståndpunkt. Men han lämnar dock icke den förra; ja alla tre stå i viss mån vid hvarandras sida. Fullt genomförd enhetlighet och konsekvens kännetecknar sålunda ej hans mannaårs verksamhet (liksom de ock sällan påträffas hos andra). Till en del kan detta hafva sin grund i hans rastlöshet och i de mångfaldiga olikartade uppgifterna.

Vid universitetet hade hans väsentliga uppgift varit att förbereda och leda den prästerliga utbildningen; han hade vid sidan

däraf ålagt sig samma slags arbete i sitt privatkollegium. Såsom biskop mötes han af samma uppgift vid stiftsläroverket. Därför blir ock den lärda sidan af hans episkopala sträfvan äfven i princip en fortsättning af teologie-professors-stadiet; han arbetar för ungdomens uppslutning mot villolärorna, men däri adagalägger han jämväl en åtminstone modererad beundran för klassicitet, förnuftsodling och profan bildning. Ännu fem år efter tillträdet till episkopatet låter han trycka sin första, helt på grundvalen af antikens källor byggda oration, och året där-efter utger han sin aristoteliska logik. För latinskolans prästbildning skulle mänsklighetens högsta kulturskede fortfarande verka befruktande och förädlande; det skulle förläna eloquens och sapientia¹ samtidigt med att bibelstudiet och den omedelbara viljebildningen afsågo att frammana det som skulle vara hufvudsyftet äfven för den lärda bildningen, nämligen fromhet.²

Före och jämsides med det att Rudbeckius såsom »eforus» gynnade sin tids lärda bildning, ägnade han sig emellertid också dels såsom hof- och krigspredikant, dels såsom biskop, åt menige mans kristliga fostran. I det förra af de två ämbetena hade han att i upprörda tider tala å Guds vägnar än till konung och statsmän, än till väderbitna krigare och det ej sällan omedelbart före stridens början. Och såsom biskop ställes han öga mot öga med så stora brister i religiöst och sedligt afseende, att visdomen från Aten eller utläggningarna af lärda dogmatici sällan komma till användning. Bibelns enklaste sanningar och Luthers enklaste utläggningar däraf ser han vara det som allmänheten bäst och rikligt behöfver; det praktiska arbetet skärper blicken för det stora behofvet af denna mest närande själaspis. Medan han under sin verksamhet såsom professor i gamla testamentets grundspråk och i dogmatik lifligt polemiserat emot och fördömt villolärorna, otfrar han jämförelsevis mycket ringa tid åt dem i sin allmogeundervisning³; såsom stiftschef får han händerna allt för fulla af

¹ Språk- och sakkunskaper samt i, med och under detta hyfsning, själslyftning, moral.

² Medan Paulinus, Joh. Magni och Lenæus fortsätta sina filosofiska stridigheter äfven under sina teologiskt-vetenskapliga och episkopala verksamhetsperioder, använder Rudbeckius under motsvarande epoker så godt som uteslutande sin kraft på de teologiska och praktiska uppgifterna. I själfva verket var han förvisso alltid mindre till gagnet än till namnet att räkna såsom ledare i de spekulativa fejderna.

³ Jfr t. ex. Sorgepredikan öfver Gustaf II Adolf 6/11 1633, s. C3 o. f.

tvingande och brådskande praktiska uppgifter för att hinna vara i öfvervägande grad teoretiserande och bemötande. Före hofpredikants- och biskopstiden hade han sällan eller aldrig talat om bibelstudiets bästa frukt, etikens rätta förutsättning och kraftens mäktigaste utlösare, nämligen en lefvande personlig tro, en tro, verksam i gärningar. Om detta samt om synd, bot och frälsning innehålla hans akademiska högtidstal föga eller intet. Detta blir däremot grundtemat i hans predikningar, böcker, straffafkunnelser och öfriga sidor af folkundervisningen och folkuppfostran. Vetenskapens roll utbytes här mot eller glömmes för kyrkans och prästerskapets.¹ Luthersk, lefvande »kristendom skulle såsom en surdeg genomtränga hela vårt folks hjärta och lif».² Säkerligen utvecklas han äfven under biskopstiden såväl i religiöst hänseende som beträffande intresset för folkuppfostran, men några tydliga bevis härför torde man svårligen kunna finna. Blott vid hans graf vittnas att Rudbeckius å dödsbädden »gladde sig däraf, att det han hade tillförene förnummit in theoria, det hafver han nu bättre förfarit in praxi, att han är nu (sade han) en fast bättre och fullkomligare Theologus än någon tid tillförene».³

Vi hafva alltså funnit Rudbeckii intressesfär växla och hans utveckling försiggå i viss mån efter studieriktning, tidshändelser och ämbete. Och redan är antydt, att rätt tro eller teologiskt intresse aldrig torde — djupast sedt — saknats hos honom. Äfven under professorstiden torde han ägt en lefvandegörande uppfattning om trons art och betydelse. Hans genom de episkopala folkuppfostrings-uppgifterna skärpta blick för det centrala i kristendomen torde jämväl hafva gynnsamt influerat dels på stiftsledningens och prästmännens hela verksamhet, dels på det vid stiftsläroverket (prästupbildningsinstitutionen) bedrifna arbetet för alumnernas fromhetslif.⁴

¹ Jfr *Orationes*!

² LUNDSTRÖM, Paulinus II, s. 185. Jfr Rankes ord »Förhålla sig omedelbart till Gud», anförda WESTMAN, s. 105.

³ LENÆUS, *Likpredikan*, s. E2 v:o.

⁴ Källorna visa dock, som sagdt, tydligast — om än äfven det mycket sporadiskt — hän på olikheterna. Klarare i dagen ligga vissa *likheter* mellan uttalandena under olika perioder; de däri liggande tendenserna torde därför rätt väl uttrycka djupt liggande önskemål. Sådana äro följande: Statens och alla enskildas plikt är att på det allra kraftigaste gynna bildningen och framstegen. (Detta är sålunda ej ett nyss påkommet önskemål under episkopatet eller före privilegiestriden.) Förebildliga uttalanden och institutioner

En inledning till Rudbeckii episkopala folkuppfostran hafva vi att se i hans arbete med bibeleditionen, i hans predikan å kyrkoårets första dag 1618 samt i hans medverkan vid utarbetandet af KO-förslaget 1619. De¹ gå omedelbart före denna i afseende å tiden, och de äro belysande för biskopsgärningen. Trots KO-förslagets här förut nämnda otillräcklighet o. a. brister är det dock ett värtaligt vittnesbörd om huru man eftersträfvade en fast kyrklig ordning — hvilken var ett oundgängligen nödvändigt stöd i församlingsarbetet och en lika behöflig hjälp för kyrkans tjänare.² Det senare behovet betonas af Rudbeckius äfven i sagda predikan, med hvilken han i domkyrkan tydligtvis säger sitt tack för valet till stiftschef. Däri skisserar han i korthet ett program för kyrka och individ, gifvet i anslutning till dagens text om Kristi inridande i Jerusalem. »Alla rättsinniga Kristi tjänare och undersåtar skola . . . hafva ospardt för honom hvad de hafva i deras makt och förmögenhet, att han må komma till dem och blifva när dem; ja själfva kläderna på kroppen skola de breda för honom, om det så kräfves och behöfves.» Vi borde därför ställa så, att Guds ord rent och klart predikades samt sakramenten rätt förvaltades; hvar och en borde »efter råd och lägenhet» stödja skolor, kyrkor, lärare, präster och studerande. Vidare borde vi med ord och gärningar ära och upphöja hans gudomliga namn, såsom *de* gjorde, hvilka gingo ut emot Jesus. Och dem som förklena och försmäda honom, skola vi »afsöndra från vår hop och hjälpa till att de må tillbörligen straffade varda». Han citerar Kristi missionsbefallning och manar inträngande sin nya stiftsamenighet att följa Kristi

hämtas från alla länder och tider, men efterlikning motiveras blott af de trängande *svenska* behofven. Missförhållandena äro utomordentligt stora i vårt land. Etik, viljekraft, arbete, hinderröjning anbefallas å alla stadier. Hans kraft är alltid gigantisk och fylld af flammande nit. Hans åskådning och förkuunelse äro auktoritetsbundna ända in i ordvalet. (Kyrkan och högskolan forska nämligen ej ännu på hans tid; man citerar, lär sig och undervisar; medeltidens auktoritetstvang härskar ännu då — och härskar ännu länge efter honom. PAULSEN Geschichte I, s. 256. SCHÜCK, Sv. Lit. hist., s. 95.)

¹ Ätminstone de båda förstnämnda.

² I Valeetpredikan (separateditionen, s. C3) yttrar Rudbeckius: Om tid, rum och sätt för predikan, sakramentsutdelning etc. äro »kyrkoordning och stadgar gjorda strax i begynnelsen af N[ya] testamentet . . . Ty Gud är skickelighetens Gud och vill att allt skall väl och skickeligen tillgå i hans hus och församling».

lärjungars samt »alla heligas och kristtrognas exempel i alla världens tider».¹

Ett härmed sammanfallande program kan utläsas ur hans nämnda bibeledition, där han såsom innehållsrubrik å andra Mosebok sätter: »Judarna Guds folk».² Förbindes detta innehållsrika uttryck med biskopens sträfvanden och med hans framhållande af Kristi sista uppdrag, kunde man låta Rudbeckius angifva syftemålen på följande sätt: I det gamla förbundet uppställde Gud målet: Judarna — Guds folk; i det nya har Kristus velat förverkliga det än ursprungligare syftet: Mänskligheten — Guds folk; genom arbetet med bibeln och i teologiska fakulteten, vid hofvet och hären, i riksdagen och lagstiftningen har jag velat medverka i sträfvandet: Svenskarna — Guds folk; såsom biskop är min uppgift: Västerås stift — Guds folk.

Utgångspunkten för detta program var tydligtvis Frälsarens däri citerade testamente, hvilket ock varit en kraftkälla i hvarje kyrkans uppryckningsperiod. Rudbeckius aftrycker det i sin bibelupplaga med särskildt stor stil, och i bibelkonkordansen upp- tager han det bland bibelns utsagor om en biskops och herdes plikter. Såsom Ol. Petri citerat det i början af sin Förmaning till predikarna, så lägger Rudbeckius det sitt stifts prästerskap på hjärtat i början af sitt tidiga, vägledande och eggande tal om en prästmans plikter. Han och hans kyrka hade erhållit lifskallet af honom, som innehade all himmelsk makt och som var när dem alla dagar; den absoluta förvissningen därom förlänade dem en klar målmedvetenhet och en allt betvingande troskraft. De personliga naturliga betingelserna för en sådan sinnets klarhet, aktivitet och styrka hade han förvärfvat i och genom den föregående, här i stora drag tecknade utvecklingen. Man har att se Rudbeckii och hans kyrkas folkliga nydaningsarbete i ljuset af denna segervissa och obetingade tillit till Gud och hans ord, hvarvid man visserligen ej får förbise tidens ohistoriska sätt att betrakta bibelordet. Endast därigenom kunna deras sträfvanden framträda i sitt rätta sammanhang och erhålla sin riktiga värdesättning.³ Endast så sprides förståelse öfver vissa af de drag hos

¹ A. a., s. C3 v:10 o. f. Matt. 28:18—20.

² Förspråk på thet Gamla Testamentet, s. A2 v:10 marginalen.

³ Äfvenså böra beaktas de dåtida resurserna och menighetens andliga och kulturella ståndpunkt.

Rudbeckius, hvilka därförutan äro svårförklarliga eller förefalla fränstötande.

Det synes i synnerhet vara dels hans förhållande till statsmyndigheterna, dels hans ständiga kraf å elementära kristendoms-kunskaper, som man funnit fränstötande. Vi gå därför att närmare skärskåda hans ståndpunkt i dessa hänseenden.¹

2. Bibelordets tillräcklighet samt dess roll i samlif och stat.

Såsom Kristus anvisat uppgiften för kyrkans gärning, så hade han äfven angifvit medlen. I ordet hade Gud uppenbarat sig och frälsningsvägen; också hade alla de lutherska föregångsmännen i skilda land prisat bibelordets öfversvinnliga höghet och betydelse. Kan du ej få något godt råd i hela världen, så fattas hos din kyrkoherde icke goda råd ur den heliga skrift, hade Palladius yttrat till menigheten. Och hans samtida, Olavus Petri, framhöll, att all vår salighet hänger uppå Guds ord; Jesus, allas herde, hade gifvit fåren »det bete, som dem hjälper till lifs, och det är hans heliga ord och lärdom; det är det bete, som hans får hafva lif utinnan, så att den födan kunna de icke vara förutan med mindre de ju dö. Och därför måste de ju alltid hafva den födan».² Då kyrkoherden i Örebro å Strängnäs' synod 1620 säger den heliga skrift vara ett outösligt haf, en himmelsk vidlyftig vishet, som kan gifva ett fullkomligt svar på hvilken som helst religiös och kyrklig fråga, eller då Rudbeckii vän ÄB Martini kallar det elementära bibelordet en läkarebok, en vän som visar oss till läkaren, så sker det helt i samklang med uttalandena å liturgistridens tid, i Rudbeckii barndomsstift och i hans professorsstad. Också säger Rudbeckius bibeln utgöra regent- och krigsartiklar, en hustafla och bordslag, en skepps- och resebok, en lag- och läkarbok, som alla människor och stånd skulle sig öfva uti och därefter sig rätta och ställa. En stund innan svenska hären skulle tåga fram till drabbning vid

¹ Detta kan ske genom besvarande af dubbelfrågorna: Maktlystnad eller statslig panbiblicism? och Kunskapsöfverskattning (bokstafsträldom) eller viljepedagogik? Till den förra frågan hör kyrkans domsmakt; därom jfr afd. Omedelbar viljeföstran. Äfven ifrågavarande kyrkotukt ingår i det panbiblicistiska programmet.

² PALLADIUS, VisitatzBog, s. 47. OL. PETRI, Saml. Skr. III, s. 199; jfr a. a., s. 5, 8, 235—237. Jfr ock den i Rudbeckii stift förefintliga katekestpostillan af Flackerus, s. 12 v:o. Jfr äfven MOSER II s. 674—675.

Pleskov, talar han till den om Guds ords värde och tillräcklighet;¹ han begynner predikan på följande sätt: Bibeln »är icke allenast skrifven för präster och studenter, att de allena däruti läsa och sig därefter rätta skola, utan hon är skrifven alla människor till undervisning och rättelse, uti hvad som helst för condition eller villkor de vara kunde, antingen de äro öfverhet eller undersåtar, herrar eller tjänare, krigsmän eller skattdragare, borgare eller bönder — så är dem alla den h[eliga] skrift gifven och föreskrifven, att de därefter uti all deras handel och vandel sig ställa och regulera skola». Hans okonstlade bibelfromhet och hans framhäfvande af det alltomfattande pliktbudet framträder ytterligare genom att han i sin bibel-edition låter Herrens ord i 5 Mos. 12:32 tryckas med större stil: »Allt det jag bjuder Eder, det skolen I hålla, så att I gören därefter. I skolen intet lägga därtill och intet taga därifrån.»

En utredning om prästmäns plikter stöder han å c:a 75 bibel-citat, och i en marknadspredikan 1624 gifver han ur ett 80-tal bibelställen menigheten ingående exempel, lärdomar och varningar i afseende å handel och köpenskap å marknaden och i det dagliga lifvet.² Detta illustrerar en mycket betecknande sida af hans sträfvan för att *alla skulle i allt förverkliga skriften*, och denna sträfvan synes jämväl vara det bästa karakteristikum för den svenska kyrkan på hans tid.

Detta Guds ord, som så var till allt gagneligt och i synnerhet till salighet oundgängligen nödvändigt, var det — i enlighet med bibelns bud och en helig tradition — hvarje människas första och viktigaste plikt och rätt att lära, studera och åtlyda. Kristi frälsargärning och testamente gällde *alla*; hans ord: »Mig är gifven all makt» var en borgen för att alla *kunde* lära och efterfölja Guds ord; alla *skulle* lära och efterfölja det, ty Kristus hade anbefallt det utan inskränkning. Kristendomsundervisning och jämväl religiös fostran måste sålunda blifva en bottenskola för alla; *indirekt*

¹ NIC. JAC. BOTHN. s. B3 v:o, 4. MARTINI, Visitations Process, Samlaren 1893 extra häfte, s. 138. 5 Mos. 17:9 o. f., Jos. 1:7; Syr. 38:9—14; 1 Tim. 3:15, 16. Valeet-predikan sär-editionen, s. D3 o. f., Beatum regis sc., s. 483; jfr den senare, s. 449, 450. Krigz-Predikan 30/7 1615, s. A2. Jfr Förspråk på thet Gamla Testamentet (Biblia 1618). Afh., s. 104.

² Med 22 bibelcitater belyses, att det är lofligt att köpa och sälja; med 35: svikligt förfarande därvid; med 25: straff för orätt och lön för rätt handlande. Så godt som alltid citeras gamla testamentet. [Jfr ER. HOLSTENII predikan å marknad (1640).] Många bibelcitater: jfr Is. Rothovii Predican om Collatz och Gestebodh (1623) samt Laurelii utläggningar.

eller direkt men alltid medvetet och nitiskt måste kyrkans hela arbete inriktas härpå. Äfven de högre läroanstalternas viktigaste uppgift var därför länge att möjliggöra den »lägre» undervisningen, hvaremot det timliga och sekundära (t. ex. profankunskaper) ligger ganska fjärran från den kyrkliga, den åt alla gifna undervisningen.

Därför arbetade ock Rudbeckius med sådant nit på sin bibel-edition genom natt och dag, att, såsom han säger, »min syn och krafter äro försvagade»; därför kallade han detta ord den heliga skrift, »som man borde med gyllene bokstäfver låta skrifva uppå silfvertaflor och dagligen för ögonen hafva». Den lästes flera gånger dagligen i hans familj, och den lät han på dödsbädden läsa upp för sig gång på gång helt igenom.¹

Arbetet på en kristlig fostran och undervisning åt hela menigheten var emellertid lika mödosamt och försummadt som brådskande och betydelsefullt. Alla tänkbara krafter behöfde mobiliseras och anspännas. Det funnes ytterligare en väktare jämte kyrkan, påpekar Rudbeckius inför konungen i sin sista predikan såsom hofpredikant: lika litet som en lärare hade rätt att låta bibeln ligga under bänken, borde öfverheten låta svärdet rosta i skidan; eljest ginge det icke rätt till i Guds kyrka och församling.² Såsom flertalet lutherska föregångare ville han tydligtvis genom dessa bådas — och hemmens — samverkan se den motsättning upphäfd, som Olavus Petri — förvisso med samma önskemål i sinnet — klagat öfver med orden: »Skrift och sedvänja äro tu åtskilliga [= olika] ting».³ Så skulle jämväl senare Joh. Matthiæ, som i mycket var olik Rudbeckius och som äfven i afseende å statens och kyrkans inbördes ställning icke kunde i allo gilla dennes i viss mån medeltidsmässigt teokratiska ståndpunkt, framdraga samma bibliska exempel och i stort sedt samma kraf på samverkan mellan kyrka och stat, som Rudbeckius och hans närmaste vänner anfört.⁴

¹ RRP VI, s. 475. Rudbeckii predikan andra dag Pingst, s. A3. LE-NÆUS Likpredikan, s. E2 v:o.

² Beatum regis sc., s. 471. Jfr Sveriges KO 1571, s. 16—18; RUDBECKIUS, Vår kristna tro (1614; första företalet).

³ Saml. skr. I, s. 373 (417).

⁴ I »Form eller Sätt, Til at Visitera» yttrar JOH. MATTHIÆ, s. A7: Utan PATRONORUM tillhjälp »kan kyrkoherden icke mycket uppbygga i församlingen . . . Men när öfverheten och predikoämbetet räcka hva-annan handen, så blifver Guds ära och församlingens uppbyggelse befordrad . . . När k[onung] Joas intet ville höra prästen Jojada, så föll han i afguderier. Men k[onung] Hiskia var prästerna mycket beforderlig till Guds namns ära».

Staten borde liksom den enskilde breda kläder och palmer på Kristi väg; den skulle stödja och eventuellt exekvera kyrkotukten, skulle ekonomiskt och rättsligt säkerställa kyrkans sig alltmer utvidgande arbete samt — först och främst — upphöra att beröfva den de arbetets timliga förutsättningar, dem hon af ålder ägt och t. ex. genom fromma testamenten erhållit.¹ Äfven för staten skulle alltså bibeln vara rättesnöret, ja framför allt för staten, framhäfver Rudbeckius: »I synnerhet är den h[eliga] skrift [re]kommenderad och [an]befalld öfverhetspersoner, som andra skola regera och förestå, att de den flitigt läsa och därefter sina undersåtar regera och förestå skola».² Staten bör sålunda vara ej blott ett rätts- och humanitetssamhälle utan jämväl en Gudsstat, en hjälpinstitution till gudsrikets utbredande. Och jämväl för dess behof var bibeln tillräcklig.³ Af prästens läppar skulle man fråga lagen, ty han är en Herren Zebaots ängel; så anför Rudbeckius och hans samtid många gånger ett i hans bibel med fetstil tryckt ord af Herren⁴. Inför förbittrade rådsregeringsmedlemmar (1636) stå han och Paulinus trygga citerande bibeln: Vi äro legati Christi.⁵

Knappast å någon tid och ort torde Guds ord hållits så högt och varit så allt dominerande, varit så genomgripande för åskådning och verksamhet, så åtminstone till afsikt och sträfvan grundläggande för alla lifvets områden som hos 1590—1640-talens svenska prästerskap eller i hvarje fall hos dess bästa ledare. Också är denna tid en period af religiös renässans — om än denna renässansrörelse grep långt flera än den verkligen omskapade. Panbiblicismen gaf kraften att låta 1600-talets förra hälft blifva en enda serie af monumentala förverkliganden⁶, medan 1500-talets flesta decennier

¹ Åsikten att önskemålen om testamenten till kyrkan skulle vara katalyserande är ohållbar. Behofvet, nödläget, utvecklingstendenserna nödvändiggjorde dem allt för ofta. LUNDSTRÖM, Unders., s. 55. KÅ 1914, s. 168; N 1791, s. 57 § 5. OL. PETRI, Saml. Skr. I, s. 417; »Artiklar» å Gottland 1611, WALLQUIST, II, s. 522. Beatum regis sc., s. 14.

² Predikan 30/7 1615 (vid Pleskov), s. A2 o. f.

³ Jfr t. ex. Rudbeckii första predikan öfver Samuels böcker samt Beatum regis sc., s. 119. Jfr Karl XI:s ord att om prästen stödde sig på Guds ord, hade konungen intet att säga däremot.

⁴ Mal. 2:7; Hes. 3:7; 5 Mos. 17:9. Tacksägelsepredikan 1637, s. D 2. NIC. J. BOTHN., s. B3 v:o. Jfr Beatum regis sc., s. 266, 60, 61. Kyrkan bör stå öfver hvarje statsbildning; hon kan och får ej nöja sig ens med en statskyrkas ställning.

⁵ RRP VI, s. 336.

⁶ TORPSON, s. 15: Norrländsk KO var endast »ett uttryck för präster-

banat den väg genom symbolbildning och nödtvungna trosstrider. Såsom det ock torde varit en nitälskan att förverkliga bibelordet, som en gång kommit påfvedömetts bäste att öppna kampen om världsherraväldet för att lägga jorden Kristus till en fotapall, så var det samma Guds ord, som nyss ledt Botniensis samt biskopen, lärarekollegierna och prästerskapet i Rudbeckii barndomsstift till kamp mot två landsfurstar¹, därför att dessa ansågos vara irr-lärliga. Så var det äfven samma bibelord, som ledde Rudbeckius (hvilken direkt eller indirekt var deras lärjunge) dels att i sin predikoserie inför regeringen framhålla långtgående kraf på bibelenligt styrelsesätt, dels att midt under segerjublet efter Stolbova-freden resa en ensam men verksam protest mot vissa inslag i konungens lefverne², dels att upptaga kampen för kyrkans integritet. I detta framträdande och denna uthållighet ligger ingenting af det hemlighetsmakeri och den människofruktan, som kännetecknar t. ex. de påfliga biskoparna och prelaterna efter och närmast före Västerås' riksdag. Rudbeckius är blott en af de öfriga lutherska tusenden, som helt besjålas af panbiblicismen och som inser dess konsekvenser³; skillnaden är blott den, att han är mera homogen och viljestark än flertalet, hvarför följderna af bristerna i tidens bibliska uppfattning framträder bjärtare hos honom. De bibliska stöd, som en senare tids forskning kanske rubbat eller omtydt, voro för honom fastare än berget.⁴

skapets mening», hvarför det nog kan »ställas starkt i fråga huruvida den efterlefdes». En sådan mening torde vara allmännare utbredd. Men hvem skulle genomföra en kyrklig stadga om ej prästerskapet? Och skulle detta göra det hellre, om den var uttryck för en annans mening än prästerskapets? Det gällde ju bibliska och kyrkliga spörsmål.

¹ Afh., s. 32, 33; här afd. Föregångare. Äfven Ol. Martini låg nästan ständigt i fejd med Karl IX. I Strängnäs yttras (1586?), att »ett rätt förstånd» [å Guds ord] växer »mäkteligen uti förföljelsens och motståndets hetta»; Sv. Synodalakter II. s. 50.

² Trots båda dessa fakta vill Gustaf II Adolf hafva Rudbeckius i sin närhet, i det han utnämner honom till biskop i Västerås' stift, hvars chef af ålder tillhörde det biskopliga tremannarådet inför konungen.

³ SCHÜCK, Sv. Lit.-hist., s. 326 påpekar med rätta, hurusom oförsagdheden att på alla lifvets förhållanden våga tillämpa bibelns lärdomar gifver Rudbeckii predikningar en så gripande bakgrund. Emellertid vågar denne alltid tillämpa dem äfven utom talarstolen. Konsekvenserna däraf har man sällan om ens någonsin dragit fullt ut.

⁴ Han och hans svenska samtid distraheras ej i sin tro af tvekan, tvifvel eller omtydningar. (»Vi skola icke följa vårt eget hufvud och sinne efter,

Oxenstierna sade honom vara en drifvande, en pertinax, som förr skulle låta bränna sig än gifva vika. Men bevekelsegrunden till att Rudbeckius så ej tog hänsyn — att han var hänsynslös, kunde man ock säga — är densamma, som dref de gammaltestamentliga siarna. Han blott följde Mose exempel, om hvilket han säger: Moses »drifver, tvingar, trugar, slår och straffar grufligen, ty han är en lagskrifvare och drifvare».¹ Det var denne, som enligt Rudbeckius ville göra judarna till ett »Guds folk». Med stöd af 2 Tim. 4:2 manar biskopen sitt stifts präster å sin andra synod att tillgripa samma medel, som han förut sagt Moses och nu sade Paulus använda.² Biskopen själf och de skulle göra så, som han i sin bibeledition tryckt med större stil: dels »upphäfva sin röst såsom en basun», dels icke »göra sitt verk försumligt»³; helt och fullt skulle de utföra den uppgift, som man ansåg att bibelns Herre ålagt sina legater. Att undanröja hindren för detta, däri och i intet annat — icke t. ex. i härsklystnad — ligger motivet för och drifkraften i hans kyrkopolitik.⁴ Såsom oftast eljest eftersträfvat

ty det är blindt och galet i andliga saker», yttrar Rudbeckius i Tacksäyelsepredikan 1637, s. D v:o; jfr Afh., s. 103). Om man än i någon mån torde hafva insett olikheterna mellan de med hvarandra besläktade begreppen i fråga om organ och institutioner i gamla testamentet, hos Paulus och i 1600-talets kultursamhällen, så har detta i hvarje fall föga eller icke alls framträdt i den praktiska präst-, lärare- och fostrargärningen.

¹ RRP (1636) VI, s. 428; jfr 421, 422, 427, 247. Förspråk på thet Nyia Testamentet (Biblia 1618), s. 490.

² Vid samma tillfälle (1620) citerar han, tydligen med stark betoning, för sina präster bibelstället Hes. 3: 18 om väktarna öfver Israels hus, hvilket han vid tryckningen af bibeln låtit sätta med större stil. Och då han på våren nämnda år predikar inför konungen vid afgången från hofpredikantsämbetet (efter att nyligen hafva tillträdt biskopsämbetet) talar han om väktarens kall, vakenhet och trohet.

³ Es. 58: 1; Jer. 48: 10. Beatum regis sceptrum, s. 306. Det förstnämnda citerar Rudbeckius äfven i företalet till Botpredikan öfver Dan. 9.

⁴ Tydligast framgår detta af hans tal och svar inför regeringen 21/6 1636. RRP VI. Speciellt synes 5 Mos. 17: 8—20, 1 Sam. 8 (Rudbeckii predikotexter inför konungen) samt Hes. 33 hafva påverkat Rudbeckius i hans kyrkopolitik. Jfr THYSELIUS, Handl. I, s. 106, 107, 98, 123—125. Jfr uppslagsorden »Lekmän» o. f. samt »Konung» o. f. i bibelkonkordansen, Förspråk på thet Gamla Testamentet (allt i Biblia 1618). Inskränkning i Rudbeckii kraf: jfr hans uttalanden Beatum regis sc., s. 266—267. Ötvetydigt är emellertid dels att vissa faror kunde uppstå och verkligen uppstodo ur Rudbeckii ståndpunkt, dels att ej heller hans motståndare kunna sägas hafva stått emot bibeln, dels att icke alla hans meningsfränder haft så rena motiv som han för sitt partitagande. Af intresse är Rudbeckii yttrande under

han äfven i denna i stort sedt blott att förverkliga, hvad Sveriges KO, Nova ordinantia, Uppsala möte¹ samt flertalet af prästerskapet inom den med honom samtida svenska kyrkan innerligt åstundade att få se förverkligat.²

Men i viss motsats till hvad fallet varit under de nyssnämnda föregångarnas kamp blef staten nu allt starkare och kunde skjuta kyrkan och dess oböjliga ledare å sido. Motsvarande hade skett i andra land; Rudbeckius kände noga de enligt hans mening mycket sorgliga följderna däraf, och han varnar ofta därför.³ De tendenser, som han och hans tids svenska kyrka — än med rätt, än förmodligen med orätt — kände sig tvungna att motarbeta, kunde icke få honom att vika; då fällde den honom. Han var »obekväm» för Oxenstierna, såsom biskop Thomas i viss mån varit det för Karl Knutsson och såsom Olavus Petri varit det för Gustaf Vasa.⁴ Rudbeckius hade

ÅB:s-striden 1636, att ÅB icke stode öfver de andra biskoparna; RRP VI, s. 333.

¹ KO s. 18; Nova ord., s. 249 o. f. Denna (s. 263) uttalar sig dock för ett consistorium mixtum. Jfr prästerskapets svar å hertigens punkter i Örebro 1586 11/5; Sv. synodalakter II, s. 43. Uppsala möte uppsatte 63 postulater om kyrkostyrelsen etc., hvilka kräde stor själfständighet gentemot staten. Sv. riksdagsakter 3: 1, s. 99 o. f.

² Matt. Hels. [Ilsbodinus], s. B4 v:o o. f. Jfr ÅB:s cirkulär 1600 5/10 och VDP 1631 7/9 4, AI6.

³ Bibliska, romerska och tyska exempel gäfvade afskräckande bevis för vådan af att ej följa de bibliska maningarna och exemplen: Orationes emot påfvedömet; RRP VI, s. 334, 472; THYSELIUS, Handl. I, s. 98, 124—125; Tacksäyelsepredikan 1637 passim. Rudbeckius slapp bevittna sådana illustrationer till sina varningar mot statsmäns och hofvets bestämmanderätt öfver eller inflytande på kyrkan och dess män, som att dubbeläkterskap uppgifvas hafva blifvit tillåtna efter 30-åriga kriget och att en hofpredikant (och blifvande biskop) inför Hedvig Eleonora servilt predikar om lofligheten af spel och komedi t. o. m. på söndagarna; SKARSTEDT, s. 130.

⁴ Jfr WESTMAN, s. 66. Mellan Olavus Petri och Rudbeckius kunde uppdragas många paralleller; båda hafva ock tidvis varit lika misstydda i afseende å sin ställning till staten (jfr t. ex. Nord. Fam.-bok XX, s. 582 sp. 2). Jfr den förres Kröningspredikan 1528 samt den senares Oratio de literarum utilitate. Gustaf Vasas bref till Laur. Petri 24/4 1539. Om kyrkans tidiga kraf å privilegiernas och godsens bevarande jfr Strängnäs' synodalacta 1618 § VII, 1620 3/9 2, 1622 21/6 § IV: 6 och 1627 15/6 eft. m. VII; SDP 1638 19/9. Rudbeckius öfverenskom tidigt med Paulinus och Botvidi om samarbete i detta försök att värna kyrkans och odlingens rätt. RRP VI, s. 300, 303 470; LUNDSTRÖM, Paulinus I, s. 160. Jfr Hogenskild Bjelkes och Erik Sparres forskningar i medeltidens historia; Kenicii skrifvelse till Rudbeckius 1627 2/7 att i Lifland undersöka sådana acta. Med juristen och historikern Stiern-

ställt i utsikt för Herrens »legater» att blifva kärft »afvisade och få stackot svar»; så gick det nu honom själf.¹ Också fick han från adelns, politicis och menighetens sida efter hand allt oftare bevittna, hvad han och kyrkan ansåg vara ingrepp i den senares maktbefogenhet. Men han kunde därjämte ock konstatera, att de förra icke nådde så långt, som de i verkligheten hade velat nå (eller kanske rättare: som han i sin misstänksamhet trodde dem hafva velat nå), innan han samt hans medbiskopar och medpräster med bibel, lag och privilegie-dokument i hand ställde sig hindrande i vägen.²

3. Kristendomskunskapens betydelse för individen.

A. Ordets makt.

Den delvis oriktiga tolkning, som den Oxenstiernska statsstyrelsen gaf åt prelatens motstånd och som tvang denne till tårar, har kanske i förytligande riktning påverkat en senare tids uppfatt-

hööks hjälp afskrefvos dithörande acta på Rudbeckii domkapitels bekostnad. Jfr VDP 1630 25/8; 1642 18—20/7 AI8. Laurelius lät sig ej förskräcka af företrädarens öde utan aftryckte sådana acta med synodens bifall (VDP 1653 8/9). Och i Växjö stift efterfrågades sådana vid synoden 1655 20/9: WALLQUIST I, s. 94.

¹ I sin bibelupplaga hade han tryckt med större stil Amos 5: 10.: De starka och ogudaktiga »äro honom gramse som dem uppenbarligen straffar, och hafva en styggelse vid den som hälsosamt lärar [= undervisar]».

² Häraf och t. ex. af Rudbeckii utfall mot adeln (t. ex. rörande 30-åriga krigets förlängande) får ej dragas den slutsatsen, att han ej skulle varit fosterlandsälskande eller konungatrogen. Tvärtom. Då fäderneslandet är i fara, blir t. o. m. den af Rudbeckius så högt skattade lärdomen något obetydligt; logikens spörsmål och metafysikens subtiliteter säger han då vara intet (Causa bellorum). Och i ett stort antal predikningar manar han präster och menighet till obrottslig lydnad för den af Gud gifna öfverheten. För fosterlandets skull säger han sig hafva afslagit tre hedrande erbjudanden om anställning i utlandet: RRP (1636) VI, s. 472. Gustaf II Adolf skattar han lika högt eller t. o. m. högre än Erik den helige och Ladulås; Jordeferdz-Predikan öfver konungen 15/6 1634, s. B v:o. Jfr Beatum reg. sc., s. 101. — Regeringen och Rudbeckius torde för öfrigt hafva i ej ringa mån orättmätigt underkänt hvarandras ädla syften. Jfr RRP VI, s. 305 o. f. Kanske inbillade sig biskopen, att den svenska adeln skulle komma att likna den estniska, hvars hårdnackade motstånd mot kyrkligt-religiösa förbättringssträfvanden han fåfängt försökt bryta. — Svårligen kan vår tid rätt bedöma, huruvida eller i hvilken grad hans kraf voro t. o. m. af rent praktiska skäl erforderliga; VDP 1620 21/7, 16/9; 1645 26/11 AI8. Petrus Jonæ Wex. måste vid 1619 års synod förbjuda prästerna att vigas med adelsmäns frillor o. a. skökor. WALLQUIST II, s. 610.

ning dels om Rudbeckii karaktär i allmänhet¹, dels och i synnerhet om bevekelsegrunderna för hans motstånd emot stats-idéns representanter. Samma bibliska aktivitet, som han anbefaller och leder i motståndet mot vissa statsprinciper, eftersträfvat han emellertid äfven i afseende å folk-paidevtiken. Och äfven i detta hänseende synes han ej hafva blifvit fullständigt rätt bedömd. Här må från senare tid citeras två yttranden af principiell innebörd. Det ena och tidigare lyder: Man tillskref »kristendomskunskapen en hardt när magisk kraft. Detta långt ifrån blott teoretiskt. Jag vardt i hög grad slagen, då jag vid genomgående af Joh. Rudbecks konsistorieprotokoll fann honom gång på gång i fråga om syndare, som stämts inför domkapitlet, endast föreskrifva, att de skulle lära sin katekes».² Detta påstående har blifvit här upptaget till bemö-

¹ RRP (1636) VI, s. 473. Åskådningen om maktlystnad torde i sen tid hafva stärkts eller har i hvarje fall en pendang i de likaledes orättmätiga påståendena, att han ville se sitt gymnasium förvandladt till akademi (hvarigenom han alltså skulle velat konkurrera med Uppsala universitet). Jfr häremot Afh., s. 175—181, och min framställning i Verdandi 1915, s. 139—140.

² TORPSON, s. 25. Uttalandet äger föga mer sanningsvärde än om en person, som bläddrat i nutida domstolsprotokoll och därvid naturligtvis icke funnit många mål vara slutligt afdömda vid första rättegångstillfället, skulle påstå, att flertalet mål lämnats oafgjorda och att sålunda försyndelserna lämnades straff-fria. Endast i de få undantagsfall, när målet afskrefs eller svaranden frikändes, skulle det möjligen kunna ligga någon liten grad af riktighet i TORPSON's framställning, men blott under den förutsättning, att ordet »föreskrifva» ej får betyda »döma», hvilken senare tolkning dock torde ligga närmast till hands, enär det ju här gäller en anklagad och hans rannsaking inför en domsmyndighet. T. ex. till följd af visitationsresa hafva i de tills nu bevarade exemplaren af protokollen ej alla måls fortsatta handläggning blifvit nedtecknad. Syndaren fick vanligen dels den sekel-gamla katekesplikten, dels »besinnings»-tillfällena i vapenhuset sig ålagda vid första rättegångstillfället — det är det TORPSON observerat — men »Sententia» (den egentliga domen) afkunnades ofta först när den felande återkom med intyg från sin själasörjare om att förutsättningarna för ånger och bättring förefunnos (alltså: att hufvudstyckena vore inlärdade, eventuellt äfven »förstådda») samt att vederbörande ådagalagt »lydnadsprof» eller bedt Gud om syndernas förlåtelse. En egentlig, straffande *dom* fälldes alltså undantagslöst eller så godt som undantagslöst, vare sig det nu skedde genast eller senare (lydande t. ex. å ris, bara axlar, stångjärn, bekantgörrelse från predikstolen, suspension), hvilket TORPSON ej lagt märke till. Jfr hvad denne »funnit» några rader förut (a. a., s. 25, om Laurelius). Sådana subjektiva framställningar blifva lätt missvisande för alla som ej detaljeradt studerat protokollen eller som ej beaktat, till hvilka orimligheter en enbar innanläsning i eller ett blott bläddrande i sådana källor kan leda. Man läse t. ex. VDP 1631 7/5 AI7 § IV.

tande och såsom utgångspunkt för en diskussion blott därför, att endast få äro i tillfälle att studera förstnämnda originalkällor, att yttrandet, väl just genom sitt tal om autopsi, verkligen föranlett oriktiga slutsatser af andra samt att enstaka uttalanden från 1500- och 1600-talen vittna om en å sina håll verkligen förefintlig kunskaps-öfverskattning.

Det andra af de båda omdömena i sen tid om Rudbeckius har fått följande formulering: Rudbeckius uppfattade »katekesens studium nästan såsom ett ofelbart verkande nådemedel». Detta påstående får i samband därmed karakterisera en strömning inom den svenska lutherdomen, hvars »hufvudman» Rudbeckius säges hafva varit, och det kompletteras af ett yttrande rörande en »mot-satt» strömning, som haft Joh. Matthiæ till »hufvudman»: Denne »betonade kristendomsstudiets gagnlöshet utan verklig fromhet».¹

För att motbevisa dessa påståenden skulle det vara nog att hänvisa till nämnda serie domkapitels- och visitationsprotokoll, Rudbeckii egen katekesutveckling², hans predikningar eller tal eller till »förspråken» och de med gröfre stil tryckta ställena i hans bibelupplaga. Enbart hans utläggning öfver 1 Sam. 16: 5—13, Dan. 9 eller Joh. 3:16 eller hans tal vid den 6-årige G. A. de la Gardies bår eller följande korta citat skulle kunna vara tillräckligt härför. I sin bibeledition s. 490 yttrar han följande: »När man vet, hvad [Kristi] gärningar och bedref var, vet man ändå icke därmed det rätta evangelium . . . [Det vet man först] då den rösten kommer som säger: Kristus är din egen, med lefverne, lära, gärningar, död, uppståndelse, allt det han är, hafver, gör och förmår».

Ur nyssnämnda källor och, än oftare, ur sådana, hvilka äro mindre lätt åtkomliga och hvilka i ej så koncentrerad form afhandla syftemålen, må här blott några synpunkter framläggas och hänvisningar göras för att (dels med, dels utan hänsyn till de nyss angifna påståendena från senare tid) belysa Rudbeckii uppfattning rörande kunskapsfordringar å och frälsningsväg för individ och församling; i text eller noter angifves här blott en bråkdel af det nära nog obegränsade källmaterialet.³ Äfven i hela den kom-

¹ HOLMQUIST, Matthiæ, s. 154, och i Nord. Fam.-bok XIII, sp. 41. Å förstnämnda ställe hänvisas till TORPSON, s. 25, som nyss här citerats.

² Jfr min exkurs om »Rudbeckii katekesutveckling».

³ Svårigheten ligger icke i att finna utan i att välja ut och draga samman. — Flera af predikningarna har Rudbeckius hållit upprepade gånger, hvarför de måste varit väl genomtänkta före utgifningen. Af orationerna

mande undersökningen framskymtar för öfrigt samma, här nu ofullständigt angifna åskådning hos ifrågavarande kyrkofurste.

Å sin större psalmbok, i hvilken äfven katekesen ingår, satte Nic. Rudbeckius såsom motto bibelordet: »Hvad hjälper det människan, om hon förvärfvar hela världen och får dock skada till sitt lif?». Detta citat belyser, hvad här sagts om uppfostrans och undervisningens mål. Efter detta motto följer ett andra, som vittnar om ordets betydelse eller makt: »Detta är evinnerligt lif, att de känna dig allena, sannan Gud och den du sändt hafver, Jesus Kristus». Om ordets kraft talar äfven mottot på Joh. Rudbeckii bibelupplaga: »Guds ord är lefvande och kraftigt och skarpare än något tveeggadt svärd och går igenom, till dess det åtskiljer själ och anda». Denna sentens låter han ock i själfva bibeltexten trycka med särskildt stor stil; och på samma sätt behandlar han Pauli ord: »Evangelium . . . är Guds kraft allom dem till salighet som tro». Och i likhet med t. ex. Olavus Petri stöder han sig på bibelstället om att ordet icke skall återkomma fåfängt utan hafva framgång.¹ Den öfvertro på ordets makt, hvilken man sagt Rudbeckius äga i synnerligen hög grad, är i stället endast hans tveklösa och orubbliga visshet om bibelns sanning, bibelns, där de citerade uttrycken formulerats af den evigt sannfärdige och allsmäktige och där liknande uttalanden förekomma i stort antal.² Lika litet i detta hänseende som i andra skulle han velat knappa af på innebörden och omfattningen af Herrens löften, liksom skulle Gud därigenom blifva lättare i stånd att uppfylla det öfriga. »Gud vet väl, på hvad sätt han skall hålla

torde en öfversättning komma att utsändas, på det man genom dem måtte få kännedom om den rätta meningen med Rudbeckii kraf och sträfvanden. Samma syfte har jag haft med editionerna (i signifikativa urval) af dels hans protokoll, dels hans predikningar.

¹ Matt. 16: 26. Joh. 17: 3. Ebr. 4: 12. Rom. 1: 16. Jes. 55: 10, 11. OL. PETRI Saml. skr. I, s. 442.

² Huru denna kraft kunde utbreda sig, blott man i någon mån började gifva den rum, visar t. ex. den i Västerås å Rudbeckii tillskyndan utförda och tryckta öfversättningen af Wagners Husbiblia (I, s. 131): Guds Son är »en sådan konstnär, att han kan utaf en ringa och svag snart göra en stark tro. Konungsmannens tro var i förstone mycket svag. Men snart blifver hon så stor, att han icke allenast för sig själf trodde Kristi ord utan ock hans hela hus». Jfr Luthers »Kinderspiel» i slutet af företalet till Tyska mässan; jfr Rudbeckii utredningar om lag, synd, nåd, tro, rättfärdighet etc. i För- språk på S. Pauli Epistel til the Romare (Biblia 1618).

sina ord, vår obekväma glosa förutan», yttrar biskopen i en påskpredikan.¹

Allraminst skulle han i afseende å ordets inre kraft hafva velat eller vågat pruta af något i sin farliga tid. Fordom lefdes »likligare»; nu under »denna våldets yttersta tid» vore djäfvulen och dennes redskap »galna och rasande». Ondska och skamlöshet växte för hvarje dag; barnen blefve skalkar och bofvar; Guds straff bebådades genom rysansvärda järtecken.² Under förförelsen och förstörelsen hade vi att säga som lärjungen: »Herre, till hvem skola vi gå, om icke till dig? Du hafver det *eviga li/vets* ord». — Med detta Guds ord hade Jesus och apostlarna utdrifvit de onda andarna, ja fördrifvit djäfvulen själf. Han »kan icke höra eller tåla Guds ord»; »han äter och dricker, sofver och vakar med oss», hade Luther varnat; »så länge predikar han för oss, tills vi helt drunkna i synden». Han säges vara en tusenkonstnär, men Herrens ord är mer än en hundratusenkonstnär; sådana människor vore galna, som icke ständigt sökte dess skydd.³ Bland andra hade Palladius, Olavus Petri, kyrkoherden Er. Sv. Roslagius i Hedemora, Petrus Jonæ Wex. och Paulinus i åskådliga ordalag uttalat sig om de onda andemakternas farliga närvaro samt om ordets värnande kraft; och den på Rudbeckii »tillskyndan och beviljande» i Västerås öfversatta »husbibeln» säger djäfvulen vara »en gammal skalk», som »hafver öfver femtusende år gått i bofveskolan och förstår sig på alla skalkstycken ganska väl. Men däremot är jag såsom ett enfaldigt får och kan intet värja mig för alla hans listiga pilar och snaror». Mot dessa lärda, listiga och allestädes påtagliga fiender vill Rudbeckius utrusta hvar och en i sin stad till ett personligt, af bibeln och reformationen äskadt bruk af Andens svärd, som är Guds ord.

¹ Een Christeligh Frögde Predikan 1635, s. C v:o. Jfr pred. å 1 advents-söndagen, s. C2 o. f.

² Företalet till den nyss angifna predikan. Boot och Båtrings Predikan 1615, 1629; företalet och s. D2. Beatum regis sc., s. 78. Afh., s. 90.

³ Långa företalet till stora katekesen samt Luthers Werke XXX: II, s. 597. OL. PETRI Saml. Skr. I, s. 33. Individens slafveri under djäfvulen vore en fara t. o. m. för landet; kometerna o. a. tecken i skyn varslade om riksolyckor för syndens skull; jfr Sveriges KO-förslag 1619, s. 424.

⁴ WAGNER I, s. 137. Paulinus sade honom kunna läsa skrifvet och vara mycket mångkunnig; kyrkoherde Er. Sv. Roslagius i Hedemora hade nämnt honom Atheologie Doctor Satan. ROSLAGIUS Spörsmål öfver sakramenten, s. (a) 5 v:o. Jfr Paulini föredrag å synoden 1629. Enligt SDP 1639 9/8 påstods en man hafva härbergerat satan, spelat kort med honom, fått pengar af honom.

I eldande predikningar, i stora kraf å kunskap och å rätt lefverne, i faderlig omtanke¹, i hot och straff — i all folkundervisningsverksamhet är detta hans närmaste mål, liksom det jämväl var hans kyrkas.

B. Nådeverkans förutsättningar. Viljepedagogik.

Hvar och en skulle sålunda sättas eller sätta sig i stånd att föra Andens svärd, d. v. s. lära, förstå och efterlefva Guds ord. I öfverensstämmelse med Luther hade bl. a. i Sachsen den betydande KO 1539 och, i Danmark, »ÄB» Palladius undervisat de lutherska prästerna att säga till sina biktbarn, att emedan de icke kunde de tio buden, så var det säkert, att de ännu mycket mindre hållit dem.² Och redan tidigare hade Olavus Petri i sin Postilla gifvit uttryck för en liknande tankegång: Skola vi efterfölja Guds vilja, »så måste vi ju först veta, hvad hans vilja är. Och därför vilja vi nu taga oss tio Guds heliga budord före, af hvilka vi lära veta hans heliga vilja, hvad vi göra eller låta skola». — »Såsom Gud hafver oss bjudit, att vi skola följa hans heliga vilja efter, så hafver han ock i detsamma bjudit, att vi skola lägga oss vinn om att veta, hvad hans vilja är, efter det vi icke kunna göra det honom är ljuft, med mindre vi först veta, hvad han af oss begär³.» Det är troligen denna postilla af Olavus, som vid Rudbeckii visitationsfärder befinnes ingå i många kyrkors bokförråd.

Om ett dylikt förhållande mellan att veta och att handla talar äfven biskopens broder i förordet till sin i psalmboken intagna katekesedition 1627⁴: Allt ifrån barnsben måste hvar och en lära katekesen. Ingen kan eller bör »i Guds församl[ing] vara delaktig

¹ Jfr Rudbeckii Boot och Bättrings Predikan (1615, 1629), s. D v:10 o. f.; Predikan 13/8 1617: *Beatum regis sc.*, s. 327 o. f. Rudbeckii vän KROKIUS yttrar i likpredikan öfver Petrus Jonæ Wex. (s. C2), att djäfvulen söker hvarje tillfälle att förgifta Guds folk; och sistnämnde biskop hade, då döden syntes nära, förmanat (a. a., s. E3), att vi skulle blifva stadiga i Kristi lära, »hur hårdt och hett än världen med sin fältherre djäfvulen vill kvasta och oss bada». PALLADIUS, *Visitatz Bog*, s. 11, 38, 46.

² RICHTER I, s. 310. *Visitatz Bog*, s. 46 o. f., 71 o. f.

³ Saml. Skr. III, s. 426, 435; jfr a. a., s. 6, I, s. 33.

⁴ A. a., s. 5. Såsom uppvisats i J. RUDBECK's utmärkta *Bibliotheca Rudb.*, funnos äfven tidigare editioner af denna stora »psalmbok». Om i texten nämnda privilegier och deras erhållande jfr här senare afd. Kunskapskontroll.

af hennes gemenskap, hafva de härliga och sköna privilegier och friheter hon hafver . . . Han måste veta Guds lag, efter hvilken han skall ställa sitt lefverne . . . Han måste veta . . . hvad både Gud på sin sida och han på sin hafva utlofvat. Vet han det icke, huru skall han då hålla't? Håller han ock icke, så är förbundet brutet, och [han] får så intet det Gud honom i samma förbund tillsagt hafver . . . Han måste ock veta, där . . . något förgäts eller icke hålles, som det bör, huru han skall åter komma till rätta igen, komma sig i håg, styrka i sanningen och förnya förbundet igen.» — Författaren, som var lektor vid Västerås' gymnasium, som nämnda utgifningsår flyttade såsom prost och kyrkoherde till Köping och som sålunda var i tillfälle att både direkt och indirekt utbreda sådana tankar bland menigheten i stiftet, uppräknar såsom församlingens härliga och sköna privilegier: syndernas förlåtelse, Guds nåd och vänskap, Jesu Kristi förtjänst, barnskapet och det eviga lifvet. Såsom senare skall framhållas (afd. Kunskapskontroll) kan det alltså ej längre liksom under medeltiden vara tillräckligt att hufvudsakligen blott i sista stund före meddelandet af vissa yttre kyrkliga privilegier (såsom nattvardsgång, fadderskap och giftermål) tillse, att kristendomskunskaper förefunnos hos ifrågavarande fåtal individer. Lika visst som att döden när som helst kunde drabba alla, måste undervisningen och kontrollerandet äga rum oafbrutet; kristendomsförhören med enstaka personer å hufvudsakligen af dessa själfva bestämda tider måste, för hvarje dag allt tydligare, öfvergå till en allmän folkundervisning under idelig kontroll samt med starkt betonande af dess förpliktelser å hvarje vandrare på vägen till evigheten.

Folkundervisningen var sålunda af påtagliga lutheraner både före och under Rudbeckii tid medvetet afsedd att vara blott en del af uppfostran, endast en förutsättning inom sträfvandet att nå saligheten; kunskaperna voro hufvudsakligen blott en genomgångsport och en ledning på vägen dit. Och denna mening inneligger tydligtvis i ett bibelcitrat af Rudbeckius, då han talar inför konung och här: »Gån uppå vägarna och sen till och frågen efter de förra vägar, hvilken den goda vägen är, och vandren däruppå, så skolen I finna ro till edra själar.¹ »Huru man skall höra Guds ord», sätter han i sin bibeledition såsom sammanfattning å innehållet i Jak. 1:22 o. f.: »Gören ordet, och icke allenast hören det». En hörare

¹ Jer. 6: 16. Beatum regis sc., s. 194.

och icke görare »han är lik den man, som sitt lekamliga ansikte skådar i en spegel . . . och förgäter strax, hurudan han var. Men . . . en görare . . . varder salig uti sin gärning». I en predikan för marknadspublik yttrar han med ledning af Esaias' maning att köpa och äta andlig spis¹: Det är icke nog att skaffa sig »bibeln och den h[eliga] skrift, Catechismum och andra härliga böcker, däruti dessa andliga varor, denna andliga spisen och kläde-dräkten är förvarad . . . utan vi måste ock med flit och aktsamhet höra och anamma Guds ord, att vi genom en lifaktig tro kunde oss tillägna Kristi, Guds sons välgärningar . . . och dem uti hela vårt lefverne städse oss till godo nyttja och bruka . . . Icke de som äga de rätta bröllopskläderna utan de som hafva dem på sig, blifva lidna i det himmelska bröllopet, men den som intet hade dem uppå sig, han blef kastad i det yttersta mörkret».

Helt i luthersk anda predikar han så och på andra sätt *trons rätta art* och dess allt *a/görande betydelse*.² Så hade äfven t. ex. Nova ordinantia (s. 216) preciserat skillnaden i art och betydelse mellan veta och tro (vid nattvarden). Och Sveriges KO 1571 hade förbjudit prästerna, att blott predika att tro på Kristus gör rättfärdig; de borde jämväl framhålla, att »en rätt sannskyldig, lefvande och verkande tro . . . utan kristliga gärningar, som äro hennes rätta frukt, aldrig vara kan». »De enfaldiga» kunde eljest mena, att goda gärningar ej behövas. Äfven djäflarna kunna hafva

¹ 1628 års marknadspredikan, s. B3 v:o o. f. Es. 55: 1 o. f.

² I »Förspråk» på romarbriefvet (Biblia 1618) yttrar han bland annat (s. 557 v:o): »Tro är en lifaktig och stadig förtröstan till Guds nåd, så viss, att man tusende resor dog däröfver. Och sådan förtröstan på Guds nåd gifver människorna lust och vilja till Gud och till allt det skapadt är, hvilket den helige Ande gör i tron. Däraf varder man villig och lustig till att göra allom godt utan tvång, allom till tjänst vara, allting lida Gudi till viljes och lof, den honom sådan nåd bevisat hafver. Så att omöjligt är [att] skilja gärningarna ifrån tron, såsom omöjligt är [att] skilja lägan och värmen ifrån elden. Därför: tag dig [till] vara för din egen falska tanke och för onyttiga skvallrare, som lät[s]as vise vara mycket att döma om tron och goda gärningar och äro dock allra största dårar. Bed Gud, att han verkar tron i dig; annars blifver du väl utan tro till evig tid, ehvad du tänker eller gör.» — Jfr huru- som Rudbeckius såg till hjärtat: De hvilka spelat kort på ett bord som nyss användts till altare, få större straff, om det skett af förakt än om det skett af obetänksamhet (jfr afd. om Omedelbar viljefostran). I en predikan (Beatum reg. sc., s. 29, 30) säger han det ej vara synd, att Israel begärde en konung, men väl att det gjorde så af otro och misströstan; ej heller vore det synd, att David räknade folket, men väl att han ville förlita sig mera på männen än på Gud.

en död tro, påpekar stadgan med stöd af aposteln Jakob (2:19) och i enlighet med Olavus Petris frågekatekes. Paulinus och Rudbeckius torde varit delaktiga i att dessa uttalanden ordagrant inflyta i KO-förslaget 1619.¹ En annan kommittémedlem, Petrus Jonæ, hade i sina visitationspredikningar betonat, att »mycket veta och icke därefter lefvernet rätta, är lada större straff uppå sig».² Och i sin tillsamman med Palma affattade lilla troslära framhåller Rudbeckius (s. 36), att »den tro, som icke verkar igenom goda gärningar, hon är ingen lifaktig tro utan en död tro, som icke kan göra någon rättfärdig» — ett påpekande, hvilket var så mycket grundligare öfverlagdt, som det medvetet riktades mot adressaternas villfarelser på just denna punkt.

Ideligen gaf Rudbeckius uttryck för krafvet på en så verksam tro, att den omspände och omgestaltade människans hela sjäslif, en tro, som hade sin andedräkt i innerliga böner samt sin naturliga följd och frukt i goda gärningar.³

Speciellt i de många begrafnings- och botpredikningarna, där åhörarna ställdes inför straffen och döden, är Rudbeckius en Hesekiel, en Döparen, en domedagsprofet, och hans maning i dem är: »Skaffen med fruktan och bäfvan, att I saliga varden!» Eller,

¹ A. a., s. 29, 371, citerande Gal. 5: 6. OL. PETRI Saml. skr. I, s. 144.

² Cursus visit., s. A v:o. Jfr WALLQUIST II, s. 594.

³ I sin lilla bok »Enfaldiga frågor» (II, st. 8) understryker han det ytterligare: Om vi tro och förlita oss på den treenige Guden, »så varda vi *därigenom* rättfärdiga och saliga hos Gud». I den KrigzPredikan han höll omedelbart innan soldaterna tågade fram emot Pleskov för att belägra och strida, sålunda å en dag, som kunde tänkas blifva den sista nådedagen för många åhörare, förmanar han flitigt »hvar och en» (s. C), »att han nu öfverväger sitt förra lefverne, låter sig ångra sina synder och öfverträdelse, med hvilka han Gud sin skapare och återlösare tidt och ofta förtörnat hafver, beder honom hjärteligen om syndernas förlåtelse för sonens Jesu Kristi skull och lofvar därhos, om Gud vill spara honom längre lifvet, att härefter vilja bättra sitt lefverne och lefva efter Guds bud och vilja, så mycket möjligt är, i alla sina lifsdagar». Jfr Örebro stadga 1529 (om katekesens textord); Rudbeckii och Palmas troslära, s. 15, 24, 32 o. f. (om syndaförlåtelsen); Beatum regis sc., s. 183—184, 381, 444, 448—449. Jfr KO 1571 och KO-förslaget 1619, s. 30, 373: »skaffar mycken frukt». Jfr företalet till Petr. Rudbeckii psalmbok 1627: Till följd af djäfvulens illistiga stämplingar »får du icke nu . . . lägga händerna tillhopa utan måste vara som myran . . . en vis och flitig arbetare, som i detta lifvet såsom i en sommar rättfärdighetens frukt, den man i evighet vill nyttja, vet till att församla och förvara» (Ordspr. 6: 6, 30: 24 o. f.). — Om böner (= »andedräkt») jfr här afd. Kraf å alla, Katekesens böner, Nattvarden.

såsom han yttrar i företalet till en botpredikan¹: Det gäller att få människorna »uppväckta att hafva sina saker i akt, i rättan tid bättra sitt lefverne, att de ock måtte undfly den tillkommande vreden, och att om icke alla (det [k]nappast är till väntande) att då ju några såsom en brand utur elden och ett ben eller lår af ett kreatur utur ulfvamunnen må ryckta varda och hos Gud behållna blifva». Botpredikanter af denna typ nöja sig ej med att väsentligen kräfvat utanläxor; stark är deras tro, starkare än döden, men stortro skall den aldrig kallas.

Nära en sådan skulle han dock hafva stått, därest han varit målsman för en ensidig intellektualism eller bildningsmaterialism inom folkundervisningen. Att man så ansett honom i ej ringa mån öfverskatta kristendomskunskapens betydelse, torde hafva sin grund dels i kunskapen om att en intellektualiserande strömning verkligen förefanns, dels däri att källorna ideligen nämna krafven å katekeskunskaper, medan de och forskningen sällan tala om de öfriga åtgärderna, fordringarna och institutionerna för »verklig fromhet».²

¹ Boot och Bättrings Predikan 1615, 1629 (1635). I ett tiotal arbeten talar han om yttersta domen såsom snart kommande. Väntan på denna var ock mycket allmän bland prästerskapet.

² Om dessa jfr slutet af denna afd. — Man torde ock näppeligen hafva lagt märke till de få uttalanden eller domslut af Rudbeckius, som, stående eller ställda isolerade, skulle kunna sägas vittna om kunskapsöfverskattning, alldeles som sådana uttryck kunna citeras från t. ex. Palladius, Petrus Jonæ Wex. och Botvidi samt från Rudbeckii barndomsstift. Jfr här afd. Organ, början. PALLADIUS, Visitatz Bog, s. 71, 72: Lära [barnen] icke de tio budorden, tron och Fader vår, då lära de att svärja och banna, ljuga och stjåla och slå folk ihjäl, . . . så blifva [de] galgebarn, stegelbarn, hjulbarn och svärdbarn . . . [Låt klockaren undervisa dem!] Det är bättre, än [att] bödeln skulle slå dem. — 1586 (?) yttras i Strängnäs' stift, att Guds viljas vetskap fördrifver säkerhet och synden samt öfvervinner djäfvulens glöddande skott. I förutgående punkter hade dock likvisst sagts, att ondskan och ett ogudaktigt lefverne låta bortfrysa Guds kunskap. Sv. synodalakter II, s. 50, 51. Om Petrus Jonæ Wex'. ståndpunkt jfr WALLQUIST II, s. 594; om Botvidis LUNDSTRÖM, Unders., s. 79; om Laurelii VDP 1660 21—22/5, HACKLIN II, s. 88. Petrus Jonæ Wex. försäkrade, att de »som grunden veta på Luthers frågor» vore skickliga och bekväma till nattvarden, andra icke. Detta innebär ej kunskapsöfverskattning, ty nyss förut hade han yttrat, att nattvardens verkan ej vore afhängig af annat än af bättring och ordet och en rätt tro. Två sådana uttalanden har ock Rudbeckius i likpredikan öfver G. A. de la Gardie (s. C); det ena skulle, särstående, kunna tolkas såsom slafveri under ordet. Under det i Rudbeckii stift en student dömes (för boleti, VDP 1630 18/9) till 20 dalers böter men får slippa med 10, »så framt

Rudbeckius synes ej ens hafva yttrat sig om det grundläggande dogmatiska spörsmålet, huruvida man i framställningen om att anden verkar genom ordet, skulle mest betona antingen andens eller ordets betydelse och roll; i hvarje fall har han i afseende å folkundervisningen låtit hvarken den mystiska eller den teologiskt-intellektualiserande riktnings afarter framträda.¹ Såsom så ofta, finna vi hos honom ett både—och. Liksom Luther betonar han Guds ords allsmäktighet (att det t. ex. uträttar allt och medför syndaförlåtelse, ja bringar Kristus själf med sig, hade Luther yttrat); men liksom hos Melanchthon trängas oftast mystik-inslagen tillbaka för de etiska momenten. I sina predikningar varnar han för att för mycket spekulera och döma i andliga saker — i sådana är förnuftet »blindt och galet»² — men kunskap och »förstånd» å tros-lärans hufvudpunkter vill han finna hos alla; och hvarje sträfvande, hvarje predikan, hvarje tal utmynnar i kraf å individens viljelif. En hjärtats religiositet, en kristlig och upplyst etik eftersträfvad sålunda i allt, utan att hans tal om ordets kraft eller hans kraf å kunskaper få angifva annat än utgångspunkt, styrkekälla och led-tråd. Allt detta sker i hufvudsaklig öfverensstämmelse med ut-talanden af Olavus Petri, Paulinus och de öfriga stora föregångarna inom den svenska kyrkan.³

För Rudbeckius står det nämligen fullt klart, att den enskildes så betydelsefulla väg från kristendoms-kunskap till lefvande tro var

han vill flitigt härefter studera», hvaremot han skall betala de 20 om »han öfvergifver studera», så skulle en motsvarande förmildrande dom, om det gällt blott katekes- eller andra elementära kristendomspensa, varit otänkbar: i det senare fallet gällde det ju den grundläggande vetskapen om Gud och salighetsvägen; i det förra fallet var det blott fråga om vägen till ett lefvebröd, och under den vägen skulle ynglingen permanent få stå under färlan samt ingående studera teologi och »artes».

¹ Jfr en not här ett par sidor längre fram, rörande predikokunst och aristoteliker.

² Tacksägelse-predikan 1637, s. D v:o, jfr Beatum regis sc., s. 331—332; Predikan på Tref.-sönd., s. B4 v:o.

³ Att Guds ords himmelshöga makt eller kraft blef härligen uppenbarad hos den som rätt anammade ordet, hade OLAVUS PETRI framhållit på följande sätt i sin Postilla: »När Guds son var här i världen, då utgaf han den makt och kraft, att alla de som trodde och förlätade sig på honom och det han sade dem före, de skulle blifva Guds barn och arfvingar med honom.» Denna tankegång betonar dels Paulinus i sina stiftsstadgar, dels Rudbeckius inför stiftsprästerskapet genom citatet, att ordet gör Guds människa fullkomlig till allt godt verk. Saml. skr. III, s. 46. Joh. 1:12.

frivillig. Människan, som ju blott var en mask i stoftet, hade dock af Gud erhållit frihet och makt att motstå ordets kraft. Därest ej viljan var med, där var den eventuellt befintliga kristendoms-kunskapen ofta såsom om den icke funnes. Hos blott få märktes en inverkan af densamma i lif och gärning; den kunde i hvarje fall icke någonsin verka salighet. I Rudbeckii barndomsstift hade härom yttrats under hans barndomsår: »Liksom nejlikorna icke kunna lida stor köld, utan sig då på det skönaste utbreda, när de stå på solrikt land, allt [= alldeles] så kan ock en sann Guds kunskap sig icke mycket väl fördraga med ett ondskefullt, förkylt hjärta, ty ondskan och ett ogudaktigt lefverne låta bortfrysa Guds kunskap». ¹ När Rudbeckius själf (i anslutning till Es. 55:10, 11) yttrar, att »alla Guds ord äro kraftiga och äro lika såsom ett regn, det som icke faller på jorden med mindre än det fuktar jorden och gör henne fruktsam», så kunde man väntat, att han därjämte skulle, om någonsin, gifvit uttryck för någon grad af tillit till kunskapens tillräcklighet, men han gör i stället flera inskränkningar, de där icke ens uttryckligen finnas angifna i texten: *Om Guds ord predikas med allvar och flit*, verkar det bättring uti *någras* hjärtan; och på ett annat ställe tillägger han: *om åhörarna icke voro alldeles förhårdade*.² Han gör sålunda de psykologiskt och didaktiskt värdefulla påpekandena, att ordets utläggning skulle ske öfvertygelsetroget och ihärdigt, om det skulle verka; vissa bibeldelar (de historiska böckerna och speciellt Samuels, öfver hvilka han därför håller sina predikningar inför krigshären) hade framför andra »en synnerlig kraft med sig till att beveka människornas hjärtan, när en människa uti märkeliga *exempel* hör, huruledes gudfruktighet och ärlighet uti den och den bekrönt och belönt är, och åter tvärtom synd och

¹ Sv. synodalakter II, s. 50. Jfr PETRUS JONÆ WEX. Cursus vis., s. 128, 129.

² Inom den tidens menighet, som var vid vite ålagd att gå i kyrkan, skulle »några» utgöra blott någon eller några procent. Första predikan öfver Sam. böcker Beatum reg. sc., s. 5; jfr a. a., s. 331—332. Jfr Rudbeckii uttryck, att »några» måtte ryckas som bränder ur elden; »alla» vore knappast att vänta; Företalet till Botpredikan öfver Dan 9; jfr a. a., s. D2. Äfven marknadspredikan 1628 (öfver Es. 55) är en vädjan till viljan: Köpen och äten! I andra förordet till sin ryska troslära bedja Rudbeckius och Palma, att Gud måtte böja prästernas »hjärta och sinne till att anamma den rätta sanningen och . . . saliga varda». Huruom ej heller Rudbeckii katekesutveckling öfverdrifver utan kanske snarare undervärderar kunskapens betydelse jfr nästa afd. (C) samt exkursen om Rudbeckii katekesutveckling.

ogudaktighet uti en annan straffad och hemsökt är». ¹ Det är sålunda ej blott hos åhöraren utan äfven hos predikanten², ja, i själfva bibelordets form hinder kunna finnas för nådeverkan. Rudbeckius tillerkänner tydligen psykologiska faktorer, t. ex. predikantenlärarens nitälskan och hans åskådliga framställningssätt, en betydande plats ej blott vid uppfattningen utan äfven i och för öppnandet af trons hjärtedörr. Rudbeckii egen predikokonst med sitt nit, sin öfvertygelsetrohet och sin konkretism är ett utslag af samma åskådning.³ Hans i enlighet med KO uppställda fordran å

¹ *Beatum regis sceptrum*, s. 6.

² Petrus Jonæ Wex. hade i *Cursus visitationis* (s. 208) framhållit, att tröstepredikningarna ofta »mera blöta en människas hjärta än lagens [utläggning], helst när gåfvor äro [hos prästen] att uttala det myckna goda, Gud människan gör».

³ För det stora flertalet, som ansågs begåfvadt med föga mer än den sinnliga varseblifningsförmågan, utlägger han bibeln på ett sällsynt åskådligt, evangeliskt och trohjärtadt sätt; ur gamla testamentets historiska böcker hämtar han ideligen texter och stoff för att så kunna gifva åskådliga skolexempel å välsignelse för renlefnad och å straff för synd (jfr t. ex. hans första predikan öfver Samuels böcker). Och hans »Enfaldiga frågor» upptager en utomordentligt enkel, kort och lättfattlig framställning om blott få af troslärans viktigaste punkter med enträget framhållande af förpliktelserna att efterlefva dem. Endast i afseende å folkundervisningen var bibeln ensam hans dogmatik, och predikan var menighetens egentliga »storkatekes». För allmänhetens vidkommande predikar han ideligen en viljebetonande, syllogism-föraktande, förnufts-underskattande åskådning, en sådan som äfven Erasmus i fråga om Guds ords utbredning bland allmänheten uttalat i *Paraclesis* (hvilket arbete öfversattes till svenska under Rudbeckii professorstid, 1612, af Petrus Joh. Gothus); jfr a. a. (1521), s. A5. Rudbeckii kraf å kunskap äro ihärdiga men å frivillig sinnesändring äro de än enträgnare — eller intensivare —; detta synes böra vara utslagsgifvande i frågan, huruvida kunskapsöfverskattning eller intellektualiserande tendenser förelågo i afseende å menighetens religiösa omvårdnad. Däremot utgifver Rudbeckius svärfattliga begreppsutredningar i aristotelisk anda till gagn för tankekolningen vid universiteten och gymnasiet. Blott dem som i väsentlig grad begåfvats med den förnämligare kunskapsförmågan, förnuftet, borde nämligen bibringas förnuftsodling, och detta skulle ske genom det rena tänkandet på den tidens abstrakta högskolemanér. Jfr här afd. II: 1.

De intellektualiserande tendenser, som funnos hos Rudbeckius, gällde sålunda blott den filosofiska skolningen, den lärda bildningen — icke eller föga folkundervisningen. Liksom vissa aristoteliker och bland dem Rudbeckius i pedagogiskt hänseende slöto sig till sin filosofiske motståndares, ramismens, principer, så kunde de — och bland dem än en gång Rudbeckius — äfven i afseende å bibelstudiet afvika från den praxis, som alltför ofta karakteriserar aristotelismen, den, att bibeltexten själf undanskymmes för

korta, väl förberedda, icke uppretande eller skolastiska predikningar har samma syfte. Också säger han i en predikan inför konungen: »Sättom ingen stång för dörren, när Guds ord predikas, utan upplåtom våra hjärtans dörr och gifvom den Helige ande rum, så skall han väl beveka och röra vårt hjärta efter sin behagliga vilja, att vi varda omvända till honom etc.»¹ Och han yttrar i en annan predikan: Gud hafver »gifvit oss medel, nämligen sitt ord och sakramenten, därigenom vi kunna bekomma tron, när vi dessa medel bruka vilja. Och det står uti människans makt och fria vilja . . . [att] dem bruka eller ej . . . [Hon] kan höra med begäran till att lära eller ock till att bespotta och förtala det . . . Där [människorna] då ville höra Guds ord så, som sig borde, skulle det intet vara fåfängt utan verka tron och bättring uti deras hjärta. Men alldenstund de icke sådant vilja göra, ser man klarligen, att orsaken till deras fördärf är hos dem själfva och icke hos Gud eller hans heliga ord».² Vi finna sålunda, att då Rudbeckius och hans broder citera bibelstället att det eviga lifvet ligger i att känna Gud och Kristus, så kunna de ej ens »nära nog» mena, att »känna» enbart betyder att »äga kunskap om».

Rudbeckii egna nedslående erfarenheter skulle ock hafva förbjudit hvarje tanke i riktning åt oemotståndlig nådeverkan. Han måste hafva sett upplysningens förfärande otillräcklighet t. ex. däri, att hans brorsdotter var nära nog ett afskum, trots det hon var domprostinna och trots det hon från barndomen tydligtvis fått i riklig mån inhämta kristendomskunskap, enär hennes far var teologie professor, kyrkoherde, katekes- och psalmboksutgifvare samt religiös skald.³ Biskopen såväl som vi kunde ock rysa

spekulation och dogmatik. Isac Rothovius, Lenæus och Laurelius äro andra exempel på huru aristoteliker rikligt citera bibeln och gifva en folkligt-åskådlig utläggning. Jfr Rudbeckii Frögde Predikan 1635, (1638) s. B3; Nord. Fam.-bok 18 sp. 17; PAULSEN Geschichte I, s. 70; Afh., s. 103. Här s. 120.

¹ Beatum regis sceptrum, s. 332.

² Predikan på 2dag pingst, s. C3 v:o o. f. Jfr Beatum reg. sc., s. 331, 381; Boot och Bättrings Predikan [öfver Daniels bön] t. ex. s. D v:o, D2: Om »vi göra likasom huggormen som tillstoppar sina öron» . . . [och] göra vårt hjärta såsom en demant . . . då skall oss omsider gå äfven som det gick med judarna . . . Förhärdom icke vårt hjärta såsom judafolket». Att predika för »en part» är som att plöja på hälleberget eller tvätta tegelstenen.

³ Fallet rörde könslifvet. Äfven hennes mor hade fått grundligt lära sina kristendomsstycken. K 2 a passim. Afh., s. 100. Det var Rudbeckius och kapitulares ej heller obekant, att biskopens en dräng och en piga bolat — trots husandakten. VDP 1634 30/4 AI7. En, som — ovanligt nog —

vid all den uselhet, som uppdagades vid hans visitationer och i konsistoriet.¹ Ogudaktigheten och råheten framträdde äfven, när ett energiskt prediko- och inpräglingsarbete för länge sedan begynt och när jämförelsevis goda examensresultat i katekes kunde antecknas. Men motstånd och sinnesråhet endast sporrade till ökade kraf, intensivare arbete, ifrigare bön.

Också äro ett flertal sidor af Rudbeckii och den samtida kyrkans dels straffande, dels omhuldande verksamhet — hur bristfällig än både uppfattning och verkan kunde vara — en enda gigantisk och oaflåtlig sträfvän att betona, att kristendomen innerst är en viljereligion. Dåliga exempel undanröjas ifrigt, goda föredömen prisas och belönas; det tillhör den omedelbara viljebildningens uppgifter. För att erhålla rena exempel för de unga lät ju Rudbeckius därför ock såväl vid privatkollegiet i Uppsala som vid läroverket i Västerås bestämna relegation för gudsförakt, hädelse, olydnad etc.; stränga straff utkräfdes där äfven för jämförelsevis ringa brott. Särskildt vid den förra institutionen hade tillsatts en hedersdomstol af elever att döma öfver kamraterna, och äfven vid stiftsläroverket erhöll hvarje lärjunge ett stående förtroendeuppdrag — hvilket allt måste hafva verkat direkt renande och eggande å viljelifvet. (Jfr afd. om Omedelbar viljefostran).

Medan man ser så många utslag af kraf på och tvång till kunskap, läser man mestadels blott mellan raderna om mildt fostrande, värnande, stödjande åtgärder, om välbehöfligt uppbyggande arbete vid sidan af all lagiskhet. Ett sådant fortsatt arbete saknades visserligen i viktiga delar; — det var kännetecknande ej blott för Rudbeckii stift utan för hela hans svenska samtid.² Fastän det ej skedde ens tillnärmelsevis så ofta och tydligt som behöfligt var, hade emellertid Olavus Petri³, Sveriges KO 1571 och KO-förslaget 1619 anbefallt reformerande sträfvanden; de rekommenderade åtgärder just i ofvan antydd riktning. I sistnämnda stadgas ut-

väl »förstod» sina kristendomsstycken, hade dock ingått förbindelse med sitt syskonbarn (ett strängt beifradt »kätter»); VDP 1645 27/8 AI8. Ett motstycke till den i texten nämnda domprostinnan Holstenius var biskop Ofeegs dotterdotter, dotter till en »hederlig och vällärd» kyrkoherde i Hedemora, maka till dennes flitige och lärde efterträdare; äfven hon var stämd inför kapitlet (VDP 1621 12/12 XXIII).

¹ Jfr Pred. öfver Dan. 9, s. C4 o. f.; D2; THYSELIUS Handl. I, s. 125.

² Jfr LUNDSTRÖM, Paulinus II, s. 213—214.

³ Jfr t. ex. hans ytterligt tänkvärda ord om nedrivande och uppbyggande: Saml. Skr. III, s. 492.

arbetande hade ju Rudbeckius deltagit. Och äfven inom sitt stift är han angelägen om ej blott att utså den goda säden, att gifva och fordra kunskap och insikt utan äfven, märkligt nog, att skänka stöd, skydd, tröst och hjälp — om än verksamheten och resultaten härutinnan ej så väl och så ofta komma till synes. Sist antydda omtanke och sträfvan kan man framläsa i vissa af hans redan citerade uttalanden. En katekespostilla, som han låter öfversätta, har nästan alltigenom karaktären af en böne- och tröstebok för alla lifvets yrken och krankheter.¹ Och redan vid sin andra höstsynod lägger han alla sina präster på hjärtat att, såsom Paulus, icke undandraga sig något, som kunde vara församlingen till gagn; de skulle predika och undervisa ej blott offentligen, utan äfven i hemmen skulle de sporra och nödga till bättring och tro; och de finge icke akta lifvet något värddt för ämbetets skull. De borde stärka slappa händer och vederkvicka sviktande knän, trösta de vankeomodiga samt förkunna, att Gud icke har lust till den ogudaktiges död.² De skulle, såsom Kristus själf, aflyfta syndabördan och ej alltid kvarhålla i synden; denna sida af uppgiften borde trogna lärare icke förbise, framhåller Rudbeckius särskildt. Så hade ju äfven profeterna med sina predikningar förenat de ljufvaste löften om Kristi ankomst och om Guds nåd i honom. Nu vore tiden för Kristi ankomst nära (Luk. 21:31); under människornas ångest med anledning däraf skulle prästerna ej förtröttnas att — i åttlydnad af bibelns maningar, dem Rudbeckius i sin bibeledition trycker med större stil — trösta de bedröfvade och upprätta de under syndabördan dignande, att hela de sargade och att alltid säga med Kristus: »Var tröst, min son; dina synder äro dig förlåtna».³ Sakramenten vore såsom sigill under Herrens

¹ WAGNER's husbibel påpekar, att genom böner hade Moses, Elias, Josafat, de blindade, de epileptiska och de sjuka fått sitt lifs önskan uppfylld samt att Ambrosius och Bernhard kallat böner och tårar Guds församlings bästa värjor och himmelrikets rätta nyckel. Postillan upptager bland annat ett flertal speciella böner för åkermän; fiskare; skeppsfolk; köpmän; smeder, grytgjutare och guldsmeder; tvätterskor och spinnerskor; pärlstickare, skräddare och väfvere; bryggare och bagare; apotekare, barberare och sår-läkare; sångare, fiolspelare och pipare etc. — böner värda att nutilldags åter blifva kända.

² Om menige mans motstånd och om prästens uppgift att genom milda medel förvärfva glada tjänare åt Gud jfr LUTHER's Werke XXX: 2, s. 598 o. f.

³ Apg. 20: 20—24; Es. 35: 3—6; 40: 1; Hes. 33: 11 o. f.; Luk. 24: 47. I sin bibeledition har Rudbeckius tryckt med större stil dels trösteorden till de klenmodiga, dels att Herren ej har lust till den ogudaktiges död, utan att

löften; de borde troget förvaltas och öka trosvissheten hos dem, som väntade förlossningen.

Men det var ej nog med att *prästen* med omsikt och nit iakttog och gaf, hvad situationen kräfde. Äfven *hvarje församlingsmedlem för sig* skulle beakta, hvad honom andligen sundt var samt vandra stegvis uppför frälsningsvägen. Biskopens broder teol. lektorn och Köpingsprosten Petrus Rudbeckius yttrar i företalet till sin katekes (1627), att när den enskilde församlingsmedlemmen förgätit, försummat eller brutit sina i förbundet med Gud gifna utfästelser, så kunde han genom kunskap i Guds ord [=katekesen] »åter komma till rätta igen, komma sig i håg, [sig] styrka i sanningen och förnya förbundet igen». Efter det Joh. Rudbeckius invigts till biskop, men innan han begynt sin verksamhet i Västerås, framhåller han i en predikan inför konungen, Oxenstierna och Skytte, att när en döpt människa blir väl upptuktad och undervisad samt »öfvar sig uti ett gudeligt lefverne», då förökas den Helige andes gåfvor hos henne, men hos den som illa fostras och som försummar ordet och nattvarden, förminskas andens gåfvor; hon faller i grofva synder, mister den Helige ande alldeles och intages ånyo af den onde anden. Kan hon genom ordets hörande och genom trogna förmaningar bevekas till bättring (ss. David), så måste den onde anden vika och Guds kommer åter till henne. Men förblir hon i synden, så förer henne den onde från synd till synd och sist till evigt fördärf.¹ Och i ett liktal² framhåller biskopen ett stort antal praktiska lärdomar, åtvarningar, åtgärder och steg, som vi böra lära, iakttaga och följa för att åter och åter resa oss ur synden samt för att rätt lära oss dö: Det är »icke nog, att man allt detta vet och kan betänka, utan, såsom i andra konster: till själfva [lärosatserna] . . . vill ock komma öfningen eller bruket . . . Alltså kräfves det ock i denna konsten till att rätt dö, att vi småningom likasom i små . . . skärmytslingar därtill oss öfva. Först att vi begynna det, som lättast är: att döda våra utvärtes lemmar, våra ögon, att de intet se efter fåfänglighet, utan att de alltid hafva Herren Gud för sig och se uppå honom och hans befallningar; våra öron, att de intet höra uppå Guds försmädelse eller vår nästas förtal, utan att de äro öppna till att höra,

han omvänder sig och lefver. Texten: referat af Rudbeckii Oratio de Ministrorum officio.

¹ Beatum reg. sc., s. 391—392; jfr a. a., s. 387.

² År 1632 öfver gossen G. A. de la Gardie, s. C v:o o. f.; jfr s. D4.

hvad Herren Gud talar i sitt ord; vår tunga, att hon håller sig ifrån eder och bannor, ifrån lögn och bedrägeri, ifrån örontasslande och bakdanteri; våra händer, att de icke gripa efter det oss intet tillhör; våra fötter, att de icke äro snara till att utgjuta oskyldigt blod . . . Sedan det, som svårare är: att vi ock döda själfva hjärtat, af hvilket utgå allehanda onda begärelser, så att man ock dem så mycket [som] möjligt dödar och nederdämpar; förståndet, att det låter sig fånga under Kristi hörsamhet och lydnad; viljan att han gifver sig under Guds vilja och intet vill eller begär det som icke kommer öfverens med Guds vilja: Herre, är det så dig behagligt: ske din vilja, såsom i himmelen så ock på jorden. Och sist, att vi med vårt sinne och hug dö denna världen, så att vi ingen lust eller behag mer hafva till denna världen och hennes väsen . . . När vi då så småningom hafva dödat våra utvärtes lemmar med deras onda begärelser, [när] hjärtat och de invärtes krafter, vårt köttsliga förstånd och vrånga vilja äro ock döda vordna, . . . så är ock då lätt att skiljas vid denna dödliga kroppen.»

Det är således enligt Rudbeckius en hel serie stadier, öfningar och egenskaper, dem man ingalunda når blott genom att lära katekesen, utan dem var och en skall dagligen kämpa och bedja sig till för att så med fruktan och bäfvan försöka skaffa sig salighet. »De komma icke alla i himmelriket, som säga Herre, Herre» — det citatet lägger han i sin kortfattade katekesutveckling menigheten noga på hjärtat.¹ — Att enstaka präster och klockare voro af annan åskådning eller ej kunde sänka sig till biskopens folkligt-naiva läroförkunnelse är ganska otvetydigt²; de men icke Rudbeckius glömde kanske Kristi ord om tjänaren, som visste men ej gjorde sin Herres vilja. Rudbeckius var ej blott deras domare utan äfven deras motsats; han var ej deras man, än mindre deras »hufvudman». Däraf kom sig hans storhet; utan att hafva ägt detta särdrag skulle han sjunkit i glömskan — såsom de.³

¹ Han citerar det äfven t. ex. i Lijkpredikan öfver G. A. de la Gardie, s. C.

² Jfr HACKLIN II, s. 88 och här passim: somliga (såsom mästern Per i Falun) slog tanklöst omkring sig med termer ifrån studietiden. Jfr VDP 1620 25/10.

³ Att allmänheten stannade långt nedanom detta mål, är en sak för sig; HOLMQUIST och TORPSON a. a. hafva talat om ledaren. Att de åsyfta *menighetens* undervisning framgår af uttrycken »katekesens studium», »gång på gång i fråga om syndare» och »katekesen».

C. Katekesutanläsning en undervisningsmetod.¹

Rudbeckii fordran å kristendomskunskaper (inom folkundervisningen) innebär i väsentliga delar blott ett förverkligande af kyrkliga myndigheters sekelgamla kraf. Både den katolska och den lutherska kyrkan hade fordrat kristendomskunskaper för inträde (respektive återinträde) i kyrkan och för (perdurerande eller tillfälligt) delaktiggörande af sina rika andliga håfvor. Endast om vi lösrycka Rudbeckii kraf och kunskapskontroll från deras intima samband med dels bibelordets enträgna maningar och dels hela tidehvarfvets svenska tankeströmningar, om vi lösrycka dem från deras intima samband med hvad flertalet andliga velat under ett halft årtusen och hvad äfven den lutherska kyrkan alltid arbetat för, hvad många prästmöten beslutat men hvad få personer mäktat utföra — endast då finna vi Rudbeckii ståndpunkt säregen. Han uppställer i sin folkuppfostran ingen fordran och intet förbud, han gör ingen gärning, tager icke ett steg, som icke äfven dels Luther, Bugenhagen, Georg Norman och bröderna Petri före Rudbeckii tid, dels de båda Petrus Jonæ, Luth, Martini, Paulinus och öfriga föregångsmän under Rudbeckii tidigare samtid skulle — principiellt sedt — hafva kunnat taga eller helt gilla. Lika ofta och lika strängt fordrade och ålade *de* eller kunde de åtminstone hafva fordrat och ålagt t. ex. hela katekesens inlärande och begripande. Fastän verksam i en tid, då den subjektiva religiositeten synes börja undanskymmas af den objektiva förkunnelsen, har Rudbeckius bevittnat de förutnämndas troskamp på mycket nära håll och har, liksom de, icke kunnat ens i någon mån minska krafven å personlig fromhet till förmån för ett enbart inhämtande af kyrkoläran.

I synnerhet på grund däraf, att det stora flertalet af menigheten icke var läskunnigt, kunde ju kyrkan ej med stränghet fordra mera kristendomskunskaper än ett minimipensum eller föga mera. Luther hade yttrat, att det icke vore utan Guds särskilda ordning, som den icke-läskunnige kristne ålades lära och förstå de tio buden, tron och Fader vår, i hvilka stycken hela skriften och all predikan förvisso vore grundligt, kort och till öfverflöd inbegripen.²

¹ Härom vidlyftigare i afd. om »Undervisningen».

² LUTHERS Werke II, s. 376. RICHTER a. a. I, s. 37, 36.

Bättre kristendomsundervisning än katekumenernas sade han sig ju icke känna; den hade ock följts »ända hittills». »Katekes» vore »en sådan undervisning, hvarmed man lär och visar de hedningar, som vilja blifva kristna, hvad de böra tro, göra, underlåta och veta i kristendomen».¹

Äfven andra reformatorer och, i likhet med dem, flera KO framhålla, hurusom Gud dels genom det nedärfda sättet att recitera vid gudstjänsten, dels genom undervisningen i hemmen bibehållit åtminstone ett bibelkoncentrat, som utgjordes af dessa nämnda eller än flera hufvudstycken och som var fritt från den katolska kyrkans »människodikt» och fruktansvärda mörker; många hade därigenom kunnat vinna upplysning och bibehållas i en rätt tro.² Gagnet af dessa hufvudstyckens spridning särskildt bland analfabeterna betonar -- i likhet med Luther -- äfven t. ex. Paulinus³. Så gör ock Rudbeckius i en predikan: De läskunniga borde själfva läsa den heliga skrift med flit och under bön. Men »är du icke så vidt kommen, att du kan själf läsa bibeln etc., så blif vid din Catechismo eller barnalärdom: den är själfva mären etc. af Guds ord. Vill du veta, hvad du skall tro om Gud, så lär och blif vid de apostoliska trosartiklar. Vill du veta, huru du skall tjäna, dyrka och tillbedja Gud, så gör det, såsom Kristus hafver dig det lärt i Fader vår! Vill du veta, huru du skall ställa ditt lefverne efter Guds behag, se på tio Guds bud!»⁴ Samma åskådning om katekesen såsom ersättning för bibelläsning bland analfabeter och fattiga framträder i biskopens broders katekes-

¹ Denna omfattande innebörd af ordet katekes upptages äfven af andra; jfr t. ex. FLACKERUS (s. 2, 4 v:o), som fanns representerad också i Rudbeckii stift.

² Brenz' företal till editionen af Melanchthons Catechesis 1540.

³ »Gement folk, som intet kunna läsa skriften, hvar skola de finna igen kunskapen om Gud och den eviga saligheten? Uti Catechismo. Ty hvad som profeterna och apostlarna vidlyftigt skrivit hafva . . . det är genom den H[elige] andes råd och ingifvande i summavis och på det korteligaste sammandraget uti Catechismo, på det de enfaldiga det dess bättre fatta och begripa kunna.» Ebr. 5: 12; 2 Tim. 1: 13. PAULINUS, Thesaurus 1640 kap. II: I. Jfr OL. PETRI Saml. skr. III, s. 5: »Hvar förståndet icke så tillräcker, måste vi krypa, så länge vi lära gå».

⁴ Andra sönd. i advent 1622, s. E3 o. f. Därmed ger han äfvenledes en den bästa tolkning af hvad han, reformations- och samtiden samt den 1/2 sekel senare affattade kyrkolagen (1686) menade med sina kraf på »förstånd» och »usus».

edition: För eder i synnerhet, I, »som intet kunnen läsa, intet köpa den stora boken [= bibeln] och ingen tid hafven henne utrannsaka, litet kunnen förstå den vidlyftigheten eller litet kunnen minnas däraf, så hafver han [= Gud] låtit samma stora bok . . . för Eder skull tillhopa draga och i en kort summa författa [= affatta] uti denna Catechismo, som fördenskull ock heter den lilla bibeln. den gement [= vanligen] kallas abc-bok, uti hvilken är fullkomligen, klarligen och korteligen uti fem eller sex stycken på tre små blad författadt allt det som uti den stora kyrkobibeln står, som vår salighet och ett kristligt lefverne nödtorfteligen belangar».¹

Detta de oskolades bibelkompendium, som de sålunda icke kunde läsa innantill, måste de inpräglade utantill; medelvägen, att »förstå» den, att med egna ord redogöra för innehållet, kunde anlitas först såsom en följd af kunnandet, icke såsom en förutsättning för detsamma.

Att minnets anlitage måste gå före den tydliga uppfattningen och logiska bearbetningen på hvilket som helst område, däri äro Luther och reformationens män barn af sin tid, af latinskolan, humanismen och Quintilianus. Man stödde sig härvid tydligen på iakttagelsen af huru allmänheten och ungdomen med den tidens och gångna tiders bildningsmedel lättast tillägnade sig kunskaper; satsen »Cognitio verborum prior, rerum potior» måste — till sin förre del — af tekniska skäl ännu gälla länge och det i synnerhet för kristendomskunskap.

Det är i anslutning till mångsekelgammal praxis och till Luthers maningar om ordagrant inhämtande af för sådant inlärande formulerade stycken, som utanläsningen sedan under århundraden kom att vara — och *måste* bland analfabeter vara — vida mer ofrånkomlig, än hvad den blifvit i latinskolorna. Inom de senare höjdes ännu länge — vare sig alumnerna hade eller icke hade egna böcker — krafvet på ordagrann minneskunskap (mest i de viktigaste ämnena, t. ex. grammatiken). Så t. ex. fordrar dels prästerskapet inom den svenska skolkommittén 1637, dels den berömda SO 1649 — den s. k. Joh. Matthiæ SO — ordagrann utanläsning af det viktigaste

¹ Företalet till katekesen i psalmboken 1627, s. 3, 4. Jfr a. a., s. 1 o. f. om skälen till katekesstudium; särskildt s. 5. Om »Catechismi stora nytta och djupsinnighet» citeras Syr. 24: 32—39: »Detta är förbundets bok . . . däraf visheten utfluten är» . . . såsom motto å Paulini Catechismus, Christeligh Läros . . . Hufwd Stycker (1644).

däri »ad ungvern».¹ Bibelordet, taladt af Gud själf, vore det naturligtvis än betydelsefullare att inlära utan ordförändring; och äfven sammanfattningen däraf, den mindre katekesutläggningen, stod ju ej blott till graden utan äfven till arten långt före latinet och logiken. Så långt man mindes tillbaka, hade de unga examinerats i katekes å söndagseftermiddagarna: de yngre latinalumnerna i sina skolor, allmänhetens ungdom här och hvar i stadskyrkorna. Också här finna vi en analogi till den äldre uppdelningen inom de högre studierna; skolan lärde språken, skalet, men först vid universiteten inhämtade man vetenskaperna, innehållet. Så vill man låta menighetens barn, medan tid och teoretisk lärförmåga finns, inhämta formen; lifvets högskola skulle efter hand lära dem meningen. I Rudbeckii barndomsstift hade detta under hans barnaår uttryckts på följande sätt: »Likasom blomman på nejlikorna först i begynnelsen på sommaren begynner utspricka och sedan fort fast [= ända] in i vintern blifver vid sig; allt [= alldeles] så fast om än en af blotta barnsbenen låter sig inplanta i Guds ords kunskap, i det man barnen flitigt håller till kyrkor och skolor, kommer dock likväl det rätta förståndet icke förr, än en något blifver ålderstigen, emot tjugo år, och sedan hårdt kvarfastnar in uti vintern, som är den gråhårete [= gråhåriga] ålderdomen, intill grafbacken, ty den smaken kärlet får först, den behåller det alltid.»²

Att Rudbeckius ansåg en enbar utanläsning vara af jämförelsevis föga värde, torde vi kunna sluta oss till af de ringaktande ord, som han i en predikan säger om sången inom den katolska kyrkan: »Några vissa timmar om dagen höll [man] sång i kyrkan med munnen men bölade eller tjöte fram några psalmer, antingen tankarna voro tillstädes eller ej, allenast man sjöng så många stycken, som voro föreskrifna, hvilket Gud ogillar» (enligt Amos 5:23: Haf bort dina visors buller ifrån mig, ty jag orkar icke höra ditt psaltarespel).³ Motsatsen betonar han uttryckligen t. ex. genom att i upplaga

¹ THYSELIUS, Bidrag, s. 61, Handl. II, s. 161. REU I: 2:1 s. 183, 395.

² Svenska synodalakter II, s. 50. — I afseende å det religiösa tager man ingen eller föga hänsyn till barnens utvecklingsgrad. »Förstånd» om det inlärdas skulle komma med åren, om det ej redan fanns; »Captus discen-tium» ställes i ögnasikte redan då i ett tjugotal SO (äfvensom i båda skol-lagsförslagen 1637, af hvilka Rudbeckius deltog i utarbetandet af det ena), men före Rousseau gäller detta hufvudsakligen eller endast blott (den lärda) språkundervisningen.

³ Beatum regis sc., s. 403. Jfr PALLADIUS, Visitatz Bog, s. 39, om »mundklammer»; OL. PETRI Saml. Skr. III, s. 6.

efter upplaga af just sin korta katekesutläggning låta följande fråga och svar inflyta och det, säreget nog, både en gång i början och en gång i slutet (med nästan samma ord): »Är det då nog till att blifva salig; att man så kan läsa dessa fem [hufvud-] stycken, kan uttydningen, kan ock någorlunda förstå dem . . . ? Nej ingalunda . . . Det hörer ock därtill, att man dessa stycken flitigt och troligen brukar».

Såsom Luther och vissa KO betona, att alla eller t. o. m. blott vissa hufvudstyckens textord vore ett i viss mån tillräckligt pensum och såsom kyrkan efter hand och af i psykiskt hänseende bättre utrustade individer kräver ett allt större och större tilläggs Pensum, så står äfven hos Rudbeckius fordran å kunskap om salighetsvägen i viss proportion till individens utvecklingsstadium. Ingen förklaras sålunda blifva osalig endast af den anledning, att han inhämtat blott textorden eller t. o. m. blott vissa af dessa.¹ Vid en sexårig gosses bår yttrar Rudbeckius, att denne kommit till saligheten och hade dock icke lärt mer än några böner och sångverser², och gymnasiets rektor Jo. Terserus talar i samma anda vid biskopens femåriga dotters begrafning. — Om än källorna från Rudbeckii och vissa andra dåtida stift ej (såsom i flera tyska länder och under flera svenska biskopar var fallet) tydligt anbefalla minskning i krafven å vissa sådana barns och ålderstignas minneskunskaper, hvilka vid offentliga examina åtminstone kunde återgifva innehållet med egna ord³, så kräver han af de å lifvets skuggsida stående »syndarna» vanligen blott textorden med eller utan lilla uttydningen. Blott i undantagsfall uppgifves han vid nämnda tillfällen fordra, att de skulle dem »förstå»; vid sidan af väsentliga ökningar i minnespensum kräver han det sedan efter hand af allt flera bland de bättre situerade, bland de bättre begåfvade och bland skolbarn. Också vittnar undervisningsstatistiken, att hans sträfvan för utan-

¹ Af Paulinus o. a. finnas dock yttranden i sådan riktning, fällda t. ex. vid visitationer. S. 135. Frågan om odöptas och andra spädbarns salighet öfverlämnar Rudbeckius förhoppningsfullt åt Guds barmhärtighet men bestraffar jämväl föräldrar, som ej snarast föra de små »till kristendomen».

² I likpredikau öfver G. A. de la Gardie (s. E3) säger Rudbeckius, att denne hade uträttat det bästa och värdefullaste, ty han hade »till nödortfen lärt känna och bekänna Gud», hade kommit till »en lifaktig och saliggörande tro», kunnat bedja Fader vår samt uppläsa de viktigaste delarna af trons artiklar; nu vore han rättfärdig »och arfvinge till det eviga riket».

³ Jfr t. ex. Petrus Jonæ Wex. synodalstadgar 1619 WALLQUIST II, s. 594; Zebrocyntii Meditatio vis. N 1910 n:o 63.

läsning mestadels koncentrerades — och måste koncentreras — på lilla katekesens utbredning samt att näppeligen ens textorden blefvo fullt allas egendom under hans tid. Hvad utöfver lilla katekesen gafs och inhämtades, torde bestått mera i katekespredikningar än i ökadtt mått af utanläxor — sålunda ett pensum, som redan Luther hundra år tidigare erbjudit och fordrat.

Då det är ett så ringa pensum som kräfvcs i de många och ofta hårda tillropen, då det ändå visar sig så ringa resultat — »förstånds»-kolumnerna stå tomma ---, då viljelifvets frivilliga omskapning ideligen framhålles såsom ett absolut ofrånkomligt salighetsvillkor, då biskopen, hans broder, deras bok-öfversättningar och deras tidigare samtid med loford upphöja katekesens betydelse för individens *hela* sjäslif och väsentligen för icke-läskunniga; då vidare den analfabetiska menigheten måste hafva stått synnerligen vanlottad och oläraktig, så måste man finna motiven för de stränga och ideliga krafven å menighetens utanläsning och »förstånd» väl berättigade.¹ Om alltså Rudbeckius lät nitet att (trots och under bristerna i sin tids resurser) sprida religiös kunskap icke sträcka sig så långt, att han fordrade möjligast stora pensas inpräglade, så synes det böra betraktas mera såsom en brist än som en förtjänst.

I synnerhet må det kunna anses såsom en brist, att han ej träget --- eller trägnare än som skedde — ålade menigheten att inhämta dels bibelspråk, dels hans utomordentligt enkla katekesutveckling. Äfven, och ej minst, själfva den senare boken ger vid handen (särskildt om den jämföres med de samtida och något senare spörsmålsböckerna), att biskopen skulle kunna anklagas för kunskapsunderskattning — åtminstone med lika mycket fog som han anklagas för motsatsen.² Det är väl för öfrigt just katekesutvecklingen, man i vår tid först kommer att tänka på, då man hör uttrycket »katekesen» eller »katekesens studium». Denna sin spörsmåls-

¹ Jfr BARTH, s. 72 o. f. om invänjningens betydelse. Äfven katekesinlärandet nämndes ej sällan »tukt».

² Jfr min exkurs om »Enfaldiga frågor». Af denna framgår bl. a., att boken ej i främsta rummet är skrifven för menigheten (utan för visitator eller andra präster), att den är i ovanlig grad kort, enkel och lättfattlig samt att den föga ingår å dogmatiska specialfrågor — åtminstone detta sista i tydlig motsättning till en sig alltmer framarbetande typ bland de dåtida spörsmålsböckerna. Däremot är det etiska momentet, gagnet, förpliktelserna tillgodosedt i önskvärd grad, ja nästan till öfverflöd — äfven detta i viss motsats till nämnda riktnings frågeböcker. I båda hänseendena tillhör han en tidig, äktluthersk skola.

bok hade Rudbeckius låtit trycka först då nära $\frac{1}{3}$ af hans biskopstid gått; den torde han anbefallt såsom ledning närmast åt den visiterande ledaren af vissa folkliga examina. I städerna skulle den från senast hösten 1629 uppläsas i ottesång, men tvångsanbefallt pensum var den aldrig i hans stift; både han och Terserus hade följt den ungefär ett årtionde, innan de talade vid de antydda grafvarna.¹

Lilla katekesen var bibeln i fick- och folkupplaga; den var alla uppfostringsorgans hjälpreda; den var den mest verksamma missionär i alla land, församlingar och hem. Att inhämta och förstå den var det bästa, ja enda då möjliga bibelstudiet för gemene man. Ibland analfabeter och små resurser var den den enda utvägen. I saknad af den skulle det varit ogörligt att gifva förverkligande åt Pauli ord, som citerades i KO och KO-förslaget: »Låten Guds ord rikligen bo uti Eder med all visdom».² Om man vågade antaga, att i Jesu missionsbefallning »Lären alla» innelåge ett väsentligen ringare

¹ Man torde kunna jämföra honom med superintendenten Meder i Hohenlohe samt med sin vän, den än mer katekeskräfvande Laurelius, hvilka åtminstone länge voro motståndare till utauläsning af Spörsmålsböcker. Meder yttrar 1596 (1612), att Jesus sagt till Petrus: Föd mina får och mina lamm! De förra äro »sådana kristna, hvilka redan blifvit nöd- torftigt undervisade, grundade och erfarna i de förnämsta hufvudstyckena af den kristna läran»; lammen »det är den kristliga ungdomen och andra icke ännu undervisade personer». När de unga blifvit på rätt sätt undervisade medelst textorden, lilla uttydningen, predikan och frågestycken, så blifva Herrens små lamm enligt Jesu allvarliga befallning troget betade och till sin eviga salighet undervisade. Ty vid eftertanke finner man huru utsäglig nytta katekesen gifver. Den är en lärdomsbrunn, en liten handbok, en probersten, en tröstmot, en morallära och en inledning till bibeln. REU I: 1, s. 392 o. f. — Denna sin åskådning till trots kräver emellertid Meder ingen obligatorisk utauläsning af katekesutvecklingen. Han sade sig hafva ej alls (»keineswegs») affattat sin lärobok för att betungn någon därmed eller tvinga någon till att vara bunden af frågorna; han hade endast velat gifva en anvisning, huru man kunde fatta de till grund för katekesutvecklingen liggande katekespredikningarna. Därför stode ock hvarje lärare fritt att dels taga blott sådana spörsmål därur, hvilka syntes honom mest nödvändiga och nyttiga, dels låta barnen angifva blott hufvudtanken af svaren. Förord till Fragstücker; REU I: 1, s. 395.

Den stränge Laurelius fördömer helt sådan utauläsning i början af sin biskopstid. Emellertid synes han senare hafva kräft sådan och uppnådde då jämförelsevis storartade resultat. Parænesis, s. D2—3; jfr min exkurs om Einfaldiga frågor.

² Kol. 3: 16; KO 1571, s. 92; KO-förslaget 1619, s. 465. Jfr Luthers önskan i början af gudstjänstordningen 1523, att Guds ord måtte spridas till alla.

kraf än i det nyssnämnda af Paulus, så skulle man dåtilldags ändå icke ens i nämnvärd mån kunnat åtlyda den, så länge icke ordagrant inhämtande finge i betydande utsträckning kräfvas och anlitas.

Katekesutanläsandet var alltså ingen frälsningsprincip, utan blott en af bristen på läsfärdighet framtvingen urgammal *metod* att inhämta kristendoms-kunskap. Men en nödtvungen och traditionell metod — hur ifrigt än den genomföres — gifver lika litet vittnesbörd om en eventuell öfverskattning af kunskapen eller af ordets betydelse, som katekesutanläsning i vår tid behöfver göra det. Ja, den visar dithän i än mindre grad, ty nu stödes kristendomsinpräglningen allmänt af läsfärdighet.

III. Sekundära fostrings- och undervisningsorgan inom kyrkan eller under dess inspektion.

1. Predikoämbetet in genere.

I strid mot Kristi befallning hade medeltidskyrkan vanligen dels låtit det primära uppfostringsorganet (familjen) ensamt bära hufvuddelen af arbetet med den kristliga barnuppfostran, dels tillstadt menigheten själf att äga föga eller ingen kristendoms-kunskap. De protestantiska kyrkornas nitälskan kunde däremot ej nöja sig med en uppfostran och själavård i lägervall. De förefintliga organens verksamhet inriktades på att frammana eller framtvinga rik, klarsynt och i lifvet omsatt kristendoms-kunskap, och man skapar nya organ med samma uppgift. Institutioner för en mera omfattande och grundlig menighetspåverkan än förr ställas sålunda af kyrkan eller på dess initiativ vid sidan af hem och faddrar; allt och alla vill den inordna i församlingsomvårdnadens tjänst.¹

I enlighet med tidens uppfattning af de bibliska maningarna och exemplen var det nämligen prästerna, som närmast tagit i arf Kristi sista uppdrag till lärjungarna och mänskligheten; det var de, som — trots eller med hjälp af den biblisk-lutherska principen om det allmänna prästadömet — skulle organisera och »drifva». All undervisning och speciellt den kyrkliga folkundervisningen hade ett religiöst syfte och var därför en kyrklig angelägenhet.²

¹ Jfr HÖFLING, s. 317, 318. Om hem och faddrar, jfr här senare.

² Jfr RRP VI, s. 381—382, samt min undersökning om Smäläroverken.

Predikoämbetets betydelse och höghet framhölls därför ofta såsom hardt när öfversvinnelig. Ol. Petri hade yttrat att om människan icke hört predikan om Kristus, så hade hon icke heller kunnat komma till tro på honom. Petrus Jonæ Wex. säger det vara »ett medel, att folket håller sig till Kristus, mår väl och varder saligt». När »predikoämbetet förkastas, så lossnar evighetens band och faller led från led och Kristi kyrka varder söndrad och ett faseligt mörker stiger upp igen».¹

Det är genom en så hög uppfattning om sitt kall, som prästerskapet, trots oräkneliga undantag och skriande brister, i sin verksamhet blir så fordrande, så hinderrödjande, så storvulet, och det är jämväl genom denna uppfattning det blir så bittert och i viss mån så orättvist klagande öfver sin tids lyten och förfall. Det är därför kyrkan bannlyser och slår — såsom Kristus utdref månglarna ur templet —; det är därför kyrkans bästa män midt i all hård disciplin innerst äro de ödmjukaste tjänare åt Gud. När dessa yrka på att få sin vilja genomförd, är det för att själfva lyda Guds bud och för att bringa alla till att lyda dessa.

Uttalanden om denna höghet hördes oftare å 1590—1630-talen än tidigare, hvilket är ett af de många tecknen å dessa årtiondens kyrkliga uppmarsch. De lånade ofta katolska kyrkans

¹ OL. PETRI, II, s. 479. Cursus vis., s. 192. 1 Kor. 12: 12 o. f., Ef. 4: 4, 11 o. f. »ÅB» Palladius hade framhållit vid visitationer, dels att den som icke ville lyda föräldrar och kyrkoherde, skall lyda bödeln, dels att de barn, som icke undervisas af klockaren, blifva galgebarn, stegelbarn, hjulbarn och svärdbarn (Visitatz Bog, s. 48, 66, 71). OL. PETRI yttrar (III, s. 320): Om lärare och predikare »icke komma, då går människan visserligen en vrång väg, så att hon aldrig kan komma till det eviga lifvet». De för Sveriges KO 1571 och Nova ord. i ej ringa mån förebildliga KO i Mecklenburg och Sachsen-Wittenberg uppräknat lydnad mot prästerskapet såsom ett af de tre tecknen på förverkligande af tredje artikelns »heliga kyrka»; a. a. resp. år 1552, s. 37, år 1565, s. 41 o. f. PETRUS JONÆ WEX. yttrar (Cursus vis., s. 220), att Gud brukar predikoämbetet lika som en dörr för människorna, att de därigenom må genom Guds ords kraft ingå uti hans rike. Denne biskop, Rudbeckius och öfriga kyrkolagskommitterade 1619 yttra, att »predikoämbetet »är det endaste salighetsmedel, genom hvilket Gud kallar, upplyser, helgar och rättfärdiggör sin kristeliga församling här i världen» (KO-förslaget, s. 362. Uttalandet finnes ej i KO 1571. Måhända skall begreppet församling särskildt betonas). Men KO-förslaget talar i samma kapitel (II) ej blott om »värdighet och nytta», utan äfven om »predikanternas trohet uti deras kall och ämbete». Jfr hvad här i afd. II 3 B sagts om att missförstå lösryckta uttalanden, och jfr afd. II 3C om det, som härvid aldrig får glömmas: att man hade med analfabeter att göra.

terminologi, men de citerade ej sällan bibelns ord att de borde vara herdar för och ej herrar öfver församlingarna¹, och kyrkans bästa män glömde aldrig ansvaret för ämbetets bärare. De som mest talade om högheten voro de, som samtidigt förforo strängast gent emot sig själfva och emot ovärdiga präster. Två af de främsta härutinnan voro Petrus Jonæ Wex. och Rudbeckius. Den förre yttrar, att det är »ett skadligt ting, när högfärdiga, stolta, stor-modiga och äregiriga äro höglärda och komma till predikoämbetet». Gud hade i bibeln insatt många »berömmelser om predikoämbetet, icke därför att de som däruti stadda äro skola högfärdas däraf och förakta andra, utan därpå att åhörarna icke för-gripa sig emot Gud, med predikoämbetets föraktelse . . . Det är ock predikanterna, så ock åhörarna till tröst, att *de* intet skämmas därvid som i predikoämbetet stadda äro, eller mena sig och sin släkt förringas, om deras barn komma till läroståndet».² Bland annat genom att ideligen skjuta krafven å viljelifvet i förgrunden och genom att strängt beifra lytena ej minst hos prästerskapet, gör sig Rudbeckius ej skyldig till påfvisk sammanblandning af ämbetets majestät och prästens höghet — ehuru visserligen riksregeringen starkt misstänkte honom för en sådan sammanblandning. Det var ju äfven genom samma blick för lifvets realiteter och genom sina kraf å viljelifvet, som han räddade sig från intellektualisering och kunskapsöfverskattning i afscende å menighetens undervisning. Vidare måste det gent emot nutidsmänniskans spontana oförståelse inför dåtida kyrkomäns värdering af prästämbetet fasthållas och understrykas, att kyrkan eljest måste stå mer eller mindre vanmäktig och det ej blott af skälen i Petrus Jonæ här nyss citerade yttrande utan äfven till följd däraf, att menigheten ej ens var läskunnig och att flertalet af senare tidens månggrenade sträfvanden och lekman-institutioner för viljelifvets renande och kristendoms-kunskapens ökande icke då förefunnos. Sådana skäl ur det praktiska lifvet, hvilka ej sällan framträda vid sidan af de religiösa, äro några bland de många bevisen för ifrågavarande stormäns blick för hvardagsbehofvet. Och äfven för den icke-religiösa

¹ Jfr här i nästa afd. (Domkapitlen) om Ol. Petris, Nova ordinantias och Rudbeckii uttalanden härutinnan.

² Cursus visit., s. 200, 195, 196. Sid. 194 yttrar förf., att Gud i bibeln visade, huru högt han värdesatte prästämbetet, »på det att öfverdådiga människor icke skulle försmäda, bespotta och nederkufva predikoämbetet». Jfr tillägnet af Rudbeckii Botpredikan å X. sönd. eft. Tref.

kulturen var proklamerandet af prästeståndets höghet och betydelse af utomordentlig räckvidd och det jämväl därför, att med »kyrkoregementet» åsyftades utom »alla dem som predikstolarna bekläda» äfven de »som i akademier och skolor ungdomen till lära och tukt upptagit hafva» . . . , hvilka de unga »med oförfalskade Guds ord, bokliga konster och tungomål samt kristlig aga och sköna exempel så föregå, att hela landet och riket må däraf bekomma gagn och nytta». Med sina hårdaste ord i privilegieboken uppträder Rudbeckius just emot »dem som vilja underkufva vårt stånd och emot antagonistas literatorum på hvilka aldrig kan så duriter sägas och skrivas, som det än durius borde». »Alla skola numera härefter literatos älska, att de måtte eftertänka, det literati icke böra vara så underkufvade, som en skomakare eller en annan i städerna äro.»¹ Dessa tänkvärda ord, liksom äfven nämnda och vissa andra stiftschefers sträfvanden för den högre bildningen, peka hän på en åstundan att prästerskapet borde vara — liksom domkapitlet var det — ej blott sin orts speciella befrämjare af religiositet och sedlighet utan att de jämväl skulle vara målsmän för eller bärare af den andliga kulturen öfver hufvud taget. Troligen blefvo också många präster och prästgårdar sådana medelpunkter för pastoratets hela andliga och ofta äfven materiella odling, framsteg och behof, hvilkas motsvarighet i senare tidens Lappland betecknats af allmogen genom att nämna kyrkoherden med församlingens namn.²

Det så lifs- och riksviktiga ämbetet hade ock höga anor; åskådningen därom är kanske en all-kyrklig parallell till den äldsta serien af svenska konungar. För att förekomma att människorna skulle sitta i mörkret (Es. 9:2) hade Gud, enligt Petrus Jonæ Wex., »insatt predikoämbetet sasom en linea hvar efter annan, själf i paradiset begynnandes . . . , Adam, Seth, Enos, Enoch, Noa . . . När gamla testamentet var ändadt, kom Guds son själf och räknade sin härkomst icke vara förnär att vara en predikant och präst».³ Att Guds egen son, ja Gud själf hade varit den förste predikaren⁴,

¹ Cursus visit., s. 191. RRP VI, s. 301, 302.

² Jfr Lenæi ord om kyrkoherden Simon Ben. Arbog. i liktalet, s. D v:o. Denne hade varit lektor, kapitularis, prost, svärfaderns (Rudbeckii) ställföreträdare, prost och en fruktad professorsaspirant. Jfr MÜNCKTELL, II, s. 218, om »Stormoder i Dalom». Jfr THRAP, s. 48—50.

³ Cursus visitationis, s. 193 o. f.

⁴ Han hade nämligen genom sin predikan kallat Adam och Eva ifrån döden tillbaka till lifvet; efter att hafva sändt andra profeter och predikare

framhålles äfven i Sveriges KO och KO-förslaget 1619. Han utsände profeter och apostlar, och Paulus utsände predikare i alla städer. Så vore förvisso »ett saligt kyrkoregemente» Guds och Kristi verk.¹ — Och dessa höga traditioner studerades och åtföljdes; så t. ex. trodde man sig ingående efterbilda de institutioner, som Moses, Jesus, Paulus och den första kristna kyrkan påyrkat eller genomfört.² Hos Paulus fann äfven Rudbeckius sig förelagda mönstren för biskopsämbetets och stiftsstyrelsens organisation, skyldigheter och arbetssätt.³ I Pauli predikant-organisation (apostlar, profeter och lärare) såg man förebilden för stifts-, kontrakts- och församlingsledningen.⁴ Pastoralbrefven till Ti-

kom han själf i synlig måtto och predikade samt utsände apostlarna i samma syfte, sägande: Såsom min fader hafver mig sändt, så sänder ock jag Eder. KO, s. 124 o. f., KO-förslaget, s. 501 o. f.

¹ Han hade nämligen sagt: Mig förutan kunnen I intet göra. Joh. 15: 5; Tit. 1: 5. Äfven Matt. 9: 37, 38 citeras (om arbetare i vingården). KO, s. 21 o. f., 125; KO-förslaget, s. 362 o. f., 515, 516 o. f.

² Äfven Joh. Matthiæ citerar kyrkans äldsta scriptores för det kyrkliga organisationsarbetet: Kristus hade utsett somliga till apostlar, profeter, evangelister, pastorer och doctores.

³ T. ex. när Gud lätit kalla till rådplägnung vid församlingshyddan, hade de 70 skolat väljas just bland de äldste och tillsyningsmännen; det var de ansedda bland bröderna, som apostlarna sände till Antiokia för att nedslå vissa villomeningar. 4 Mos. 11: 16; Apg. 15: 22. Jfr MATT. G. HELS. (Ilsbodini) predikan Om möte; juni 1619, s. B3 v:0, C, C2. Jfr THYSELIUS, Handl., I, s. 117. LUNDSTRÖM, Paulinus II, s. 112 o. f.

⁴ Trots det att Rudbeckius ansågs — och i viss mening var — maktfullkomlig (jfr RRP VI, s. 427), ökar han antalet domkapitelsledamöter och införer votering. Trots det att han liknades vid Odin på sin vagn, ser han (tydligtvis från uppdragsgifvarens synpunkt) inga eller endast låga skrankor mellan präster i olika ställningar. I likhet med OL. PETRI (I, s. 357) uttrycker han det på ett för hans myndighet märkligt men betecknande sätt: »Alla präster äro ock biskopar efter sitt mått och Jure Divino icke mycket åtskilja (THYSELIUS, Handl., I, s. 113). I sin bibelkonkordans anför han tre bibelställen såsom stöd för sin sats, att biskopar eller herdar »skola icke regera som herrar öfver sitt folk». Samtliga prästmän skulle handhafva ordet, sakramenten och tukten, men han framhåller (a. a., s. 107) olika, mer och mindre maktpaliggande uppdrag åt prästvigda, resp. diakoner eller kaplaner. Åskådningen utgår från en mycket hög värdesättning af den direkta viljeföstran och från en klar insikt om behovet af en sådan; — tukten var svarare, mera grannlaga t. o. m. än ordaförkunnelsen och sakramentsförvaltningen. Den var ej något högre men mera omfattande, och den ställde större kraf å den enskilde prästmannens förmåga att själfständigt bedöma och handla allt efter sig teende omständigheter. Den som jämte prästämbetet vill »ett världsligt ämbete behålla, han vill hafva en fot i predikstolen och den andra på rådhuset, det vi hos de papisters präster straffa och fördöma».

moteus gåfvo synnerligen ofta text för utredningar om och förmaningar till prästerskapet; så skedde i andra stift; öfver dem talade Rudbeckius vid sin andra synod (1620).¹ Och när han kände handen ej längre mäktat hålla kräcklan, bad han sin bäste vän välja Pauli gärning i Derbe (Apg. 14:20 o. f.) till text för likpredikan öfver Rudbeckius själf.

2. Domkapitlet och dess sträfvan i afseende å lärouppfattning och homogenitet.

Stiftsstyrelserna ålåg det bl. a. att utbilda och öfvervaka församlingslärarna samt att kontrollera renheten i menighetens religionsuppfattning. Sveriges KO 1571 hade framhållit och Rudbeckius citerar senare, att Kristus »aktade . . . själf allt på ordet».² Lärorenheten, endräkten, enheten, hade i bibeln anbefallts med sköna löften; den var inbegripen i Jesu missionsbefallning, och i den låg afsikten med hans nattvardsinstittelse. Äfven Luther hade betonat betydelsen för tid och evighet af samdräkt i lära, tro och lefverne: Hög och låg, herre och tjänare hörde genom sin tro tillsammans i samma himmel. Om rätt kristen lära eller om vikten däraf talas på första sidan i t. ex. *Reformatio Wittenbergensis*, Sveriges KO 1571, *Nova Ordinantia*, Uppsala mötes beslut, KO-förslaget 1619, 1650 års kyrkolagskommittés handlingar, Laurelii³ och Emporagrii KO-förslag samt 1686 års kyrkolag. Uppsala mötes uttalande, att intet är skadligare än att vara oense, intet nyttigare än att vara ense i religionen, var så mycket säkrare känt i församlingarna i Västerås stift, som minst 50 prästmän därifrån inköpt stadgan⁴ och som dennas förvärfvande

¹ De aftrycktes i Västerås (af domprosten) 1625 på grekiska och latin — tydligen närmast för prästseminariets och gymnasiets behof, sålunda såsom förberedelse för prästernas kommande verksamhet. Såsom teol. professor tillämpar Rudbeckius på sig själf inför sitt auditorium Pauli ord: »Följen mig såsom jag Kristus». *Oratio quod causa bellorum*, slutet. 1 Kor. 11:1. 1 Tim. 4:13—14; 2 Tim. 4:2.

² KO, s. 21. 1 Kor. 1:17. Jfr THYSELIUS, *Handl.*, I, s. 107.

³ Att intet så binder hjärtan samman som endräkt i religionen, står ordagrant lika återgifvet i början af Uppsala mötes beslut, Laurelii och Emporagrii KO-förslag; jfr Laurelii, s. 136—137. *Kyrkoordn.*, II: 1, s. 3 o. f.

⁴ VDP 1595. Bland dessa präster märktes Petrus Jonæ Arbog., den blifvande Växjö-biskopen. Jfr om läro-enheten Inledningen till dennes *Cursus vis.* Jfr VDP 1653 7/9, § 18.

till kyrkorna var allmän praxis. I denna obrutna serie af sträfvan den till solidaritet, för lärans enhet och renhet, blir konkordieboken efter hand allt oftare citerad eller anbefalld hos oss, liksom den mycket tidigt föreskrifvits (t. ex. i Sachsens KO¹, hvilken ålagt prästerna inhämta den utantill eller åtminstone att väl förstå den). I Sverige anbefalles eller citeras den exempelvis af Ilsbodinus, Lenæus, Petrus Jonæ Wex., Krokus och Jonas Columbus. Rudbeckius befordrar de båda sistnämndas ifrågavarande arbeten till trycket², och han hade deltagit i utarbetande af KO-förslaget 1619, som föreskref både denna trosenhet och sagda konkordiebok. Han inryckte denna såsom norm i prästeden för stiftet (150 år innan så skedde för hela rikets prästerskap), om det än blott skedde på så sätt, att augsburgska bekännelsen skulle vara rättesnöre »äfvén i det förstånd, såsom hon i Libro concordie [är förklarad] Anno 1580 och nu allmänneligen uti vårt fädernesland läres och förstås».³ Enighet i läran är hans första para-

¹ År 1580. SEHLING, I, s. 390.

² MATT. G. HELS. (Ilsbodinus), s. B3 v:0. KROKII Predikan om Kristi person, s. D2. I KROKII liktal öfver Petrus Jonæ 1630, s. E3, yttrades, att denne på dödsbädden före sin sista nattvardsgång »refererade sig in till Librum Concordiæ» samt till Luthers båda katekeser, »den större och den mindre, hvilken han i Växjö stift dref». 1619 hade han anbefallt konkordieboken åt sitt stifts präster; WALLQUIST, II, s. 587. Columbi disputation hölls 1630 å Västerås' gymnasium öfver samma ämne som Krokii predikan; Afh., s. 217. ÅB Lenæus, Rudbeckii intime vän, »rådde» ärkestiftets prästerskap 1648 samt »förmanade» dem 1653 och 1666 att skaffa sig konkordieboken. (Synodalakter.)

³ Mem. quot., s. 49. Däremot nämna Rudbeckii diakon-ed samt Bellini, Laurelii, Nic. Rudbeckii, Carl Carlssons och Svedbergs präst-eder ingenting om konkordieboken. Den kan nämnas, den kan förtigas; det är lika. Ty den var själfklar för svenska prästerskapet. Så var förvisso fallet äfvén vid Uppsala möte samt utan Chytræi påverkan och utan hänsyn till någon dennes tvekan eller till någon hertig Karls ståndpunkt. Hade tvekan förefunnits hos någon, hade nog formeln inryckts. Jfr uttrycket ifrån Strängnäs' stift — detta stift, som betydde så mycket vid Uppsala möte — att ett rätt förstånd växer mäkteligen uti förföljelsens och motståndets hetta; Sv. Synodalakter, II, s. 50. Och Rudbeckius intygar, att våra förfäder varit och ansetts ortodoxa bland alla lutheraner: THYSELIUS, Handl., I, s. 136. Memorialia i VGB. Jfr LUNDSTRÖM, Skisser, s. 116, 158—173; Paulinus, I, s. 20; Tidskr. f. kristl. tro 1893, s. 92 o. f.; Nord. Fam.-bok, b. 13, sp. 42. EKLUND, s. 198 (195—202). Lilla katekesuttydningen omnämnes ej i KO 1571, och dock var den ett rättesnöre redan då.

graf i förteckningen öfver en biskops åligganden, och han — såsom andra biskopar i Sverige och utlandet — anställde prästerliga censorer öfver stiftets boktryck.¹ Äfven i afseende å ceremonierna håller han fast hand öfver prästerna; så t. ex. stipuleras (år 1637) böter för olikheter i afseende å korstecknet. Vida ovanligare i vårt land dåtilldags torde däremot vara hänsynen till menigheten: han fann det bättre låta olikhet i ceremonier förefinnas »än stora turbas åstadkomma»² — sålunda ännu ett tecken på huru han håller hufvudsyftet klart i sikte: hänsyn tages till menighetens föreställningar i den mån det var förenligt dels med ett kraftigt befrämjande af kristligt lefverne, dels med spridande af centralt-kristlig lära.

Medan de teologiska läro- och tvistepunkterna skärskådas under långa läroår och många disputationer vid läroverket, så diskuterades de dock aldrig å domkapitlets sammanträden. Mera sällan än man väntat sker det i de predikningar eller inom de öfriga grenar af menighetens fostran och undervisning, hvarifrån

¹ Kyrkostadgar i Västerås, XI § 1. Man torde ej ett ögonblick tviflat på att om alla blott blefve rätt upplysta i Guds ord, skulle de alla blifva lutheraner och så religionsstriderna vara ur världen, dessa, som förde med sig äfven många andra slags tvister och olyckor. — Luther hade aflidit på endräktsdagen (Concordia, 18/2), och dagen efter var beständighetens dag (Constantia): »till att kungöra därmed, att uti D. Mart. Lutheri lifstid är upprättad frid, ro och beständighet vid det heliga evangelium». MYLIUS, editionen af Petr. Joh. Gothus, s. H5 v:o, Arosiandrini aftryck, s. C4. Jfr Afh., s. 211, samt min undersökning om Rudbeckii katekesutveckling, s. 44 o. f. — I Bcot Predikan [öfver Dan. 9], s. C2, yttrar Rudbeckius, att vi ånyo »några resor . . . varit på vägen till det påfviska mörkret».

² RRP VI, s. 333. Rudbeckii motivering för detta inför regeringen fällda yttrande kan framgå af hans 16 år tidigare hållna Valectpredikan inför konungen (separattryck, s. C3 o. f.): »Där som ceremonierna ofta förändras, förargas många enfaldiga och gemena, som icke så väl veta åtskilja emellan ceremonier och den rätta gudstjänsten»; de kunna komma att tro att ingen religion är sann; de »blifva epikuréer och ogudaktiga». — Ett yttrande af Axel Oxenstierna om biskoparnas oenighet inbördes är tydligtvis färgadt och kan i hvarje fall ej gälla läropunkterna men möjligen i någon mån adiafora inom det kyrkliga ceremonielet. Vid detta var det emellertid ej sällan just menigheten, som hindrade reformer. OL. PETRI, II, s. 416 bibehåller kalkens upplyftande; i vårt ärkestift gjorde allmogen uppror mot förändring däri: Å Munsö hade »några . . . tagit sig före att bullra» mot kyrkoherden samt låst igen kyrkan för honom (fyra söndagar), »förty bönderna ville icke låta mäsas för sig med mindre de det upphöjda sakramentet få se». UDP 1595 19/5; jfr 1602 7/7. Sv. synodalakter, II, s. 24, 45, 55, 56.

källorna gifva oss autentiska vittnesbörd. I biskopens egen katekesutveckling, som var afsedd att åtminstone till sitt innehåll vara känd af alla, saknas därför också så godt som hvarje minsta antydning om att andra meningar funnos; än mindre ingår den i detaljeradt bemötande af sådana. Häri skiljer den sig från mer än halfva antalet katekesutläggningar under skedet 1550—1700.¹

Rudbeckius och öfriga kapitulares predika ofta vid visitationer och synoder samt vid högmässorna i domkyrkan, och förkunnelsen är därvid (i likhet med t. ex. Ol. Petris) anmärkningsvärdt fri från lärotvister. Men stundom förekommer ju, att de — delvis i ordagrann likhet med KO och med sina samtida — tala hårda ord om de påfviska spyflugorna och om de reformertas »inskränkt-het».² Märkligare skulle varit om de helt kunnat afhålla sig därför — tiden var ju upprörd och faror lurade nära både till tid och rum. I utlandet hade den i KO-förslaget 1619 anbefallda teologen Osiander funnit 300 kätterska punkter hos Joh. Arndt, och den äfven bland Västerås' tryckalster representerade Hesshusius hade uppsparat 600 irrläror hos de påfliga.³

Hos oss hade ett hertig Karls Plakat klagat, att »en hop förädare och hemliga papister här och där sig allestädes uti landet instinga, hvilka gärna ville uppväcka allehanda olycka uti vårt fädernesland». De läte sig »icke nöja med det blodbad, som de på några år här uti riket hafva hulptit till att ställa i verket». Nu ville de åstadkomma »nytt uppror och blodsutgjutelse». Man borde ej fortsätta med att hålla lördagen eller fredagen helig, manar han, tidsbelysande nog.⁴

I Västerås' stift synas hafva funnits flera personer af »villofarande» läroriktning än i flertalet landskap; Laurelius har kanske närmast tänkt på detta sitt eget stift, då han i KO-förslaget (s. 137) yttrar, att »åtskilliga religionsförvanter» äro inkomna i riket »genom de förelupna krigstiderna, så ock åtskilliga bruk och manufakturer till att fortsätta».⁵

¹ Jfr min undersökning om »Joh. Rudbeckii katekesutveckling».

² Jfr tryckt anagram å jesuiternas namn: K 2a, s. 50 (domprosten Holstenii papper; initialerna i pseudonymen äro dennes).

³ Han hade emellertid för sitt olidliga nit blifvit efter hvartannat afsatt från sju befattningar.

⁴ RA Eccl. Handl. 1600—1649: Plakat 1602 7/10. På några år = för några år sedan. Jfr Sv. synodalakter, II, s. 30 (år 1585; § 6).

⁵ Trots förbud (bl. a. 1560, 1563, 1604) och trots sina egna stiftsstadgar

Medan hatet mellan kristna kännetecknade utlandet, förfor man, märkligt nog, hos oss strängare mot judiska och hedniska tendenser än mot kristna hærctici.¹ Redan Georg Norman hade i Art. ordinantiæ förbjudit allt vidskepligt sabbatsfirande: »den lördagshelgd, som några så hårdt hålla sig till, vill Kungl. Maj:t ändtligen hafva platt aflagd». Och Nova ordinantia, som i flera hänseenden följer nämnda stadga, ansåg sig hafva anledning att bland de »grofva lasterna» uppräknade den att »af genstörtighet och ondska icke hålla på långfredag, påskdag, pingstdag och juldag heligt»²; också anbefallas de högsta straffen därför. Från Bellini och Rudbeckii samt andra stift känner man flera fall af Kristusförnekelse, lördagsfirande³, förakt för nya testamentet, för sakramenten, kyrkan och prästerskapet etc. De åtalade personerna tillhöra ofta de socialt lägst stående. En och annan anser sig själf vara ängel eller profet eller den hörnsten, som bortkastades; några hafva uppenbarelser af olika slag, och Herrens Ande talar genom dem, manande till bättring från de gräsliga synderna. Vissa menade sig hafva till läromästare judarna i Riga och Krakau. Den af öfver- och underordnade förföljde Bellinus hade emellertid äfven i detta afseende visat sitt nit. Så exempelvis affordrade han en person förpliktelsebref, att han ville afstå från sitt judiska sabbatshelgande, därigenom alla kristna förargades; och han beifrar dennes återfall i söndagsarbete.⁴ Den anklagades son blir emel-

låter Rudbeckius döpa tattaresh barn. Så hade äfven Bellinus gjort (VDP 1597 års synod). Dock fordra båda, att föräldrarna skulle lämna barnet till luthersk uppfostran. Rudbeckius tillåter det ske jämväl om de voro bofasta; tydligen innebar detta dock intet frångående af den religiösa principen. VDP 19/5 1627; Björskogs dopböcker 1636—1646, ULA. EI1, s. 8 v:10. UDA; FIIIa, VDA (Norrbärke 1628 16/2). Jfr 2 Joh: 10, 11. Äfven i ärkestiftet vid 1646 års synod beslöts att döpa tattarebarn, som upptogos i kristlig familj, medan det sju år tidigare prästmötet blott hänvisat till regeringens förbud att »lida» tattare.

¹ SDP 1630 7/4. Jfr VDP 1653 30/11. Jfr om de påfliga i Stockholm OGIER, s. 95.

² LUÅ 1895. 1572 års konciliebeslut; Sv. Riksdagsakter. Nova ord., s. 253. UDP 1602 7/7. HEFFERMEHL, s. 71.

³ Enligt visitationsprotokollet i Rångedala, Skara stift, ännu den 18/6 1691 ville »de enfaldigaste» icke arbeta på lördagen; på torsdagen nekade de förrätta åtminstone grofsysslor. Jfr LINDERHOLM Reformation, s. 310.

⁴ VDP 1597 6/4, 31/8, 7/11, 19/12, 20/12, 1599 12/12. Jfr (afd. Omedelbar viljefostran) om församlingsgemenskap i ansvar. När borgaren bröt sitt löfte, kallades han inför konsistorium och magistraten in pleno.

lertid en af de tre, som rannsakades af Bellini efterträdare jan. 1619 i Linköping. Dels i samband med installationen, dels å sin nämnda tidiga inspektionsfärd till Västerås hade nämligen Rudbeckius att rannsaka om sådana »judaister» från Västerås stift. Några välmenande »fantaster», som hade syner och drömmar, söker han senare med bibelns ord öfvertyga om att de gingo djäfvulens ärenden. Naturligtvis misslyckades han vanligen häri, och det äfven när de underskrifvit utfästelsebref af ungefär samma innehåll som Bellini, eller när de lång tid suttit i rannsakningshåkte; i enstaka fall följde flerårig betänketid eller ock förvisning. Troligen mot hans innersta, om än möjligen ej nog kraftigt betonade, önskan blef åtminstone en afrättad.¹

Trots all predikan och all stränghet skulle emellertid hvarken Rudbeckius eller hans närmaste efterträdare mäktat utrota urgammal vantro. Trolldom af flera slag bestraffades ofta, men ännu 30 år efter Rudbeckii tid skulle häxbålen tändas oftare än någonsin. För att råda bot på okunnigheten och oandligheten inrättar man då i Dalarna flera religiösa folkundervisningsanstalter än kanske å andra orter — ett arbete, som dock länge syntes vara utan frukt.²

Mot kristna kättare går man vanligen ej så hårdt tillväga.³ De som ej låta sig öfvertyga hållas »såsom hedningen och publikanen» (Matt. 18:17).⁴ De tvingas ej (såsom man tvingar lutheranerna) till kyrkan, men de få komma såsom åhörare, och de

¹ K 23. NORLIN i (Sv.) Teol. Tidskr. 1869, s. 306—311. HERWEGHR, s. 295—296. VDP 1619 22/12, 1621 18/2. Om lördagsfirande år 1625: N 1910, n:o 7.

² Jfr WESTLING, Folkunderv., s. 64; TORPSON, s. 57.

³ Synkretisternas »ljumma» ledare borde naturligtvis »utspys». Uppb. 3: 16. Såsom Rudbeckii broder bekämpat Forbes och såsom Rudbeckius själf som professor stridt mot Messenius, så motstår han (såsom biskop) Duræus. Rudbeckius instämde tydligtvis helt och fullt i sin forna Uppsala-fakultets yttrande (om dennes verksamhet), att det icke är en sann frid, som icke gör tron viss och samvetena lugna. HACKLIN, I, s. 67. Jer. 32: 38, 39. Rudbeckii egna kraf å viljelivets religiositet voro minst lika bevekande och stränga som Duræi; afsteg från luthersk fromhet och uppfattning behöfdes ej utan var till skada. Jfr Emporagrii ord vid Ol. Laurelii bår (s. A4) om det parti, som under sken af religionsfred vill göra människorna ljumma och komma dem att halta på bägge sidor. En Rudbeckii son och efterträdare (Nicolaus R.) likställde kätterska, falska och trolösa människor med vildsvin och odjur på åkern (Likpred. öfver Joh. Matthiæ, s. 20).

⁴ Jfr VDP 1627 2/6 om tysk-reformert gudstjänst vid Säter.

torde där icke, såsom förbrytarna, hafva måst aflägsna sig under bönerna och nattvarden. Enär de stå utanför församlingen, får prästen ej »handla med» dem, förrän de göra sin »uppenbara be-kännelse och lämpa sig efter vår religion».

Mot »ansenligt» vederlag utverka de emellertid stundom dispens från vissa kyrkliga kraf i yttre hänseende¹ — på samma sätt alltså men i långt mindre omfattning än vid kyrkoboten för lutheraner. Endast efter flitiga böner kunna kyrkogård och ringning tillåtas för och vid en viss kalvinists begrafning — mot 100 daler till kyrkan. Trots den rundliga summan iakttagar prästmannen (domprosten Holstenius) härvid tillfället att låta de tillstädesvarande »se Calviners villfarelse»²; detta sker i öfverensstämmelse med hans domkapitels beslut och med ett tidigare synodaldekret (1620) i Strängnäs, enligt hvilket sistnämnda predikningarna skulle affattas efter kättarens förtjänst och till församlingens åtvarning. I sitt nit om läran bemödar man sig sålunda mera om att behålla och förkofra de redan varande lutheranerna i den rätta tron, än att för lutherdomen vinna kättare (ehuru naturligtvis glädjen var stor öfver de många utlänningar, som läto inskrifva sig såsom lutheraner, och ehuru denna öfvergång i många fall tydligen var motiverad af annat än religiösa skäl). I synnerhet lämnar man sådana heterodoxa i fred, hvilka förhålla sig stilla och icke agitera för sin åskådning — allt åtgärder, som Rudbeckius o. a. biskopar förorda 1623, som t. ex. Zebrocynthius snart anbefalldes (i Strängnäs) och som senare blef stadgadt genom lag, bl. a. genom kyrkolagen 1686 (I:5).³

Trots strängheten i predikningar, statuter och vid vissa enskilda rättegångar äro emellertid Rudbeckius och hans kapitu-lares anmärkningsvärdt milda, då det gällde att uppspåra och döma dem som hyste villomeningar. Det faller i ögonen, hur allt mer sällan några kättarmål förekomma i Rudbeckii förut så irr-läriga stift. Redan KO 1571 hade varit i för sin tid ovanlig grad mild, åtvarnande mot hårdhet och öfverdrifter — liksom den i

¹ Däremot hade dock Kungliga påbud utfärdats 1617 och 1629 10/12.

² VDP 1642 11/5 AI8, I, V. Enligt a. a. AI9 15/5 s. å. nekas djäknarna få medfölja och sjunga — trots tidens »fina» begrafningssed och trots ekonomiskt vederlag.

³ THYSELIUS, Bidrag, s. 86 o. f. ZEBROCYNTHIUS, Meditatio Visitatoria 1641. HERWEGHR's yttrande, s. 351, att alla utländska arbetare vid Skultuna mässingsbruk öfvergingo till lutherdomen, är ej riktigt; jfr t. ex. VDP 1623 4/8.

flera pedagogiska afseenden är mera framsynt och psykologiskt riktig, än hvad man vanligen synes mena. Den hade varnat för spekulationer, dispyter och utfall i Guds hus. Måhända hafva vi att härtill och till andra drag af kyrklig mildhet — jfr senare — se en bidragande orsak däri, att de bibliska sentenserna om herrar och tjänare börjat allt oftare citeras. I sin Förmaning till klerikeriet hade Olavus Petri citerat Petri ord, att »de åldersmän eller präster» borde icke vara såsom herrar öfver arfvet utan hellre hjorden till efterdöme. Och Nova ordinantia hade hänvisat till Pauli ord, att vi icke äro herrar som råda öfver nästans tro, utan äro tjänare och skaffare till Guds hemlighet; vi skulle därför hvarken förtvifla öfver eller ännu mindre fördöma någon. Blifvande domprosten Ilsbodinus hänvisar vid 1619 års synod i Strängnäs till skillnaden mellan »föda» och »regera»: »Föda kommer icke allenast Petrus till utan apostlarna och andra kristtrogna lärare . . . Men regera kommer världsliga konungar och herrar till».¹ Och året förut hade Rudbeckius i sin bibelkonkordans anført dels Jesu egen befallning, att prästerna icke borde härska utan tjäna, dels det äfven af Ol. Petri citerade uttalandet af Petrus.

Då Paulus hade manat Herrens tjänare att icke vara trätosamma utan ljufliga vid hvar man, hade han jämväl uppfordrat dem att »tillrättavisa motståndarna med saktmod, hoppandes att Gud skall gifva dessa bättring till att förstå sanningen». Måhända är det i medveten åttlydnad af ifrågavarande pastoralbref som den ortodoxe, i sina kraf och hot så stränge, i sina predikningar och visitationer så nitiske biskopen Petrus Jonæ i Växjö yttrar på tal om de ungas hemuppfostran: »Varda de icke förbättrade i ett år, så kommer väl det andra [året], ty Guds ord slår aldrig fel».² På samma sätt väntar också Rudbeckius hellre på att ordet själf skall bära frukt genom sin och Andens kraft. Måhända har ingen svensk före honom uttalat denna princip mera ingående än han. Att han äfven i detta hänseende är den ledande själen i domkapitlets åtgöranden och att han efterhand låter en mildare uppfattning om förföljelse och straff genomsyra kapitulares, ja äfven menigheten — trots sitt brinnande nit om lärans renhet och om kristendoms-kunskapens spridning — vill synas bl. a. däraf, att han fem år

¹ OL. PETRI, I, s. 355—357. Nova ord., s. 203. Predikan Om Möte, s. B o. f. LUNDSTRÖM Paulinus II s. 113. 1 Kor. 4: 1.

² 2 Tim. 2: 24—26. Cursus vis., s. 135. Es. 55: 11; äfven Rudbeckius citerar detta bibelställe (jfr här afd. II: 3 B).

före sitt tillträde till episkopatet säger tron och religionen vara »sådana ting som icke med makt eller våld någon kunna eller böra påtvingas utan med kraftiga skäl och bevis enom öfvertalas och inbildas; hvarföre ock den kristliga läran . . . icke med svärd eller makt utan med de h[eliga] apostlars och martyrs flitiga predikande och lärande öfver hela världen förvidgad och utspridd är.

. . . Anamme och upptage det [= ordet] sedan de, som Gud den allrahögste därtill nåden gifver».¹ Och följande år — sålunda alltför före Västeråstiden — yttrar han följande²: Somliga människor »äro så förhärdade i deras ondska af en långlig vana, att om man än ville predika till morgonen för dem, om Paulus med all sin vältalighet, ja Kristus själf med sin lärda tunga komme igen till att förmana dem, så skulle det likväl vara lika som man plöjde på hälleberget eller tvättade tegelstenen.³ Man må hålla dem före de skräckeliga Guds vredes exempel öfver de obotfärdiga; man må utmåla dem satan så svart och helvetet så hett som man kan, så är det lika mycket. De måge vandra sin väg». Samma predikan håller han äfven i Västerås såsom stiftschef (1629), och när han (1635) låter trycka den, dediceras den särskildt till stiftsamenigheten och det med den maningen, som vi äfven i annat sammanhang haft anledning understryka, nämligen att hvar och en för sig måtte ställa det så, att han måtte räddas som en brand ur elden, som ett ben ur ulfvamunnen. Och året före biskopsvalet betonar han inför konungen, att ej ens Kristus själf, som dock kunnat tillfyllest svara och vederlägga alla motståndare, kunnat beveka sin tid till enighet. Då borde ej heller vi »förargas»; hur rätt och sant vi hafva, kunna vi ej förhindra djäfvulen och hans parti att disputera, utan vi borde »likasom vi hvarken sågo eller hörde sådant, blifva stadtigt vid kända sanningen».⁴ Det bästa rådet vore att hålla sig

¹ Vår kristliga tro, företalets första sida. Författarna använda tillfället att inför konungen med många bibelställen bevisa Guds mening, att furstar skola hjälpa kyrkan att nå alla med ordet.

² Botpredikan öfver Dan. 9, s. D2. A. a., s. C2 fördömer han dem, hvilkas öron klia efter det nytt är. Men han framhåller ock, att fordomdags många svenskar blifvit frälsta, äfven om de varit smittade af påfviska villfarelser (blott de varit döpta och hållit sig till Kristi förtjänst). Sådan åskådning hade ock OL. PETRI uttalat: I, s. 478 o. f. Jfr här s. 145.

³ I tillägnan (år 1623) af en predikan, som han hållit 1614, 1615 och 1623 (å X sönd. eft. Tref.) beklagar han, att prästerna icke mer kunna uträtta än Noak, Lot och Kristus uträttat bland sin tids hårdnackade syndare.

⁴ Predikan å 18:de sönd. eft. Tref. 1617, s. B, B2.

enfaldigt vid Guds ord» och icke vänta annan lösning å de dogmatiska tvistefrågorna. Äfvenså tala de bibelställen han på sin andra höstsynod sträfvar att inpräglade hos sitt prästerskap, hufvudsakligen om nit i att tillrättavisa och förmana genom undervisning; de äro mestadels bibelord citerade äfven i centrala delar af KO 1571 och KO-förslaget 1619. Med särskild betoning citerar han i nämnda synodal-oration, och han hade nyss förut låtit med stor stil trycka i sin bibeledition, att det var ordet som skulle verka till undervisning, bestraffning, upprättelse, tuktan i rättfärdighet, på det att Guds människa må vara fullbordad, till allt godt verk skicklig. Man söker sålunda efterhand i viss mån ersätta direkt viljefostran med indirekt, ersätta straff med upplysande och förebyggande verksamhet. Man tror ej på fortvaron och grundligheten af en medelst väckelse i massa åstadkommen omvändelse¹ utan sträfvar att föra hvarje individ till Kristus medelst en undervisande fostran och en fostrande undervisning.

Rudbeckii kyrkas öfriga sträfvan för enhet, homogenitet och fördjupning i lärouppläggning framträder kanske tydligast dels i arbetet för den lärda undervisningen i skola och akademi² och för menige prästerskapets fortbildning³, dels i visitationerna⁴, dels i åtgärden att i domkapitlet tillfälligtvis adjungera utom stiftsstyrelsen stående prästmän.

Verksamast för riktig och allmän bibelkunskap äro kapitularer i sina insatser såsom lärare vid *gymnasiet*; det upptog flertalets allrämsta tid samt hade folkundervisningen och folkuppfostran till sitt visserligen blott medelbara men dock tydligt insedda syfte. Den medeltida *scholasticus*' ämbete blir uppdeladt på många och blir det ojämförligt rikhaltigast representerade inom det månghöfdade konsistoriet. Lärdom, lektorat och teologisk examen blifva för flertalet villkor för assessorat i stiftsstyrelsen.⁵ Äfven i afseende å läroverket framträder enhetlighetsdraget; gymnasiet är så långt ifrån att vara »det första teologiska lärdomsinstitutet

¹ Måhända gifver Paulini tillvägagångssätt vid inspektionerna antydning om en något annorlunda uppfattning härutinnan; jfr här om synoderna.

² Inklusive verksamheten för alumnernas ekonomiska stödjande.

³ Inklusive diakonernas förnyade kompetensexamen.

⁴ Härom jämför nedan afd. Visitationer, Prästens plikter, Klockare, Predikan, Undervisningen. Om den lärda skolan jfr Afh.

⁵ Jfr HOLMQUIST, Domkapitlet samt hans artikel i Nord. Fam.-bok, b. 14, sp. 813.

för ett stift, som inrättas i ett protestantiskt land¹, att det i stället blott är en af de hundratals teologiska undervisningsanstalter, hvilka kyrkoledningen måste åvägabringa för att kunna förse sina länder eller stift med präster. Skillnaden var blott att Rudbeckii skola var ett särskildt för svenska förhållanden ovanligt mångårigt och välordnad läroverk, hvilket jämväl upptog långtgående undervisning i statsliga och naturvetenskapliga profan-ämnen. Där erhöles ock fattiga studerande ovanligt kraftiga understöd af ekonomisk art; i betydande mån utvidgades därigenom den för kyrkans folkliga arbete så betydelsefulla rekryteringen af kyrkans män ur menighetens egna led.

Efter utbildningen kräfdes emellertid äfven *fortbildning*. Redan Melanchthon hade uttalat skarpa förebråelser i anledning af lutherska prästers okunnighet i samt obenägenhet för god och grundlig lärdom, och sådana klagomål fortsättas åtminstone under hela 1500-talet i flertalet land. Då — och för öfrigt stundom ännu ett å två sekel senare — hördes stundom det klagomålet, att de missiverade gjorde sig säkra på befordran och sade hvarje studium farväl.² Kännedomen härom kan hafva medverkat till att Sveriges KO 1571 (s. 24) — i påtaglig om än ej i ordagrann öfverensstämmelse med flertalet utländska KO — ålägger alla präster och präst-ämnen att läsa och studera bibeln, på det att de därpå måtte rätteligen lära förstå grunden af alla stycken och artiklar, som evangelii predikan och kristlig lära tillhöra. I ärkestiftets junisynod 1611, då troligen äfven Rudbeckius var närvarande, uppmanade ÄB Kenicius i synnerhet kaplanerna att vara »bokmän»; de skulle blifva examinerade å följande prästmöten.

Med hänvisning till erfarenheter vunna vid Örebro prästmöte 1606 klagar växjöbiskopen 1619, att prästerna visste sämre besked än bönderna om kristendomens hufvudstycken; det är samma år och af samma beklagliga orsaker han och öfriga kyrkolagskommitterade intaga KO:s uttalanden oförändrade i KO-förslaget. I olika former upprepas dess hemställan åter och åter i alla stift och intages sedan i 1686 års kyrkolag (11:1). Men äfven efter dennas utfärdande visar sig maningen stundom lönlös.

Flera former af prästmöten hade af ålder förekommit i skilda

¹ Enligt WORDSWORTH, s. 282, skulle läroverket »mähända» vara ett sådant. Jfr Afh. passim.

² WALLQUIST, II, s. 584. Jfr KÅ 1914, s. 168.

länder. Så t. ex. hade somligstädes i Tyskland, Danmark och Sverige blott prostarna och t. ex. två kyrkoherdar från hvarje kontrakt eller från hvarje 20-tal pastorat pläгат komma till synod i stifts-staden inför biskopen; och efteråt hade dessa representanter i sin hembygd sammankallat medkyrkoherdarna och kaplanerna samt med dem genomgått de teser och lärdomar, som gifvits vid hvad vi kunde kalla instruktionsmötet.¹ Måhända hade ifrågavarande pensas inlärande jämväl kontrollerats. Här och hvar förekommo mera rationella prästmöten. Än var biskopen eller andra kapitu-lares närvarande vid synoder äfven utom stifts-staden², än samman-trädde både ordinarie och obefordrade samtidigt två gånger årligen eller också en gång men då å olika tider.³ Kontraktssynoderna, som ej sällan utgjorde ersättning för eller ett komplement till visitationer men som föga eller icke omnämnas i litteraturen, kunna hafva förekommit i det så vidsträckta ärkestiftet under ÄB Björn-rams tid⁴, och de hade ännu t. ex. i Paulinus en taleman — allt tyd-ligtvis med särskildt afseende å de längre bort belägna delarna af nämnda »vidtbegripna» stift.⁵

¹ Somligstädes kallades ej prästerna samman till kontraktsmöten, utan prostar, stadskyrkoherdar etc. reste till hvarje pastorat, instruerande (och kontrollerande); alltså visitationer. Jfr afd. om dessa.

² Någon kontraktsrepresentant har då tydligtvis ej behöft inställa sig vid det eller de i stifts-staden hållna mötena. Samtliga kontraktssynoder äro likvärdiga. Vid sådana »partikularsynoder» borde biskopen vara tillstädes enligt Pommerns KO 1563.

³ Enligt Sachsens KO 1580 och Pommerns Leges 1621 26/3 skulle två synoder hållas årligen; SEHLING I, s. 362; Leges: MOSER, II, s. 764—765. Enligt beslut 1611 skulle synoder hållas två gånger årligen å det danska Gott-land; WALLQUIST, II, s. 525. En »allmän» synod förekom två gånger årligen enligt Zürichs Prädicantenordnung 1532; den sätter dock i utsikt, att blott en synod skulle hållas i lugnare tider. I 1544 års konstitutioner, som komplettera Braunschweig-Calenberg-Göttingens KO 1542, anbefallas två år-ligen, men ett år senare inskränkes antalet till en. Enligt Preussens stadga 1525 borde en eller flera förekomma årligen. RICHTER, I, s. 32, 172, 367. Uppdelning i distrikt för vidsträckthetens skull anbefalles i Pommerns KO 1563 och Pfalz' Kirchenrechtsordnung 1564; RICHTER, II, s. 240, 280.

⁴ I visitationsartiklar 1585 föreskref denne, att minst en präst från hvarje prosteri skulle »komma till domkyrkan» vid hvarje prästmöte. Antingen kan denne prästman (eller en af honom informerad) hafva efteråt hållit kontraktssynoder eller också gjort meddelandena och krafven kända å visitationsresor. KÅ 1911 Medd., s. 100. Om saknaden af synoder och visitationer i ärkestiftet före Paulini tid jfr Sv. synodalakter, I, s. 35; RRP 1636 23/6; N 1910, n:o 62; uppgifterna böra dock upptagas med försiktighet.

⁵ LUNDSTRÖM's undersökning om Paulinus nämner härom intet. Jfr

Som vanligt, skyndade Rudbeckius att fortsätta eller att införa, hvad på andra håll visat sig vara af mäktig verkan för det religiösa lifvets höjande. Han känner synodernas traditioner och betydelse. Där man anordnat dubbla sådana, yttrar Rudbeckius (med ordval som påminner om Nova ordinantias), »var mindre tvist, oenighet och förargelse i församlingarna, än sedan de begynte försummas».¹ Sedan han bevittnat, hur välbehöflig institutionen var i hans stift och hur öfverhopade Västerås' synoder voro med angelägenheter, beslutes därför redan två år efter hans tillträde till episkopatet, att en synod för hvardera prästkategorien skulle hållas årligen och det båda i stiftsstadga — sålunda en medelväg mellan å ena sidan Pommerns och Sachsens dubbla synoder för alla och å andra sidan de tidigare årliga instruktions-, kontrakts- och samsynoderna. Trots påståenden i annan riktning finnes sannolikhets för att en sådan dubbelinstitution jämförelsevis tidigt funnits — om än sparsamt — i flera svenska stift åtminstone under Rudbeckii tid, om det än är sannolikt, att den ej förekom så tidigt och så regelbundet i dessa som i hans stift.²

LUNDSTRÖM, Paulinus, III, s. 62; Unders., s. 96. Huru nödvändig denna äldre form var, framgår t. ex. af följande. Vid 1641 års höstsynod i Uppsala var ingen närvarande från Helsingland, Medelpad, Ångermanland och »Botten»; från Gästrikland voro blott de två tillstädes, hvilka skulle vara oratores. Luleåprosten Andr. Canuti begärde (6/10 s. å) en superintendent; själf hade han varit fem veckor på väg, och inga teser hade nått honom (UDP). Paulinus anbefaller kontraktssynoder dels vid ett extra prostkonvent 1626 5/9 (SDP), dels vid kontraktskonvent i östra Helsingland 7/8 1641 (K 65, s. 82—83), dels i allmän stiftsstadga för ärkestiftet (E: I: 1, UDA, s. 22, v:0). Enligt den senare skulle prostens vara närvarande i prästmöten och riksdagar samt efter hemkomsten sammankalla kontraktisterna och kaplanerna samt »kunga göra dem om alla saker, som där äro vordna föreställda och afhandlade, synnerligen ifrån synodis, att de då allesamman företaga en disquisition sinsemellan om Articulo publice explicato» under prostens eller någon riksdagsrepresentants presidium. Frågan diskuteras i junisynoden 1644, hvarvid framhålles att kontraktsmötena dels borde vara ersättning för att biskopen ej längre mäktade visitera, dels borde besökas af kyrkoherdar och kaplaner samtidigt. Det senare hade äfven Botvidi bestämt 11 år tidigare (jfr not här nästa sida). Jfr 1582 års synod i Strängnäs. Jfr THRAP, s. 121, 135—136.

¹ Nova ord., s. 202. THYSELIIUS, Handl., I, s. 114.

² Två prästmöten höllas i Västerås det år Rudbeckius blef biskop, men det är ej klart, huruvida denne var närvarande vid eller avvägbragt det första af dem (17, 6). N 1909 n:o 78; jfr 1620 års synodalbeslut och stifts-

Från och med 1622 få sålunda församlingsledarna i Rudbeckii stift ej blott själfva undervisas och på skilda sätt examineras vid höstsynoderna, så att de skola blifva skickliga att vägleda sina diakoner eller sina prästvigda kaplaner, utan båda parterna få äfven den sporre och den kontroll i arbetet, att alla »hjälppräster» kallas till en speciell synod och att ämnet för förhandlingarna i dogmatik blir alldeles detsamma, som deras »matfäder» instruerats och förhörts uti vid föregående höstsynod. För dessa senare förelåg här sålunda någon likhet med krafven å husfäderna under gudstjänsten, hvilka enligt Rudbeckii vän Petrus Jonæ Wex. måste blifva så mycket mer uppmärksamma, som de hemma måste lära och förhöra de sina.

Och i synnerhet för sacellanerna anordnas »fortbildningskurser» och rigorösa »årsexamina», af hvilka senares resultat prästvigning och befordran äro i betydande mån afhängiga.¹ Att

stadgarna. — Det är ej så visst, att icke dubbla prästinöten åtminstone några år förekommit i Paulini båda stift, vare sig de nu varit ordnade såsom i Rudbeckii stift eller ock prosterivis. Å junisynoden 1630 i Strängnäs besluter man hålla en årligen för kyrkoherdar och en för obefordrade. Intet skäl talar för att detta beslut i olikhet med alla andra skulle lämnats helt åt glömskan; det samma gäller ock nedannämnda beslut i andra stift. Att en kaplansynod hållits, kan stundom vinna stöd dels däri, att upprepade gånger å kyrkoherdesynoderna man utsatt annan dag för följande synod än den, på hvilken sedan pastorerna sammanträdde, dels däri att å en eller flera hvarandra närliggande dagar sådana viktiga ärenden afgjorts i respektive domkapitel, hvilka ej plägade slutdömas annat än vid synoder eller i särskildt tillkallade kyrkoherdars närvaro (jfr t. ex. 5/8 1622, F IV SDA). Själf var Paulinus med vid kontraktssynod t. ex. i Helsingland 1641 7/8 (K 65, s. 82 o. f.). I Joh. Matthiæ Instruktion 1644 (WALLQUIST II, s. 484) och i Idea boni ord. (s. 28) anbefallas två skilda stiftssynoder årligen, en för prostar och kyrkoherdar, en för kaplaner, kyrkotjänare och teologie studerande från akademierna. Och Paulinus, som kanske affattat nämnda Instruktion, anbefaller dess studium äfven i ärkestiftet. Botvidi ställer 1632 i utsikt kaplansynod för stiftet, håller en sådan 1633 och anbefaller kontraktssynoder samma år — de senare dock blott såsom ersättning för eventuellt inställande af stiftssynod. Detta om Botvidi är dels aftryckt, dels uppvisadt i LUNDSTRÖM Unders., s. 79, 89, 90, 96.

¹ Jfr Sachsens KO 1580: SEHLING, I, s. 393. Senast 1620 ålägger Paulinus sitt prästerskap vid synoden att oförtöfvadt börja läsa bibeln och utläggningar däröfver, göra anteckningar öfver skilda kapitel samt låta kapitulares se dessa vid följande synod. Vid 1624 års sept.-synod uppgifves, att kyrkoherdar och komministrar läste under detta löpande år 1:sta Mosebok med förklaringar och skulle dagligen fortsätta med sina studier. Joh. Matthiæ bibehöll examen (t. ex. 1646) i samma stift. I Paulini ärkestift ägnades år

examen med kaplanerna sålunda uttages ur sam-synoderna, vid hvilka den i vissa stift somliga år icke alls medhanns för andra angelägenheters skull, och att den utgör förnämsta motiveringen för speciella sammankomster, det framstår såsom ett utomordentligt vittnesbörd om Rudbeckii höga kraf på prästerlig kultur. Institutionen kulminerar däri, att ett år, 1627, deras pröfning pågår ända till 26 dagar. Och dess bibehållande under hela Rudbeckii biskopstid är så mycket märkligare, som prästbildningsanstalten (stiftsläroverket) både näst före och, i all synnerhet, under hans tid var det främsta eller i hvarje fall ett af de allra främsta läroverken i landet. Redan vid 1622 års kaplansynod, som inledde serien, inskärpes innebörden och vikten af den vidtagna förändringen genom det beslutet, att plikt skulle utkrävas af dem som icke kunde åtminstone ett visst minimum af det förelagda pensum.¹ Måhända tillkom denna bestämmelse »på förekommen anledning», och det är mera ett hopp än en förvissning, att källornas bristande uppgifter om vites utkräfvande bör tolkas så, att böterna aldrig behöfde utdömas.

Dess oftare omtalas böters utbetalande för frånvaro i synnerhet vid kyrkoherdesynoderna. Trots den gamla och öfverallt införda seden att ålägga och verkligen kräva vite för förfallolös frånvaro² var det nämligen mycket svårt att framtvinga allas

1644 2 1/2 och år 1646 fyra timmar åt examen med de obefordrade. Petrus Jonæ Wex. hade 1619 påbjudit, att kaplanerna skulle kunna förelagda loci utantill samt förstå dem. WALLQUIST, II, s. 584. Jfr ock Strängnäs' synodalprotokoll 1627 15/6 § V. År 1649 30/5 förmanade Laurelius sacellanerna att flitigt lära den heliga skrift, att de hvart år för sig själfva ända en bok af Dogmaticis eiler Historicis. De skulle äfven lära Haffenrefferi Loci. — Om att läsa Loci utantill vid visitation: Sachsens KO 1580; SEHLING, I, s. 391, MOSER, I, s. 1255. — Jfr Uppsalasynodens uttalande 1646 § 12 om dem, som »krypa gemenligen bakom hvarandra».

¹ Eho som icke kan sina objectiones memoriter in futura synodo och ad minimum hafver två objectiones, skall böta en mark. VDP 1621 7/9 V, 1622 19/6 V, 18/9 III.

² I Västerås var så fallet senast från år 1573 (Ofcegh). Jfr Sv. synodalakter, II, s. 56 (år 1600) samt UDP 1601. RICHTER, I, s. 172 (år 1532). Vid den första af 1619 års synoder i Västerås stipuleras ock böter för frånvaro (N 1909, n:o 78). SDP 1633 16/9: En prästman i Paulini stift hade rest hem under midten af synoden, enär hans hustru, som nyss födt barn, var mycket klen. Han fick böta, enär »publica angelägenheter äro af större vikt än de privata». Andan är tydligtvis densamma som i Gustaf Adolfs bref till Oxenstierna 1618, »att I som en man ären, varden tillbakasettandes det enskilda om det gemena [= för det allmännas bästa]». Stockh. Magazin, III, s. 180.

närvaro¹, om än aldrig en så stor procent saknades som t. ex. i ärkestiftet. Vissa delar af stiftet lågo ju synnerligen aflägsset från stifts-staden, men i viss olikhet med ärkebiskoparna synes ej Rudbeckius hafva varit betänkt på att anordna partikulärsynoder och prost-konvent. Också hade man redan vid den synod, som hölls emellan Rudbeckii installation och hans flyttning till Västerås, klagat öfver prästerskapets »ofvan Långheden» svårigheter att komma till Västerås.² Urkunderna från Rudbeckii tid tala ej om någon afprutning å deras skyldighet att infinna sig, men protokollet från Laurelii höstsynod 1648 yttrar, att »pastores som bo mäktat vidt ifrån Västerås berättade sig vara tillstädt af defuncto Episcopo Rudbeckio att de allenast hvartannat år skulle komma till prästmöte». På deras hemställan tillät Laurelius att så fortfarande kunde ske, men blott om man »ingalunda» kunde komma tillstädes årligen. Äfven hans svåger Lenæus anbefaller speciella kaplansynoder i början af sin ÄB:s-tid — sålunda snart efter sin vän Rudbeckii frånfälle. Han motiverar det därmed att »så många . . . komma intet tillstädes».³ Åtminstone 1653 höll han en kaplansynod, men »ganska få [38] voro tillstädes», trots det han alagt alla komma tillstädes, »oaktandes af hvad landskap de äro». Samma år måste man i Strängnäs öfverse med att prästerna från Närke uteblifvit (till följd af vädrets och väglagets besvärlighet).

Liksom man i flera reformerade land ansett sig kunna under rofyllda tider återgå från två till en synod årligen, upptager ej heller Sveriges kyrkolag af år 1686 dubbla synoder, utan behåller den väl ännu mestadels gällande bestämmelsen om *ett* prästmöte — sålunda, som så ofta, ett steg tillbaka från hvad en och annan af kyrkans kraftigaste ledare tidigare ansett behöfligt och verkligen mäktat genomföra.⁴

¹ Här fränses rätten för två prästmän i hvarje kontrakt att stanna hemma.

² Det gällde närmast svårigheten att komma i juni månad hvarje år. N 1909 n:o 78 § 13.

³ Lenæus anbefaller skilda stiftssynoder årligen för ordinarie och kaplaner 1648 »efter den ordning, som i några stift allaredan begynt är och icke synes onyttig, särdeles emedan så många draga sig undan och komma intet tillstädes». (E:I:1 UDA, s. 25). Åtminstone år 1653 höllas sådana.

⁴ Laurelii och Emporagrii KO-förslag (s. 395, 295) liksom sedan kyrkolagen (25: 8: 2) återgingo ock till en allmännare hållen förmaning af biskopen, att prästerna skulle »flitigt studera», en inskränkning, som torde motiverats

Såsom ytterligare led i förenämnda enhets-, ordnings- och upplysningssträfvanden hafva vi tydligtvis att se jämväl dels att *konsistoriesammanträdena* höllas minst *dubbelt så ofta* som i hvilket som helst annat stift¹, dels att man upprättade ett *sär-konsistorium* i Falun — i likhet med hvad fallet var i få andra stift² — dels att präster från pastorat utom stiftsstaderna blefvo, såsom man kallat det, *adjungerade* i domkapitlet.³ Det senare skedde vid alla eller åtminstone flertalet kyrkoherdesynoder och ej sällan äfven vid sacellanmötena; någon gång äfven eljest. Och en efterforskning ger vid handen, att ej heller detta var något säreget för Rudbeckii stift. Institutionen torde ursprungligen ägt intimt samband med eller haft sitt ursprung i de här förut omtalade prostinstruerande synoderna samt förekom t. ex. äfven i Sachsen (1580), i Norge⁴, hos Rudbeckii närmaste företrädare samt i Paulini, Botvidis och

af de då redan gjorda framstegen samt af en därur och ur tidslynnets härflytande minskning i stränghet.

¹ Det beslutes redan på 1619 års höstsynod (7/9 § 5). Joh. Matthias Instruktion 1644 upptager konsistorie-sammanträden en dag hvarje, hvarannan eller hvar tredje vecka. Att den säregna åtgärden att föra dubbla kapitel-protokoll var ett kraf af Rudbeckius framgår bl. a. däraf, att den upphörde mycket snart efter hans död.

² Jfr AF SCHMIDT, s. 224, om Nyköpings å 1620—1640-talen.

³ En kraftigt medverkande faktor torde jämväl varit sträfvandet att sprida *kännedom om* landets och stiftets kyrkliga *statuter*. I viss enlighet med utländska stadganden, att ett å två kapitel ur KO skulle reciteras vid hvarje synod och att prostar borde anteckna hvad som upplästes, stipulerar t. ex. Paulinus senast vid synoden 1644, att enär många icke ägde KO, skulle ett kapitel därur reciteras vid hvarje visitation samt vid behof förklaras. Och jämväl efterfrågar han ofta, om alla varit ifriga att efterlefva KO och stiftskonstitutionerna (t. ex. 1627—1632). Detsamma efterträs tydligen i Botvidis stift; denne ålägger synodprästerna att anteckna det viktigaste af hvad som förekom (1633). Och långt tidigare hade af samma skäl bland annat år 1595 sju präster i Västerås' stift köpt KO och Uppsala mötes beslut (bundna i samma band) och 43 förskaffade sig samtidigt sistnämnda skrift (å 20 öre). Två år senare förvärfvade åtta prästmän KO (å 2 mark; VDP). Också förefanns ett ex. af KO i så godt som hvarje kyrka i hela Rudbeckii stift — detta i enlighet med biskopens påbud i de tryckta visitationsformulären. Men några afskrifter därstädes af stiftsstadgarna eller vissa synodalbeslut nämnas ej såsom förefintliga. Jfr Pommerns Leges 1621 § IV. — De olika stiftsstadgarna äro icke att anse såsom slutgiltigt affattade eller afslutade kodexar utan såsom samlingar af stadganden, hvilka vid hvarje synod kunde ändras eller ökas.

⁴ THRAP, a. a., s. 135.

Matthiæ's stift¹, om än Rudbeckius som vanligt genomfört institutionen i större utsträckning än oftast annorstädes var fallet. De tillkallade prästmännen — inklusive prostarna — äro emellertid för visso att väsentligen anse dels såsom redogörare för församlingslivets lyten och för sina åtgöranden i afseende å kyrkotukten i resp. bygder², dels såsom åhörare, hvilka borde taga och sedan sprida kännedom om kapitlets sträfvanden.³ Därigenom skulle homogenitet och ordning blifva ingjuten i stiftets olika delar.⁴ I många fall torde alltså deras adjunktion haft större betydelse efter än under synoden. Troligen kan därför Laurelii och Emporagrii ord i KO-förslagen (s. 394, 295) tillämpas å Rudbeckii stift: Under synoderna skulle »alla fall och samvetsfrågor» afdömas; hvarje prost skulle skriftligen »inlägga, hvad som i det året i hans prosteri förelupit hafver».

Först då enhetlighet eller uniformitet börja blifva väsentligt allmännare, anbefalles adjunktion genom Kungl. förordning. I stort sedt sker det då tydligtvis i och för andra uppgifter än under den tidigare banbrytande tiden; efter hand tillkallas landtprester

¹ VDP 1637 12/7 (på Lenæi förslag och enligt svärfadern Kenicii intentioner). Sju år senare nämnas de »apendices». Jfr LUNDSTRÖM, Paulinus, III, s. 46. SDP 1638 1/8; Sv. synodalakter, II, s. 168. THYSELIUS, Bidrag, s. 161. MATTHIÆ, Idea, s. 14 (år 1644). VDP 1596, s. 19: vid junisynoden inspärrades för olydnad en kaplan »med hela prästerskapets bifall». Jfr äfven andra protokoll från Bellini tid. Sachsens KO 1580: SEHLING, I, s. 397, sp. 2. I Tyskland torde anordningen haft ett visst samband därmed att landtpresterna ålagts rådfråga stadskyrkoherden eller biskopen (jfr t. ex. Sachsens generalartiklar 1557; RICHTER, II, s. 185, sp. 2). Här s. 174.

² I viss motsättning häremot: KÅ 1915 Insända skr., s. 150, 151. — SDP 1633 16/9: En viss ung pastor hade behöft vara tillstädes sub examine regiminis ecclesiastici casuum. I hans församling kunde i någon mån behöfvas »inquisition», såsom skedde å tredje mötesdagen med hela församlingen (synodpastorerna) enligt konstitutionerna.

³ Kenicius planerade en själfständigare uppgift åt speciellt dugliga prästmän (hvilka därför borde utses till pastorat nära stiftsstad). En sådan tendens märkes ej i Rudbeckii stift eller i Strängnäs under Paulini tid. UDP 1637 12/7, § II.

⁴ Jfr afd. om Omedelbar viljefostran. I Admonitiones 1607 och 1608 yttrar sig Rudbeckii ärkebiskoplige vän tydligt nog om den önskvärda gången för förbättringarnas utbredning: Alla synodalbeslut skola genomföras: först vid domkyrkan, »sedan vid alla stadskyrkor in tota diocesi, till det sista vid alla landskyrkor, att ens må tillgå i stiftet».

förnämligast blott såsom ersättare för ordinarie kapitulares.¹ De förras uppgift var sålunda ej densamma som adjungerade ledamöters i vår tid.

Om man i Rudbeckii stift, i högre grad än i flera andra bygder under motsvarande korta tid, nått glädjande resultat i afseende å enhet och homogenitet, lärdom och nit, så torde det i ej ringa mån få tillskrifvas det innerliga samarbetet mellan kapitulares, prostar och kyrkoherdar (och det ej minst vid synoderna). Ett afsevärdt antal af de dugligare landtprästerna hade ju varit medlemmar af domkapitlet — ungefär en lektor pr år hade blifvit kyrkoherde —; många hade undervisat vid stiftsläroverket eller varit präster eller sysslomän i Västerås. De kände ingående både stiftschefens intentioner och synodalstatuterna. De sistnämnda hade antagits under medverkan af flertalet präster; Rudbeckii nit om stiftets pånyttfödelse hade i kapitlet påverkat både deras beslut och framtida verksamhetsifver. Genom detta, genom visitationerna, som skola beröras i det följande, samt genom annan fortsatt samverkan kunde så samfällida framsteg i ej ringa grad göras i flertalet pastorat inom biskopsdömet — trots brister, ovillighet och armod å många håll.

3. Prostarna. Deras och kapitulares' visiterande verksamhet.

Mellan stiftsstyrelsen och gemene prästerskapet hade tidigt en mellaninstitution arbetat sig fram, i det prostar omhänderhade sina resp. kontrakts angelägenheter. Såsom Botvidi formulerade det i afseende å Linköpings stift, skulle dessa vara konsistoriets representant i kontraktet; han befaller ock samtidigt, att de skulle äga Sveriges KO samt vissa betydande tyska KO (Sachsens och Pommerns)², — sig och prästerskapet till ledning. Utan att tydliga gränser utstakats för deras befogenheter och skyldigheter, finner man dock prostarna verksamma å alla kyrkliga områden.

¹ Enligt K. M:ts förordning 11/2 1687 kunde biskoparna, «när nöd torften kräfver», kalla flera skickliga män sig till råd och hjälp.

² Betänkande 5/6 1633. N 1910 n:o 28; LUNDSTRÖM, Unders., 81—84. Enligt flera tyska KO och Örebro mötesbeslut 1529 skulle stadskyrkoherdar gifva landtpräster handledning och undervisning. Jfr om närmaste stadskyrkoherdes ställning dels urkunderna till konfirmationens historia, dels Sachsens generalartiklar 1557 RICHTER, II, s. 185.

De utgöra mellan- eller högsta instans i ett stort antal kyrkotukts-ärenden, hvarvid deras uppgifter tendera att ökas, sedan domkapitlet blifvit alltför öfverhopade med rättsärenden¹; dock torde prostarna i Rudbeckii stift varit mindre öfverhopade med »syndare» än i vissa andra stift, där de sistnämnda långt oftare skickas att vid kontraktets hufvudkyrka stå sin kyrkplikt. T. ex. åt en prost och en kapituläris uppdrager Rudbeckius att ordna en ekonomisk tvist mellan två kyrkoherdar; »är det så att saken icke kan slitas, så må hon till . . . synoden uppskjutas»². Prostarna äro ej sällan kallade att deltaga i konsistoriets sammanträden samt att vara præsides vid prästmötena — hvilket senare onus de dock ofta försöka undslippa. De meddela församlingen tiden för blifvande biskopsvisitationer³ och ombesörja tesernas spridning i god tid före synoderna; till dem skulle prästerskapet lämna skrifna predikokoncept, och vid mötets slut skulle de öfvervaka de kvardröjande kontraktisternas vandel i stiftsstadens.⁴ Åtminstone i Paulini första stift sammanträdde de till extra konvent och voro pliktiga att kalla sina kontraktister tillhopa »till konsultationer» å olika platser, i tur och ordning. Och i hans ärkestift skulle åtminstone vissa af dem hålla kontraktssynoder.⁵ I Rudbeckii o. a. stift skulle de ofta leda kaplansynoderna i stiftsstadens — i viss motsvarighet till själfklar praxis i vissa äldre prästmötesformer.

Deras främsta uppgift låg emellertid i visitationerna, vid hvilka dels kontrollerades, huru och med hvad framgång prästerna utförde sina uppgifter samt huruvida deras vandel var föredömlig, dels befordrades, kontrollerades och rektifierades inpräglandet och uppfattningen hos menigheten. Sådana visitationer fann man genomförda redan under Gamla testamentet (t. ex. 2 Krön. 17: 9), och Paulus hade anbefallt sådana t. ex. enligt Apg. 20:28, som blef en Rudbeckii speciella minnesvers: »Hafver nu akt på Eder och på all hjorden, i hvilken den Helige ande hafver Eder satt till biskopar att regera Guds församling, hvilken han hafver förvärfvat med sitt blod». Äfven i detta hänseende hade Luther följt bibelns maningar samt reformerat de nedärfda institutionerna; allmänt kända äro hans,

¹ Jfr här afd. Omedelbar viljeföstran.

² VDP 1639 6/7, II, A18.

³ SDP 1641 7/4.

⁴ Hvad allt prosten hade i uppgift vid synoderna, jfr Ol. Martinis stadga Samlaren 1893, extra h., s. 140 o. f., samt Leges Pomeraniæ 1621, § 5, 11.

⁵ SDP 1626 5/9; THRAP, s. 121, 135—136.

Melanchthons¹ och Bugenhagens visitationsarbete; enligt t. ex. Danmark-Norges KO 1537 (1539) samt i Palladii stift skulle prostarna visitera hvarje år.² Några årtionden efter Luthers frånfälle intygade en wittenbergsprofessor i ett (sedan å svenska två gånger tryckt) tal³, att bland hans storverk vore det främsta det, att han genom visitationer fört alla kyrkans angelägenheter »uti en riktig ordning, allt fattadt uti kristliga agendor . . . och eljest således allt förordnad med predikoämbetet och dess tjänsts uträttande, att det hafver i lång tid genom många koncilier icke kunnat med kyrkan bättre varda förordnad». Vår första KO (s. 146) anbefaller i likhet härmed, att biskopen skulle hafva »uppseende . . . synnerligen med klerkeriet . . . att de predika och höra Catechismum i sin tid [= på bestämda tider], höra skriftermål när så behöfves, förmana och hålla folket till allmänneliga böner» etc. KO-förslaget 1619 (s. 540) liksom ock sedan Rudbeckii kyrkostadgar (kap. XI) följa KO ända in till ordalydelsen.⁴ Än med, än utan hänvisning till deras bibliska anor hade visitationer anbefallts eller genomförts hos oss äfven af t. ex. Laur. Petri, Georg Norman, Nova ordinantia, Angermannus, Martini, Paulinus, Petrus Jonæ Wex., Kylander och Jonas Petri Linc.⁵ Af dessa hade t. ex. Paulinus framhållit inför regeringen, hurusom »sakerna falla helt omkull, om icke visitationer blifva alltid ställda i verket».⁶ — Också är det intet

¹ I början af Visitationsbüchlein relateras de bibliska och kritiseras de påfliga visitationerna.

² Danske Kirkelove, I, s. 113. Upprepadt i Norges KO, 1607, s. 85. PALLADIUS, s. 132.

³ MYLIUS (P. J. Gothi uppl., s. H4, v:o; Arosiandrini uppl., s. C3; B är feltryck). Jfr KÅ 1919, s. 44 o. f.

⁴ De senare utbyta blott ordet »klerkeriet» (mot »prästerskapet»).

⁵ Om Kylander, som jämte Petrus Jonæ, Paulinus och Rudbeckius deltagit i utarbetande af KO-förslaget 1619, intygades vid hans bår (Likpred., s. G2, v:o), att han hållit visitationer hvarje dag, själf i alla församlingar predikat, allmogen mestadels själf examinerat, efter förhöret alltid haft till församlingen ett förmaningstal på ungefär två timmar och sedan in på natten förhört allehanda förefallande Casus och kapitelssaker. »Däri- genom han . . . mycket försvagad är.» MAGN. HARALDI, s. G3, vittnar i stort sedt om samma nit och metod hos Jonas Petri Linc.

⁶ RRP 1636 2 v/6. Jfr PAULINUS, Ethica, I, s. A4, v:o, D2; institutionen kritiserades af »några oförskämde kloklingar . . . efter deras förstockade hjärtas blindhet», konstaterar han. Jfr Uppsalasynoden 1641, § 9. Uppgiften, att Paulinus visiterat i alla pastorat i Strängnäs' stift åtta gånger, torde tarfva bekräftelse. Under ungefär samma antal år skulle Rudbeckius hafva medhunnit motsvarande resor blott två å tre gånger.

tvifvel underkastadt, att just visitationerna förmådde bidraga till att undanröja många af de utomordentliga hinder, som bristen på organisation och resurser måste förorsaka. Där de företagits med nit och kraft, torde de hafva skänkt hälsosam fruktan åt de lata och hårdnackade samt styrka och stöd åt de goda bland prästerskap och menighet. Exempelvis efter prästerliga personombyten kunde de tillse, att ett tidigare gagneligt reformarbete fortsattes eller att inrotade missförhållanden upphörde.

Från och om sitt visitationsarbete hade Palladius affattat en längre framställning; så göra äfven Martini i Uppsala, Petrus Jonæ i Växjö, Zebrocyntius och Matthiæ i Strängnäs; och senare skulle Laurelius göra anteckningar om gången och ceremonielet vid hans egna visitationer i Västerås' stift.¹

Inom det sistnämnda hade under 1500-talet åtminstone Ofeegh, Erasmus Nicolai och den för svaghet anklagade biskop Bellinus tydligen sträfvat att vara flitiga och noggranna visitatorer. Den sistnämnde inspekterade vid Siljan ännu strax före sin död, alldeles som en af hans rektorer och prostar (Petrus Jonæ), sedan han blifvit biskop i Växjö, visiterade nästan intill dödsdagen (1630). Vid sina visitationer sade denne, att han funnit prostinstitutionen hafva varit ganska nyttig i hans stift. Han skulle ock blifva i tillfälle att om en annan prästman i Småland vittna, att han såsom prost med trohet sig bemödade att trösta och med församlingen återförena syndare; obotfärdiga »uppväckte han med lagens hamrar att de ock till bättring kommo»; »mycket hat, kif, tråtor, afund, vrede, bannskap, eder, Guds förtörnelse och mångas lekamliga skada vardt med hans synnerliga rätta förekommet».² I Linköpings stift önskar Botvidi att jämväl då biskopen är hindrad, skall undersökas bland annat huru Guds ord läres och höres, om sakramenten försummas, om åhörarna lefva kristligen och om ungdomen lärer katekesen.³

Dessa uttalanden beteckna jämväl Rudbeckii ståndpunkt. Äfven han befann sig därför mycket ofta å inspektionsresor; han

¹ Visitatz Bog. Samlaren 1893, extra h., s. 136 o. f.; N 1791, n:o 61; 1910, n:o 63. Laurelii delvis på Nova ordinantia stödda visitationsschema infördt i ett ex. af KO: K 69 (anträffadt af LUNDSTRÖM; Fynd, h. 2, s. 96). Jfr K Å 1915, s. 325 o. f. och min unders. om konfirmationen.

² Likpredikan öfver Peder Magni, s. D4 o. f. År 1619, då Petrus J. Wex. torde deltagit i det nyss citerade KO-förslagets utarbetande, anbefallde denne katekesförhör, hållna af prostarna, som därvid och därjämte skulle undersöka »medbrödernas» lärdom och lefverne; WALLQUIST, II, s. 613.

³ Betänkande 5/6 1633 N 1910 n:o 28 § 10; jfr N 1911 n:o 64.

uppgifves hafva minst två gånger besökt hvarje församling¹, och han kunde befinna sig på resor 2 à 6 veckor i följd.² Ända till fem gånger vittna källorna om hans egna visitationer i flera socknar.

Om man skulle söka fastställa, för hvilket kyrkligt värf Rudbeckius alldeles speciellt lämpade sig, torde det visa sig vara visitatorns. Detta kan ock få anses tidigt erkänt genom uppdragen att, före biskopstiden, undersöka dels de judaistiska tendenserna, dels de ovanligt sorgliga missförhållandena mellan en viss kyrkoherde och hans församling i Västerås' stift samt att, under biskopstiden, inspektera de i religiöst och kulturellt hänseende grufligt lågtstående östersjöprovinserna. Hans vänner Lenæus och Gùthräus dela tydligen samma uppfattning i liktalen öfver honom, och Rudbeckius hade ju själf bestämt som text vid likpredikan öfver honom skildringen af Pauli visitationsarbete.

Emellertid är Rudbeckius nödsakad att låta större delen af inspekterandet i stiftet försiggå utan hans närvaro. Äfven i detta hänseende liknar han sin samtid samt förhållandena under Bellini och Petrus Jonæ Wex. tidigare verksamhet. Så hade ock Mecklenburgs KO 1552 och Sachsen-Wittenbergs 1565 yttrat³, att »eine ganzte und general Visitatio» icke kunde äga rum hvarje år; Hessens Agenda 1574 ålägger biskopen att visitera hvarje år i stad och minst hvart tredje år å landsbygden.⁴

Redan vid Rudbeckii första synod blef därför dels undersökt, i hvilka prosterier gra amina vore störst och hvar biskopen därför tidigast borde visitera, dels beslutadt, att prostarna skulle »årligen visitera och besöka sina kontraktisters församlingar, förhöra där katekesen, andra Casus och om tionde blifve rätt gjordt».⁵ Det

¹ HERWEGHR, s. 332. Pastoratens antal var omkring 80.

² Längsta visitationsfärden torde varit 1631 9/2—28/3 (AI5 VDP).

³ A. a., s. 74, v:o, resp. 84.

⁴ RICHTER, II, s. 395. Jfr där om visitatorernas uppgifter. Sachsens KO 1580 anbefaller två visitationer årligen. SEHLING, I, s. 398. Hos oss synes blott ÅB Olaus Martini (1608) hafva anbefallt så många. (Det kan ej vara sant, att denne tagit initiativet till självständiga prostvisitationer; LUNDSTRÖM i Samlaren 1893, extra h., s. 118.) Det skall säkerligen visa sig, att sådana dubbla institutioner närmast motsvarat en form af synoder (jfr afd. Domkap.), eller ock hafva de med folkuppfostran och folkundervisningen endast medelbart att skaffa, enär den ena visitationen hufvudsakligen afsåg tiondebetalningen (å hösten).

⁵ Däremot säger TORPSON, s. 36: »I Västerås stift var under Rudbecks dagar visitation prostens plikt, blott då biskopen hade förfall». Om dylik otillförlitlighet i a. a., jfr LUNDSTRÖM, Paulinus II, s. 192, 199 (noter).

sistnämnda uttalandet förnyas, sedan äfven förmyndareregeringen uttalat sig för prostars årliga visitationsresor och sedan biskopens sjukdom börjat fullständigt hindra hans visitationsarbete.¹

Biskopen och andra visiterande konsitoriales samt prostarna skulle således visitera och förhöra, »huruledes i församlingen tillstår», såsom det heter i ett tillkännagifvande, afsedt att inom Västerås' stift uppläsas på predikstolen.² Viktigast för en inspekterande myndighet, yttrar Rudbeckius själf, vore »att hafva inseende på vår kristeliga religion och gudstjänst att den blifver oförändradt och med flit drifven».³ Också var den utläggning, som vid inspektionstillfället hölls af en i församlingen tjänstgörande prästman, ofta ett slags profpredikan, på hvilkens beskaffenhet prästvigning eller befordran kunde vara afhängig. »Unge och gamle, män och kvinnor, barn och legefolk» skulle blifva alla kvar i kyrkan och låta förhöra sig uti sina kristendomsstycken, åläggas det församlingen i nämnda kungörelse. Och dels i anslutning till, dels oberoende af denna »examens» resultat gaf visitator efteråt sina förmaningar om religiöst lif och kristligt studium, hvarjämte han (såsom t. ex. Paulinus, Kylander och Petrus Jonæ Wex.) vanligen höll ett tal eller en predikan för menigheten. Och hans åtgöranden och erfarenheter å färderna synas kortast kunna uttryckas med den skildring Paulinus gifvit från sin sista, öfver tre månader långa visitationsresa i Norrland, om än afslutningen näppeligen torde varit af en så dramatisk art i Rudbeckii stift⁴: »Där man hafver utaf catechismo grundligen undervisat allmogen om den kristliga lärans och öfningens hufvudstycken, ringast uppå sju, stundom åtta eller nio timmar, så hafver hela församlingen, män och kvinnor, unga och gamla etc. allestädes skenbarligen låtit förnimma deras hjärtans åträngtan till Guds ord samt deras förbättring

¹ VDP 1619 7/9, 8/9 I; 1641 7/9, AI8. Instruktion för prostar 2/6 1638, gällande åtminstone för Revals nya stift (N 1900, s. 211): Vid de årliga prostvisitationerna skulle prostarna granneligen förnimma, huru åhörarna äro informerade i Guds ord till deras salighet och ett kristeligt lefverne, huru ofta som predikas, huru Catechismi förhör varder drifvet m. m. Paulinus rekommenderar denna stadga äfven för ärkestiftet. Jfr ock Skara konsistorii stadgar 1646, 1647: N 1910, n:o 84.

² VDP AI7 1637 (sid. 4 från slutet).

³ THYSELIUS, Handl., I, s. 151.

⁴ Bref från Paulinus till Oxenstierna 3/9 1642, enligt LUNDSTRÖM, Paulinus, III, s. 72, 73. Likartade skildringar af honom vid visitationerna i Roslagen 1641, N 1910. Josua 24 kap.

och salighet icke allenast med muntliga svar samt gudeliga åthäfvor utan ock mestadels allesamman med gråt och tårar, med trägna tacksägelser innan och utan kyrkan, med hjärtans lyckönskningar och med flitiga böner, att man hvart år kunde komma till dem igen och i lika måtto besöka och undervisa etc. Efter Mose och Josuas exempel säger han sig hafva till sist hållit dem att inträda uti förbund med Gud förmedelst en sann bättring och förpliktiga sig att »därutinnan vilja framhärda intill deras yttersta andedräkt, däröfver himmel och jord, allas deras samvete, visitationsprotokollen och stenarna i kyrkomuren äro tagna till vittne etc.»

Lika outtröttlig som Paulinus, Kylander, Is. Rothovius och Petrus Jonæ synes Rudbeckius varit vid de nämnda examina. Själf säger han sig hafva suttit med stor möda och arbete i kyrkan ifrån morgon intill aftonen samt förhört lärare och åhörare. Efteråt uppmanas församlingen yttra sig om prästens lif, nit och duglighet. Denne har att inberätta om socknens skötesynder och förseelser — såsom tidigare och nutilldags. Då uppdagas stundom — i likhet med hvad som skedde i andra stift¹ — att flera år kunnat gå utan en katekespredikan eller ett förhör, att församlingen svårligen kan förmås att lära kristendomens hufvudstycken eller att den blott vid påsken går till nattvarden. Då bannlysas eller suspenderas de brottsliga; dåliga resultat af kyrkoherdens kristendomsundervisning kritiseras och bestraffas med varning eller böter eller med tvång att anställa hjälppräst. Bland antalet af ärenden rörande församlingens sedliga lif behandlas sådana som prosten hade till skyldighet att undersöka eller som funnos antecknade å detaljerade listor öfver »notoriska syndare». Präst, sexmän och kyrkovärdar få »göra besked» om kyrkans ägodelar, om församlingens sätt att fullgöra sina ekonomiska förpliktelser mot kyrka, präst, klockare, fattiga etc.

Emellertid förhandlades samtliga 'dessa ärenden blott vid biskopens, måhända äfven vid kapitulares' inspektioner. Prostarnas uppgift var väsentligen att kontrollera dels de under året gjorda framstegen i kristendoms-kunskap, dels årets afgälder till kyrkan och dess tjänare, hvarjämte de ju borde undersöka vissa missförhållanden i moraliskt afseende.

Dessa uppgifter voro de viktigast tänkbara, hvarför Rud-

¹ T. ex. UDP 1642 7/12 3: I Gamla Uppsala läser prosten icke Confessio och examinerar icke ungdomen i katekes; han absolverar under »tron», och församlingen sjunger icke.

beckius är synnerligen angelägen att vinna goda resultat ej blott genom sina och kapitulares' visitationer utan äfven genom prostarnas. Han ökar därför de senares antal samt verkar för ett godt samarbete mellan dem och de öfriga kyrkoherdarna. Med motivering just häri hade redan KO 1571 och äfven KO-förslaget 1619 anbefallt, att biskopen skulle till prostar utse blott sådana, som ibland de andra prästerna synes vara skickligast.¹ Tydligt är, att Rudbeckius, som ju äfven deltagit i KO-förslagets utarbetande, skulle med sin vanliga omsorg om religiositet och om kyrkans bästa låta sig angeläget vara att efterkomma detta påbud, hvilket jämväl senare i stort sedt anbefalles i Laurelii och Emporagrii KO-förslag samt i 1686 års kyrkolag.²

4. Menige prästerskapets allmänna förpliktelser.

Såsom prosten var biskopens och konsistoriets representant i kontraktet, så skulle prästerna och speciellt kyrkoherden vara stiftsstyrelsens »legat» i respektive pastorat. Församlingsherden hade att bland annat föra noggrann och detaljerad förteckning (enligt Rudbeckii tryckta formulär) öfver bland annat födda, döpta, faddrar, gifta, döda, in- och utflyttade, öfver kristendomsenskaper samt öfver präst- och klockarebol med inventarier, ägor och inkomster; att känna allas giftermålsleder, antecedentia, hvardagslif, bänkplatser i templet, nattvards- och kyrkobesök; att mottaga bikt och utestänga villomeningar; att förvalta nådemedlen i templet och vid sjuksängen; att verka för samt öfvervaka, att föräldrarna och menigheten fullgjorde sina förpliktelser mot Gud och nästan, mot kyrka och lärare; att undervisa och examinera, varna, bestraffa och åklaga »syndare» samt att i hvad

¹ Också synas prostarna i stiftet varit synnerligen dugliga eller i hvarje fall oförvitliga. Däremot nödgas Paulinus afsätta flera i ärkestiftet; prosten i Tillinge anklagas för att »när han visiterar, examinerar han intet Catechismum utan allenast efterfrågar, huru det står till, och examinerar allenast några casus, som kunde förefalla, och sedan sätter till att panketera och dricka prostetunnan». UDP 1638 25/5; 1641; 1642 22/9; synodalprotokoll i Strängnäs 1616, § II, jfr 1618, § XI: 5. En viss ort i Norge hade icke haft prostvisitation på 40 år, en annan icke biskopsvisitation på öfver 100. THRAP, s. 123. NILSSON, s. 32. Å en ort i vårt ärkestift hade, enligt uppgift år 1641, visitation icke skett på 80 år (N 1910, n:o 62).

² Om prostarnas visitationer jfr mera i undersökningarna om Visitationsförhör och Undervisningsresultat.

på honom ankom exekverå domarna öfver dem. Han var läromästare för och inspector öfver kaplaner, klockare och pedagogi; där han ej själf ledde t. ex. de ungas katekesinprägling och innanläsningsöfningar, där skulle han åtminstone organisera, inspirera och allt som oftast aktivt deltaga i undervisningen.¹ Arbetet ökades jämväl genom nya eller förbättrade institutioner, strängare inspektion och folkmängdens ökning. Såsom Luther förordnat, ställdes sålunda långt större kraf än förr å prästerskapet.

Trots mängden af uppgifter, trots fattigdom och osäker ställning skulle hvarje präst emellertid vara som en orubblig punkt i lära och lif. Kristus hade sändt deras skara såsom får ibland ulfvar och befallt dem icke rädas för sådana som dräpa kroppen. Olavus Petri lät denna text blifva grundtemat i Förmaning till predikarna och lärde dessa att sätta sitt »goda rykte, ja halsen med i skansen för Guds skull»; fastän »vi äro själfva skröpliga och oförståndiga, så är dock befallningen stor». »Den är starkare som är med oss, än den som är med världen».² I senare tid förmanar så t. ex. Kenicius å 1614 års synod (§ 23): I skolen icke vara rädda för vrede, när I hafven rätt uppå stå. Det är i enlighet med dessa och andra stora föregångare i Sverige och utlandet, som Rudbeckius dels tidigt och ingående framhåller prästerskapets plikter, dels affattar privilegieboken bland annat af den orsak, »att prästerskapet uti Västerås hafva . . . mycket af några bland borgerskapet därsammastädes och andra måst lida», dels fordrar, att Guds sändebud skulle vara »beständiga i lagen, . . . blifva vid sanningen, antingen det är androm ljuft eller ledt». De finge icke vara »ostadiga väderhanar», icke »predika och säga till viljes för en beta bröd och en näfve bjugg», icke vara »så klenmodiga, att om de väldiga vilja säga: »Korpen är hvit», så säga de ja därtill».³

Under utöfvandet af sitt härliga kall borde en rätt herde vara fylld med helig nitälskan. I viss likhet med Luthers och Ol. Petri stränga förkastelsedomar⁴ yttrar Rudbeckius: »När en predi-

¹ Jfr KO 1571, s. 146; Örebro artiklar 1586; KO-förslaget 1619, s. 540; VDP 1643 20/12 3 AI8; här afd. Omedelbar viljefostran.

² Saml. skr., III, s. 473, 474.

³ RRP VI, s. 301, 302. Tacksägelsepredikan 1637, s. D2. Hes. 13: 19. Mal. 2: 7. Jfr PALLADIUS, Visitatz Bog.

⁴ OL. PETRI, I, s. 359, 364: »Hans blod vill jag kräfva utur din hand. . . Jag menar att detta är gräseliga ord».

kant och lärare icke med allvar predikar Guds ord, straffar, trugar, förmanar med all saktmodighet och lärdom, icke med allvar befliktar sig, att gudstjänsten må gå skickeligen och tillbörligen till, icke med allvar befliktar sig om sina åhörarens salighet utan gör alltsammans för . . . att han må synas något göra för sitt underhåll, då ångrar det Herren Gud, att han honom till det ämbetet uppsatt hafver.¹ En sådan »onyttig tjänare» skulle Herren förvisso gifva hans lott ibland de otrogna, framhåller Rudbeckius i slutet af sitt tal om prästernas plikter. Däremot, betonar han samtidigt, skulle Gud till den nitiske, vaksamme och uppmärksamme yttra sitt »Salig» samt sätta honom öfver mycket. Och de som undervisat många till rättfärdighet, skulle lysa såsom stjärnor i evigheters evighet — ett bibelns löfte, som Rudbeckius på flera ställen framlägger, alldeles så som det betonats ej mindre under en föregående religiös-didaktisk uppgångstid (Karl den stores) än i KO-förslaget 1619.² Också skrifver hans intime vän såsom ett sista omdöme om denne själf: »De präster, som väl förestå, skall man hålla vara dubbel heder värda, mest de, som arbeta i ordet och lärdomen» (1 Tim. 5:17). Och hans andre minnestalare å begrafningsdagen, en hans kapituläris och prost, kallar sin biskop »en välgrundad Guds församlings pelare uti lifstiden, där han hafver alltid ståndit såsom en mur», en pelare sådan som förut Laur. Petri, Angermannus, Martini, Botniensis och Kenicius varit.³

Prästen kunde emellertid lätt motverka sig själf. Såsom Franciscus framhållit, att en prästs värde icke angäfvades genom att åhörarna sade: Hvilken härlig predikan! utan genom beslutet: Vi vilja göra så — så hade de sachsiska reformatörerna samt (efter dem) vår KO 1571 och KO-förslaget 1619 framhållit, att en präst borde »vara androm till rättelse» ej blott med predikan och muntlig lära, utan äfven »med godt umgänge»; menigheten rättade sig

¹ Beatum regis sc., s. 310. A. a., s. 309, 319 yttrar han med utgångspunkt i Mose och Samuels vrede: »En sådan vrede är icke oloflig eller förbjuden utan hellre en berömmelig vrede och kallas ett rätt allvar och nit emot synden, den hvar och en med rätta hafva borde . . . Där en predikant och lärare icke är begåfvad med sådau anda och frimodighet, såsom mestadelen af de h[eliga] profeter och apostlar hafva varit, . . . så skall han icke fördenskull låta det tillbaka utan dock med ursäktande och fogelighet det göra.» Dan. 12: 3. PALLADIUS s. 64.

² A. a., s. 518. Där hotas ock de försumliga med Guds afsättningsdom: Os. 4: 6; Hes. 33: 6, 8; Uppb. 19: 20.

³ GÜTHRÆUS, s. C3, C v:0.

nämligen mera efter gärningar än efter ord. Och ej blott prästen utan äfven hans närmastes hela lif skulle vara en predikan.¹ Bland den direkta viljefostrans medel aktade ifrågavarande epok nämligen föredömet särdeles högt. Och om möjligt ännu mindre gillade bibeln och kyrkans ledning enbar söndagsfromhet och enbart ordvetande hos prästerna än bland allmänheten.

Petrus Jonæ Wex. hade redan före 1605 framhållit å sina visitationsresor, att en lärare skall vara de trogna ett föredöme i ord, i umgänge, i kärlek, i andan, i tron, i kyskhet. Hvarje lärare borde kunna säga med Paulus: Följen mig såsom jag Kristus!² En annan af Rudbeckii vänner, ÄB Ol. Martini, hade förmanat sitt prästerskap (1607) att »så med bön och åkallan, lämpa, umgänge och lefverne i ett godt betänkande ställa sig, att församlingen må hafva ett rätt exempel och efterdöme sig lämpa och laga därefter kristeligen och gudeligen». Så betonade äfven Paulinus t. ex. vid junisynoden 1622, att prästen borde genom ett

¹ KO, s. 22, 31, 139, 140; KO-förslaget, s. 362 o. f., 373, 525, 526. Jfr Cleri Comitialis' cirkulär 1604, 1611: WALLQUIST, II, s. 165 o. f. Om prästerliga »villhjärnor»: Isak Rothovii bref till Ax. Oxenstierna, LAGUS, s. 59. — I t. ex. tumulten i kyrkorna om bänkplatserna spelade prästfruarna ej sällan en framträdande roll; somliga »ledo skvallerkärningar, som de gifva mat och annat»; andra rådfrågade löfjerskor etc. SDP 1630 7/7; VDP passim. — Husandakt och hemundervisning anbefalldes ju i bibeln, i KO och vid visitationerna; prästfamiljerna skulle härutinnan som i allt annat föregå med godt exempel. I ett flertal stift — bland annat i Rudbeckii barudomsstift — hade allvarligt påbudits hemandakt i prästgårdarna; Paulinus beifrar försummelse därutinnan. Flera af Rudbeckii ämbetsbröder angifvas varit särskildt angelägna att förrätta böner, läsning och kristendomsförhör i sina egna familjer, liksom de äfven voro flitiga i andakt i enrum. Om Petrus Jonæ Wex. husandakt och katekesförhör i hemmet, jfr KROKII likpred. öfver honom, s. D4 v:o, E v:o. Västeråslektorn och Salakyrkoherden GÜTHRÆI dotter kunde Psaltaren utantill. Vid husandakten och hemundervisningen i Rudbeckii biskopsgård hade denne tydligen en utmärkt hjälp af sin andra maka. Om henne intygas nämligen, dels att hon hvarje dag höll morgon- och aftonböner »uti hela sitt hus' närvaro med största andäktighet och gudlighet», dels att »så som hon själf Guds ord älskat hafver, så hafver hon ock sina barn och husfolk flitigt därtill hållit», dels att hon sex gånger (»på [den] sjunde») genomläst hela bibeln samt kunde dess historiska framställning och de förnämsta bibelspråken (de senare t. o. m. »utantill på fingren») både till ordalydelse och lokalitet. Likpredikan öfver henne, s. D, C4, v:o. SDP 1627 1/3; Strängnäs' stifts konstitutioner: N 1910, n:o 3, 4; WALLQUIST, II, s. 49 o. f. Junisynoden i Strängnäs 1618, § XII: 4. Uppsålasynoden 1639 14/6.

² Cursus vis., s. 216. I Kor. 11: 1.

klanderfritt lefverne stärka sina åhörare i en rätt botöfning på det att han ej måtte rifva ned med den ena handen, hvad han byggde upp med den andra.¹ Fyra år efter Martinis nämnda yttrande riktade Rudbeckius till sina elever och åhörare i samma stad (Uppsala) den nämnda maningen af Paulus.² Och senare låter han dels genom predikan, uppmuntran, förmaning och straff, dels genom formulering af prästeden än beveka, än nödga sitt stifts andliga till att icke allenast beflita sig att lefva i gemen efter Guds lag utan ock särdeles förhålla sig så som det vördiga predikoämbetet tjänar och väl anstår. Föredömet fascinerande betydelse hade han — i öfverensstämmelse med det nyssgjorda citatet ur KO 1571 — redan under hofpredikantstiden framhållit i flera predikningar inför konungen själf. Därmed och på otaliga andra frimodiga sätt hade han äfven gifvit sitt prästerskap sporrande exempel på »legatens» mod. Han ville ej vara en »legoherde, som väl vore färdig till att uppbära lön och underhåll af Ed[ers] K[ung]l. M[aj]t men det mitt kall och ämbete kräfver antingen för gunst och vilja el[le]r af räddhåga låta tillbaka». Konungar och herrar borde minnas, att menigheten »röres och böjes mer af öfverhetens exempel och seder än [af] dess befallningar. Tänke ock öfverheten det, att när hon syndar, så syndar hon dubbelt, både med gärning och exempel».³

Rudbeckius anser sig kunna vara full af tillit till sitt prästerskap. En uppmuntran och eggelse till fortsatt nit måste det hafva legat i hvad han midt i pestens tid yttrade: Intet skäl finnes för de nya svärmeandarnas förtal och smädelser mot predikoämbetet. Talaren hoppas »såsom ock förvisso vet, att många rättsinniga och trogna lärare finnas, som både med lärdom och lefverne deras åhörare till bot och salighet flitelligen undervisa och föregå, oansedt [att] de icke mer kunna uträtta än Noa med den förra världen

¹ Sv. synodalakter, I, s. 14; II, s. 89. SDP 1626 5/9; 1627 1/3, 1629 30/5—2/10, 14/7 (»skaffar ringa frukt»); 1632 26/10; 1633 5/9; 1637 9/8; 1643 8/2; UDP 1636 11/5, § 2; 1639 23/8; 1642 7/12; SEHLING, I, s. 213, 356—357; OGIER, s. 77—78; EKLUND, s. 191 o. f.; RRP VI, ss. 425, 426; Hes. 34.

² Oratio . . . quod causa . . . bellorum, slutet.

³ Admonitio (i biktstolen?) 20/6 1617 (N 852, s. 106; fastän ej katalogiseradt har det unika manuskriptet nu åter bragts i dagen af d:r A. B. CARLSSON); jfr NORLIN's afhandl., s. 51. Rudbeckii predikan den 31/5 1616: Beatum regis sc., s. 256. Valeetpredikan, t. ex. s. B3 v:o i separatupplagan, 469 i Beatum regis sceptrum.

[= före syndafloden], Lot uti Sodom och Kristus med sina apostlar hos judarna». Här undslapp honom således en suck öfver vägen, stengrunden och törnena. Men äfven ibland säningsmännen kunde icke alla ursäktas eller försvaras, enär ju nu såsom alltid »några finnas, som sitt ämbete försumligt göra».¹

Här, såsom i alla andra länder och stift², framträda ock i stort sedt samma slags brister och lyten hos prästerna som hos menige man, om än ej så ofta och i så grofva former som hos de senare. Det finnes väl icke något af de tio buden, som icke flera präster enligt rättegångsprotokollen brutit emot. Kapitulares hade sålunda att — äfven i afseende å folkets ledare — beifra sådana förseelser som gudlöshet, vidskepelse, svordom, olydnad mot förmän, slagsmål, dryckenskap, könsförvillelser, bedrägeri, lögn, förtal, snikenhet.

Vid sidan af dessa brott emot Guds bud förekommo jämväl underlåtenhetssynder i ej ringa grad. Klagomålen öfver människofruktan, försumlighet och släpphändthet äro många. Så t.ex. tillåter en kyrkoherde löskånor med tre å fyra barn hvardera att vistas i socknen, han döper och begrafver oäkta barn på samma sätt som äkta; bolare få fritt gå i kyrkan; han sammanviger besläktade personer med hvarandra, och han har »få bönedagar». En annan »plägar ganska sällan mässa» (= hålla nattvardsgång). En tredje påpekar från predikstolen, att om man sjuknar efter att nyligen hafva gått till Herrens nattvard, behöfver man ej kalla pastorn till sig. En har, trots löfte, ej hållit predikan eller förhör öfver katekesen under sju år, och han läste predikningarna ur bok. Också affattar konlektor Jonas Sv. Columbus en dikt³ med beklagande, att det i världen finns så många präster, som icke fylla sina plikter, men som eftertrakta beröm, vinst, rikedomar och bekvämlighet. »Hvilka slutliga kval och straff hota ej dessa blinda sinnen!»

För sådana förseelser och försummelse hade KO 1571 (s. 146) ålagt biskopen att mana till bättring, och där ingen förmaning ville hjälpa, skulle han fullfölja med kyrkans dom och straff.

¹ Botpredikan på 10:de sönd. efter Tref. (1614, 1615, 1623); tilläguan. Tryckt under pesten 1623.

² PALLADIUS, passim, t. ex. s. 62 o. f. THRAP, s. 25—28, 60—101. Stavanger Protokol 1579—1601, s. 20, 90—91, 118—129. LUNDSTRÖM, Paulinus, II, s. 323 o. f.

³ Tryckt efter biskopens tal om prästmäns plikter, alltså i samförstånd med denne.

I många fall går ock Rudbeckius till en ofta sträng dom öfver prästerna; ja dessa få ej sällan böta dubbelt mot menigheten, hvilket är en parallell till straffafkunnelserna öfver stiftsläroverkets lärare, elev-funktionärer och gemene lärjungar. De felande behandlades ej sällan äfven hårdt och kränkande och det trots eller — rättare — på grund af den höga uppskattningen af deras ämbete. Också med »skolerätt» (stocken, spö och förvisning) hotas och straffas en och annan. Äfven häri följer man KO och 1619 års KO-förslag.¹ I djäknefängelset sättas många — i likhet med hvad som skett t. ex. omkring sekelskiftet i Uppsala och Västerås² — och ej sällan förkunnas af dem själfva eller af prosten deras försyndelse från predikstolen. Suspension förekommer mycket ofta. — Dessa domsafkunnelser motsvara i ej ringa mån varningarna och straffen för menigheten³; — probban och afkunnelsen skulle i likhet med vapenhuset medföra själfrannsakan, sinnesändring och afskräckning. Och såsom med allmänheten så försöker man äfven (och främst) i afseende å präster och lärare att mobilisera föreställningskomplexer mot begären och likgiltigheten. Prästerna skulle nedlägga ett samvetsgrant arbete på att intränga i bibelns och kyrkofäders uttalanden etc. rörande det slags synd de begått. Att så ock skedde, därom gjorde sig stiftsstyrelsen förvissad genom att låta den felande antingen förvisa utkastet till eller ock i domkyrkan eller i prostens närvaro hålla en å två predikningar öfver det förelagda ämnet. Och såsom katekeskunskap är villkor för församlingsmedlemmars återinträdande i kyrkans gemenskap, så göras ju ej sällan framsteg i lärdom och predikokonst till förutsättning för prästers återinsättande i, resp. bibehållande vid eller befordran inom prästämbetet. Så måste Rudbeckius äfven genom varnande och dömande gärning hjälpa prästerna att uppfylla, hvad de med ed lofvat i hans

¹ A. a., s. 134, 514. Rudbeckii kyrkostadgar, kap. X, § 6. En viss kaplan, som säger sin synd mot sjätte budet högeligen gå honom till hjärtat, skall böta 1 skeppund stångjärn samt tagas in med ris i hemkyrkan efter att hafva stått 5 å 6 söndagar i vapenhuset. Ris torde dock här åsyfta »att hålla ris i handen». Det sattes i fråga, att en tjänstgörande präst, som just satt i »tornet», skall slita ris inför och af stiftsläroverket; hans fader kyrkoherden begära sockenborna »för Guds skull» blifva kvitt. VDP 1639 14/9, AI8; 1619 17/11, 1620 6/6; jfr 1620 20/12 V, 1624 22/5.

² UDP 1602 4/3. Rudbeckius hade då nyss studerat där i Uppsala och kom snart åter såsom professor. VDP 1596, s. 10.

³ Jfr senare afd. Omedelbar viljeföstran. Afh., s. 295 o. f.

domkapitel; de hade förbundet sig sitt »ombetrodda pund så anlägga, att det med Guds hjälp skall vändas hans heliga namn till ära, hans församling till uppbyggelse».

Och liksom man i Rudbeckii konsistorium stundom ser sig nödgad tillgripa de strängaste straffen i afseende å menigheten, så sker jämväl i afseende å dennas andliga ledare. En och annan, som befinnes omöjlig att rätta, afskiljes från antalet af »Herrens tjänare».¹

Så måste ej sällan stränga åtgärder tillgripas mot ett hårdt släkte. Om resultatet däraf och äfven om behovet vittnar prosten Gùthräus vid biskopens bår (s. B 4): »Disciplin, aga och ordning uti ministerio här mera florerar än annorstädes . . . Stiftets präster hafva väl förstått, att en latebuk, en drinkare, en egennyttig och girig, en lättfärdig och oskickelig hafver ej kunnat för Rudbeckius uti välmakten [= under hans krafts dagar] sig bestå». Så måste prästuppföstran gå före och jämte folkuppföstran.

Emellertid, såsom urkunderna i afseende å allmänheten tala mest om lytena och brotten, så göra de äfven i afseende å prästerskapet. De mäla, att den och den dukade under för lasternas anfall, men föga känna de om den kamp man stred, de segrar man vann genom lifslångt hängifvet arbete, genom bön, själfukt och bot. De råa och försumliga — de utgjorde kanske undantagen — göra sig ideligen påminta; vi känna dem noga. Men i tyst försynthet skred det religiösa, sedliga och kulturella uppryckningsarbete fram, som förde ett helt förfallet stift fram i nivå med, ja kanske framom vissa andra landsdelar. I detta arbete voro prästerna både först och sist. De voro alla med; äfven de lastbara voro med i sina många bättre stunder. Och när de icke mäktade eller dugde längre, ställ-

¹ Så förfar man t. ex. med den beryktade kyrkoherden Erik Petri i Ramnäs, den okunnige, försumlige, på dryckenskap begifne kyrkoherden Isak Ingemari i Odensvi samt den »onde herr Peder», kaplanen i Sura. Han afsättes äfven från klockarebolet i Skultuna. Jfr VDP 1621 10/11, 12/12; 1632 26/9, AI6, 1633 1/6, 17/10, AI7; 1644 9/9, AI9. — Utfattiga, som dessa vanligen äro, sändas de så att såsom fattighjon, såsom »beddare» för de arma eller såsom klockare draga sig fram till döddagar, sig till straff och andra till varnagel. Därför måste (enligt Stockholms konsistorieprotokoll 1638) den äldrige »Dn Laurentius Dalecarlus, som var priverad af Västerås-bisken», efter långa års umbäranden komma (bland annat) till Danviken och bedja att få predika för de fattiga, fastän han icke »fått sin präst igen». En hans senare ämbetsbroder, en fattighussysselman, »är bortdragen», och hustrun »hafver intet att föda sig med». Sundbergs saml. 1638 10/2; VDP 1621 11/8, 1642 17/8, 21/12, AI9.

des andra på deras plats i missioneringshären. Men ännu i en mera undanskymd befogenhet kunde de förras återstående kraft anlitas för att »examinera ungdomen när så omtränger», att undervisa någon psykiskt defekt individ, att meddela någon sjuk nattvarden¹, att i egenskap af klockare undervisa barn och biträda vid kyrkotjänsten etc.

Också kan man lägga märke till hur godt samförståndet är på sina håll mellan präster och församling. Så anmäler Färneboda inför kapitlet, att det icke gärna vill mista sin kyrkoherde, »ty han är oss väl till nöjes och hafver kommit vår församling i en god ordning, sedan han kom dit».² Och medan de rikligast flödande källorna, domsprotokollen, bringa blott någon enstaka, intetsägende notis om t. ex. Troilus i det stora Leksands-pastoratet, så synes han innehaft de allra bästa egenskaper såsom prost, kyrkoherde och människa — utan att hafva härskare-later. Och intet motsäger, att hans likar varit synnerligen många i hvarje stift.³ Utan

¹ VDP 1643 16/5, AI9; 1644 10/8, AI8.

² VDP 1620 10/6. Pastor var den från litteraturhistorien kände Aste-rophorus.

³ Enligt MUNCKTELL, II, s. 95, hade den förste kyrkoherden i Gryt-hyttan (från 1633) »mycket arbete med ett okunnigt och nog vildsiunnadt folk men lyckades att uträtta godt». ÅB Lenæus vittnade vid Rudbeckii mågs, Simon Ben. Arbog., graf (Likpred., s. D v:o), att hvar och en som hört hans namn, visste huru troget och flitigt han sin ombetrodda församling Stora Tuna »lärt och förestått och själf med eget exempel föregått hafver». Om misshälligheter och straff inom församlingen både i Stora Tuna och i det nyss nämnda Färnebo jfr afd. Omedelbar viljefostran. — En son till Rudbeckius intygade vid Troili bår (Likpredikan 1664, s. E3 v:o, 2 v:o o. f.), att denne fört ett exemplariskt »dygdelefverne». »Själff hafver han icke allenast för sin person fruktat Gud och haft honom för ögonen uti allt sitt görande och latande, utan ock sina barn, sitt husfolk, sin ombetrodda hjord och församling därtill ifrigt hållit och därutinnan märkeligen styrkt. . . . Hvilken kan icke påminna sig huru beskedeligen och saktmodeligen han alla sina beställningar igenomgått hafver? Och hvilka hänger ännu icke uti friskt minne hans fromhet och ljuflighet, synnerliga tycke och behagelighet i tal, åthäfvor och umgänge emot alla människor, kände och okände, husfolk och främmande? . . . Allt sådant härrörer och utflyter af en oskrymtad kärlek. . . . Denna källan hafver hos den salige herren icke stått läst eller tilltäppt utan öppen, såsom socknefolket i gemen, många fattiga och beträngda i synnerhet och åtskilliga vägfärande personer af högre och nedrigare [= ringare] sort och condition skola det suckandes med tårarna utöfver hans dödliga från-fälle veta till att contestera och vittna.» »Icke allenast denna församlingen utan ock hela Dal-laget hafver igenom denne salige herres stora flit, möda, arbete och nit ett märkeligt framsteg uti salighetens kunskap vunnit.»

biträde af många så nitälskande, dugande och folkkära församlingsherdar, af hvilka de flesta själfva framgått ur prästerskapets och menighetens led, skulle Rudbeckii sträfvan för menighetens andliga höjande kröntes med vida mindre framgång än den, som hans arbete verkligen rönt.

5. Prästernas arbetsvillkor.

De höga fordringarna och de mången gång olidliga arbetsförhållandena gjorde det nödvändigt att understödja prästerna i deras verksamhet. Bland annat måste man dels minska arbetsbördan, osäkerheten och nöden för de i tjänst varande, dels låta de orkeslösa ej stå hindrande i vägen för ett ihärdigt arbete på missionsfältet.

I samtliga dessa hänseenden hade man — som så ofta — hufvudsakligen blott att följa och genomföra sådana önskemål, som voro tidigare uttalade men långt ifrån lika ofta förverkligade. I utlandet och Sverige förelågo nämligen sedan länge beslut, åtgärder och offentligt uttalade önskemål för och om understöd åt åldriga och obotligt sjuka prästmän. Så hade Brandenburg-Preussens Visitationsordning 1573 uttalat sig för en »pension» å $\frac{1}{8}$ af lönen; två år tidigare hade vår KO begärt »några rum» åt dem i fattighuset. Äfven hertig Karl ville anvisa »egna hus» i fattighusen, ehuru 1590-talets svenska prästerskap gått som vanligt längre i reformkraf. 1593 hade det fordrat ett ståndsmässigare behandlingssätt i form af »något visst och tämligt underhåll» i st. f. fattighuset.¹ Rudbeckius, som 1619 varit med om att låta KO:s i viss mån nedsättande och dock för sin tid säkerligen välkomna uttalande utgå ur KO-förslaget, upptager och genomför sin barn-domstids prästerliga önskemål: ett antal ålderstigna prästmän med sina hustrur få flytta in i ett af honom speciellt för sådana och andra »pauvres honteux» iordningställdt hem i stiftsstad.²

¹ MOSER, II, s. 992, RICHTER, II, s. 373. KO 1571, s. 135, 139; KO-förslaget 1619, s. 521—522, 526. Sv. Riksdagsakter III: 1, s. 111; 2 s. 533, 536. Jfr ock Nova ord., s. 349.

² I en predikan manar han alla orkeslösa åldringar att säga upp sin tjänst . . . hellre än de skola blifva därifrån sagda eller det gemena bästa lider därigenom skada. Äfven i detta afseende ville han taga konsekvenserna af sin lära: vid början af sin slutliga kraftnedsättning tillkännager han själf två olika gånger sin önskan att lämna biskopsämbetet. Strax före sin död

Såsom redan Danmarks första KO utlofvat »prebenden» åt skräpliga, så låta äfven Paulinus, Rudbeckius och deras samtida klockar-bolen utgöra ålderdomsstöd i vissa fall.¹ Mestadels ålades dock de »uttjanta» i stället att hålla substitut. Där inga hjälpmedel syntes möjliga, försöktes ändå många utvägar. Flera af dessa blefvo eller voro sed; 1686 års kyrkolag (24:29) godkände — som så ofta — de flesta.²

I enlighet med de vanliga förebilderna sträcker sig Rudbeckii omtanke också till prästernas efterlevande.³ Kännedomen om sådana sträfvanden kunde hos de tjänstgörande motverka det missmod, som eljest lätt måste inställa sig under de stränga fordringarna från stiftsledningen samt under de ej sällan osäkra och torftiga lönevillkoren.

uppmånade han till ett skyndsamt val af efterträdare. Likpredikan öfver Magnus Brahe (1633), s. C. Mem. quot., s. 87 v:o, Afh. s. 93. Sv. Riksdagsakter, III: 2, s. 535, 537. K 2a, s. 88, v:o.

¹ KO 1539 i Danske Kirkelove, I, s. 122. Jfr SDP 1631 19/3; 1640 10/9, 25/9.

² Dess förordnande, att »något af uppbörden» skulle »lämnas den eländige Kristi tjänaren», hade i Preussens citerade stadga motsvarats af nämnda passus, att $\frac{1}{8}$ af lönen skulle gifvas honom.

³ Jfr RICHTER, II, s. 286; SEHLING, I, s. 130, 358; THRAP, s. 32—45. ÖHRSTRÖMER, III, s. 44. KO 1571, s. 143; KO-förslaget 1619, s. 532, 536; Sv. Riksdagsakter, III: 1, s. 111; III: 2, s. 522, 533; VDP 1619 7/9 6. Prästerna i Arboga prosteri uppmånas mormässoaftonen 1630 att lämna ekonomiskt bidrag till en klensmeds svärmoder, som var prästänka och som fick understöd från fattighuset (VDP). Också härutinnan arftager Rudbeckius det äldre och förbereder det kommande lagstiftningsarbetet. Laurelii KO-förslag (s. 419) upptager det såsom »kristeligt och tillbörligt, att prästerskapet själf dragar åhuga om sina medbröders efterlätna änkor». »Prästhusets konservation» var emellertid af ålder det enklaste och för ståndsbörödena billigaste sättet för försörjning. Mot löftet att gifta in sig i sterbhuset kunde en prästman mycket ofta erhålla pastoratet, äfven där han eljest näppeligen kunde hafva kommit i fråga. Jfr VDP 1619 25/8 I, 1620 24/5, 26/7; 1642 12/10; 1643 11/3, 1646 17/6, AI8; UDP 1643 13/12, 1643 16/8, 1646 29/4. MUNCKTELL, I, s. 467. SKARSTEDT, s. 123. WALLQUIST, II, s. 582. I Norge klagar konungen 1606 öfver konserverandet (PONTOPPIDAN, III, s. 561; jfr KO 1607, s. II4, v:o). Enligt Liunge och Braaby pastorskrönika (i Danmark) voro dock de sex prästerna därstädes på 1600-talet för-mälda med sammanlagdt blott två kvinnor; Kirkeh. Saml., I, s. 283. — Svenska prästänkor affattade hundratals ännu bevarade böneskrifvelser till K. M:t (RA, Skrifvelser från socknarna i Västerås' stift). En (i Nås) har sju egna och sju styfbarn; sex gå i skolan och vilja gärna fortsätta sina studier. Minst fyra af dem blefvo präster.

I afseende å de senare hade privatpersoner och statstjänare ej sällan handlat orättfärdigt mot prästerskapet, och det för snöd vinning eller i ett förment intresse för landet. Prästerskapets anseende och resurser (och då på samma gång äfven i ej ringa mån dess betydelse och inverkan) hade minskats genom Västerås' riksdag; och så hade äfven skett alltför ofta sedan dess — af prästerskapets klagomål att döma. Det blef en vana att »röfva och rappa» från kyrkan dess egendom — trots förbud i KO 1571 och KO-förslagen. Dessa stadgar samt enskilda biskopar och spridda katekesutläggningar citera ifrigt bibeln såsom stöd för krafven att lönebidragen skulle ordentligt utgå.¹ Enträget framhöll clerus t. ex. å 1590-talet, att präster nödgades »årligen träda hoftrapporna och sitta för dörrarna, tjäna, bedja, knekta, muta», sig till förtret, kallet till vanvördnad, öfverheten till hinder, församling och skolgång till skada. De sade sig arbeta under suckar och fattigdom, »det i andra land . . . ohördt och obrukeligt är». »För fattigdoms och eländighets skull nödgas [många lämna sitt kall] med församlingens skada och med våra vederparters högsta glädje och åtlöje.» Sådana sorgliga förhållanden upprullades för hertig Karl.² Sådana framlades senare jämväl för hans store son och det främst genom Rudbeckius, det kyrkliga 1590-talets främste arftagare. Så exempelvis framhåller han i en predikan inför Gustaf Adolf, att präster och lärare kunna komma att nödgas »taga sig något annat före till att töda sig och [de] sina med — . . . [och att] på sistone ingen lärd och duglig person vill låta bruka sig för fattigdoms skull, utan några vreklingar, som ingen annorstädes duga till något».³

¹ KO, s. 140 o. f. Cursus vis., s. 229; FLACKERUS, s. 2; KO-förslaget 1619, s. 527 o. f.

² Sv. Riksdagsakter, III: 1, s. 206, 207; III: 2, s. 523—524. Jfr OL. PETRI, I, s. 354, 361, 366. Tydligen var det dessa sedan länge rådande missförhållanden (och speciellt det olagliga bortskaffandet af kyrkogods) men endast till en mindre del de »lagliga» indragningarna efter Västerås' riksdag, som förorsakade dels att flera stift samlade och afskrefvo äldre urkunder, dels att Paulinus, Rudbeckius och det stora flertalet kyrkomän voro härutinnan fullt öfverens, dels att Rudbeckius utgaf privilegieboken. Ty afbräcken i kyrkans och kyrkomännens inkomster och i all synnerhet de olagliga förminskningarna inneburo verkliga hinder i det religiösa, sedliga och kulturella framstegsarbetet.

³ Uttalandet utgjorde en långsökt tillämpning af texten: Samuel byggde Herranom ett altare. »Alltså skall ock en rättsinnig öfverhet icke rifva ned Herrans altare, icke rifva ned kyrkor och skolor, hvilket sker när

I ordalag, som påminna om de t. ex. i Tyskland och Norge¹ hörda undanflykterna, att det som hade »uppkommit uti papisteriet, måtte väl nu vara afskaffat», framhåller Rudbeckius följande i en predikan: »Nu sedan vi hafva bekommit Guds rena och klara ord . . . hafva vi icke allenast tagit mesta delen igen [af det man rundeligen gifvit under påfvemörkets tid till kyrkans och skolans lärares nödtorfter], utan där[ut]öfver så högt besvära [= betunga] de personer, som uti Guds ord arbeta skola, att många för fattigdoms skull nappast [= knappast] hafva kläderna på kroppen oborgade, och mången måste låta stå sitt ämbete tillbaka och med sina händers arbete söka sin näring.» Denna predikan håller han både i Narva och Västerås, och vid dess tryckning tillägnar han den hela sitt stift.²

Redan i sin första predikan i Västerås, efter det stiftet valt honom till sin chef, dristar han sig ju framlägga samma program och kraf inför denna sin menighet: ej blott kyrko- och skolhus skulle hållas vid makt, utan präster, lärare och elever måste äfven »nödtorfteligen vara uppehållna att de icke för fattigdoms skull må nödgas drifva något annat medel till att föda sig». Därigenom »breda vi våra kläder på vägen för Kristus, att han må komma till oss.»³ Denna textutläggning gifver han sedan i sin stiftsstad ännu en gång (1625). Och vid afskedet från hofpredikantsämbetet framhöll han inför konungen, att undersåtarna icke kunde genom bättre medel hållas till Guds lag än »genom lärande och predikande». »Där läroämbetet blifver förtryckt . . . blifver Guds lag föraktad;

man förminskar deras underhåll och inkomst.» *Beatum regis sc.*, s. 14. Jfr skrifvelse från Grytnäs (RA) 1644 23/9 till drottningen om löneförbättring: »på det vår lärare måtte få sköta sin bok och icke själf med sina barn gripa till yxan och plogen, såsom skedt är uti vår förra s[alig] kyrkoherdes tid». — Så hade jämväl i afseende å Tyskland klagats i den postilla af WAGNER (II, s. 11—12), som Rudbeckius lät öfversätta och trycka i Västerås: »Jurister och medicis, som allenast tjäna kroppen och det timeliga goda, försörjer man med ymnig lön och uppehälle. Men Guds ords tjänare, som förnämligast tjäna själen och förhjälpa människan till himmelriket, [be]spisar man sparsamligen.» I likpredikan öfver Rudbeckius själf yttrar LENÆUS (s. D2, v:0), att »ännu nog många» präster »med stort arbete och åkerbruk, fiske och annan tung näring måste söka sitt uppehälle . . . och med tiggeri gå omkring hos åhörarna till att söka sin föda». Med tiggeri torde närmast åsyftas sockengång och tiondeuppbörd.

¹ HEFFERMEHL, s. 92 (närmast rörande klockarens underhåll).

² Boot . . . Predikan (öfver Dan. 9), s. C3. Matt. 10: 10; 1 Tim. 5: 18.

³ Jfr här afd. Panbiblicism och Predikoämbetet. Pred. å 1 sönd. i Adv. 1618, s. C4.

därpå följa ogudaktighet, lands och rikes förstörelse.¹ Då han i sina kyrkostadgar hänvisar² till själfve kung Göstas skyddande och bestraffande mandat af 1538 (som ock aftryckts i KO-förslaget) betecknar han det såsom »ett okristligt stycke, med hvilket nu många låta sig finna, i det de rappa ifrån prästeborden de ägor, som deras fromma föräldrar därtill gifvit eller ock eljest af ålder därtill legat hafva. Ty så mycket som dem står tillgörande, förlägga de den kristeliga religionen och införa hedendomen igen.» Och då han står till svars inför regeringen för privilegieboken, motiverar han dess utgifvande bland annat — talande nog — därmed, att om hedningar och påfliga »haft goda privilegier, huru mycket mera är billigt *vi* dem hafva, som hafva Guds ord rent och klart».³

Inom Västerås' stift hade äfven hans närmaste föregångare sökt bekämpa sådana tendenser till undergräfvande af religiositet och kultur. Så t. ex. satt den då nära 70-årige biskopen en morgon redan vid 5-tiden och affattade en bestraffande skrifvelse till en prästman, som låtit en församlingsmedlem »rappa åt sig» ett stycke af prästbolet.⁴ Och jämte kapitulares ingifver han år 1617 till Gustaf II Adolf och Oxenstierna olika böneskrifter om stadfästelse och förbättring af hertig Karls »försäkran» (1595) och andra nedärfda lönevillkor. Oordning och olägenhet följde däraf, framhåller han, att kapitlets medlemmar och lärare hvarje år ombyttes; »för nöd och fattigdoms skull» måste de »begifva sig ut på bygden . . . då man dem bäst behöfde.» En ingående »Collation» öfver underhållet uti konungarna Johans, Karls och Gustaf Adolfs tid medföljde skrifvelsen till rikskanslären. Och skildringen till konungen af »Domkyrkans fel och afsaknad» inledes med att ingen domkyrka och inga kapitulares i hela landet funnes så eländiga och utblottade som de i Västerås, enär dem afhändts största delen af sitt uppehälle, »hvilket mestadels skall vara E. K. M:t oveterligen skedt.» Ändå hjälpte hvarken lönehistorik eller böner förrän Rudbeckius blef stiftets chef.⁵ Sommaren 1619 dateras ett kungl. underhållsbref

¹ Originaleditionen, s. C4; *Beatum regis sc.*, s. 477.

² A. a., kap. X. Enligt anteckning i K 63 torde originaleditioner af kyrkostadgarna hafva (i likhet med KO-förslaget) intagit mandatet in extenso.

³ RRP VI, s. 301.

⁴ MUNCKTELL, III, s. 298. Prästerna kunde ock aktivt skada bolen (a. a., I, s. 220). Regeringens ståndpunkt: N 1898 n:o 384; 1909 n:o 68.

⁵ I underhållsbrevet säges, att det utfärdats »efter Vi nådigst hafva efterlåtit oss älskelige, höglärde doktor Johannes Rudbeckius till biskop».

för biskop, konsistorium och »hospital» i Västerås, och 1¹/₂ vecka efter sitt första »konsistorie»-sammanträde kan Rudbeckius meddela kapitulares den glada nyheten. Men man stannar ej därvid. Läroverkets pågående utvidgning, domkyrkans iståndsättande och andra ökade behof motivera en ny skrifvelse, som tydligtvis stöder sig på Bellinis nämnda utredningar (hvilka för öfrigt torde mindre vara ett verk af denne än af den i kapitlet både 1617 och under Rudbeckii episkopat verksamme Erik Holstenius). Denna nya, omkring år 1622 affattade skrifvelse går i den förras spår och uppenbarar ytterligare, hvad man knappast väntat sig få höra från storhetstiden. Utom det vanliga talet om att »öfvergifva våra tjänster och söka oss annor rum, där vi kunna hafva vårt uppehälle», uppräknas på flera sidor, »hvad som allenast på 8 eller 10 år tillbaka är oss ifrån kommet». Klagomålet rör alltså blott »rofferiet» under Gustaf II Adolfs tid; detta understrykes ytterligare genom tillägget, att »samt [rappats] nu nyligen». Emellertid märker man lätt, att vissa af de öfverklagade förhållandena pågått en mycket längre tid och att saknaden af urkunder eller af tydlighet i förefintliga urkunder i många fall förorsakat frånhändandet, hvarjämte historikens tillförlitlighet torde vara omtvistlig. Ett ingående förslag till löneförordning medsändes skrifvelsen till K. M:t. Och i detaljerad öfverensstämmelse med detta förslag affattades snart därefter en konungens försäkringsskrifvelse, som blef af största betydelse för hela stiftets uppryckningsarbete.¹ Den är nämligen en »hiertestock» i stiftets andliga uppbyggningsarbete, en oundgängligen nödvändig skyddsmur kring en löftesrik plantering, och den var ju i väsentliga delar blott ett återställande af just en gångens tids privilegier. I samråd med t. ex. Paulinus och med biträde af Stiernhöök samlar därför Rudbeckius också under större delen af sin biskopstid handlingar, som klargöra kyrkans rättigheter och inkomster; i sina kyrkostadgar fordrar han, att »gamla bref»

»Efter» torde här helt eller delvis beteckna orsak. 1623 års fundationsbref undertecknar konungen i Västerås och står samtidigt fadder hos biskopen.

¹ Den nämnes dock vanligen blott gymnasiets fundationsbref. Afl. s. 149—152; bilagor, s. 4—11 (med noter). I vol. F VI:2, VDA finnes Rudbeckii *Taxa Annalis Arosiensis* med jämförelser mellan lönevillkoren under Gustaf I, Johan III och i skrifvande stund (1622 eller dessförrinnan). Den var stödd på Tegel. Därjämte skrifver han af privilegiebrefven, börjande med Johan III:s af 1572 26/11. — Under Karl IX:s tid oroades Ore prästgäll af fogden i Alfta; det afhjälptes genom kungabref 1607 (28/1). Jfr *Stockholms Magazin* 1781, s. 119; VDP 1642 30/3, AI9.

skola uppsökas, förnyas och i kyrkans bok inskrifvas (XV:4), och vid domkapitelssammanträden låter han läsa upp »Historia Capituli utur åtskilliga framlidna konungars bref».¹ Sedan han i privilegieboken hade aftryckt just sådana »bref» och nämnda lönehistorik, på grundvalen af hvilka stiftet upprepade gånger erhållit löneökning af Gustaf II Adolf, då måste det varit med någon förundran — om än icke utan viss rätt — han såg sig anklagad af rådsregeringen för samhällsvådlig propaganda med påfliga intentioner.

Troligen är både prästerskapets och Rudbeckii förenämnda skildringar af de faktiska förhållandena alltför mörka. Framställningarna åskådliggöra emellertid tillräckligt, hur trööstlöst det tedde sig för dem då de funno t. ex., att en »junker» anklagades för att bokstafligen hafva trampat sin huspräst under fötterna, och då de sågo, att allmänheten och statstjänstemännen voro motspänstiga, att präster måste sälja t. o. m. bibeln för att få mat och att många af dem under släp och grofarbete försummade sin tjänst.² Kyrkoherden i Lillhärad hade blott 13 bönder i sin socken, »hvilka föga äga och af hvilka han hafver blott en ringa ting att uppbära om året».³ Han kunde icke där föda och uppehålla sig utan »är mycket afsigkommen och en fattig man blifven».

¹ Så ännu juli 1642. Äfven vid riksdagen och eljest förer han präster-nas, det lärda ståndets och den andliga kulturens talan såsom ingen annan.

² En Rudbeckii son, också han biskop i stiftet, säger (1672) om By församling, att den är barbarisk och korrumperad, ett hårdt och motspänstigt folk, begifvet på allt oskickligt. Prästen där skulle »behöfva hafva järn-handskar och med båda händerna hålla tygeln». Och om Hed yttrar Joh. Rudbeckius (1628), att i en så barbarisk församling kunde en präst icke länge trivas. En dåtida kyrkoherde i denna efterblifna socken var så utfattig, att han säger sig måst sälja sin bibel, den han dock »många år förvarat». Torkan hade förtagit hans säd på sanden. Hed (1633), VDA. Emellertid torde pastorn, af hans vandel att döma, ej läst sin bibel så ofta ens när han ägde den. Jfr MUNCKTELL, III, s. 298. VDP 1620 21/7, 16/9, 1628 8/2. Jfr SDP 1632 26/10 om Österåker; Strängnäs' synodalprotokoll 1584, § XVI; HALL, Danviken, s. 72 o. f. Åtskilliga prästmän hade nog ännu samma skäl till klagan som tidigare: de vore föga annat än som hundar aktade. Jfr här afd. Miljö.

³ Han begär att komma därifrån, »ty uti prästegården äro inga hus, som dog, och socknen vill intet hålla dem vid makt». Han hade blifvit öfverfallen af sina församlingsbor vid ett ting, och en hade hotat »slå sönder honom och sätta honom samman igen». Han fick ej heller ut sin lön; 1622 28/8, VDP. Kyrkoherden i Ål hade 1618 blott ett ringa gäld, »däraf han icke kan hjälpa sig»; i Wänjan hade hans ämbetsbroder fått nöja sig med 8 tunnor spannmål, tills han 1613 genom kungabref får ytterligare fyra. Rättviks prostarkiv, N5b, ULA. Mörk skildring af finländska präster-

Såsom KO, KO-förslaget och Rudbeckii kyrkostadgar bestämt, att pastorat med alltför liten prästlön skulle slås samman, så blifva ock t. ex. det nämnda Lillhärad samt Sevala för några årtionden lagda till andra pastorat. Då den förste kyrkoherden i Floda beklagade sig öfver sin »ringa lägenhet», ställas församlingsborna inför den casus att förlora honom och »åter varda lagda under ett annat prästegäll»; de lofva då att dels öka hans inkomster genom korn, dagsverken, hökörning, åkerland etc., dels hemställa hos regeringen om ökad underhåll.¹

Alltför ofta var det emellertid särdeles svårt att af allmogen utfå »rättigheten» riktigt — ett missförhållande som äfven öfverklagades i alla grannland.² Sveriges KO hade uttalat hot om straff för tredskande tiondeinbetalning, och Rudbeckius är med om att låta det inflyta i KO-förslaget 1619 — såsom redan antydts — och han upptager det äfven i sina stiftsstadgar.³ Såsom eljest då fråga är om individens viljelif och om kyrkans höga uppgift, inrymmas i KO-förslaget jämväl mera ingående och stränga bestämmelser; bl. a. aftryckas eller ingående refereras kungabref och ett stort antal bibelställen, som förbjuda borttagandet af det Gud och Guds församling hafver efterlåtit läreståndet till nödtorftigt uppehälle. I sitt stift finner Rudbeckius hurusom t. ex. i Norbergs grufbygd »en stor del stodo tillbaka» på 2 à 6 års tid som kyrkoherden »ingenting hade fått af».⁴ Därför åläggas sexmännen

skapets ekonomiska ställning år 1620, LEINBERG, I, s. 428 o. f. Om prästernas och deras hustrurs sociala ställning, jfr PAULSEN, Geschichte I, s. 328—329.

¹ VDP 1621 20/1.

² I Botpredikan 1615, 1629 (s. C1) säger Rudbeckius: Hur förhåller sig gemene man? Allt eftersom »fattigdomen tvingar dem, blifva de dess ogudaktigare och motvilligare, så att de försnilla både Gud och sin öfverhet deras del ifrån. Gud och hans ords tjänare försnilla de med falsk och orätt tionde; öfverheten undstinga de sin tillbörliga skatt och tull, hvilket är ett tjufveri för Gud och människor. Och hvad de skola då utgöra, det göra de med knorr och morr». Jfr PALLADIUS, s. 78 o. f. En präst i Finland uppgifves hafva blifvit mördad af en större människomassa, då han (omkr. år 1525) utkräde sitt tionde (N 1908, n:o 3). Det är dock måhända blott ett gängse sagomotiv; jfr H. GEIJER passim. Jfr MOSER, II, s. 987, SDP 1631 31/1. Jfr Noraskogs arkiv, I, s. 171—172; Noraskog, III, s. 189, 213.

³ Resp. arbeten, s. 140—141; 527—533; afd. Om predikoämbetets uppehälle. De mana till att bestraffa dem, som »af rätt arghet och tredska och icke för stor armods skull» uraktlåta att betala sina utskylder. Bl. a. borde de åläggas bann. Jfr Hagg. 2: 9; Mal. 3: 10; COMENIUS, kap. 33, § 20.

⁴ VDP 1628 8/2, 16. Vid prostvisitation i Orsa allhelgonadag 1635 befanns en viss man hafva »orättrådeligen gjort tiondehumle. Han bads före [= bad själf om förlåtelse], utlofvandes bättring; vill förlika sin kyrkoherde».

öfverallt att vara nitiska i sin kontrollerande verksamhet; prostarna göra årliga visitationsresor och många sona sin förseelse t. ex. med böter eller i anslutning till KO, till KO-förslaget och till följande synodalbeslut i Västerås (1629): »Medan sådant är en olidelig synd . . . skola . . . predikanterna efter kyrkoordningen sådana tröga åhörare ingen kristendomstjänst dem bevisa: . . . inte begrafva deras döda, inte deras kyrkegångshustrur i kyrkan intaga, ej heller viga deras söner eller döttrar, ej heller besöka deras sjuka, inte kristna eller döpa deras barn, ej heller tillåta dem gå till H[errans] nattvard, till dess de all sin rättighet utgöra eller förskaffa sig vissa löftesmän».¹

Ett sådant välbehöfligt stöd och uppmuntran gifva kapitulares ofta äfven åt de obefordrade prästerna. Ej sällan få dessa förena skolsyssla med prästerlig tjänstgöring, och vissa lättnader kan man observera i deras från fordom så betryckta ställning. Det torde också hafva gifvits flera exempel på att kyrkoherdar och kapitulares utan knot afstått från inkomster blott för att möjliggöra nödvändig pastoratsklyfning eller för att få »sittande kaplan» i en del af pastoratet. Så hade ju under gymnasiets grundläggningsdagar kapitelsmedlemmar, ur hvilkas led kyrkoherdarna i de största pastoraten oftast hämtades, låtit den ringa lönen åt två lärare delas mellan tre eller fyra, enär detta (länge) var den enda möjligheten för skolutvidgning. I sin egenskap af kyrkoherdar hade de visserligen kommit längre bort från den närmaste omgifningen kring biskopen, hvilken ju gaf stora offer och fordrade stora offer, men helt torde icke de goda lärdomarna från Västerås-tiden och från de årliga synoderna förflyktigat, helst som de nu på närmare

Skall stå en söndag i vapenhuset och hans sak publiceras; VDA: Rättviks förs. Å andra sidan klaga nog ock prästerna (liksom äfven änkor) stundom oskäligt högt öfver sin nöd. Jfr t. ex. Chalcanders två bönebrief (Skrifvelser . . . från Barkarö, RA) med MUNCKTELL, I, s. 171, rörande hans förmögenhet.

¹ N 1910, n:o 20; VDP 1639 9/6, AI9. Präster straffades ej sällan för att de ej med tillräckligt nit tillhöllo församlingsborna att underhålla kyrkan eller t. ex. sina respektive delar af kyrkogårdsmuren. Så tilltalades pastor i Orsa vid visitation 1631 16/3 för att det »stod illa till i kyrkan», hvaremot det i Älfdalen tre dagar tidigare »med räakenskapen, kyrkan, prästgården etc. stod allt väl och vackert till». Om kyrkans omvårdnad talar biskopen ingående i Tacksägelsepredikan 1637 (t. ex. s. C3, v:o o. f.), hvarjämte ett snart tjugoårigt kostbart reparationsarbete å domkyrkan var som en enda lång förmaning. Till detta domkyrkans iståndsättande, dess förseende med koppartak etc. åtgick en synnerligen stor del af det stångjärn och den koppar, som »syndare» fingo böta.

håll fått se huru stora kaplanernas och åhörarnas andliga och lekamliga behöf voro.¹

Att kyrkoherdarna äro kaplanernas vän, stöd och befordrare, och att förhållandet mellan samarbetande prästmän var godt, få vi emellertid vanligen läsa blott *emellan* raderna eller å olika grunder antaga såsom ganska säkert. I dessa hänseenden, såsom vanligen eljest, hafva vi nämligen lättast tillfällen att se felen; föga nämnes direkt om uppoffringarna, tillmötesgåendet och fridsamheten. Redan Luther hade klagat öfver inbördes-tvisterna mellan prästmän, och hans klagan reciterades — troligtvis på förekomna anledningar — vid synod i ärkestiftet 1608. Äfven i Rudbeckii och andra stift gäfvos flera exempel på motsatsen till broderssinne. De vanligaste voro lönetvister.² Västerås' domkapitel var därför ofta angeläget att förebygga sådana genom att dels tillse, att löneafstal affattades skriftligt, dels — i likhet med hvad fallet var i Botvidis stift — pröfva och gilla sacellanernas (och lärarnas) kontrakt med församling och kyrkoherde. Stundom nödgades därvid de senare till en välbehöflig löneökning. En generell sådan motiverades jämväl genom minskningen i penningens värde och var i någon mån märkbar öfverallt. Den framträder exempelvis i ÄB Kenicii prästerliga mötesbeslut för Uppsala stift 1631, som ville stilla »mycken klagomål emot [kaplanernas] förmän och matfäder» genom en löneförbättring, hvilken visserligen ej blef större än att lönen motsvarade det förutvarande underhållet (räknadt efter den gångna tidens penningevärde).³ Emellertid var

¹ Afh., s. 147. Enligt Rudbeckii likpredikan öfver prostén, f. d. rektor i Hedemora, Er. Sv. Roslagius hade denne skänkt sin kyrka altarkläde, predikostol (för öfver 450 daler), läktare; till kyrkan, kyrktornet och klockorna hade han jämväl giivit »ansenligt» samt befriat barn i skolan från att erlägga en del af afgifterna. Till stiftsbiblioteket hade han förärat Rudbeckii bibelupplaga (1621). Öknamn blef emellertid det tack han fick i sin stad.

² Att kyrkoherdarna kunde vara snikna och hårda mot kaplanerna samt att ovänskap rådde jfr t. ex. VDP 1619 17/11, 1620 6/6, 9/6, 1642 15/10, AI8, 1646 11/3, AI9, 1649 9/5; SDP 1631 19/3, 1637 9/8; TORPSON, s. 18 o. f. Öfver prästernas snikenhet t. ex. vid utkräfvandet af pengar vid dödsfall, barndop etc. klagas ej så ofta i Rudbeckii stift som å ifrågavarande tid i Strängnäs'. Vid en höstsynod (1624) låter Rudbeckius ådöma Svärdsjö kyrkoherde tre dalers böter, därest det skulle visa sig sant, att han tagit en daler i st. f. en mark i vigselpenningar.

³ N 1900, n:o 283. Inkomsten skulle blifva 12 tunnor säd; klädpengar 6 rdr eller 4 tunnor säd. Paulini kyrkoherdar begärde slippa betala löneökningen men det afslogs (1643; K 65, s. 83). Om Rudbeckii domkapitels

hjälpprästernas lön och lott alltjämt mycket bekymmersam.¹ I synnerhet gällde detta domestici, hvilkas rättsliga ställning i förhållande till vissa församlingar och kyrkoherdar stundom var föga bättre än den som tidigare förefunnits i Västerås' stift enligt t. ex. biskop Ofeegs drakoniska klockarstadga. De bestämmelser rörande klockare, hvilka inflyta i Rudbeckii kyrkostadgar, upptaga icke sådana förbättringar utöfver den förres, som man — trots allt — skulle kunnat vänta. Visserligen äro kapitulares' åtgöranden i detta som i vissa andra hänseenden mera humana — man skulle stundom kunna säga moderna — än stiftsstatuterna², men i stort sedt måste Baazii kritik med anledning af det lägre prästerskapets ställning anses synnerligen berättigad.³

En af de få ljuspunkterna för de obefordrade var emellertid den något snabbare befordran eller löneförbättring, som kunde medfölja sträfvandet att tillsätta komministrar vid annexkyrkor eller kapell, att förordna biträden åt eller vice-pastorer för ålderstigna kyrkoherdar, att få till stånd söckendaglig barnundervisning, att öka antalet gudstjänster i småstäderna och i större eller aflägsna landsbygdssamhällen samt att minska de största pastoraten. Sistnämnda sträfvän förekom både före, under och efter Rudbeckii dagar; under Karl IX:s och Bellini tid hade några pastorat delats i

sträfvän att skriftligt affatta löneöfv renskommelsen, jfr VDP 1619 8/9 5; 1627 19/5 2. Löneafstal VDP 1627 9/5 i Odensvi: kyrkoherdens kaplan erhöll första året 12 tunnor säd, andra året 11; enär han jämväl är klockare, får han därefter blott 10 tunnor. Som kyrkoherden var helt oduglig, torde adjunkten de facto måst vara vice pastor.

¹ En kyrkoherde i Södermanland plögade slå klockaren i klockarestugan; LUNDSTRÖM, Paulinus, II, s. 323. — Jfr hjälpprästens villkor 1803, då han skulle vid lysning betala samma belopp som bälgmakare och lakejer, dubbelt så mycket som backstugusittare på landet, inhysesjon och torpare; ÖHRSTRÖMER, I, s. 22 o. f.

² VDP 1639 27,20/12, AI9: En kaplan, som före julen »förlupit» biskopens svåger och ej velat hafva »inspektion med hans folk» etc. i enlighet med kontraktet, får »af gunst» halparten af underhållet, — en oväntadt mild dom. Naturligtvis blef han ock suspenderad »till en tid». »Otjänlige sysslor» skulle en prästman icke varda föresatta, yttrar Rudbeckius.

³ Om klockares motsvarande ställning i Petrus Jonæ Wex. stift, jfr WALLQUIST, II, s. 585. — I motsats till hvad fallet var i Strängnäs' stift under Paulini tid, voro hjälpprästerna i Rudbeckii stift dock icke förbjudna att gifta sig. Regeringen ondgjorde sig öfver förbudet. Vid kyrkoherdesynoden i ärkestiftet år 1653 stipuleras 30 år såsom nedre åldersgräns för giftermål; blef den unge prästvigd tidigare, skulle han studera intill de 30. Klockare med bol fingo dock gifta sig tidigare.

Västerås' stift. Regeringen uttalade sig principiellt för sådan delning, och prästerskapet fann den »icke onyttig».¹

Närmaste motivet till förutnämnda sträfvanden för hela prästerskapets väl var emellertid det, att man ville bättre tillgodose de allägsnare sockendelarnas kyrkliga behof. Vid pastoratsdelning lade emellertid den allmänna fattigdomen, de osäkra rättsförhållandena samt mångas likgiltighet hinder i vägen för att kyrkoherden skulle få behålla sina vanligen förut ganska små inkomster. Redan Bellinus kunde intyga, att »mycken vidlyftighet och afsaknad» förorsakades på sådana orter, där man fick kapell. Han liksom sedan Rudbeckius vill därför tillåta sockendelning först sedan betryggande garantier gifvits för att »intet afhändande eller förminskelse» skulle ske i de redan bestämda och utgående lönevillkoren. Detta är sålunda ytterligare ett vittnesbörd om att äfven den »svage» Bellinus sträfvade att tillgodose sin kyrka och sina prästmän och att Rudbeckius fortsätter på redan i stiftet beträdda vägar.²

Under bådas tid utgick initiativet i många fall från församlingsmedlemmarna själfva, såsom fallet jämväl var t. ex. i Strängnäs' och Åbo stift. Ofta är skälet härtill ett otvetydigt frälsningsbegär, men minst lika ofta är begäran om ökade gudstjänst- och lärotillfällen ett svar på kyrkans oblidkeliga, ideliga kraf t. ex. å kristendoms-kunskap och kristendomsexamina. Ju strängare prästmännens förhör och domar äro, dess enträgnare blir församlingsbornas begäran; den är ett eko af de förra. Om ej kapitulares och pastorerna lockat och manat, pressat och fordrat med bibelns sanningar, skulle man ej så ofta hafva upprepat sina önskemål och ökat sina erbjudanden. Så kom man till att göra, såsom Luther sagt i förordet till sin lilla katekes: de förut likgiltiga komma springande och löpande, tvinga sig själfva och nödga kyrkans män att gifva dem Guds häfvor.

Förvisso hafva vi att se Rudbeckii mening uttalad vid skolkommittéarbetet i juni 1637 i Stockholm, där regeringens proposition framhöll bland annat, att pastoratens »öfvermåttan stora»

¹ K 2a, s. 68. Rudbeckius säger sig därvid vara betänkt på att först afskilja Gunnilbo, Hed, Sollerön och Aspeboda. Jfr THYSELIUS, Bidrag, s. 73. — Han verkar äfven för rättvisa vid prästval, t. ex. genom skriftliga hänvändelser till församlingsbor och vice pastor (original i K 2, Troilus).

² Jfr Bellini svar på sockenmännens upprepade begäran 1618 24/2 rörande Boda kapell i Rättvik. Rättviks prostarkiv, N 5 b, ULA. Rudbeckius gillar företrädarens uttalande.

omfattning t. ex. i Norrland, Dalarne och Finland utgjorde icke ringa hinder för Guds ords »rätta framgång», och där prästerskapet framhåller det rimliga i att de allra största socknarna delades i flera pastorat, »att åhörarna icke må lida men på deras information uti Guds ord». Det borde emellertid ske blott småningom (för mycken klagomåls skull)¹, hvaremot man ifrigare betonar nyttan af kapell, i hvilka kyrkoherdar eller kaplaner uppehölle gudstjänsten. Nödvändigheten af prästämbetets rekrytering med de mest dugande personerna hindrar sålunda i ej ringa mån en jämväl nödvändig ökning af antalet pastoratsklyfningar; den ständiga klagan öfver minskning af privilegier och lönebidrag har en af sina förnämsta orsaker däri. Troligen nödtvunget men dock beklagligt var, att sålunda den erforderliga ökningen af prästmännens antal² möjliggöres oftare genom anställandet af kaplaner och komministrar af olika slag än genom förvärf af ökad antal kyrkoherdar.

Man företog alltså pastorats-klyfningar, fränskilde sockendelar och inrättade nya prästtjänster och det i synnerhet i bergsbruksbygderna, på de bortre landskapsgränserna, i ödemarkerna, hvarest städer, köpingsliknande samhällen, byar och gårdar framväxte och där pastoraten mätte 10, 20, 30 mil i genomskärning.³

¹ Genom kapell kunde tillsvidare afhjälpas den svåraste bristen i medelstora pastorat. THYSELIIUS, Bidrag, s. 31—32, 40; Rudbeckii stora roll vid mötet framgår där bl. a. å sid. 43—45. Till den något större försiktighet, som talar ur prästerskapets svar, torde hafva medverkat önskemålet att få behålla några »reträttplatser» för synnerligen välmeriterade prästmän. I Munktorp t. ex., där det var »stor gästning», önskade kapitlet anställa en speciellt lärd och berest man; till Stora Tuna befordras professorer eller dem likvärdiga vetenskapsmän. VDP 1620 8/9, 1639 12/1, AI9, 9/1, AI8. MUNCKTELL, II, s. 386 o. f.

² Mot »öfverflödiga präster» hade yttrat sig: KO 1571 och KO-förslaget 1619 (s. 148, 539), Rudbeckius (1623 11/8, VDP), Botvidi biskopsinstruktion (1631), regeringen (1636 18/7, 1647 20/9). Af rikskanslären och i ärkestiftet sattes plats såsom villkor för prästvigning: RRP VI, s. 426; UDP 1645 1/5, 19/11, 26/11; 1646 22/7, 4/11, 9/12. EKLUND, s. 191. I dessa yttranden afses vanligen »erforderliga» till förefintliga antalet befattningar; i texten afses de, som voro erforderliga för själavårdens bestridande öfver hufvud taget.

³ Sent men hastigast skapas *Avesta*, vid ett betydande vattenfall i den alltmer använda förbindelseleden till Bottenviken och Gäfle. Det skedde därigenom, att holländaren Silentz och det yngre kopparkompaniet hit förlade sina förädlingsverkstäder 1636. Redan efter 5 år var orten stad, och efter ytterligare tre år förlades hit rikets enda kopparmyntverk. Med till-

Märkligast var utvecklingen af kyrkliga institutioner — och därmed äfven af andlig kultur öfverhufvud taget — i »Nora socken». Under detta namn innefattades minst $\frac{1}{4}$ af Västmanlands nuvarande område, och ingen visste, huru långt pastoratet eller ens hur långt landskapet sträckte sig åt väster och nordväst. År 1632 uppgifves församlingen bestå af 94 byar, 25 finntorp och (i kyrkbyn, »staden») 80 hushåll. Sexton byar sägas ligga minst en mil, 18 minst två mil från kyrkan; för 11 af dessa senare är afståndet minst tre mil. Torpställen nämnas liggande 5, 7 å 9 mil borta. Emellertid torde man böra reducera uppgifterna om väglängden med $\frac{1}{3}$ å $\frac{1}{4}$ för att finna afståndet uttryckt i nuvarande mil.¹ Antalet familjer

stånd af kapitlet byggde den tyskfödde myntmästaren Kock ett kapell vid forsen, $\frac{1}{2}$ mil från moderkyrkan (Grytnäs), och en väl vitsordad »filosofie kandidat» från Västerås' läroverk blef här predikant och barnalärare (VDP 1644 9/9, AI8). (År 1686 indrogos stadsrättigheterna för att åter erhållas den 28/2 1919.)

De saktare, normalt framväxande, stadsliknande samhällena blifva vanligen ordnade på stadsmanér i kyrkligt och undervisningsafseende ett å två årtionden innan de erhålla stadsprivilegier. En för uppblomstringen betecknande utveckling — lysande men kort — hade Säter. Där hade gärmakeriet och myntverket i Avesta förut varit förlagda. »Sätra», som under Rudbeckii första tid och troligen än tidigare hade kapell med predikan af en sacellan hvarannan söndag, hade redan 1608 påtänkts blifva stad och skulle snart — genom sin malm och sin kungsgård — ställa den under 1500-talet så centrala moderkyrkan i Stora Tuna alldeles i skuggan. Efter att vid Rudbeckii tillträde hafva på en folkmängd af c:a 3,000 personer haft en kyrkoherde, två kaplaner (däribland eller ock dessutom en skolpräst) haiva Tuna och Säter vid hans död två kyrkoherdar, minst tre kaplaner och två skolpräster. Distriktet utgöres nutilldags af ett kontrakt med fyra pastorat, där fyra kyrkoherdar, fem komministrar och en ständig adjunkt verka. Förut funnos en kyrka och två kapell; under Rudbeckii tid byggdes ett tempel af hvardera slaget; nu finnas minst fyra kyrkor, två kapell och församlingssal. En kyrka (Säter) och ett kapell (Enbacken = Gustaf) hade byggts under samma tid, och Säter hade tydligen i st. f. en predikan hvarannan söndag erhållit en å två gudstjänster söndagligen. Villkor för Säters själfständighet var erbjudandet af 6 tunnland åker, äng, kyrka och prästbostad; VDP 1634 12/2, AI6. Jfr F IIIa, volymen i svart band, VDA.

¹ F III a: bandet Skärike 1638—Ljusnarsberg 1637; volymen i svart band, VDA. VDP:s uppgifter (1644 6/9, AI8) om väglängden från Särna till Älfdalen och Elfverum tåla i hvarje fall nämnda reduktion. Den förra vägen uppgifves vara 12 mil, den senare 24. Enligt benäget meddelande från rektor O. SCHULSTAD, Elfverum, är afståndet landsvägen till Särna kyrka 162 och till Idre 194 km., fågelvägen resp. 120,12 och 120,32 km. Turistfören. uppger vägen från Älfdalen till Särna vara 8,1, till Idre 11,3 mil. De två »eröfrade» socknarna hörde under första svenska tiden till Älf-

uppges olika i olika urkunder; med en beräkning af fem pr hushåll skulle folkmängden utgöra 2 050 å 2 651 personer. — Såsom så ofta eljest börjas förbättringarna vid moderkyrkan; här utvidgas predikoverksamheten och ungdomsundervisningen. Senast år 1620 hade man på stadsmaner anställt ungdomslärare (skolmästare). Och från år 1625 utfäste sig »Noraskoga» byamän att betala $\frac{1}{8}$ pund osmundsjärn hvardera för att få ottesång — en tydlig sträfvan att äfven i kyrkligt hänseende få likställas med städerna; i administrativt hänseende lyckades det dem först nära två årtionden senare.

I de bergiga och sjörika gränstrakterna i norr och väster funnos tidigt ett stort antal finnar, som lifnärde sig genom fiske, jakt och svedjande. Spår funnos af äldre koppartillverkning, men först med en koppargrufvas upptäckande 1624 och med de Geers kopparförädlingsverk (1628) begynte en jämförelsevis talrik inflyttning af kulturellt högre stående svenskar och utlänningar. Vid 1629 års höstsynod klagade ett 40-tal finnar från gränstrakterna mellan Värmland, Dalarne och Västmanland inför domkapitlet, att kyrkvägen var lång, samt att de, komma i kyrkan, ingenting förstodo af predikan; deras sjuka finge dö utan tröst och hugsvalelse.¹ De begärde söndaglig gudstjänst å svenska och finska. Efter förhandlingar på ort och ställe, ledda af kapituläris Stiernhöök och prostén Drivius, erhöilo de en djäkne från Falun att lära dem katekesen på finska. Han och traktens prästmän torde ock stundom hafva predikat. Samtidigt med begynnande kyrkobygge, år 1635, får *Ljusnarsberg* en kyrkoherde (jämte »skolmästaren») och blir så eget pastorat²; två år senare kom biskopen själf för att visitera. Här predikas hvarje helgdag på finska och svenska, och med sådan framgång brytes här bygd för det nationella, att man sju år efter

dalens pastorat. Också voro odöpta barn i Särna så stora, att de refo sönder handboken för Buskovius vid dopet; SKARSTEDT, s. 134. Under den norska tiden hade Särna och Idre »fått tjänst» endast tre gånger årligen.

¹ VDP 1629 4/9. Det är samma klagomål, som snart därefter en Rudbeckii f. d. elev, Olaus Petri Niurenus i Umeå, höjer inför Skytte rörande »lapparnas ynkliga hedendoms lägenhet och lefverne»: De hafva ej haft predikanter af sina egna eller på sitt eget tungomål; därför känna de ej Gud rätt, som andra kristna, ej heller veta grunden eller medel till sina sjäalars salighet; och hvad en dem säger det ena året om Gud, veta de [det] andra året int[et], när de blifva tillfrågade. . . . De sjuka ibland lapparna besökas aldrig i fjällen med tjänst och altarets sakrament utan dö sin kos oskriftade, otröstade och oaflösta; den onde anden, som [de] sina så anfäktar, är näst [nära dem] med sina lögner». KÅ 1914, s. 424—425.

² Jfr HULT, passim. JOHANSSON, Noraskog, III, s. 225.

Rudbeckii död kan besluta att undervisa i katekes enbart på vårt modersmål.¹

I den herrelösa allmanningen *Grythyttan*, c:a 3 $\frac{1}{2}$ mil från Nora, uppföra ett hundratal bergsmän och finntorpare från Värmlands och Nora bergslager en kyrka (1632—1633); dessas familjer samt silfverbruksarbetarna torde utgjort 700 å 800 personer. De och landshöfdingen tacka i skrivelser i jan. 1633 Rudbeckius för hans stora omsorg och åhåga samt hemställa om kyrkoherde och kyrkogårdsinvigning. Svaret hade denne i sak gifvit på förhand genom instruktioner åt en prästman, som han skickat att underhandla med dem. Regeringens svar följde efter tre månader, betonande bl. a. att pastor borde vara mäktig äfven finska språket. Silfvermalmsådror upptäckas; Grythyttans silfverbruk och Hällefors silfververk anläggas; en betydande inflyttning äger rum omkring år 1640. Grythyttan innehade t. o. m. ett slags stadsrättigheter för en kort tid. Samtidigt begynna *Hällefors* och *Hjulsjö* (4 å 3 $\frac{1}{2}$ mil från Nora) afskiljas till kapellförsamlingar med egna komministrar och kapell.²

I st. f. att en kyrkoherde, en kaplan och möjligen en skolrektor funnos i »Nora socken» 1619 och 1632, så tjänstgjorde vid Rudbeckii död tre kyrkoherdar, en å två kaplaner, en brukspredikant (och en rektor).³ Å området, som nu utgör ett särskildt kontrakt, finnas nu sex pastorat med 12 präster (utom kyrkoherdarna 5 komministrar och en kapellpredikant). Förhållandet synes ganska likartadt med en fördelning i Norge: ett visst pastorat omfattade utöfver dess nuvarande utsträckning områden, som sedan uppdelats på sex andra.⁴ — Äfven å flera andra orter sker utvidgning, fastän ju ej i så frappant grad, och gränserna mellan pastoraten förskjutas ej sällan så, att vissa byar läggas till en närmare belägen kyrka.⁵

¹ Detta skulle dock träda i kraft först efter pastors död. Han afled 1665.

² År 1661 förfar man så ock med Järnboås. VDP 1642 20/4, AI9, 1643 22/3, III, IV, AI8; jfr 1644 10/8, AI8. Jfr Noraskogs arkiv, I, s. 463; Noraskog, II, s. 421 o. f.

³ Senast efter ytterligare sex år får denne en kollega och sockengång, fem år ännu senare äfven skolhus och rektorsbostad. Jfr undersökn. om Smäläroverken. Jämförelsen mellan förr och nu är bristfällig, enär de dåtida distriktsgränserna ofta äro otydliga.

⁴ THRAP, s. 120, 130—131. J. NILSSON, s. 14—48 (bl. a. om Elfverum).

⁵ Ej så långt före Rudbeckii biskopstid hade Söderås och Stymsnäs i Leksand lagts till Rättvik, till hvars kyrka afståndet var ungefär $\frac{3}{4}$ mil mot

År 1631 lofva 52 bönder från Transtrand och Sälen en gång hästskor hvardera etc. åt kaplanen i Lima för predikan i deras kapell hvar tredje söndag. Kapell bygges i Wåmhus, och Sollerön börjar verka för att blifva eget pastorat — båda inledande skilsmässa från Mora. Uppdelningar inom Norbergs och Färnebo väldiga pastorater förberedas; dessa upptogo nästan hela nordöstra Västmanland samt innefattade ett flertal grufvor och bruk. Sundborn blir pastorat i st. f. annexförsamling¹; ett tiotal kyrkor och kapell byggas, och lika många nya pastorat bildas. Ett flertal kapell få ökning af predikotillfällena, och många fasta komministraturer inrättas — ur hvilket sedan under tidernas lopp nya pastorat och kyrkoherdebefattningar framträda.

6. Klockare.

Ej blott pastor hade skyldighet att »föda hjorden». Viktiga delar af de medeltida gudstjänsterna hade i större kyrkor bestridts af flera slags underordnade kyrkobetjante. Dessa voro ofta lärare eller alumner i prästutbildningsskolan i staden, och tjänstgöring i kyrkan var vanligen ett led i deras praktiska utbildning. Men å landsbygden tillgodosågs behofvet af biträde ofta genom en sångkunnig klockare, som innehade bol eller annan lön; han var å sin ort en motsvarighet till de lärda medhjälparna i staden. När det gällde att i betydande mån ersätta kyrkans ceremoniväsen med luthersk folkundervisning och barnalära, låg det nära till hands att låta befintliga institutioner utföra de nya i st. f. de borttagna uppgifterna.

resp. 2 och 4 till Leksand (1553 20/9, 1607 6/12; Rättviks prostarkiv N 5 b ULA). Rudbeckius låter en sådan förskjutning fortsätta somligstädes, kyrkogång och kontroll till fromma.

¹ Sundborn hade hört till Svärdsjö (med Enviken) men skildes därfrån 1636. På samfällda området finnas nu fem präster (tre kyrkoherdar, två komministrar) i st. f. en kyrkoherde och en kaplan intill 1636. »I mer än hälften af församlingarna saknades Capellaner i Rudbeckii första tid . . . Föga mer än 8 små församlingar kunde vid Rudbeckii död sägas vara utan Capellaner, fast sedermera samma sysslor på somliga ställen blefvo åter på någon tid indragna», yttrar HERWEGHR, s. 331. Men i de 77 pastoraten år 1619 uppräknas i VDP minst 55 kaplaner. Herweghr nämner såsom nya anordningar i Rudbeckii stift: sex kyrkor, två kapell, fyra pastorat, två komministraturer samt ökning af gudstjänsttillfällena i fem kapell. Om betydelsen af sådan utvidgning jfr Från bygd och vildmark 1915, s. 132 o. f.

Både de nya och de gamla uppgifterna utgjorde integrerande delar af respektive tiders gudstjänstlif och afsågo att hvar på sitt sätt gifva gemene man upplysning och ledning på salighetsvägen. Funktionärerna stodo — åtminstone principiellt — helt i församlingens tjänst. Men medan de katolska korprästerna, korgossarna, klockarna etc. hufvudsakligen vädjat till menighetens sinnen och känslolif, blifva deras lutherska efterföljare lärare för minne och förstånd.¹ Medan skyldigheterna att före, under och efter mässan bistå den fungerande prästmannen minskas, lägges hufvudvikten vid meddelandet af examinerbara kunskaper. Gränsen mellan pastor och biträde blir därigenom smalare.

Medan i alla stift och länder många landsklockare utgjort ett lastbart och okunnigt pack, som kunde hvarken fostra eller undervisa², ställas efter hand å lutherska klockare stora kraf å vandel och kunskaper. Kunde ej den, som uppbar klockarelön, stå i missionerandets tjänst, skulle han »vika». Detta var så mycket nödvändigare, som hans bol, där sådant fanns, oftast var den enda ordinarie lön åt församlingstjänare (utom kyrkoherdens).

I afd. Undervisningen skall här senare visas hurusom just vissa gudstjänsttillfällen utgjorde de egentliga inpräglingsstimarna och utläggningslektionerna eller upptogo de förberedande barnförhören i kristendomskunskapens elementer. Katekesgudstjänsterna voro den tidens af prästerskapet i främsta rummet åstundade skola för allmänhetens barn och ungdom; kyrkoherden och hans kaplan äro de första lärarna i den kyrkliga folkundervisningen. Genom en kaplan med bol skulle de nämnda elementära öfningarna och andra gudstjänster kunna hållas en å flera gånger i veckan oftare än eljest kunnat ske. Enär klockarens uppgifter så i betydande mån blifvit lärarens, enär äfven prästens uppgift var lärarens och enär i utomordentlig grad lärare erfordrades för menigheten

¹ En viss parallellitet förefinnes så mellan klockare och sexmän (eller kyrkoråd). I de senares uppgifter under medeltiden innelåg jämväl ett slags församlingstukt, men först ett stycke fram i luthersk tid blef deras befogenhet utvidgad till personlig viljepåverkan. Området för äldre institutioner blef på så sätt utvidgadt till ett personligt uppfostrings- och undervisningsarbete.

² Då de framträda för eftervärlden, göra de det ofta i egenskap af tjufvar, löfjare, planetläsare och krögare; någon gång visas de vara dömda till eller benådade från galgen. Jfr VDP under Bellini och Rudbeckii tid. Om de danska och norska klockarnas lastbarhet och okunnighet jfr HEFFERMEHL, s. 78, 91, 117—118; GLOSTRUP, s. 119; PONTOPPIDAN, III, s. 382.

och ungdomen, så uppställde den lutherska kyrkan¹ efter hand allt oftare den fordran, att klockarna skulle biträda i undervisningsarbetet och att deras bol skulle i görligaste mån besättas med prästmän.

Krafvet å klockarundervisning framträder redan t. ex. i Luthers Tyska mässa 1526, i vissa förordningar i Sachsen 1529, 1533 och 1540, Pommern 1535, i Danmark-Norge samt Schleswig-Holstein (Rudbeckii faders hemland) 1537, 1542 och 1555, i Hamburg 1539, i Preussen 1544.² Och det blir än upprepadt, än utvidgadt i, praktiskt taget, alla följande statuter af större betydendet.³ Bland annat i en sachsisk stadga, som utfärdades några år före Rudbeckii fleråriga studier i Sachsen, anbefalles jämväl inspektion öfver klockarens undervisande och reciterande arbete.⁴

¹ Så skedde icke alltid från kyrkoherdens sida. Ej få slå klockarbolet under sig eller minska det. De tidigare hade klockaren länge till dräng.

² Redan 1537 (och 1538) gaf Själlands förste evangeliske biskop (Palladius) hjälpmedlet i en öfversättning af lilla katekesen under titeln *Dend lidle danske Catechismus*, hvilken alla sockendjäknar skola lära och undervisa unga folk, som äro i deras socknar. MOE, s. 168 o. f. HEFFERMEHL, s. 49, 50, 57. Då så ock M. Agricola redan 1543—1544 öfversatt lilla katekesen till finska, äro dessa fakta tydligtvis ett stöd för antagandet, att arbetet äfven utkommit tidigt på svenska. Palladius kallar katekesen »Degnebogen» och betonar, att undervisning vore klockarens »yppersta gärning»; utan sådan verksamhet finge han ej vara klockare. Sistnämnda yttrande upphöjdes till lag bl. a. i Norges KO 1607 (s. 44 v:o). PALLADIUS, s. 65—73; 134, 139. Han tager löfte af de unga att lära hos klockaren och manar föräldrarna på följande sätt: »Tag din son och dotter och led dem till klockaren! Vilja de icke, så slå dem därtill med riset! Det är bättre, än [att] bödeln skulle slå dem. . . [Konungen har befallt] att bönder skola låta sina barn komma till degnen. O Herre Gud, att man skall nödga människor till deras egen nytta och gagn! Hvilken blindhet måtte där dock icke vara ibland folket!» Adelsmän manar han ock att straffa sina underlydande för uraktlåtenhet härutinnan. Äfven Palladii biskoplige broder i Lunds stift ger stadgar om klockarnas (diakoners) undervisande ämbete (t. ex. 1555). Kallske samlingen n:o 504, 4:o s. 77—79, Kbhn. — SEHLING, I, s. 647—649, 653, 662, 672, 674, 701; RICHTER, I, s. 249, 316, 321; II, s. 69, 245; MOSER, II, s. 993; MOE, s. 78, 79; HANSEN, s. 8 o. f.; PAULSEN, Geschichte I, s. 316.

³ Bland dessa må här blott nämnas Sachsens generalartiklar 1557 och Brandenburgs visitationsordning 1573, af hvilka den förra stadgan ju upprepas i Sachsens KO 1580 och Koburgs 1626. Om än härvid icke alltid klockaren nämnes, så ger i allmänhet sammanhanget ofta vid handen, att klockarens medverkan åsyftas. RICHTER, II, s. 184 o. f., 364, 373, 450. MOSER, I, s. 314, 423, 452. 1565 års edition af Sachsen-Wittenbergs KO, s. 86.

⁴ Instruktion 1596 12/2 LUNIG, I, s. 771. År 1569 anses by- eller klockarskolor hafva börjat grundläggas i Eppstein i Hessen — hvilket väl i

Om sålunda önskemålen rörande klockares undervisning i viss mån framträda i det första af de skeden inom den lutherska folkundervisningen, hvilka här förut skisserats, så göra de det ojämförligt tydligare och oftare i andra skedet; förverkligandet af dem är att betrakta såsom ett af dettas främsta karakteristica.¹

I kyrkans nämnda kraf, att klockare skulle undervisa, torde ofta legat inneslutet det andra af de förutnämnda önskemålen, nämligen klockarbolens upplåtande åt präster. T. ex. i Danmark-Norge 1542 och 1562 samt i Pommern 1563 uttalas önskemål eller befallningar, att behöfliga kaplan-klockare skola insättas på klockarbolen i stora och rika pastorat. Men klockarbostäder saknades vanligen, klagar ännu t. ex. Norges KO 1607. Förmådde icke kyrkan erbjuda bol, ville staten förskaffa ett sådant, tillägger den.² Såsom den medeltida klockar-institutionen på landsbygden i viss mån varit en ersättning för stadens många korpräster, så skulle landsbygden kunna genom en prästerlig klockare med bol erhålla en folkundervisning, som i viss mån motsvarade stadens.

Hjälpprästerna voro emellertid långt ifrån alltid prästvigda.³ Många voro diaconi eller hvad vår tid skulle kalla gymnasister,

regel förutsatt åtnjutandet af bol. Grundläggandet anses hafva fortgått till 1628; *Annalen* (Nassau) 1902, s. 52.

¹ I det tredje stadiet äro de förverkligade eller ock har man anställt andra slags barnalärare.

² Det »bästa möjliga» bol hade KO-förslaget 1604 sagt, men statsrepresentanterna borttogo detta uttryck vid slutredigeringen af KO. Ribeartiklarna 1542 hade ålagt biskoparna ombesörja att af kyrkans gods eller på annat sätt gäfves nödvändigt antal klockarbol, hvarjämte menigheten skulle lämna understöd in natura enligt gammal sed. HEFFERMEHL, s. 68. År 1562 14/11 anbefalldes genom kungligt bref i Danmark-Norge att afsätta okunniga klockare; å 1564 års synod i Roskilde citeras (§ VII) den kungl. befallningen, att alla klockare skulle kunna läsa latin [troligtvis = latinsk stil], skrifva, sjunga samt bibringa barnen katekesen. Enligt kungabref 1580 skulle klockarbol förvärfvas vid moderkyrkorna (MOE, s. 186), och Trondhjems Reformats 1589 kräfver kapellan i hvarje större pastorat (DAAE, s. 50). 1621 7/5 förbjöds af regeringen klockarna att vara tingsskrifvare, hvilket skulle hindra dem från att utföra sina kyrkliga uppdrag samt undervisningsarbetet. PONTOPPIDAN, III, s. 382, 399, 725. Om undervisningspliktiga klockare å (det danska) Gottland, jfr LEMKE, Visby stifts herdaminne (1868) passim. Pommerns KO 1563, s. 16.

³ HEFFERMEHL, s. 48, 54. Stundom utsågos byskolmästare för ferierna ur läroverks-alumnernas led; så åtminstone i Danmark. I synnerhet var så fallet i församlingar närmast skolstäderna, och det ägde i vissa fall rum äfven under lästerminerna. Sådana elever kallades Current-Schüler eller

andra blott trivialskoleelever (jfr senare). Nya hjälppräst- och klockarkategorier framträda i snart sagdt oräkneliga skiftningar i afseende å kompetens, å sätt och villkor för anställning etc. Blott i det äro de lika, att de skulle undervisa. Medan krafven å klockare af äldre typ väsentligt stegas, därest de skulle kunna blifva barnalärare, kan de nya typernas barnundervisning kanske i viss mån anses vara ett nedstigande från en lärd piedestal, ett exploaterande af »öfverkvalificerad arbetskraft». I hvarje fall tyckes allmogen hafva hyst denna mening — att döma af det motstånd den ådagalade.

För tillsättandet af lärda (d. v. s. latinkunniga) klockare talade emellertid flera skäl än det redan anförda. Luthers, Palladii, den svenska KO:s och många andras ideliga anmaningar att bland socknarnas barn utleta de bästa begåfningarna och skicka dem till läroverket, till prästbildning¹, skulle bättre kunna efterkommas af studerade än af oskolade barnalärare. Också förklarar Rudbeckius, att fattiga bondebarn äro de flesta i latinskolan och göra den största fliten i studierna.² Ja, man torde kunna gå än längre: de lärda klockarna skulle kunna gifva sådana alumner privatundervisning i latinelementerna. På samma sätt hade ju rektorn för smärre läroverk förut undervisat privat i bibelns grundspråk,

løbedegue; Palladius och Resen förordna att skolrektorn skulle förskicka »Peblinger» till närliggande socknar att där vara Sognedegne samt att undervisa ungdomen i katekes och sång etc. Enligt Norges KO-förslag 1604 (s. 51) skulle landsbygdsförsamlingar i närheten af större städer ej äga rätt att välja annan sognedegn än en person från närmaste läroverk; honom skulle man giva sedvanligt underhåll, på det han därigenom skulle kunna få ekonomisk hjälp till sina studiers fortsättande. Men danska regeringen stryker denna passus (såväl som om diakon-ed och småstadsskolor) vid utfärdandet af Norges KO 1607. Måhända har sockengångs-institutionen uppkommit ur eller i samband med djäknarnas verkliga eller fingerade verksamhet såsom klockare, kommun- eller privatlärare. [Jag har en dunkel känsla af att någon gjort en antydning i sådan riktning (liksom äfven i afseende på vissa skeden i reformationstidens folkundervisning) men jag minnes ej hvem.] Skulle så vara fallet, har Sverige efterliknat den välbehöfliga sockengången utan att i nämnvärd mån hafva ägt dess förutsättning: kommunal undervisning af djäknar eller djäkneklockare på ferierna. Jfr Pommerns Agenda 1568 s. 27 v:o.

¹ Luthers Sermon om barns skolgång; Werke, XXX: 2, s. 522 o. f. PALLADIUS, s. 74 o. f. KO 1571, s. 158 och KO-förslaget 1619, s. 550: Blott begåfningen skall vara afgörande, barnen vare så den enes eller den andres.

² THYSELIUS, Handl., I, s. 152.

när dessa ämnen förbjudits i ifrågavarande skolor (i SO 1571), och på samma sätt arbetade sig nu i större landsförsamlingar fram en motsvarighet till de medeltida stadsskolorna, de där ej sällan gäfvos undervisning i latin åt ett urval elever (bland dem, som något eller några år åtnjöt undervisning i kristendom och modersmåls-ämnen).¹ De många skolkande latinalumnernas olagliga undervisning här och där i socknarna visade huru stort behovet var af rikare tillfällen till en högre och bättre undervisning.

Många statuter hade framhållit det omöjliga i att kunna undervisa andra klart och redigt i det, som man icke själf ordentligt lärt sig. Detta hade inryckts t. ex. i Lippes KO 1571, Sveriges s. å. samt KO-förslaget 1619.² Kaplaner, diakoner och trivialskolelever hade ordentligt fått inhämta »kristendomens hufvudstycken». Åtminstone de som studerat länge hade därjämte fått en grundlig öfning att uppläsa och utlägga Guds ord, att undervisa och förhöra, att sjunga psalmer och mässa. Så ansåg kyrkan dessa grupper vara de lämpligaste att blifva klockare och barnalärare.

Emellertid höll sig det gamla oskolade klockarsläktet segt kvar mångenstädes (t. ex. till följd af pastors eller församlingens efterblifvenhet). Efter hand hade läsfärdighet uppställts såsom en nödvändig förutsättning för god kristendomskunskap, eventuellt äfven för det dagliga lifvet. Af tillfällena att få lära katekes och läsning begagnade sig vissa oskolade klockare och klockar-aspiranter och kunde därför biträda vid undervisningen. Bland andra ställde Palladius och Resen inga kraf å lärd examen för den Degn, som skulle undervisa »långt ifrån köpstäderna». Pom-merns KO 1563 önskade oskolade klockare i mindre församlingar, medan den begärde prästerliga klockare i de större. Och då Sachsens KO 1580 förordnade om undervisning i hvarje församling t. o. m. hvarje söckendag (alltså »folkskola»), måste också olärda klockare hafva beräknats medverka. Äfven i flertalet statuters

¹ Flera stora socknar i Västerås' stift förvärfvade sig efter hand ett slags ordnad latinundervisning. Jfr afd. Undervisningen, undersökn. om Smäläroverken samt Valda aktst., s. 155 o. f.

² VORMBAUM, I, s. 223; de svenska, a. a., s. 156, 549. Ett århundrade senare önskar »pedagogus» i Fellingsbro en prästvigd klockare, då ju »klockareämbetet är att informera ungdom, det en präst mycket bättre kan åstadkomma än en annan olärd». VDP 1683 184, § 13. Tydligen föranleder denna åskådning den länge kvarstående skyldigheten för präster att utlägga katekesstyckena i folkskolan, hvaremot dennas lärare väsentligen endast skulle inpräglä och förhöra.

obestämda (eller saknade) uppgifter om klockarens kompetens, lön och ställning hafva vi förvisso att se ett medgifvande att antaga oskolade lärare där ej annat var möjligt.

I hvarje fall framtvangs säkerligen mångenstädes i utlandet en sådan tingens ordning genom menighetens sega aversion mot de lärda samt genom de små inkomsterna. Därför höres ock två norska biskopars klagan ännu 1618, resp. 1620, att Degnerne måste fiska och plöja för att få bröd; de kunde därför ej hinna undervisa. »De flesta menigheter få antingen vara utan klockare eller låta sig nöja med råa och okunniga personer, som aldrig hafva sett en katekes. Och då går det ordet i uppfyllelse: När en blind leder en blind, falla de båda i gropen.» Och: man måste till klockare-barnalärare antaga »bönder, skräddare, skomakare och andra sådana olärda personer», som kunde förvärfva sig sitt lifsuppehälle genom manuellt arbete.¹

Svenska och utländska författare hafva ansett, att klockarinstitutionen är en ovanligt sen företeelse i Sverige. »Mot medlet af 1600-talet börjar äfven klockarens biträde att ifrågasättas»; under reformations-århundradet blef här icke »taget något initiativ till att upprätta skolor, motsvarande de dansk-norska degne- eller klockarskolorna». Och man skulle i Danmark hafva fasthållit vid typen djäkne-klockare, hvaremot man i Norge »i Tilfælde» åter sig å nöjas med oskolade undervisare.² Men vi finna att samtliga slag af klockare anställas i alla lutherska länder, äfven om frekvensen är olika i olika trakter. De finnas jämförelsevis tidigt äfven i Sverige.

Detta KO 1571 samt KO-förslaget 1619 rekommendera bibehållandet af den »goda seden» att i städerna å söndagseftermiddagarna »höra barnen Catechismum», d. v. s. undervisa, kate-

¹ GLOSTRUP, s. 119, HEFFERMEHL, s. 91, 101. Det är för visso olärda klockare, som närmast åsyftas, när t. ex. man i Norge 1635 bestämmer, att en gudfruktig man skulle, vid förfall för prästen, i kyrkan uppläsa evangelium med förklaring samt efteråt undervisa barnen i katekesen — alldeles som det ju gått till i Tyskland här och hvar under ett sekel. Särskildt å landsbygden måste katekespredikan i inskränkt mening ofta inskränkas till att mer eller mindre blott utgöra en upprepad recitation af Luthers lilla uttydning. Så var fallet å många tyska smärre orter, så stadgas eller tillåtes i Danmark 1629; så skedde förvisso äfven hos oss.

² Jfr NORLÉN, s. 69, BANG I, s. 35. LUNDSTRÖM, Skisser, s. 95 (: »fanns . . . icke någon motsvarighet» etc.). HEFFERMEHL, s. 90. Bangs yttrande citeras men lämnas oemotsagdt af O. QUENSEL i Kyrklig Tidskrift 1896, s. 322.

kisera; t. o. m. de högt skattade bön- och sångpartierna »måste» fördenskull »bortläggas».¹ Sådan undervisning kan icke gärna hafva ägt rum utan medverkan af kaplaner, som varit klockare eller haft motsvarande aflöning. Och säkerligen är det fråga ej blott om komministerbol i nutida mening utan, åtminstone såsom en eventualitet, äfven om barnundervisande klockares »ordinarie» aflöning, när den som vanligt vakna och kräfvande Nova ordinantia (s. 235) fordrar, att kaplaner böra få bol vid annexkyrkorna. Stadgans ordalag äro här och i flera fall desamma som i utlandets (t. ex. Danmarks) statuter, hvilka kräfvat klockarskola. Så exempelvis yttrar den (s. 338), att prästen bättre än bönderna vet om klockaraspiranten är tjänlig eller ej, att klockaren ej skulle vara pastors utan församlingens tjänare samt att pastor ej finge slå under sig bolet eller bruka sin dräng till klockare. Det sistnämnda pekar otvetydigt hän på att just prediko- och lärarverksamheten måste vara klockarens väsentliga uppgift, och det upprepas sedan t. ex. i Rudbeckii kyrkostadgar och i allmänna beslut för hela riket.

Äfven i berörda hänseende förbereder Nova ordinantia 1590-talets sträfvanden. Troligtvis såsom svar på någon hemställan från prästerskapet befullmäktigade hertig Karl år 1596 biskoparna att besätta klockarbolen med kaplaner i sådana pastorat, där pastor ej kunde sakna prästerligt biträde; innehafvaren skulle vara skyldig bestrida klockarsysslor. Påtaglig är öfverensstämmelsen med de nämnda förordningarna i Danmark och Pommern flera årtionden tidigare. Utöfver den första elementära perioden, då inga biträden nämnas, skulle denna sträfvande att hålla kaplan-klockare kunna betecknas såsom det första stora framsteget i utvecklingen; prästerliga klockares undervisning åt folkets barn nämnes och legaliseras af statsmyndigheterna hos oss senast 1596.

¹ A. a., s. 94—95; 468. Under Rudbeckii studenttid i Uppsala »förmanades» de (= de präster eller diaconi), som i kyrkan »läsa alla dagar ett kapitel af bibeln»; att de skulle uppläsa kapitlet och »göra därpå en kort och enfaldig förklaring eller ock alldeles låta det blifva, på det Præcationes [= bönerna] icke blifve förhindrade, för hvilken orsaks skull denna bönestunden upptagen är». Detta åläggande, som rubriceras »Ordning med läxan i kyrkan», är säkerligen upplysande för innebörden i Rudbeckii-protokollens uttryck, att någon djäkne erhöi lof att på landsbygden »hålla bönen i kyrkan». UDA 14/11 1599, AI1; VDP 1630 20/1, 1632 28/6. Katekesinöfningen och katekesförklaringen uppstå ur, bli delvis liktydiga med och komma snart att ersätta »böne»-stunderna. (Mellan 1571 och 1619 har »nattsången» tydligtvis helt försvunnit).

Tillåtelsen gällde hela riket, ej blott, såsom man framhållit, furstendömet.¹ Stiftscheferna under Karl IX:s och Gustaf II Adolfs tid hafva här en utgångspunkt för sin barnundervisningsorganisation och ett utmärkt stöd i arbetet för folkupplysningen. Liksom fallet var i afseende å stadgeaffattningen för läroverken, så blefvo äfven i afseende å folkundervisningen påtagliga förutsättningar för de under storhetstiden gjorda framstegen skapade under Karl IX:s tid. Också finnas vittnesbörd eller antydningar om att åtminstone en och annan prästerlig klockare funnits i Sverige omkring år 1600. Så t. ex. nämnas en i Linköpings stift och två i ärkestiftet. Säkerligen var ock den kaplanen-skolmästaren en klockare, som i Nederluleå landsbygdssamhälle år 1600 mottog hos sig sockenbarn för att öfva dem i att »sjunga läxor [= recitera texter] och psalmer».² En speciell efterforskning torde gifva vid handen, att kaplaner jämförelsevis tidigt och ofta — ja äfven före 1596 — åtnjutit åtminstone någon del af klockare-inkomsterna. Vi föras på den tanken äfven genom Paulini mångomfattande sträfvanden å området; sådana skapas nämligen icke af *en* man eller i *ett* stift i strid mot all praxis i landet — äfven om de alla (såsom vi inse genom det redan sagda) funnos anbefallda och delvis genomförda i utlandet.

Vid Paulini namn äro knutna eller kunna anknytas de flesta bevarade vittnesbörderna om tidiga anmaningar rörande klockarundervisning. År 1610, året efter det Paulinus blifvit biskop, upprepar han den nämnda förordningen ur KO 1571 om katekesöfningen å söndagarna, och han skärper den dels till att blifva ett obligatoriskt kraf, dels till att omfatta alla städer och jämväl landsbygden. Senast åtta år därefter bestämmer han, att klockare böra anställas i hvarje församling, så att ungdomens undervisning i katekes måtte blifva bättre tillgodosedd. Helst borde sådana anställas, som voro läskunniga, och allra helst komministrar.

¹ Originalaftrycket (i Kungl. Placater) samt ett flertal afskrifter gälla hela landet. Men den i N 1791 (s. 88) intagna afskriften och en af Botvidi känd urkund afse blott furstendömet. Jfr dock LUNDSTRÖM, *Paulinus*, I s. 189; III, s. 86; Unders., s. 83 (82—85); TORPSON, s. 47.

² N 1901, s. 117 o. f. UDP 1593 27/8 (rörande Danmarks socken), 1602 25/11 (rörande Tensta); den förre afsättes då och får en präst till efterträdare. TORPSON, s. 27, uppgifver, att klockarbol »börjat användas till aflöning af kapellaner» i Södermanland och Västergötland »redan i slutet af 1590-talet». Jfr NORDLANDER, s. 156. Sv. Riksd.-akter III: 2 s. 533.

om de voro lämpliga för platsen.¹ I konstitutioner för Strängnäs' och Uppsala stift åläggas sacellanerna (event. kyrkoherden eller oskolad klockare²) att undervisa de unga. Bland annat åren 1626, 1637 och 1639 förordnas eller kontrolleras³, att kyrkoherdarna hafva inseende öfver att kaplanerna »med flit instruera barnen». Vid 1636 års synod uppmanas bolens innehafvare allvarligen att undervisa ungdomen; hindrades de ofta därifrån, skulle andra insättas å bolen. 1637 och 1638 manas resp. diaconi och diakon-klockare till flit. Under 1640-talets förra hälft finna vi en prästerlig klockare undervisa barn i en kyrka i Uppland (och blifva okvädad därför).⁴ Trots motstånd afsätter Paulinus odugliga klockare — såsom han ju ock entledigade odugliga prostar.⁵ Många prästerliga klockare (skolpräster) funnos anställda i hans båda stift: enbart domkapitels- och synodalprotokollen nämna sådana i 24 församlingar i Uppsala stift under hans 9-åriga ärkebiskopsperiod.

Äfven utanför sina stifts gränser torde Paulini direkta inflytande sträckt sig också i dessa angelägenheter. Säkerligen hade han kraftigt medverkat till affattandet af den nämnda stadgan 1596. Han har i hvarje fall 18 år senare fortsatt aktionen — jämte

¹ Ett sådant tillägg om personlig lämplighet sakna vi vanligen i Västerås' stift, då jordskredet några år senare når dit. Det är hufvudsakligen endast i afscende å lägsta kollegan vid vissa småläroverk, vi där finna samma kraf. Men därmed är ej sagdt, att det var där helt förbisedt inom folkundervisningen. Quintilianus hade framhållit behovet af skicklighet just hos småbarnslärare; han var väl känd och ofta citerad i Västerås.

² Urkunden uppgifver dock i sistnämnda afseende intet om examen. »Klockare» bibehålles ofta såsom namn på substitutet för den barnundervisande, af klockarbolet delaktige kyrkotjänaren (till skillnad från den senare, som nämnes kaplan fastän han äfven kunnat kallas klockare).

³ Matthiæ anbefaller senare kontroll vid visitationer (Form och sätt till att visitera, s. A7 v:o).

⁴ Jfr afd. Undervisningen (Medelbar viljefostran). Paulinus befäller diaconi (1637 22/9 UDP) att »hvarje år göra besked huru de uträtta sitt ämbete» (att undervisa i katekes och innanläsning). Samtidigt förbjudas kyrkoherdarna tvinga dem »till något arbete, som icke kommer deras [= dessas] ämbete vid» — en klausul, som hans domkapitel äfven tillämpar i skilda rättsfall (1642 19/10 UDP). Ett motsvarande uttryck återfinnes bland Rudbeckii uttalanden (här s. 200). Tvärt emot Paulini påbud i Strängnäs lät ju Rudbeckius inga förbud utgå i afseende å kaplaners giftermål.

⁵ T. ex. 1635 8/4, 1638 4/7 (Tibble) UDP.

öfriga biskopar, bland hvilka han de facto var den främste. En och samma farhåga eller erfarenhet framskymtar vid båda tillfällena. Redan under kyrkans här supponerade arbete före 1596 för kaplan-klockares förvärfvande torde den erfarenheten hafva vunnits, som synes ligga under följande slutord i nämnda års dekret: undersåtarna borde icke sträfva emot en »sådan förordning». Öfver samma erfarenhet klagar prästerskapet 1614 inför den nye konungen: Många sätta sig emot 1596 års stadga »och snarare inrymma [åt] *andra* klockareborden, som dem med något handaverk [= handtverk] kunna vara till fördel och egen nytta. oansedt de icke hafva lärt en bokstaf och hvarken kunna eller hafva tillfälle att läsa för [= med] socknebarnen och undervisa dem i Catechismo, som högeligen är af nöden, till hvilket kapellannerna måste vara förpliktade. Därföre begäres uti underdånighet att E. K. M:t förbe[mäl]te fullmakt ville renovera och bekräftiga.» Detta vinner ock Gustaf Adolfs omedelbara gillande.¹

En och annan gång senare framträder Paulinus än tydligare såsom ledare för kyrkan; det gör han hufvudsakligen i egenskap af ÄB, när redan flertalet af de Rudbeckii insatser, till hvilka vi nu öfvergå, voro utförda.

Klockarens hjälp var erforderlig ej minst i den sistnämndes stift med dess minimala läsfärdighet, stora fattigdom, dåliga kommunikationer och vidsträckta pastorat. Äfven här var biträdet särskildt af nöden inom det område, som biskopen skildrat i sitt tal (vid andra höstsynoden) om prästers plikter: de skulle synnerligen flitigt uppläsa och ideligen inpräglade katekesen, på det att ungdomen från sina första år och ifrån barnsben må kunna indricka Guds sanna kännedom och hans sanna kärlek, i hvilken, såsom Frälsaren själf undervisar oss, salighet och lif äro för evigt inneboende.²

Också är det vid samma tillfälle, han anbefaller sina församlingsherdar att organisera — ytterligare organisera, kunna vi säga — prediko- och katekesexamina. Och året förut, vid sin första höstsynod, hade han med dem öfverenskommit att bibe-

¹ Besvär och kraf i Örebro jan. 1614 § 10; N 1909 n:o 51. Konungen svarar ofördröjligen, att mandat skall »därom med första utgå». Swar 5/2 s. å. STIERNMAN, Riksd. Besluth, I, s. 696. Jfr kungabref 7/11 1612, 11/2 1614: Eccl. Handl. 1600—1649 n:o 47 RA. N 794. Jfr WILSKMAN, I, s. 91—94; STIERNMAN, Riksd. II, s. 1202. N 1902 s. 197, 331, 363.

² Oratio de officio minist., s. C 4 v:o.

hålla de årliga prostvisitationerna med katekesförhör. Han finner tydligen under sin första biskopstid, hur mycken sådden var och hur få arbetarna. Snart anbefaller han därför, att nya klockare ej få antagas »utan kapitlets råd och samtycke».¹ Och i viss likhet med tidigare åtgärder t. ex. i det danska Lundastiftet² förordnar han vid sin tredje höstsynod, att kyrkoherdarna skulle »afskaffa småningom onyttiga klockare af klockareborden» samt i stället dit insätta en lärdare person, »att han måtte vara både klockare och pædagogus för barnen i socknen». Medan man t. ex. i Norge samtidigt härmed och ännu ett sekel senare klagar öfver att många församlingar saknade klockarbol, och under det att i motsättning härtill exempelvis Paulinus och Botvidi framgångsrikt verka för åvägabringandet af sådana ordinarie klockarlöner³, så ålägger Rudbeckius år 1637 alla församlingar att före 1 maj följande år hafva anskaffat klockarebostäder vid kyrkan. Först sju år senare anbefaller och understödjer staten samma kraf för hela landet. Nämnda år upprepar han, såsom antydts, Nova ordinantias och andras förbud för kyrkoherden att slå under sig klockarbolet och låta sin dräng sköta klockarens grofsysslor; bolets förefintlighet borde sålunda med nödvändighet medföra en ökning af antalet missionerande lärarekrafter inom socknen.⁴

¹ VDP 1620 25/10; så äfven senare.

² TORPSON, s. 14.

³ HEFFERMEHL, s. 91—93, 103, 174. År 1627 säger Paulinus klockarbolen vara »destinerade» för kaplanerna. Botvidi verkade å visitationsresorna för klockarbols förvärfvande i alla socknar; K Å 1914, s. 229.

⁴ I större församling och med präste lig tjänstgöring kunde klockaren erhålla 100 daler kopparmynt, bostad och kost samt ersättning för undervisning. Klockaren hade frihet från vissa utlagor samt kunde af hvarje hushåll få ljus, $\frac{1}{4}$ tunna korn eller råg etc. Vid visitation år 1629 i Ramsberg befinnes klockaren Per Jonsson hafva såsom bol: ett torp i skogen med en liten vret till hö, någon skog och fiske i sjön nedanför gården; såsom inkomst: en våg tackjärn eller ett pund stångjärn af bergsmännen, en fjärding säd af torparna, matskott samt ost och kaka »i kyrkogång». Noraskogs arkiv, I, s. 183. Ofta kunde klockaren så $\frac{1}{2}$ å 1 $\frac{1}{2}$, någon gång 4 tunnor säd. Ängslotten, där sådana funnos, var liten; stundom kunde den dock ge 20 lass hö. Hans bostad omfattade ett rum; en förstuga ledde till detta och till samlingslokalen, sockenstugan. Kök nämnes ej. Byggnaden var vanligen ryggåsstuga med tak af näfver; ej sällan nämnas glasfönster med gallrar. År klockaren kaplan, bygges ej sällan »bokstufva» åt honom. Reparationer, ny- eller tillbyggnader å bolen nämnas stundom. Någon gång fanns trädgård eller »kryddegård» vid bolen (Kärrbo, St. Rytterne). I Rudbeckii tryckta uppgifts-längder upptages blott stuga för kaplanen, medan klockare-

De personer, som Rudbeckius i nyssnämnda sammanhang (1621) säger böra blifva klockare, äro visserligen ej *prästmän*, men talrika vittnesbörd betyga, att sådana dock ofta insattes å klockarbolen.¹ Hjälpprästerna voro ju eo ipso barna- eller kristendoms lärare äfven i detta stift, och kapitulares arbete med nit på att gifva dem klockar- eller andra bol — i enlighet med de nämnda uttalandena af 1596 och 1614 rörande de större pastorat, som icke redan hade tillräckligt antal ordinarie komministrar. I Arboga t. ex. dela de båda kaplanerna klockarens undervisnings-skyldighet; i Stora Tuna bibehölls den äldre anordningen att låta en af kaplanerna handhafva den speciella barnundervisningen. I stora drag kunna vi i organisationen af denna prästerliga ungdomsundervisning se en föregångare och ett motstycke till den som förefanns i hufvudstaden ett å två hundra år senare och som man genom källskrifter nu har rik tillgång att lära känna.

Praktiskt sedt likvärdiga med sådana prästmän voro *diaconi*.² När djäknerna hunnit jämförelsevis långt i studierna, t. ex. in i gymnasiet — när han alltså vanligen var lärare än den äldre tidens kyrkoherdar — så har han nämligen erhållit en minimi-kompetens i teologi och humaniora, genom hvilken han under

bostället har fem åbyggnader. Om Inventarium i klockaregården jfr t. ex. Skultuna C: 1, Björskog O: 1, Lundby N: 1, Västervåla L: 1 : 1 (ULA) för omkring 1650—1660. Bofällighet vittnar dock, att det funnits före Rudbeckii död (1646). Om nybyggnader och tillökningar jfr t. ex. Möklinta 1625—1629 VDA. Jfr VORMBAUM, II, s. 717, 741. HEFFERMEHL, s. 182.

¹ Jfr senare. Ovanligt tydligt framlägger kyrkoherden Joh. Magni sina motiv till begäran om prästerlig klockare: 1) att hjälpa mig på dessa åtskilliga rum [= fjärran liggande predikolokaler] predika Guds ord, 2) att katekesen blefve dess mera hos de unga öfvad och förhörd, eftersom de äro mäktas rudes därutinnan, 3) så finge jag låta mina gossar instrueras, enär jag icke hafver så lägenhet att hålla dem i skolan nu i hastighet. Bref till biskopen 8/11 1631, 25/4 1635. VDA Kärrbo. Jfr ock VDP 1630 20/1. En domesticus (pastorsadjunkt) skulle utan extra ersättning informera sin »matfaders» barn. — Emporagrii KO-förslag (s. 252) framhöll såsom kaplanernas främsta plikt att »med flit predika Guds ord och sig därtill väl förbereda, mest drifva katekesen och resa i sockenbud till de aflägsnaste orter».

² Dessa och andra väl försigkomna djäknar torde vara vår närmaste motsvarighet till løbedegne. Hos oss talas ej såsom i Norge om någon dessas kortvariga eller kontinuerliga verksamhet å landsbygden om söndagarna under de år, då de å söckendagar skulle bevista undervisningen i läroverket. Men väl åtnjuta ej få befrielse från denna för tjänstgöring å längre bort belägna orter under viss tid och det än med, än utan bibehållen plats å skolelevs-, funktionärs- och sockengångslistorna. Afh., s. 307 o. f.

ledning och kontroll kan få biträda kyrkoherdarna i deras pedagogiska och — eventuellt — andra ämbetsplikter. Sådana diakoners eller domesticis anställning är emellertid ofta af jämförelsevis kortvarig natur och torde vanligen medfört rätt att uppbära blott en del af intäkterna från klockarbolet.¹

Den grupp pastorat, hvars behof af klockare Rudbeckius vid nämnda tredje höstsynod tänker på, är tydligtvis de medelstora, dem som icke behöfde ordinarie (»sittande») biträde i den speciellt prästerliga gärningen men som dock voro för stora för att kyrkoherden ensam skulle kunna medhinna all undervisning. Där, menar Rudbeckius, skulle såsom klockare och pedagog tillsättas »någon *djåkne* som till intet annat dugde».

Detta i vår tids ögon nog så märkliga kompetensvillkor förklaras lätt däraf, att med uttrycket oduglig *djåkne* dåtilldags,

¹ Blott efter vissa kompetensprof hade sådant halft prästerligt missiv gifvits sedan länge åtminstone i vissa delar af Tyskland. Den svenska prästbildningens och prästutbildningens historia är ännu oskrifven, hvadan det ej är känt, huruvida, när och hurudana villkor uppställts i vårt land. Efter vissa medeltida mönster och i viss likhet med Paulini åtgöranden kräfde Rudbeckius i hvarje fall förberedande prof och särskild diakoninvigning. Därjämte skulle den unge i en skriftlig förbindelse utfästa sig att fortsätta sin teoretiska och praktiska utbildning, tills han kunde blifva slutexaminerad och möjligen ordinerad — alltså ett utomordentligt framsteg utöfver den gängna tiden, då man ofta nog (åtminstone i Norden) gått till fullständig prästtjänstgöring från nära nog hvilket skolstadium som helst. (En särskild kaplan-ed föreslås ock af Norges biskopar i KO-förslaget 1604 men stipuleras ej i den i Danmark slutredigerade KO 1607.) Att man ej genast kunde erhålla prästämbetet fullkomligt, det fick man enligt Rudbeckii obligationsformulär förklara bero på sitt »svaga ingenium och andra hinder». Formuläret upptager skyldigheten att bevista läroverket under diakontiden, men för många var detta tydligen omöjligt, då de hade sin tjänstgöring å längre bort belägna orter. Djäknar kunna vid ansträngningen att förvärfva bröd få tillfällig rätt att »hålla bönen i kyrkan», ja venia för längre tid att predika (VDP 1630 20/1), men den som ville bli »full präst», skulle sålunda — i Västerås' liksom bl. a. i Strängnäs' stift — alltfört »studera och stå under præceptoris ferula». F IV, s. 119 SDA. En förutvarande elev eller en elev från annan skola måste före prästvigning gå »här i skolan en tid så väl som andra, på det att man kan få se hans lefverne»; VDP 1642 8/6 AI8; jfr SO 1611. En och annan student från universitetet tillåtes ej predika, enär han befanns icke mycket hafva läst. Innan gymnasiet (öfverbyggnaden) var färdigbildadt, uppmanas vissa, som önskade prästvigning, att ytterligare förkofra sig bl. a. i grekiska, latin och aritmetik. Några (t. ex. några gifta) få till slut återkomma och prästvigas efter blott aflagdt predikoprof i collegium pietatis. VDP 1620 14/10; 1622 30/10; 1647 9/4.

liksom äfven långt tidigare i utlandet och Sverige, afsågs en sådan latinskoleelev, som (t. ex. på grund af ohälsa eller bristande begåfning) ej kunde eller borde nå fram till präst-kallet.¹ För öfrigt hade man ju ej mycken förhoppning att kunna bland allmogemän framleta sådana, som voro på en gång villiga och lämpliga att undervisa de unga och att vara kyrkotjänare. Rudbeckii ringa kompetenskraf kan då i stället sägas vara ett högt sådant: klockaren-läraren skall hafva åtnjutit undervisning vid läroverk.

Tydligen är det en djäkne, som efterlyses i följande kapitelsprotokoll: »Behöfves en klockare i Älfdalen, den där ock kunde läsa för barn. Om någon vore, som tjänlig vore, skall han gifvas tillkänna».² I vissa fall får han på förhand löfte att erhålla klockarbolet, om han först en tid vill (såsom pedagog) undervisa ungdomen vid t. ex. bruket. Så sker under Rudbeckii tid, så ock ett halfsekel senare. Rudbeckii f. d. elev, biskop Gezelius i Åbo, önskar anställa studenter och djäknar såsom barnalärare i socknarna, åtminstone tills man hunne utbilda oskolade klockaraspiranter.³ Så, och ännu ett å två sekel senare, håller sig det krafvet uppe, att man ej kan nöja sig med olärda lärare; äfven om aspiranten »öfvergaf boken», behöfdes denna mellangrupp af kloc-

¹ I antydd betydelse förekommer det t. ex. i 1526 års Halleska och 1537 års danska SO samt i herredagsbetänkandet från Vadstena 1580: de borde helt förvisas eller ock skickas till skrifklassen (Afh., s. 30, 160). Och så skedde äfven i Västerås under Rudbeckii tid. Fattigdomen var säkerligen ock ett talande skäl för snar anställning åt många; men den allmänna sockengången och domkapitlets andra sätt för understöd hafva synnerligen ofta utjämnat bristerna härutinnan. Afh., s. 307 o. f. Så hade äfven Pallasius i Danmark intygat i sin visitationsbok (s. 75), att fattiga djäknar fingo föda nästan lättare än andra människor, än t. ex. löntagare.

² VDP 1638 års höstsynod, A18. Ett slags byskolemästare med flertalet af en undervisande klockares åligganden var tydligtvis den Falu-djäkne, vi förut sett verka sex år i Ljusnarsberg förrän orten fick egen kyrkoherde. Senast vid pastoratets självständighetsförklaring torde han inträdt i en klockares vanliga förpliktelser och lönevillkor. En delvis likartad utvecklingsgång exemplifieras å afd. Pedagogi. Axel Oxenstierna förordnar (1651), att klockartjänsten i Jäder och lärarbefattningen vid hans elementära donationsskola därstädes borde bestridas af en djäkne.

³ SDA; saml. Strängnäs läroverk. HALL, Valda aktst., s. 153—155. WAHLFISK, Katek., s. 84. — WALLQUIST, II, s. 302—303 (år 1673). Under 1700-talets senare hälft uttalar sig en i vår kyrkliga bildningshistoria märklig biskop för »billigheten» af att vid klockares antagande befordra »fattiga gymnasister, som ej äga fullkomlig skicklighet till studier». WALLQUIST, I, s. 358.

kare, hvilken Rudbeckius för sitt stifts vidkommande legaliserat redan 1621, och hvilken ej sällan är ett tecken på förefintligheten af intresse för de allmängagneliga läroämnena läsning och skrifning.

Emellertid var det icke så ofta å klockarbolen som vid småstädernas skolor och genom oloflig information, som djäknar — svaga och skickliga om hvartannat — kommo att förtjäna sitt bröd.¹ Och ej heller prästmän eller diakoner vunno anställning i den utsträckning Rudbeckius önskade. Menigheten var nämligen ofta ej blott liknöjd i afseende å det andliga arbetet utan positivt ovillig att antaga lärda klockare² — i likhet med hvad som framhallits 1596 och 1614 rörande hela landets allmoge. Till motståndet i sistnämnda afseende bidrog säkerligen aversion dels mot lärdomen och »herrarna», dels mot de ökade fordringarna å kristendomskunskap. Äfven Palladius hade talat om en sådan gensträfvighet; så t. ex. sade man: Mitt barn skall vara hemma i st. f. att gå till klockaren; det må lära så som mina föräldrar och jag hafva lärt. Man ville helst åtnöjas med sin ordinarie församlingslärare och icke höra på att två kyrkor funnos och att de borde hafva hvar sin »tjänare»: den ene läraren i synnerhet för de äldre (= »den gamla kyrkan»), den andre för barnen (= »den unga kyrkan»³). — Genom den prästerlige klockaren kunde den af kyrkan länge påyrkade kontrollen bli effektivare, kristendomsförhören flera, tillträdet till nattvardsgång och bevarandet af fullt kyrkligt medborgarskap försvårade för de liknöjda. En klockare ur handtverkarnas eller drängarnas led skulle ej våga eller kunna hafva så stora fordringar å menigheten; hans ord skulle ej väga så tungt hos kyrkoherde och visitator.⁴

¹ De jämförelsevis rikliga understöden vid stiftsläroverket samt de efter hand allt större utsikterna till bröd i statens tjänst bidrogo till att klockarbolen å landet ej blefvo så begärliga för välartade djäknar. Äfvenså skyndade äfven en och annan djäkneklockare att — efter vunnen förbättring i sina ekonomiska resurser — fortsätta studierna intill prästvigning eller diakoninvigning.

² Många utslag däraf finnas nedtecknade i afseende å Rudbeckii stift, om än intet är så belysande för förhållandet till klockarna som följande två klagomål från ärkestiftet: »En part i socknen lägga föga om hvilken som klockarebolet besitter» och En näsvis skomakare, som en annan socken antagit till klockare, dansar och kväder väl uti kalas, »och därför vill församlingen intet gärna mista honom». UDP 1636 11/5; 1642 22/9.

³ VisitatzBog, s. 67, 66, 72; HEFFERMEHL, s. 77.

⁴ Okänt är, om härtill på vissa orter kom farhågan för ett ytterligare elevtiggeri (utöfver djäknarnas sockengång). Med kännedom om den starka

Men kapitulares hade dels erhållit alltför goda erfarenheter af den nya ordningen, dels bevittnat för mycket såväl af det äldre klockarsläktets oduglighet som af de olärda undervisarnas okunnighet och osjälfständighet för att kunna låta det gamla bestå eller för att kunna utan protester åse, att oskolade eller okunniga tillsattes.¹ De »gamla» afsättas trots protester af dem själfva och andra.² I bästa fall få de såsom substitut behålla någon del af inkomsten.³ Biskopens brist på förtroende för de hemma-lärdas duglighet att undervisa hindrar honom emellertid ej från att, om någon enskild olärd »läser för barnen i socknen», mana godt för honom hos församlingen, då denna af några skäl vill blifva sin klockare kvitt — alldeles som Linköpingsbiskopen 15 år senare lät en viss kaplan-klockare af samma anledning stanna i en församling, hvars pastor begärt hans aflägsnande.⁴ Rudbeckii

traditionen kunde det vara tänkbart, att följande uttalande af norske biskopen Jersin (senast 1682) var sprunget ur en här och hvar förefintlig sedvana: Endast klockarskolans barn finge gå och begära allmosa; öfriga tiggarebarn skulle af andra barn dragas till skolan och hudstrykas. HEFFERMEHL, s. 178.

¹ En af dem, vi tidigast möta i Rudbeckii stift, var närmaste anledningen till det första af kapitlets uttalanden, att stiftsstyrelsen borde höras före klockares tillsättande. Han hade velat gifva en döf hörseln genom att låta denne på vårfrudagen ligga under kyrkklockan vid ringningen. VDP 1620 25/10; 1629 1/3, 7/11; 1630 10/9, 1642 21/12 AI8; 1641 18/8, 21/8 AI9. SDP 1645 16/4. De oskolade klockarna betecknade nog vanligen ett ringa tillskott i profan-kulturellt hänseende. Bland de 200 fäder till läroverksundomen, hvilkas yrken nämnas år 1632, finnes blott en enda *icke*-prästerlig klockare.

² VDP 1627 5/6: Om klockaren i Svedvi icke vill vara tillfreds med att dela inkomsten med sacellanen, skall kyrkoherden afsätta den förre; »man får väl den, som därmed är tillfreds». Klockaren lämnar ej gärna sitt bröd; kyrkoherden och församlingen bedja ej sällan för honom, och folket tager stundom handgripligt hans parti gent emot det lärda biträdet.

³ Genom likheten i vissa uppgifter för kaplanen och för klockaren, genom arbetsfördelning och löneafstal i sväfvande ordalag, genom bådas fattigdom och genom inbördes afundsjuka etc. uppstå ej sällan dels ovänskap mellan de båda, dels afmattning i arbetet, dels oreda i kontinuerligheten. Hur en viss kaplan, gift med kyrkoherdens dotter, blir klockare och låter sin dräng göra de grofsysslor, som hörde till klockartjänsten, huru dessa sedan öfvergå till organisten, som får en torplägenhet, och huru allt detta samverkar till en icke ovanlig oreda i afseende å kyrkotjänarnas äganderätt till sina bol, jfr VDA: Romfartuna (häftade volymen) 1643, 1698.

⁴ VDP 1631 11/2—12/2 (Norberg), 18/2 (Nås). KÅ 1914, s. 212. En parallell till denna värdesättning af just sådana klockare som undervisa, jfr kungl. resolution 1719 10/3; STIERNMAN, Riksd., III, s. 1304 (2204).

ansträngningar till trots blefvo vid minst halfva antalet tillsättningar *oskolade* klockare utnämnda.

I trots af dåtida hinder och i trots af alla lakuner i källorna måste det emellertid få anses afgjort, att Rudbeckii domkapitel i hvarje fall genomdrifvit sin vilja i så måtto, att vid nyval icke analfabeter utsågos till klockare.¹

I afseende å lämpliga klockares tillsättning måste kapitulares, såsom så ofta eljest, erbjuda, locka, nödga, hota. I detta afseende

¹ Därför är det af vikt att få fastslaget, vid hvilken tid en medlem af det gamla klockarsläktet afgick eller afsattes. Med första nyvalet under Rudbeckii tid torde vi få anse isen bruten; därmed skapas ju åtminstone en *möjlighet* för speciell ungdomsundervisning. Nedanstående sifferuppgifter framträda blott såsom ett mycket summariskt öfverslag af innebörden i många hundra notiser om klockares till- och afsättning etc.; notiserna äro utomordentligt ordknappa och synas ofta gifva inbördes motstridiga uppgifter. I minst ett par tiotal församlingar förefunnos *kaplaner* å klockarholen redan före Rudbeckii tillträde eller åtminstone under hans första biskopsår. Senare ökas deras antal med c:a en å två pr år under 1620- och 1630-talen. Så sker ej minst snart efter biskopens egna visitationer, och när dessa i början af hans sista sjukdom upphöra, synes en minskning ske äfven i förvärfvandets af kaplan-klockare. I halfva antalet socknar, ett 40-tal, uppgifves eller antydes, att sådana förefunnits åtminstone under något eller några år; ej sällan förekomma de decennier igenom. I socknar, som lade särskild vikt vid barnundervisningen (t. ex. där det var »någon ungdom för brukets skull») men där man ej ansåg sig kunna anställa särskild pedagog, där synes man varit mer än å andra orter böjd för att följa Rudbeckii anmaning att låta *djåknar* öfvertaga holen. Det skedde oftare mot slutet än i början af Rudbeckii tid. Å högst ett tiotal platser förvärfvas sådana, hvaremot ett 30-tal församlingar anställa *oskolade* aspiranter. Dessa bilda grundstommen i klockarfrekvensen och fluktuationerna. Man går tillbaka till att anställa sådana, då man tröttnat på djåknen, som verkligen »till intet dugde», eller då man funnit, att man genom kaplanens auställande ej erhållit dubbel hjälp utan kanske blott en ytterligare skattekräfvare, som därtill lefde i oenighet med sin förman och försökte själf blifva kyrkoherde (genom pastoratets uppdelning). — Så växlar man klockarkategorier i ett tiotal socknar; i några sker det upprepade gånger. Dessa fall äro inräknade i de ofvan angifna antalen. I afseende å ett tiotal församlingar saknas några som helst hållbara utgångspunkter. Kanske saknade de alldeles klockarbol. I genomsnitt synas 5 å 7 klockare af den helt olärda typen hafva fått »vika» hvarje år, tills det gamla släktet helt »kommit undan». Med förra hälften af Rudbeckii episkopala verksamhet torde i stort sedt deras tid varit all. Han har sålunda förvisso gjort hvad göras kunde för att, såsom Norges KO-förslag 1604 (s. 51) säger, med klockares tillhjälp hålla »en riktig och loflig kyrko-ordning». Jfr Stavanger Protokol 1611 17/6, § 5, 14/9, § 4; GEZELIUS, s. B2; WILSKMAN, I, s. 316.

sker det dock ofta förgäfvess. Så t. ex. imponerar det ej på Gagnef, att konsistoriet »förundrar» och att det nekar följa sockenbornas önskan om en oskolad¹ kyrktjänare; domkapitlet sätter åt dem tre i valet, två diakoner och en djäkne, de där skulle kunna läsa med socknens barn och förestå klockartjänsten. I andra fall försöker kapitlet med sådana undanflykter som den, att ingen smed tjänar till klockare, utan åtminstone måste han aflägga hammare och tång² — en ståndpunkt, som vi funnit motiverad i stiftsprästerskapets citerade klagan af år 1614. En annan gång söker kapitlet slippa en olärd genom yttrandet, att en ung frisk karl bättre passar att vara bonde eller soldat. Stundom får den oskolade blott fylla vakansen, tills man får se, »hur det står till i församlingen», d. v. s. till följande visitation.³

Dels såsom en sista undanflykt, dels såsom ett försök att göra det bästa möjliga af ett obehagligt fall, kan man ock anse det prof, hvilket skulle hållas med oskolade inför konsistoriet, prosten eller kyrkoherden. Det skulle omfatta kristendom, sång och skrifning⁴,

¹ Då den »moderne» Botvidi i Linköping 1633 5/6 anbefaller att hvarje klockare skulle »hålla skola», stipulerar han att denne skulle vara »en ärlig, boklärd man»; — tydligtvis åsyftas äfven oskolade. Och gent emot Iheringii kraf på många små latinskolor finner rådsregeringen tillfälle att bryta en lans för folklärareinstitution i hvarje »Kirchspiell» — ett tidigt fall af dylik skolkonkurrens i vårt land.

² VDP 1629 21/3, 29/4; 1631 10/12, 1632 16/5 AI6. Denna Rudbeckii sats hade vissa motsvarigheter i utlandet, men ofta hade man af ekonomiska skäl rent af måst uppmana socknarna att till klockare ej välja svårunderhållna dagdrifvare utan handtverkare, som kunde vinna biinkomster genom manuellt arbete. Då emellertid Rudbeckius påyrkar, att klockaren skall helt ägna sig åt sin uppgift, måste denne ock kunna lifnära sig genom densamma. Detta innebär folklärareuppgiftens emancipation i ekonomiskt afseende ifrån bisysslor och handtverksskrå. Jfr här förut om lönen i Norge; HEFFERMEHL, s. 91 o. f.

³ VDP 1628 9/3. En beryktad kyrkoherde vill hafva sin gamle far (en f. d. präst) anställd som klockare, men det afslås för ålderns skull. VDP 1630 23/4. En följd af klockarnas undervisningsuppgift blir, att mer än förr befattningen går i arf t. o. m. inom prästsläkter. Sysslan var ej längre ett dränggöra; äfven icke-prästerliga klockare torde kunnat låta vissa grofsysslor utföras af substitut. En broder till den mäktige »dalbispen» i Rättvik var hans kaplan och en hans klockare (c:a 1628). En sväger till biskopen (själf en prostson) var klockare i Fellingsbro hos sin fader och broder. Jfr SDP 1641 3/6; VDP 1639 16/3, 1649 6/6; HEFFERMEHL, s. 116—117.

⁴ Klockareexamen i Rudbeckii stift upptog visserligen icke läsning, men att aspiranterna dock skulle hafva färdighet däri, framgår däraf, att examen hölls i skrifning. Emellertid är just frånvaron af läseprof intressant,

hvarjämte en undersökning om aspirantens vandel och äkta börd torde hafva förekommit.¹ Detta skedde dels af praktiskt nödvändiga skäl, dels troligen i medveten efterföljd af det bibelstället, att tjänarna [= diakonerna] skola först försökas [pröfvas], och sedan skola de tjäna, när ingen kan straffa dem [= om de äro oförvitliga]. Krafven uppställdes äfven i anslutning till praxis i utlandet², och de efterliknades hos oss bl. a. af biskoparna Botvidi och Jonas Petri i Linköping³, i Laurelii och Emporagrii KO-förslag samt i 1686 års kyrkolag.⁴

Så godt som öfverallt, hvarest klockarexamen anbefalles, angifves motiveringen vara den, att platsinnehafvaren skall undervisa ungdomen. Detta utsäges ej tydligt i Rudbeckii stift men torde äfven där varit ett af de viktigaste skälen till profvet — om det än ej får förbises, att klockaren hade behof af t. ex. läs- och skriffärdighet äfven i andra sina uppgifter än undervisningen.

Kyrkan uppmuntrade nämligen ofta arbetet att utbreda skrif- och i synnerhet läsfärdighet. Dessa ämnen men icke kristendoms-kunskap kunde möjligen åvägabringa en af menigheten bekostad

enär den synes gifva vid handen, att ej praktiskt undervisningsprof i vår tids mening aflades i skolan, utan att det hade formen af en teoretisk uppvisning. Man införer alltså undersökningens äldre, då ännu mångenstädes bibehållna form, hvilken närmast påminner om afgangspröfven från läroverket (och de teoretiska examina inför universitetslärarna). Däremot börjar vid samma tid en och annan utländsk SO upptaga lektionsprof för modersmåls lärare, en pendang till läroverkens lektorsspecimina, sådana dessa förekommo t. ex. i Västerås, genom hvilka man ville undersöka, om ämbetet kunde »med elevernas gagn och välfärd» anförtros vederbörande aspirant.

¹ Detta senare uttryckes ej tydligt i statuter hos Rudbeckius men antydes i en hans predikan (Beatum regis sc., s. 68). Det kräfves ock i andra stift, t. ex. i Paulini, alldeles som KO-förslaget 1619 (s. 505) fordrar att en präst icke fick vara född af nesligt stånd. Eget behag samt »en god hand till att skriva» är skäl för befordran till bättre klockarbol: VDP 1629 12/9. Ed kräfdes åtminstone stundom af Rudbeckius (t. ex. 1632 16/5 AI6); så skedde äfven i Norge, åtminstone senare: HEFFERMEHL, s. 118, 90, 173. Där skulle det undersökas af biskopen eller prostén, om klockaren förstår katekesen och kan sjunga latin eller norska samt om han har godt testimonium; KO 1607, s. 44 o. f. Ännu biskop Serenius måste låta kontrollera »om klockaren kan själf rätt stafva och väl läsa, om han är nykter och skickelig»; WALLQUIST, I, s. 358.

² 1 Tim. 3: 8—12. Jfr Würtembergs KO 1559, Pommerns 1563, Sachsens 1580, Norges KO-förslag 1604 och KO 1607.

³ K Å 1914, s. 165, 182.

⁴ Resp. kap. VII: 4, VI: 4 samt 24 § 31.

klockareundervisning under flera eller alla söckendagar i veckan. Kyrkan, som ville att de unga skulle lära sig med egna ögon se och med egna öron höra hvad Gud förbjuder och befaller dem i sitt ord¹, kunde så mycket hellre gynna läs- och skrifundervisningen, som öfningarna bedrefvos i och enligt elementära kristendomsböcker, och som hon därigenom kunde hoppas få religiöst intresse förankradt vid menige mans solida känsla för det hvardagsnyttiga.

Redan före år 1605 (och tydligtvis äfven efteråt) hade Petrus Jonæ Wex. å sina visitationsresor dels anbefallt, att kristendomsöfning skulle drifvas med flit i alla socknar och byar, hvarvid säkerligen åsyftats både kaplan- och olärda klockares medverkan, dels manat åhörarna att hålla barnen till skola, tills de lärt sig läsa och skrifva. »Och är ingen skam att hafva varit i skolan och lärt läsa och tämligen skrifva och sedan varda bonde», fortsätter han tidsbelysande nog.² Paulinus och Rudbeckius bidrogo till läsfärdighetens utbredande bl. a. genom att aftrycka lilla katekesen och abc-boken³ samt genom att stödja upprättandet af barnskolor. I stadgar för Strängnäs⁴ och för Uppsala stift⁵ upptager den förre »lecturam» bland diaconis uppgifter; de skulle nämligen flitigt undervisa folkets barn i att läsa katekes, psalmer och evangelier. Och sistnämnda statuter anbefallas för hela riket år 1637.⁶

I likhet med Norrländsk KO (§ 1, 2) och med sina instruktioner verka t. ex. Botvidi, Iheringius och Matthiæ för anställande af undervisningspliktiga klockare (utan att dock dessas föregående studier tillräckligt tydligt nämnas). Med smärre olikheter i ämnesvalet fordra de undervisning i katekes, böner, sång, läsning, skrifning, stundom räkning. I Zebrocynthii, Paulini

¹ Laurelii KO-förslag, s. 116.

² Cursus visitationis, s. 11, 311—323.

³ Det skedde äfven i enbart svenska editioner (t. ex. Paulini Catechismus Thet är En Kort Summa . . . 1637 och Rudbeckii katekesedition s. å. KB.).

⁴ »Lecturam Sveticæ lingvæ» samt öfning i katekes. UDP 1637 22-9. Oratio introductoria, slutet.

⁵ Då man 1637 27/9 i Knifsta i ärkestiftet (UDP) yrkar på att få den oskolade klockaren ersatt med en, som är »mycket tjänligare, ty han hafver en lång tid varit student i Uppsala och kan skrifva, det Michel icke kan», så behöfver det blott betyda, att skrifkonsten kräfdes för kyrkotjänstens skull, för inventarielängders upprättande etc. I en och annan församling af Rudbeckii stift måste den olärde klockaren afstå ett visst belopp åt t. ex. kaplanen, för att denne omhänderhade sådana kyrkans angelägenheter.

efterträdares, stift förordnar en prost i trätan mellan kaplanen och klockaren i Vadsbro 1640 $\frac{4}{6}$, att klockaren skall läsa för [= med] socknens barn och skall för hvar barn hafva om året 4 daler kopparmynt, och när han tager barn an, skall ingen honom något där ifrån förhindra hvarken med ett eller annat.¹ En jämförelse med aflöningen åt »pedagogen» i vissa stift gör det troligt, att det i förenämnda fall varit fråga om undervisning i kristendom, läsning och skrifning.

Äfven statens representanter önskade betydande spridning åt samma färdigheter; genom stadganden och donationer verkade de därför. Så kunde de blifva en brygga mellan eljest ganska stridiga intressen hos kyrka, stat och menighet. Samverkan märkes tydligt och ofta först å 1640-talet och därefter, då allmogen började ådagalägga bättre förståelse för gagnet af läs- och skrif-färdighet, då stiftscheferna visade sig stå i närmare kontakt med statens styresmän och med de senaste decenniernas strömningar inom uppfostran och kultur i utlandet.

Att man känner så litet om den förutvarande tidens och om 1610- å 1620-talets biskopars arbete för allmän bokläsning och skrifkunnighet, måste tydligtvis främst skrivas på den dåtida efterblifvenhetens konto. Måhända förefanns hos nämnda biskopsgeneration en viss tvekan inför det framtida perspektivet. Ifrån Tyskland hade börjat höras klagomål öfver kristendoms-kunskapens undanträngande och försummande i folkskolorna. Och följande inslag i utvecklingen i vårt land under och efter deras tid torde ej hafva helt vunnit deras gillande. Vid sidan af kyrkans speciella barnalärare tränga sig fram »obildade» »underhuggare», som med hjälp af biskoparnas katekeseditioner och katekesutvecklingar låta kyrkans speciella barnskoleform (katekesgudstjänsterna) ersättas dels af oförstådda utanläxor, dels af profana ämnen, hvilka längre fram eröfra mer och mer af intresse och tid. Efter hand blifva kaplan-klockarnas antal färre och de oskolade klockarnas större; regeringen understryker ej längre enbart de förras betydelse, och den vill skilja kaplanernas och klockarnas ämbeten utan att full säkerhet gifves för ordnad eller ordinarie underhåll åt någondera gruppen.

Med eller utan tvekan hade i hvarje fall Rudbeckius äfven å detta område varit med och före sin tid. Västerås' flickskola

¹ SDA: Blacksta.

kom till genom innerlig samverkan mellan kyrkan och magistraten. Ett sällsynt stöd för antagandet att en genom kyrkligt incitament och borgerlig påkostnad tillkommen klockarundervisning ägt rum, förefinnes i Björskogs församling i Rudbeckii stift, där en synnerligen kraftfull kyrkoherde (Gadd) verkade under ett tjugotal år. Ett ej ringa antal barn därstädes visade sig besitta läsfärdighet och ett nytt skolhus uppfördes¹, då Rudbeckius redan låg på dödsbädden. Ifrågavarande skola är kanske den äldsta kommunala folkskola i landet, och där har måhända — i så fall troligen för första gången å Sveriges landsbygd — meddelats undervisning hvarje söckendag af klockare — t. ex. 4 timmar dagligen, såsom det stipulerades i vissa tyska påbud.² Byggnaden torde äfven användts såsom sockenstuga, men att undervisning var dess viktigaste eller egentliga syfte, framgår af dåtida och senare nedteckningar.³

Detta församlingens arbete vann ett stöd i en samtidigt därmed affattad Ordning af K. M:t, som — i betydande likhet med t. ex. Norges KO-förslag 1604 och KO 1607 — stadgade bostadsförmåner och löneinkomster för klockare; sådana tjänade att blifva därtill beställda och brukade, som kunde lära ungdomen abc-boken och Catechismum, så ock uti kyrkan hjälpa pastor sjunga.⁴ Af hvarje bonde skulle de erhålla en kappe råg, korn och hafre. I olikhet med först citerade stadgar och önskemål från 1596 och 1614 nämner denna förordning intet om de olika slagen af klockare eller om olika behof i olika församlingar; ej heller yttras något om kaplanklockare (och katekesgudstjänster). Behofvet är likartadt; den fordrade kompetensen följer däraf. Stadgan framträder sam-

¹ Resp. 1643—1647 och 1642—1645. Jfr afd. Undervisningsresultat och Kateketiska inöfningstillfällen.

² Jfr ock Jersins uttalande HEFFERMEHL, s. 177.

³ I inventarieförteckningen inflyter (under biskopens dödsår) en redogörelse för sockenskolan i fast och löst: jämte »en ny stuga med framkammare» i kaplansgården och en »stuga med förstuga» i klockargården fanns där en »skolstuga och kammare» med två dörrar, fyra fönster, en »skifva», bänkar öfver hela skolan samt en säng i kammaren. — Jfr undervisningsstatistiken 1643—1647 och följande prostetingsbeslut i Björskog nov. 1600 (L: I: 1 ULA): Skolan vore af ett gudligt uppsåt till ungdomens information och undervisning uti sina kristendomsstycken och ett gudligt lefverne upprättad och uppbyggd.

⁴ Sv. Eccl. Handl. 1600—1649 N:o 212. RA. Ett fjärdedels hemman skulle klockare erhålla af kronan under sex års skattefrihet (1644 4/7).

tidigt med flera andra antydningar om en ny tid. Äfven ett utom-prästerligt folklärarestånd legaliseras alltså och uppföres på ordinarie stat. Och en grupp lärare arbetar sig fram, hvilka förvärfvat sig kompetens utanför den dittills, praktiskt sedt, ensam befintliga skoltypen. (Jfr senare dagars folkskollärarekår.) Ej blott den forna kordjåknen utan äfven den oansedde kyrkbetjanten blir barnalärare och kan ej längre ses så öfver axeln som förut; han blir ej blott tjänare under sin förman utan en jämförelsevis själfständigt verksam arbetskamrat till honom.¹

Såsom 1596 års uttalanden om kaplan-klockare förvisso varit ett värdefullt stöd för Paulini och Rudbeckii sträfvanden i afseende å klockarbolens ställande i den kyrkliga folkuppfostrans tjänst, så blef 1644 års stadga, om klockare i gemen, en häfstång för t. ex. Laurelii resultatrika arbete i afseende å klockarbolens ställande i den religiösa och allmängagneliga folkundervisningens tjänst. Under de närmaste tjugo åren efter denna stadgas affattande, efter Rudbeckii död och efter Laurelii biskopstillträde torde dessa statuter och — än mer — sistnämnde stiftschefs insatser varit de fullödigaste uttrycken för tidens »moderna» önskemål i afseende å folkundervisningen.² Ännu tydligare märkas framstegen under följande årtionden i Rudbeckii-lärjungen Gezelii stift, där denne kraftigt fortsätter f. d. Nyköpingskyrkoherden Rothovii verksamhet, samt i Brodini stift, där denne fortsätter Rudbeckii och Laurelii arbete. Denne Laurelius och denne Gezelius uttrycka jämväl i sina KO-förslag sina synnerligen långtgående kraf.³ Dessa och K. M:ts stadga 1644 blifva i sina grunddrag upptagna i 1686 års kyrkolag. Denna nämner ingenting om klockares examina, och den anbefaller klockarundervisning i kristendom,

¹ Jfr Sachsens KO 1580, SEHLING, I, s. 451: De skola i de kyrkliga förrättningarna vara bredvid hvarandra och hjälpa hvarandra. Då får sålunda klockarens uttryck »vi prästerskapet» ett visst berättigande. Klyftan hade gjorts trängre redan genom Luthers tidigare åtgärder emot prästbristen.

² Laurelius hade förmånen få fortsätta hvad en tidigare period börjat grundlägga. Han inleder detta vid 1648 års höstsynod genom att låta prästerskapet fatta följande beslut: »På det ungdomen dess bättre framsteg göra kan och prästerskapet med information blifva lisad, är nödigst att barnaskolor upprättas i församlingarna vid klockaregården eller hvar lägligast [vara kan]». Under följande årtionde intygar han, att sådana skolor funnos i alla välbeställda stift — en uppgift som emellertid ej kan få uppfattas såsom gällande alla församlingar.

³ Jfr äfven Emporagrii KO-förslag, s. 336—337.

läsning, sång och skrifning¹: de två första ämnena obligatoriskt för läraren, de två sista fakultativt. Sådan undervisning kunde naturligtvis ej lämnas utan att flera eller alla söckendagar anlätades. Vi hafva så nått fram till förverkligandet af Luthers sats om folklig barnundervisning någon timme dagligen; och vi hafva — åtminstone i princip — kommit till slutet af det andra af de förut skisserade organisationsstadierna. Den kommunala folkskolan börjar tydligare framträda ur den speciellt kyrkliga folkundervisningens sköte. Måhända är det hufvudsakligen blott i denna punkt kyrkolagen sträcker sig utöfver hvad som genomförts å Paulini och Rudbeckii tid — såvida ej äfven detta verkligen blifvit i betydande mån förverkligadt af dem utan att källorna gifva bestämda vittnesbörd därom.

7. **Pedagogi; »driftedjäknar».**

Där klockare öfver hufvud taget meddelade barnundervisning, var kristendomskunskap det centrala och ofta det enda läroämnet. Intill 1640-talet torde den i Sverige eller åtminstone i Rudbeckii stift ej sällan bedrifvits blott å sön- och helgdagar och å veckans »böndag» samt äfven i öfrigt karakteriserats af de enkla former, som vi antydtt känneteckna första utvecklingsstadiet. Emellertid skrider man å vissa större orter fram till söckendaglig undervisning, gifven i kristendomskunskap (som alltid är det centrala läroämnet²), i innanläsning och skrifning, eventuellt räkning samt, för en och annan längre kommen elev, latin. Både på och emellan raderna i utländska KO under 1500-talet läsa vi ju om otaliga förbättrings- och utvidgningssträfvanden, öfvergångs-institutioner och nya skoltyper. Det är ofta genom flera slags biträdande lärarekrafter, som på detta sätt betydande delar af andra — och sedan äfven af tredje — utvecklingsstadiet utformas. Dessa lärares³

¹ Visserligen står det ej uttryckligen, att klockarskolor skola upprättas i hvarje församling, men det inneligger i formuleringen. Speciell flit och trohet i kallet åläggas i afseende å katekesen. Kyrkolagen 24: 11, 22, 31, 32.

² Trots växlingar och vända inom särskildt de ringaste institutionerna kunde man alltid därstädes inhämta åtminstone kristendomskunskap, sång och innanläsning. Så var äfven fallet med de i flickskolorna intagna eleverna. Äfven i högadelns folkskoletyp — under latinskoleutbildade lärare — meddelas undervisning såväl i kristendom som i de profana ämnena.

³ Vissa grupper af dem komma senare att närmare afhandlas (i undersökningar om smäläroverken och om flickskolorna; eventuellt äfven om Sve-

verksamhet hade tydliga motsvarigheter i de medeltida stads-skolorna och å vissa latinskolors nybörjarstadier.¹

Genom sådana »pedagogi» synas vissa större landsbygdssamhällen, bruk och herrgårdar hafva erhållit en bättre ordnad eller mer frekventerad profan ungdomsundervisning än de genuina bondbygderna. Pedagogi äro nämligen pioniärer å sådana orter, där utan dem undervisning ej kunnat blifva så pass väl ordnad som den därstädes verkligen — i all sin torftighet — blef; de voro ett slags apologister men fingo nöja sig med att hafva mera mångskiftande undervisningsuppgifter, allt efter sin ords behof och sina elevers antal. I trots af 1596 års bemyndigande att insätta kaplaner på större svenska klockarbol och i trots af ökad antal prästtjänster, måste så t. o. m. vissa präster eller diakoner nöja sig med att blifva barnalärare utan bol och stundom utan kaplansyssla. Äfven djäknar få ju sent och sällan bolen till lön och hem; många af dem få helt lifnära sig genom information eller genom undervisning i ett slags landsortspedagogier.

Det är vanligen på grund af näringslivets uppblomstring, som flertalet pedagogi vinna bröd. Emedan det »är någon ungdom för brukets skull», eftersökas eller antagas speciella barnalärare och det ej sällan med löfte eller undermening, att de, senare, skulle få öfvertaga klockarbolet. Landsbygdssamhällen, som äfven före Rudbeckii tid hade speciella pedagoger, voro Stora Tuna, Fellingsbro, Munktorp och Skultuna. Under hans biskopsperiod förvärfvades sådana lärare i Nora, Linde, Säter, Ljusnarsberg och Sundborn, af hvilka senare orter de tre förra efteråt fingo stadsprivi-

riges SO 1649 och om Stora Tunas skolstadga). Här må blott några allmänna drag gifvas om Pedagogi å landsbygden — liksom föreliggande undersökning äfven i öfrigt mera afhandlar landsbygden än städerna.

¹ Lika litet som staten och lika litet som hemmen i deras uppfostringsplikt — lika litet äro pedagogi i sitt arbete kyrkliga uppfostringsorgan i den mening, att de skulle vara tillsatta eller aflönade af kyrkan. Men likaväl som i afseende å både staten och de primära uppfostringsorganen har eller tar kyrkan skyldighet att inspektera, rektifiera, stödja och eventuellt förhindra äfven *deras* verksamhet. De arbeta än i öfverensstämmelse med, än i motsättning till de kyrkliga incitamenten samt finna arbete och utkomst endast medelst enskildas, familjesammanslutningars, bruks- och stadsstyrelser eller landskommuners kunskapsintresse och offervillighet. Så t. ex. var det ståthållaren å Sätters kungsgård, som anskaffade pedagog till landsamhället kring förädlingsverket; den ifrågavarande läraren fick, för att utfå sin lön, vända sig främst till honom och till gärmakerianläggaren Silentz och först i tredje rummet nämnes »staden».

legier. I flertalet af de ifrågavarande skolorna lästes säkerligen också latin, hvarför de må hänföras till Småläroverken. Med en öfversikt öfver en af de minsta skolornas tillblifvelschistoria må här illustreras dels det nära sambandet mellan latin- och folkundervisning, dels lärarnas ställning.

Sundborn, som hade flera grufvor och kopparhyttor, uppgifves hafva haft ordinarie komminister från 1621 och afskildes 1636 till eget pastorat. En sedan tre år prästvigd »filosofie kandidat», som undervisat i Kopparbergs skola, flyttar hit år 1642 för att blifva pedagogus och kaplan. Efter några år (1646) behöfver kyrkoherden en »medhjälpare», som ock kan antaga »pædagogiam». Därtill utses en »teologie kandidat», som varit tredje kollega i Västerås. Anställningen synes ovanligt lockande: Utom möbleradt rum samt 100 daler kopparmynt, som han erhåller såsom pastorsadjunkt, lofvas honom fri kost samt 5 å 6 daler för hvar och en af 20 å 30 lärjungar. De »rebeller» skulle jämväl »afskaffas», hvilka »sätta sig ned» i Sundborn och taga »lägenheten» [förtjänsten] från pedagogen-kaplanen. Socknens klockare kastas undan $\frac{1}{2}$ år senare, ty man finner honom oduglig och pedagogen önskar få ett säkrare bröd (på hans bol). Därmed öfvergår han helt i den kyrkliga församlingsomvårdnadens och katekesinpräglingens tjänst, lämnande klockarens grofsysslor åt ett substitut. En annan »pedagog» får anställas (1647) såsom hans efterträdare, tills äfven han kan vinna kyrklig hufvud- eller bisyssla samt lämna alumnerna i en brödsökande nyexaminerads hand.¹

Under Rudbeckii senaste tid begäras äfven pedagoger till Avesta² och till Ramnäs bruk. Den senare får redan från början inrikta sitt hopp på att erhålla bolet; åtminstone domkapitlet refererar fallet så och besluter så för sin del.³ Bruksägarens åtgärd

¹ VDP 1646 14/-, 7/9 AI8. Afh., s. 170. Emporagrii KO-förslag, s. 336—337.

² VDP 1642 29/10 AI8: Förevisades kontraktet i konsistoriet, enligt hvilket pedagogen skulle få fri kost samt sju daler kopparmynt årligen pr undervisadt barn. Orten hade erhållit stadsrättigheter året förut.

³ [Bruksägaren] Kristiern Månsson begär att bekomma en pedagog till Ramnäs, emedan där är någon ungdom för brukets skull, hvilket ock icke nekas kan, allenast någon scholaris vill, som icke tänker att komma till sacr[um] minist[erium] utan vill blifva där stadigt och antaga med tiden klockarlägenhet. VDP 1645 26/3 AI8; jfr 1683 12/9, § 9. — I Strängnäs stift begäres huspredikant-informator 11/8, 15/8 1628, 24/11 1629; en pedagogus i Fors och en i Vingåker nämnas flera gånger. Den förstnämnde skall

torde vara en motsvarighet till vissa högadligas magnatskolor. Bland lärarna i de sistnämnda märkes djäkn-pedagogen i Munktorp. En annan barnalärare är den »Dominus», som hösten 1629 får tillstånd att begifva sig till Jäder såsom pedagogus; han skall undervisa endast i abc-boken (d. v. s. katekes och innanläsning) men icke i latin. Tydligen bör han med högre pensum ej hindra elevfrekvensen vid den närmast belägna latinskolan. Säkerligen är det främst för hans egen framtids skull, som han ålägges att komma tillbaka till gymnasium inom ett år. En sådan omtanke har domkapitlet äfven för en informator i Vika; »på det han icke skall förnöta sin ungdom och sedan till ingo nyttig varda», ålägges han att icke längre blifva där än till 1 maj »och sedan förfoga sig till någon skola igen».¹ Och samtidigt säges detsamma rörande en annan informator i samma socken.

Sådana åtgärder samt pedagogernas hela ställning i öfrigt sammanhånga dels därmed, att kyrkan uppfattade undervisningen såsom mer eller mindre fullständigt stående under dess ansvar, ja såsom dess monopol², dels därmed, att skolkande och andra »driftedjäknar» (»ribalder»; »drefstutar») lifnärde sig genom att här och hvar undervisa i hemmen och sålunda »förringa prioris näring». Därigenom påminde de i viss mån om vaganterna under medeltiden, om hörarna och privatpræceptores vid latinskolorna och om de olika slag af t. ex. i Würtemberg, Sachsen, Pommern och Danmark-Norge olagligt verksamma lärarna, hvilkas »Klipp»-, Vinkel- eller Hemliga skolor förbjudas i ett stort antal statuter.³ Deras många kolleger hos oss torde emellertid å respektive orter erhållit ett så ringa elevantal, att vi snarare skulle kalla dem in-

bl. a. förehålla »legofolket Catechismum om lögerdagsaftnarna och söndagarna» samt vår och höst och vid oväder predika. 1640 17/7 begäres till Snaflunda en brukspredikant eller åtminstone en som får venia samt »informerar barnen och ungdomen» vid bruket. SDP.

¹ VDP nov. 1629; 1621 20/2. Om en sådan omtanke för gymnasistens framtid vittnar äfven t. ex. följande från Laurelii tid (VDP 1653 30/11): En vann återinträde i gymnasiet, »emedan han hafver godt vittnesbörd om sitt lefverne och anlagda flit uti barnens informerande». Jfr ock LUNDSTRÖM, Paulinus, II, s. 190.

² Vid visitation i Kopparberg 1631 fingo de som utan Rudbeckii lof tagit sig præceptores, hvardera böta 10 daler. Bl. a. gällde detta en inflyttad tysk, som tagit till informator en mecklenburgare. F III a; VDP 1631 22/3.

³ Sådana skolor förbjudas t. ex. i Braunschweigs KO 1528, Schleswig-Holsteins 1542, Hadelns 1544, i Norge under 1500-talets sista kvartssekel. RICHTER passim; MOE, s. 186.

formatorer än skol-lärare och att vi näppeligen torde (såsom tysarna) kunna tala om många slag af orättmätiga skolor. Dessa förbjudas, och djäknarna straffas eller varnas, t. ex. i Tuna, Husby, Sala, Sundborn¹ — och det i enlighet med förbud af regeringen. Dessa åtgärder tillgrepos förnämligast under Rudbeckii sista fem år. Alldeles som det, att ett flertal pedagoger ju då tillsattes å större orter, är detta ett talande bevis för hur både Rudbeckii och statsrepresentanternas än samfällda, än olikartade kraf på kunskaper² begynte komma in på vägen till ett allmännare förverkligande. Ej färre än tre »förlupne djäknar» opererade samtidigt i t. ex. Stora Tuna vid tiden för visitationen därstädes år 1641; församlingsborna förbjödos att antaga någon lärare utan biskopens goda råd och samtycke. »Om någon understår sig att göra det, skall han tillbörligen straffad blifva; allt på det den barnskola här vid kyrkan är och en rund tid varit hafver, må så väl härefter såsom härtills vid sig blifva.»³ Det är samma skäl, som åberopas i tidigare tyska KO för samma förbud; samma skäl tydligen ock som för följande beslut af kapitulares rörande oloflig privatinformation åt själfva stiftsläroverkets alumner: »Förmantes de, som draga gossar utur skolan och informera dem privatim, att om de icke afstå, skola de plikta».⁴

Trots förbud tilläto många kyrkoherdar sådana »ribalder» predika. Emot dem, »som olagligen intränga sig i prästeståndet», hade dock Kylander, Petrus Jonæ Wex. och Sylv. Phrygius formulerat ett riksprästerskapets beslut 1613. Kapitulares i alla stift — äfven i Rudbeckii — ingripa emot oseden ofta och strängt men med ringa resultat.⁵

De under olagliga former verksamma lärarna, som ofta — enligt klagomål från t. ex. Örebro möte 1529 — stannade borta från sitt läroverk i omedelbar anslutning till »sockengången», voro emellertid mången gång att anse såsom föregångare till och stimuli för olika slag af lagligen tillsatta folklärare, — en ej så sällsynt utvecklingsgång å flera områden. Många torde dock varit eller under sitt vagabondlif blifvit underhaltiga i moral och skicklighet,

¹ VDP 1641 1/3, 1644 18/12 AI8, 1645 28/6, 9/7. 1646 7/9.

² Jfr t. ex. Gustaf Adolfs och prästerskapets uttalanden mars och april 1620, THYSELIUS, Handl., I, s. 1 o. f.

³ Original i EIV, n:o 5, Stora Tuna VDA 3—4/3 1641.

⁴ VDP 1646 7/6 AI8. Jfr 1620 30/8 II.

⁵ K 23. Jfr not om »Smolandt» å afd. Klockare. Uppsala-synoden 1641. Eccl. Handl. 1600—1649 n:o 57 RA.

såsom det klagas öfver tidigare och ännu långt senare.¹ Det torde få anses betecknande äfven för Rudbeckii tid, hvad kyrkoherden i By 1701 skrifver till Västerås biskopen: »De som här tillföre ungdomen informerats, hafva varit somliga landslöpare, andra odugliga»; somliga hade »haft goda attester och gjort god uppbyggelse nog». Somliga hade åtnjutit skolgång i stiftsläroverket, men man har tydligen tröttnat på de lärda brödsökande. Nu hade socknen ingen skolmästare; den begär få »en boklärdd klockare».

Samma skrifvelse illustrerar jämväl privatlärnarnas och de kommunalt anställda sockenlärnarnas svåra lott både då, tidigare och senare. »Här [i By] kan ingen publique Schola hållas längre än allenast öfver vintern, medan bönderna ej mera härtill kontribuera än kost hvar för sitt barn hvar sin dag och 6 mark kopparmynt för hvarje bok. När våren tillstundar, tager hvar sitt barn igen till vallgång och annan sommartjänst, då skolmästaren, som litet öfver vintern kunnat förtjäna, måste kvittera församlingen, efter han intet annat underhåll haft och kaplanen alltid brukat klockarebordet»².

Såsom redan antydts, träder under Rudbeckii och Paulini sista årtionde (1637—1646) i dagen ett allmännare arbete för att vinna och gifva kunskap och färdighet, att anställa lärare och anordna skolmässig undervisning. Tydligast sker det från första hälften af 1640-talet. Denna sträfvan, som Rudbeckius och hans medbiskopar uppammat eller befordrat, kommer då, och än mer under de tre à fyra årtiondena närmast efter hans död, att i flera hänseenden spränga de undervisningsformer, som dessa män velat — och äfven till följd af tidens knappa villkor måst — bibehålla.³

¹ Jfr VDP 1632 17/10 AI6; 1651 19/2 VI.

² Bref från kyrkoherde Jacob Moell i By till biskopen 1701 11/10. (VDA: By). Hur hindrande vallgången var för hvardagsundervisningens uppkomst beklagas äfven i flera tyska KO.

³ Jfr 1679 års synodalbeslut i Västerås: »Uti några församlingar hafva här varit djäknar, hvilka ömsom nu i det ena bylaget, nu i det andra, hafva lärt ungdomen Catechismum och läsa i bok. Det vore väl, att också härefter sådana till ungdomens information kunde förskaffas». Kyrkoherdarna borde intala föräldrarna, att de efter råd och lägenhet djäknarna för denna tjänst belöna. »Emellertid (= under tiden) kunde ock hustrur eller änkor detta förrätta, det allt redan somligestädes sker.» N 1912 n:o 26, s. 4. »Kunniga hustrur» står det i en annan edition. Sex manspersoner uppräknas af Falurektorn 1699 såsom de där olofligt hålla barnskola; så göra äfven »några kvinnfolk». I denna stad hade Gustaf II Adolf förbjudit biskolor 1627 31/3. (Båda urkunderna i VDA: Falun.)

Organ börja utbilda sig och anlitas, de där förut varit förbjudna, föraktade, sällsynta eller obemärkta hos oss, medan däremot i Tyskland motsvarande kategorier börjat redan $\frac{1}{2}$ à 1 sekel tidigare inträda såsom hjälptrupper åt missionshären. Medan intet vittnar om att folkelig barnundervisning lämnats i Rudbeckii stift af kvinnor, invalider och andra sådana barnalärare, sker så under de följande decennierna och än oftare sedan under 1700- och 1800-talen. Såsom i viss mån i afseende å det samfällda skriftermålsförhöret (jfr senare), så blir alltså efterhand det olofliga lofligt äfven i afseende å rätten att undervisa.

Okänt är, huruvida annan ungdom än latinskoleelever undervisat folkets barn i Rudbeckii stift. Så har nog varit fallet, enär så skedde ofta annorstädes. Redan i Sachsens generalartiklar 1557 och KO 1580 hade sådan undervisning anbefallts eller antydts; så ock i Norge af biskop Glostrup 1633 och hos oss i Norrländsk KO. En liten flicka i Strängnäs' stift skulle lära en kokerska att läsa. Utvägen att låta »folkskole»-elever undervisa bibehålles eller införes sedan ock af Rudbeckii lärjunge Gezelius, å Västerås' synod 1679, i Emporagrii KO-förslag (s. 325), i Spegels stift etc.¹

B. Rud. Hall.

¹ SEHLING, I, s. 323, 424; MOSER, I, s. 315. (Jfr VORMBAUM, II, s. 239). GLOSTRUP, s. 46. Norrländsk KO § 20: »Uti de byar, som några . . . läsa kunna i bok, så skola andra till dem söka och de [förra] förpliktade vara att läsa för [= med] dem» vid vite af 3 öre för hushåll, 3 öre af den läskunnige och aftonmåltiden den dagen för den okunniga ungdomen». SDP 1631 9/1. I GEZELIUS, s. B2, talas om sådana analfabeter, som taga sig det nödiga [= nödvändiga] bekymret uppå att lära och undervisa andra; de måste särskildt noga höra på i kyrkan, och dem måste pastor vid skrifthåll o. a. tillfällen särskildt rätta och korrigera. 1679 års beslut i Västerås upptager följande: »Där barnskolor äro, skola Pædagogi icke allenast lära ungdomen väl läsa i bok etc. utan ock för allting lära dem sina kristendomsstycken, så ock väl förstå, det de läst hafva; — hvilken ungdom sedan kan lära de andra, som intet gå i skolan, därtill de också troligen och flitigt skola förmanas». N 1912 n:o 26, s. 3.

Karl IX:s förmenta kalvinism.

Karl IX intager obestridligt en framträdande plats i svensk kyrkohistoria såsom det starka, orubbliga värnet för sin faders och Olavus' Petri livsverk gentemot den katolska reaktionens anlopp. Det kyrkohistoriska intresse, som knyter sig till hans kraftgestalt, beror emellertid icke blott på denna del af hans lifsgärning, hvarmed han befästade och tryggade den svenska protestantismens framtid, utan också därpå att han själf var en kunnig och intresserad teolog och kyrklig, teologisk författare, kring hvars namn stridens vågor gingo höga. Som aktiv kyrkoman framträdde han med reformförslag på den kyrkliga undervisningens och gudstjänstordningens områden och som teolog med skrifter i tidens mest omstridda dogmatiska frågor. Någon förblifvande insats i svensk kyrklig utveckling åstadkom han visserligen icke härmed, lika litet som han af samtid och eftervärld skördat någon berömmelse som kyrklig reformator och teolog. Men framgång och erkännande är en otillförlitlig slagruta på historieforskningens mark, och frågan om Karls kyrkliga och teologiska ståndpunkt är otvifvelaktigt en fråga af icke liten räckvidd och betydelse i svensk kyrkohistoria.

Det är under öfvergångstiden mellan reformationstidens och ortodoxiens Sverige, som Karl IX:s lif och verksamhet infaller, och denna tid innesluter flera viktiga problem för kyrkohistorisk forskning, hvilka ännu måste betecknas såsom otillräckligt undersökta och olösta. Det är ett stort steg mellan Laurentius' Petri svenska kyrka och 1600-talets, mellan det i många afseenden originella svenska uttryck för reformatorisk åskådning, som vi äga i 1571 års kyrkoordning, och 1600-talets typiskt lutherskt ortodoxa uppfattning, mellan den teologi, som där möter oss, och den, som i konkordieformeln såg sitt högsta och renaste uttryck. Mellan denna utvecklingslinjes båda ytterpunkter ligger Uppsala möte, hvars beslut å ena sidan genom att blott upptaga Augsburgska bekännelsen bland svenska kyrkans symbola och att således icke medföra

anslutning till det tyska endräktsverket kan synas röja något af kyrkoordningens gamla anda på denna centrala punkt, å andra sidan genom det ängsliga fördömandet af andra protestantiska riktningar förebådar ortodoxiens stränga konfessionalism. Frågorna om den inre utvecklingsgången och den mångfald af krafter, som gifvit denna dess slutliga riktning under hela detta för de kommande århundradenas svenska kyrka alltigenom grundläggande skede, hafva ännu icke fått något slutgiltigt svar, så mycket mindre underligt som ifrågavarande period icke undersökts under den här ofvan angifna problemställningens omfattande och enhetliga synpunkt. En fråga af central betydelse i detta sammanhang är den i ämnet för denna uppsats angifna om Karl IX:s konfessionella ståndpunkt.

Hittills har den kyrkohistoriska forskningen i stort sedt besvarat denna fråga på samma sätt, som Karl IX:s samtida, strängt lutherskt ortodoxa motståndare, det svenska prästerskapet med en Abraham Angermannus och Olaus Martini i spetsen. Man har betecknat hans teologiska ståndpunkt som kalvinistisk, rätt och slätt, och sett hans sträfvanden såsom utslag af samma kalvinska strömning, som vid denna tid gick fram öfver protestantismen och mångenstädes trängde tillbaka lutherdomen. Så NORLIN i sin Svenska Kyrkans Historia efter reformationen. Man har talat rent ut om Karls försök att införa kalvinismen i Sverige, som CORNELIUS gör t. o. m. i en kapitelrubrik i sin svenska kyrkohistoria; och han ser i Karls kyrkliga sträfvanden en lika stor fara för lutherdomen i vårt land som i hans äldre broders reformplaner. Bland senare historiska författare utgår H. LEVIN, i sin Den svenska kyrkans bekännelse i historisk belysning, från samma uppfattning om Karls konfessionella ståndpunkt. Han talar om »Karls kalvinism». I sin minnesteckning öfver Olaus Martini (1903) framhåller ANNERSTEDT, att Karls teologiska uppfattning i vissa stycken antagit en stark kalvinistisk prägel. Men för öfrigt bedömer han med stor försiktighet Karls teologiska position i dess motsats till de af »de dogmatiska striderna upphettade teologernas» och anser, att det vore ett misstag att karakterisera den i dess helhet som kalvinism och att det säkerligen vore riktigare beteckna den som filippistisk enligt en af KNÖS gjord förmodan. Han inställer den under en säkerligen riktig och fruktbärande synpunkt, när han gör gällande, att Karls förkänsla af den stundande stora kraftmätningen mellan protestantism och katolicism gaf honom ett

större perspektiv på den protestantiska samtidens konfessionella stridigheter och motsatser än hans motståndare ägde.

Tidigare än någon af nu nämnda forskare har KNÖS i sin uppsats *Om Erkebiskopen Olaus Martini och den af honom förda theologiska striden med Konung Carl IX* (bl. Skrifter af A. E. KNÖS I, utgifna 1863) uttalat sig om denna fråga med en högst erkännansvärd försiktighet. Hvilken Karls åskådning var, säger han, vore omöjligt afgöra, förrän en vidlyftig vetenskaplig undersökning däröfver blefve verkställd. Han konstaterar emellertid, att »inga spår finnas till omfattande af läran om nådavalet, och att striden vände sig främst om läran om *communicatio idiomatum*, således om den under denna tid mycket omtvistade ubikvitetsläran och om det härmed i samband stående bemödandet att i stället för den rent lutherska uppfattningen af dogmen om nattvarden sätta en kalviniserande åsikt, i hvilket hänseende dock konungen uppträder mera som unionist än egentligen kalvinist», och i en not säger han: »Måhända skulle man ock kunna benämna honom Philippist». Dessa påpekanden af KNÖS borde hafva gjort efterföljande författare mera försiktiga vid etiketteringen af Karls theologiska ståndpunkt än de i allmänhet kunna sägas hafva varit. Äfven KNÖS anser emellertid uppenbarligen, att Karl påverkats af den kalvinska åskådningen.

Den af sistnämnda forskare anbefallda vetenskapliga undersökningen har, mig veterligen, ännu ej gjorts, och hans uttryckliga reservation mot hvarje bestämdt omdöme om Karls theologiska åskådning före en dylik ingående dogmhistorisk pröfning har som sagts icke påaktats. Man torde tvärtom kunna tala om en vetenskapens traditionella ståndpunkt i denna fråga, enligt hvilken man bedömt Karl såsom — låt vara i större eller mindre grad — kalvinist. Man har allmänt ansett, att denne furste, lika högt begåfvad, theologiskt kunnig och personligt intresserad, därtill lika egenmäktig och själfrådig som sin äldre broder, utgjorde en allvarlig fara för svenska kyrkans evangeliskt lutherska karaktär, och att denna fara afvärjdes genom dess prästerliga ledares öfvertygelsetrohet och fasthet, äfven om Karls egen högst anmärkningsvärda moderation i striden också erhållit sitt erkännande. Och då själfva frågan icke blifvit föremål för en närmare undersökning i hela sin omfattning, är det helt förklarligt, att senare kyrkohistoriska författare, som mera i förbigående berört densamma, i allmänhet följt denna traditionella uppfattning. Så t. ex. H.

LUNDSTRÖM i sin intressanta undersökning om Upsala möte och konkordieformeln, i hvilken han fortfarande talar om »Karl IX:s försök att påtrycka den svenska kyrkan en kalviniserande prägel». I den öfversikt öfver den kyrkorättsliga utvecklingen i Sverige, som jag gifvit i mina Studier öfver prästeståndets kyrkopolitik under den tidigare frihetstiden, I (1912), har jag dock framhållit, att Karl IX:s teologiska och religiösa ståndpunkt kräfver en förnyad undersökning, eftersom den icke uttömmande kan karakteriseras genom etiketten, kalviniserande, reformert, såsom i allmänhet skett.

Förra året utkom emellertid en afhandling öfver detta ämne, i hvilken man väntade finna frågan om Karl IX:s teologiska ståndpunkt klarare och grundligare utredd än hittills skett. Det var H. BLOCK's Karl IX som teolog och religiös personlighet, Studier öfver utvecklingen af hans åskådning, Göteborg 1918. Tyngdpunkten i denna afhandling ligger angifven i underrubriken. Karls slutliga teologiska ståndpunkt har icke gjorts till föremål för en ingående och sammanhängande dogmhistorisk pröfning och bestämning. Beträffande denna utgår förf. tvärtom ifrån den ofvan skisserade, traditionella uppfattningens vaga och allmänna karakteristik: kalviniserande, reformert, och utifrån denna utgångspunkt genomför han sin undersökning af utvecklingen af Karls teologiska ståndpunkt. Hans hufvudintresse knyter sig under sådana förhållanden helt naturligt till frågan, om man kan uppspara och fastställa de kalvinska och reformerta inflytelser, under hvilka Karl har förts fram till sin slutliga ståndpunkt. Denna hufvuddel af förf:s afhandling erbjuder mycket af intresse. Den är byggd på en hel del förut okänt arkivaliskt material och förf. kommer på flera punkter till nya och intresseväckande resultat rörande utvecklingen af Karls åskådning. Men det synes mig, som om man står lika oviss och frågande beträffande den traditionella uppfattningens riktighet i hufvudfrågan som förut, efter genomläsningen af detta arbete. Förf. själf utgår från denna, gör den ej till föremål för någon kritisk granskning, men anför ej heller några nya, oomtvistliga stöd för denna.

Den recension af nu nämnda arbete, som var min ursprungliga afsikt att skriva, vidgade sig under hand till en undersökning af det i ämnet för denna uppsats angifna problemet i dess helhet. De resultat, hvartill Block såväl positivt som negativt kommit, liksom det nya material han meddelar, syntes mig innebära en

förstärkt anledning härtill. När jag nu framlägger resultaten af denna undersökning, vill jag förutskicka den anmärkningen, att mitt hufvudsyfte närmast var det negativa, att uppvisa den traditionella uppfattningens ohållbarhet och att därmed uppställa frågan till förnyad diskussion. Emellertid förde mig min kritik till ett positivt svar på frågan om Karls förmenta kalvinism. Och jag vågar i det följande framlägga detta och de grunder, på hvilka jag kommit till mitt positiva resultat, oaktadt det icke varit mig möjligt att verkställa en omfattande och uttömmande pröfning af alla hithörande primärkällor. Jag bygger på ett första hands studium af blott några af de viktigaste af dessa och för öfrigt på litteraturen i ämnet, i främsta rummet på BLOCKS och ANNERSTEDTS omnämnda arbeten. Den första delen af min framställning, som handlar om utvecklingen af Karls åskådning, följer BLOCKS afhandling, kapitel för kapitel, och formar sig därför samtidigt till en anmälan och granskning af denna.

För uppfattningen af Karl IX:s slutliga, fullt färdigbildade teologiska åskådning, sådan denna möter oss i hans teologiska författarskap under sista decenniet af hans lif, är naturligtvis kännedomen om *hans teologiska utveckling* och de inflytelser, under hvilka denna skett, af grundläggande betydelse. Viktiga bidrag härtill lämnar BLOCKS afhandling i dess första och betydelsefullaste del, som handlar om »hertig Karls utveckling fram till 1590-talet» (s. 2—214).

Efter en kortfattad öfversikt öfver olika riktningar inom protestantismen i Europa och de tidigare kalvinistiska rörelserna i Sverige ägnas först ett kapitel åt hertig Karls åskådning före hans tyska resor (1577). Den hufvudsynpunkt, under hvilken förf. här liksom i det följande granskar sitt material, är den, om någon påverkan i kalvinsk riktning i hertigens utveckling dokumentariskt kan påvisas. Utgångspunkten har alltså varit den traditionella uppfattningen af Karls slutliga teologiska ståndpunkt såsom kalvinsk eller kalviniserande. Förf. har begränsat sin uppgift till att omfatta dennas genesis, utan att ägna frågan i hela dess omfattning en kritisk granskning. Följden har blifvit den ofvannämnda: en alltför begränsad och ensidig synpunkts anläggande på källorna. Härmed är icke sagdt, att denna icke är nödvändig och fruktbärande vid en undersökning öfver detta ämne, blott att den borde kompletterats med en större och mera omfattande. M. a. o. frågan

om möjliga kalvinska inflytelser under hertigens ungdom hade icke bort få undantränga den större och betydelsefullare hufvudfrågan om arten och beskaffenheten af de konfessionella, teologiska impulser, han fått från sin egen kyrka under denna tid. Denna senare är ingalunda besvarad därmed att svaret på den förra utfaller hufvudsakligen negativt. Ett bidrag till svaret har lämnats därmed att ett dylikt resultat ger oss full rätt att antaga, att Karl än så länge delade sin kyrkas, 1560- och 70-talets svenska kyrkas, konfessionella och teologiska ståndpunkt. Men hvilken denna, positivt utförd, var, är därmed ingalunda på vår kyrko- och dogmhistoriska forsknings nuvarande ståndpunkt sagdt. Och beteckningen luthersk i motsats till reformert, kalvinsk är vid denna tidpunkt alltför obestämd och vid för att ge ett svar med tillräckligt innehåll härpå. — Jag öfvergår nu till förf:s framställning i sitt ofvan nämnda kapitel om Karls åskådning före 1577, därvid jag närmare skall gifva stöd för den här framställda, allmänna anmärkningen.

Den intressantaste punkten i förf:s undersökning om Karls tidigare åskådning och de inflytelser, under hvilka denna kan ha utbildats, är den som handlar om hertigens lärare och hofmästare Jean de Herboville och hans konfessionella sympatier. Redan under Gustaf Vasas sista år hade denne från Nederländerna kommit till Sverige och trädtt i konungens tjänst. Han visade sitt intresse för nederländska yrkesmän, som inflyttat vid denna tidpunkt till Sverige, och understödde deras anhållan om rätt att anställa en predikant i Stockholm, hvarpå bref utfärdades af Gustaf Vasa 1558. Förf. uppvisar, att det sannolikt här är fråga om nederländska flyktingar af kalvinsk bekännelse. Förf. framdrager vidare ett förut mig veterligen icke observeradt bref till Calvin ur *Corpus Reformatorum*, som skildrar öfverlämnandet af hans till Gustaf Vasa dedicerade kommentar till de mindre profeterna. Beskickningen hade företrädde hos såväl Erik XIV som Gustaf Vasa — det är i juli 1560 — och det svar som den förre lämnar refereras sålunda: »Per gratum est quod offers, domine pastor, etiamsi Calvinum non noverim. Multa tamen de illo mihi retulit fratris mei Caroli paedagogus Ioannes Herbovillanus, ac gaudeo me nunc demum nactum occasionem virum plenius cognoscendi et hunc laborem eius suo tempore recompensabo fideliter.» Under alla förhållanden intressant är detta meddelande om att bekantskapen med Calvin inom det svenska kungahuset förmedlats af hertig Karls lärare och sedan mest betrodde tjänare Jean de Herboville, som senare kallas hans hof-

mästare, aulae magister. — Han åtnjöt äfven Erik XIV:s förtroende och användes af honom i utländska beskickningar. Men något spår af hans deltagande i de kalvinska sträfvandena under denne konungs regering har förf. icke funnit, ej heller att han stått i någon oppositionell eller separatistisk ställning till den svenska, lutherska kyrkan. Att han i lika hög grad som Burreus haft en rent kalvinsk åskådning anser förf. däremot högst sannolikt. En annan i detta sammanhang icke intresselös fråga är, om han varit medveten om differenserna mellan luthersk och kalvinsk uppfattning. Hans neutrala hållning synes närmast peka på att så icke varit fallet och att han i hvarje fall icke varit djupare engagerad i dessa motsatser. Resultatet af förf:s undersökning af hertigens förhållande till Herboville blir, att någon direkt påverkan i kalvinsk riktning icke kan konstateras. Att en sådan likväl kan ha ägt rum och betydt något för utvecklingen af hans teologiska ståndpunkt, kan naturligen på grund däraf icke bestridas. Det är väl tvärtom sannolikt, att hertigen lärt sig se på Calvin med samma ögon, som hans lärare ända från barnåren och en af hans främsta förtroendemän, hvilken var anhängare och beundrare af den store reformatorn i Genève. När hertigen så kraftigt reagerade mot fördömandet af kalvinisterna i Uppsala mötes beslut, kan det bl. a. hafva varit barndomsintryck, som inverkat. Men däraf följer icke, att Herboville förmått införa sin discipel i motsatsen mellan lutherdom och kalvinism; han har säkerligen icke under visat i teologi. — Den sympati han kan ha uppväckt för Calvin behöfver på intet vis ha ställt Luther i skuggan.

För öfrigt behöfva vi icke för denna period af hertigens lif nöja oss med förmodanden rörande hans teologiska och konfessionella ståndpunkt. Det föreligger ett positivt uttalande härom från hans egen mun. Det är det bekanta bref, han i jan. 1575 lät afgå till biskop Nils i Strängnäs med anledning af hans broders påbörjade kyrkliga reformsträfvanden. I detta uppmanar hertigen biskopen att för att förekomma all kättersk lära och påfvens dikt och påfund blifva vid den lära, som i hertigens faders tid blifvit bekänd och predikad i riket. Han framhåller vidare, att »efter detta riket hafver mestadels regulerat sig uti kyrkans ordning efter Wittenbergs kyrka, synnerligen hållit sig vid den lära, högtberömde och lärde salige d. Luther och Philippus hafva uti sina skrifter författat, så vore det rådligt och nyttigt, att I icke låten Eder därifrån vända» . . . Detta bref är af synnerligt intresse, därför att det ger oss en fast utgångspunkt för den undersökning,

det här gäller. Hertigen framlägger här en konfessionell uppfattning, som man äfven utan detta dokumentariska belägg skulle af flera skäl kunnat tillskrifva honom.

Ett mycket starkt framträdande drag i Karls personlighet är känslan af förpliktelse mot det arf, han mottagit af sin fader. Att denna känsla politiskt sedt ledde honom i hans statsmannagärning har ofta af historieforskningen framhållits. Det skulle varit ägnadt att förvåna, om icke samma känsla bestämmande inverkat på hans kyrkliga och konfessionella ståndpunktstagande. Att så verkligen varit fallet ger oss nyssnämnda bref ett intressant vittnesbörd om. Svenska kyrkans lära, vid hvilken hertigen förmanar biskopen att förblifva, betecknar han såsom den, som i hans faders tid blifvit bekänd och predikad i riket. Men han nöjer sig icke med detta typiska, om hans pietet för äfven det *religiösa* fädernearfvet vittnande uttryck. Vi få veta, hvad han ansåg vara utmärkande för den därmed angifna konfessionella ståndpunkten, nämligen enheten med Wittenbergs kyrka och fasthållandet vid den lära, som Luther och Melanchton framlagt i sina skrifter. — Brevet innehåller ännu en intressant punkt, till hvilken jag återkommer i ett senare sammanhang. Här stannar jag inför nu påpekade moment.

Hvad hertigen härmed uttryckligen sagt sig vilja inför Johan III:s befarade reformplaner, det var bevarandet af den svenska kyrkans konfessionella karaktär, sådan denna utpräglats under Gustaf Vasa och Laurentius Petri. Men brevet återspeglar därjämte de nyss nämnda, typiska dragen i denna, hvilka utvisa, att vår kyrka vid denna tidpunkt stod på en i konfessionellt afseende mindre utvecklad ståndpunkt, och att den ännu var helt oberörd af de senaste decenniernas konfessionella splittring i Tyskland. Hertigen är uppenbarligen okunnig därom att just Wittenbergs kyrka var den ledande för en af parterna i den strid, som använde Luthers och Melanchtons namn i partisöndrande intresse och för tvenne oförsonliga partiståndpunkter. För honom voro de samstämmiga, orubbade auktoriteter allt fortfarande och, som vi längre fram skola uppvisa, gaf han därmed uttryck åt den allmänna svensk-kyrkliga uppfattningen.

I båda, nu nämnda afseenden är brevet enligt min mening ett synnerligt viktigt dokument för frågan om utvecklingen af Karls teologiska åskådning. Det ger ett uttryck åt (1) hans pietet för det religiösa fädernearfvet och (2) hans kyrkas ännu konfessionellt outvecklade och vaga ståndpunkt. Stöden för att Karl riktigt

återger denna, som han identifierar med sin egen, skola angifvas senare.

Förf. till föreliggande afhandling använder brefvet hufvudsakligen som ett stöd för att Karl ännu intog en icke-kalvinistisk, afgjordt luthersk ståndpunkt, delvis med stöd af ännu ett moment i brefvet, till hvilket jag återkommer. Han synes icke tillräckligt hafva observerat den outvecklade, primitiva uppfattningen af konfessionsfrågan i förhållande till dess läge på kontinenten, som brefvet röjer, och som omöjliggör att på grundval af detta bref draga några som helst slutsatser om brefskrifvarens identitets- eller motsatsförhållande till den skarpa partigrupperingen på kontinenten, ja, som utvisar, att han ännu icke konfronterats med eller påverkats af denna. Naturligtvis ger jag förf. fullständigt rätt så långt, att detta bref utvisar rörande Karls ställning till kalvinismen, att de inflytelser, under hvilka han under sin uppväxttid än stått ifrån detta håll, ej i minsta mån rubbat hans ställning till sin egen kyrka och det religiösa arf, han mottagit från sin fader och hans män. Men förf. observerar icke den fråga, som här synes mig uppstå, om icke detta arf var i konfessionellt afseende sådant, att Karls senare teologiska utveckling kan få sin förklaring just utifrån den af honom 1575 proklamerade ståndpunkten.

Rörande denna period i hertig Karls lif kommer förf. till det resultatet, att, äfven om Karl redan under åren före sin utresa till Tyskland kunnat komma i beröring med eller lära känna kalvinska tankar, det icke finnes »något bevis för att han själf denna tid skulle vara kalvinist eller stadd i någon mera framskriden utveckling däråt» (s. 41). Denna rent negativa bestämning af Karls dåvarande teologiska och konfessionella ståndpunkt är uppenbarligen en följd af ofvan påpekade begränsade synpunkt, under hvilken förf. undersökt sitt material. Den säger oss alltför litet om det positiva innehållet i denna ståndpunkt och är missvisande, i den mån den inbjuder till antagandet, att Karls konfessionella ställning är tillräckligt positivt bestämd genom motsatsen: kalvinsk—luthersk. En undersökning af det konfessionella läget i Sverige vid denna tid hade varit af behofvet påkallad för det närmare, positiva utförandet och bestämmandet af hvad Karls konfessionella utgångsståndpunkt innebar, då han så afgjordt häfdar just sin kyrkas häfdvunna konfessionella position. I hvilken riktning resultatet af en dylik undersökning skulle utfallit, synes mig brefvets innehåll ganska klart utvisa.

Efter en ganska utförlig och klargörande öfversikt öfver det invecklade konfessionella läget i Tyskland vid denna tid öfvergår förf. i de följande kapitlen till hertig Karls utländska resor, som anträdde 1577, 1579 och 1583, och hans under dessa knutna utländska förbindelser. Det nya material, som förf. härvid framdragit och bearbetat, är hufvudsakligen hämtadt från ett tiotal tyska arkiv och ger oss upplysningar om hertigens besök vid de olika furstehusen i Tyskland. Viktiga svenska källor för Karls utrikes resor finnas också: Sven Elofssons reseberättelse (delvis tryckta i Handlingar rörande Skandinaviens Historia XII) och Karls kalendarier (utgifna af A. Lewenhaupt, 1903), hvilka förf. gifvetvis också utnyttjat. Afhandlingens största och förblifvande värde ligger otvifvelaktigt däri att förf. med synnerlig noggrannhet genomgått svåråtkomligt arkivaliskt material och på grundval af till stor del förut okända källor tecknat hertigens relationer till de tyska furstehusen, hvilka just vid denna tid voro djupt engagerade i de konfessionella striderna, som pågingo såväl inom lutherdomens egna gränser och rörde konkordieverket som mellan denna och kalvinismen.

Om man frånser förhandlingarna om Karls äktenskap med Maria af Pfalz och hans förbindelser med Wilhelm af Hessen — jag återkommer längre fram till förf:s framställning härom — så ger det utländska arkivaliska materialet ej så mycket, som man med förf. kunnat förmoda och hoppas. Det ger föga utöfver kännedom om de besök och personliga bekantskaper, Karl gjort vid olika furstehof. Och det tillåter icke några bestämda slutsatsers dragande rörande utvecklingen af Karls teologiska ståndpunkt. Af något partitagande af Karl i de då som bäst pågående förhandlingarna om konkordieformeln och i de konfessionella tvistepunkterna finnes intet spår. Han har besökt och sedan upprätthållit vänskapliga förbindelser med furstehus af snart sagdt alla då förefintliga konfessionella schatteringar; han har trädt i beröring med framstående teologer och kyrkomän från motsatta läger. Att hertigen härvid dryftat dagens teologiska frågor, kring hvilka då det stora politiska intresset samlade sig, torde man kunna taga för gifvet; men källorna ge oss tyvärr intet besked härom.

En fråga af intresse härvid synes mig vara den, om detta negativa resultat, som det af förf. framdragna, ganska rikhaltiga arkivaliska materialet ger och som han punkt för punkt konstaterar, blott beror på ofullständigheten af detsamma, som betingas af de tillfälligheter, som bestämt öfver hvad som bevarats till vår tid,

eller om det icke kan få sin naturliga förklaring af Karls redan af oss kända, teologiska ståndpunkt, alltså m. a. o. om icke just källornas tystnad tillåter vissa positiva slutsatsers dragande rörande denna. Vi ha sett, huru hertig Karl redan valt sin position i de framväxande kyrkliga motsatserna i Sverige, och huru han därvid ställt sig på den svenska reformationens konfessionella ståndpunkt, sådan den stadgats under Gustaf Vasa och Laurentius Petri. Men hemlandets kyrkliga förhållande erbjöd ingen som helst motsvarighet till det konfessionella läget i Tyskland vid denna tid, de sista åren af 70-talet. Den splittring inom lutherdomens egna led, som uppstått mellan de äkta lutheranerna och filippisterna, och som utgjorde förutsättningen för endräktsverket och dess teologi, hade ännu icke satt några tydligare spår i den kyrkliga utvecklingen hos oss. Sverige stod uppenbarligen på den, rent historiskt sedt, mera outvecklade konfessionella ståndpunkt, som kännetecknade läget i Tyskland före interimstriderna, då Augustana Variata af år 1540 ännu icke väckt betänkligheter och Melancton ännu åtnjöt en allmän och obestridd auktoritet. Jag skall i det följande framdraga några nära till hands liggande stöd för detta påstående. Här inskränker jag mig till att erinra om att Johan III:s första kyrkliga reformer och hans Nova Ordinantia väckte ringa betänkligheter och praktiskt taget godtogos af hela det svenska prästerskapet och att detta anmärkningsvärda förhållande säkerligen i nu påpekade omständighet har sin förklaring. — När nu Karl 1575 helt konformerat sig med detta konfessionella läge i hemlandet, så är det helt naturligt, om han känt sig stå alldeles utanför det konfessionella virrvarret i Tyskland, och det blir a priori sannolikt, att den unge fursten under sina resor förhållit sig som en visserligen uppmärksam, men neutral iakttagare af den pågående inre uppgörelsen inom den tyska protestantismen. När källorna icke bevarat några positiva uttalanden från hertigens sida i de aktuella, konfessionella stridsfrågorna och öfverhufvud icke tillåta några slutsatsers dragande rörande hans ställning till dessa, så kan det ha berott därpå, att han afhållit sig ifrån att göra dylika uttalanden och att han icke tagit någon position i dessa strider. Källornas tystnad skulle då vittna om att han fortfarande stod fast vid sin 1575 proklamerade, för svenska kyrkan typiska konfessionella ståndpunkt.

Härmed är emellertid icke sagdt, att det icke har sitt stora intresse, just med hänsyn till Karls senare markerade teologiska

åskådning, att följa förf:s utredning af hans utländska förbindelser. Obestriddigt är, att Karl under den senare delen af sitt lif i sin teologiska produktion visar sig som en afgjord motståndare till konkordieformelns teologi, nämligen dess till stöd för en extrem luthersk nattvardslära uppbyggda kristologi (läran om ubikviteten och communicatio idiomatum). Förf. uppvisar nämligen, att Karl trädde i förbindelse med afgjordt lutherska furstar och kyrkomän, hvilka stått afvisande eller åtminstone till en början kritiska mot endräktsverket och dess teologi. Hit höra den pommerske hertigen och den pommerska kyrkans ledande man, generalsuperintendenten Runge. I detta sammanhang förtjänar också erinras om domprosten H. LUNDSTRÖMS påpekande af David Chytræus' afvisande hållning till konkordieformeln (hvarom mera nedan) och det inflytande, han kan hafva utöfvat icke blott på det svenska prästerskapet, som talrikt studerade i Rostock, utan ock på hertigen, som brefväxlat med honom. Hit hör också kurfurst Ludvig af Pfalz, Karls blifvande svärfader, hvilken trots den våldsamma konfessionsförändringen i afgjordt luthersk riktning, som han genomförde i Kurpfalz vid sitt regeringstillträde 1576, likväl till en början ställde sig afvisande i konkordiesaken och öppet lät tillkännagifva sitt ogillande just af ubikvitetsläran. Intrycken i denna riktning hafva kunnat ytterligare förstärkas genom den lifliga förbindelse, i hvilken Karl trädde med landtgreffen Wilhelm af Hessen, som intog en förmedlande hållning i konfessionsfrågan, och som från början var en afgjord motståndare till Andreæ konkordiesträfvanden. Här har Karl säkerligen lärt känna en konfessionell ståndpunkt, som ogillade ubikvitetsläran, skiljandet af Luther och Melancthon, förkastandet af Variata och öfverhufvud antagandet af en ny bekännelse för dem, som anslöto sig till Confessio Augustana. Men af större intresse än dessa mycket sannolika inflytelser från detta och andra mer eller mindre afgjordt reformerta håll synes mig, som sagdt, vara, att Karl mött en afvisande och tvekande hållning mot konkordieverket hos *rent lutherska* furstar. Detta kan nämligen hos honom hafva förberedt den uppfattning, han senare så bestämdt häfdar, att den lutherska ortodoxien med dess upphöjande af konkordieformeln till afgörande symbol innebar ett afsteg ifrån den ursprungliga lutherska reformationens ståndpunkt. Det är under alla förhållanden ett synnerligen intressant resultat af förf:s undersökning, att den teologiska ståndpunkt Karl senare intager, i vissa hufvuddrag före-

trädts vid tidpunkten för hans första resa af tyska furstar af utpräglad luthersk hållning, med hvilka han kommit i personlig beröring.

Bland de många förbindelser, hertig Karl knöt under sina utrikes resor med tyska furstehus, måste gifvetvis den, som resulterade i hans giftermål med Maria af Pfalz, antagas hafva äfven i konfessionellt hänseende varit af den största betydelsen. Detta så mycket mera som ett förtroendefullt förhållande rådde icke blott mellan makarna, utan också mellan Karl och hans svärfader, kurfurst Ludvig. Till något af det mest intresseväckande i förf:s framställning hör därför hans undersökning om hertiginnan Marias konfessionella ställning och hans påvisande af att denna var utpräglad luthersk, i medveten motsats till reformert åskådning. Detta tog sig bl. a. uttryck i hennes och hennes faders val af hofpredikant vid hennes hof. Förf:s framställning har nu en gång för alla omöjliggjort den vanliga förklaringen af Karls förmenta kalvinism såsom en följd af bl. a. hans besök i och förbindelse med Heidelberg. T. o. m. i HJÄRNE's Gustaf II Adolf heter det, att Karl lutade åt kalvinismen, och att han »genom sitt första giftermål med Maria af Pfalz hade kommit i personlig beröring med dess målsmän i utlandet». Denna förklaring har legat rätt nära till hands, då Heidelberg var en af den filippistiskt-reformerta riktningens stödjepunkter och lutherdomen blott blef en episod där. Men Karls förbindelser med Heidelberg infalla just under denna episod. Kurfurst Ludvigs konfessionella ställning var ju visserligen förut känd, men i detta sammanhang för litet observerad. Man kan därför som ett viktigt resultat af förf:s arbete framhäfva, att Karl från Heidelberg mött inflytelser, som säkerligen uteslutande gått i luthersk riktning.

Förf:s redogörelse för de förhandlingar, som föregingo äktenskapet, är i ännu ett afseende af intresse. Kurfursten hade oroats af rykten om att konung Johan närmat sig katolicismen och han begärde att få veta, huru därmed förhölle sig. Han önskade också få bekräftelse på att Karl tillhörde »vår rena sanna kristeliga religion och Augsburgska konfessionen i dess rätta, oförfalskade mening». Karl svarade, att hans broder ej vore honom veterligt af annan religion än som öfverensstämde med den Augsburgska konfessionen. I hvilket fall som helst vore hertigen för sitt hertigdöme oberoende af konungen och kunde stödja sig på sin faders testamente, som förbundit sina barn och undersåtar att bestän-

digt förblifva vid denna. Kurfursten lät sig nöja härmed, och i äktenskapsaftalet nämnes uttryckligen C. A. som den bekännelse, till hvilken båda makarna bekänna sig, och i hvilken deras barn skola uppfostras.

Förf. påpekar i detta sammanhang, att C. A. enligt Karls uppfattning är det själfklara fundamentet för den reformerade svenska kyrkan likaväl som för de lutherska landskyrkorna i Tyskland och att för honom en förpliktelse till C. A. var liktydig med en förpliktelse till Guds rena och klara ord. Att kurfurst Ludvig åsyftade A. invariata i ofvan citerade ord torde vara ofrånkomligt. Men jag ger förf. alldeles rätt, när han framhåller, att det från Karls sida icke var fråga om någon distinktion mellan C. A. af 1530 och af 1540.

Ett bidrag till kännedomen om det konfessionella läget i Sverige vid denna tid (1578) lämnar också Karls försvar för sin broder. Förf. anmärker mycket riktigt, att Johan i detta af Karl erkändes tillhöra och fortfarande omfatta C. A. Detta synes mig otvetydigt visa, att Karl, utgående från svenska förhållanden, fattar förpliktelsen till C. A. mycket vidare än man vid denna tid gjorde från lutherskt håll i Tyskland. Och man torde kunna våga den slutsatsen, att Karl icke hyste några större betänkligheter, hvad läroframställningen beträffar, mot den före Karls afresa antagna, af honom säkerligen kända ordinantian, en slutsats, som förf. icke drager, men som just med hänsyn till Karls senare teologiska ståndpunkt har sitt stora intresse, då ordinantian uttryckligen tar afstånd ifrån ubikvitetsläran, hvarom mera nedan. Förf. anmärker visserligen, att hertigen »väl haft en mera filippistisk uppfattning af C. A:s innebörd», då han fortfarande ansåg, att Johan III stod kvar på dennas konfessionella basis, och då han ej skiljer mellan C. A. 1530 och Variata. Men beteckningen »filippistisk» synes mig, såsom hämtad från partiförhållandena i Tyskland, mindre väl vald. Karls under äktenskapsförhandlingarna intagna position tyckes mig visa, att han utgår ifrån och bestämmes af det ännu af lutherdomens inre splittring oberörda, enklare och ursprungligare konfessionella läget i Sverige, där några finare teologiska distinktioner på grundval af Augustana ännu ej gjorts eller åtminstone ännu ej auktoriserats och där man ännu ej i lärohänseende hyste några misstankar mot Variata och Melanctons auktoritet, m. a. o. att Karl fortfarande intager samma konfessionella ståndpunkt, som i sitt bref till biskop Nils 1575.

Åren 1580—81 hafva varit af ingripande betydelse för utvecklingen af hertigens åskådning enligt framställningen i föreliggande afhandling. Från denna tid, d. v. s. tiden efter hans båda första utländska resor, har nämligen förf. funnit de första säkra beläggen för att Karl börjat personligen intressera sig för de teologiska problemen och studera teologisk litteratur från den stora konfessionella striden på kontinenten. Det ser ut som om en predikan sannolikt af hans gemåls lutherske hofpredikant Chilian Passawer kan hafva gifvit honom en impuls i denna riktning. I januari 1581 har hertigen i sina *Calendaria* nedskrifvit följande ord: »predikades att den, såm sade K[aluin] och L[uther] wore i aldt ens utan sakramenten, han war icke bättre en Felix, såm hade Paulus fangen». Förf. har nu i Heidelbergs universitetsbibliotek funnit en predikan, som angifves hafva hållits i Nyköping i januari 1581, och som af innehållet att döma just är den, som Karl i sin anteckning åsyftar. Med utgångspunkt i Festus ord till Agrippa Ap. G. 25 om förhållandet mellan Pauli lära och judendomen går predikanten till rätta med dem, som på lika oförståndigt och Gud bespottande sätt vilja uppklara förhållandet mellan lutheraner och reformerta och säga, »dass die Calvinischen mit den Evangelischen eins seien». Förf. drar nu af Karls anteckning den något vidtgående slutsatsen, att Karl haft sympatier för kalvinisters och lutheraners samverkan och förening och därför med ovilja såg, att motsatsen mellan dem skarpt markerades. Före denna tidpunkt finnes intet stöd för att Karl hyst några tankar på en förening mellan de båda konfessionerna. Att han icke ville instämma i en så sträng förkastelsedom öfver Calvin, är dock redan på grund af de förut som sannolika betecknade barndomsinflytelserna från hans lärare Jean de Herboville att antaga. Redan Erik XIV hade ju fått höra fördelaktiga omdömen om Calvin just från detta håll. Anteckningen i och för sig är ju fullkomligt neutralt hållen och utvisar blott, att Karl vid predikantens yttrande i denna punkt satt ett observandum, och att hans intresse var väckt för motsatsen mellan lutheraner och kalvinister, därvid det visserligen är mycket antagligt, att den kommit till som en reaktion mot ett så uttryckligt förkättrande af den man, han under sin barndoms- och uppväxttid mycket sannolikt lärt sig se i ett helt annat ljus.

Anteckningen af Karls hand får emellertid sitt särskilda intresse, sedd i samband med andra fakta, förf. framdrager. Vid samma tidpunkt är Karl sysselsatt med studiet af *Historia Con-*

fessionis Augustanae, en känd motskrift till konkordieformeln, och kort därefter begär han och erhåller den vidlyftigaste och grundligaste vederläggningen af denna: Neostadiensium Admonitio. I båda fallen är det landtgreffen Wilhelm af Hessen, som är afsändaren. I ett bref från Karls tyske kanslär, doktor Zacharias Fehling, till landtgreffen få vi också veta, att Karl med särskild tillfredsställelse omtalat, att han erhållit den förstnämnda boken och att »eftersom hans f. N. har lust till sanningen, hans insikt blir genom sådana skrifter mer och mer skärpt och ökad». Då detta omdöme är fälldt af en man, hvilken, som förf. uppvisar, står på en afgjord filippistisk-reformert ståndpunkt, och i ett bref till en med honom liktänkande furste, så torde härmed vara förebragt ett bevis för att hertigen läst denna skrift icke blott med intresse, utan också med en viss sympati för dess innehåll. Detta bref med dess ofvan citerade uttalande är enligt min mening det intressantaste af de aktstycken, hvilka förf. framdragit och granskat, och på hvilka hans framställning i afhandlingens första del är byggd, just därför att det möjliggör en bestämd, positiv slutsats rörande Karls teologiska ståndpunkt och sympatier. Hvad denna närmare kan sägas innebära, sedd i ljuset af hvad vi hittills lärt känna om Karls teologiska ståndpunkt, går jag nu att undersöka.

Den stora frågan härvid är uppenbarligen denna: huru hafva vi att förstå denna boks, resp. böckers, inverkan på Karl och utvecklingen af hans teologiska åskådning? De voro representativa uttryck för filippistisk-reformert åskådning i de pågående konfessionsstriderna inom den tyska protestantismen. Förf:s svar på den uppställda frågan är följande: de hafva gifvit impulser till en utveckling af Karls åskådning åt reformert håll. Enligt hans uppfattning ha vi här en viktig punkt i denna utveckling, som fått en framträdande betydelse för den riktning, i hvilken denna kom att gå (s. 135). Förf. utgår från såsom gifvet, att Karl slutligen hamnade i en reformert ståndpunkt, och han söker och finner här en punkt i hans utveckling, där förskjutningen i hans teologiska uppfattning börjat eller kan uppvisas. Riktigheten af det resultat, hvartill förf. här kommit, beror uppenbarligen på, huru man har att fatta Karls förutvarande teologiska och konfessionella position. Fråga är, om Karls här dokumenterade intresse och sympati för denna litteratur behöfver i och för sig betyda en förskjutning i hans åskådning, och om icke denna möjligen kan förklaras ur hans med den svenska kyrkans dittills intagna kon-

fessionella ställning nära sammanfallande kyrkliga och teologiska förutsättningar, m. a. o. ur hans förut kända, konfessionella ståndpunkt?

Den ifrågavarande bokens, *Historia Confessionis Augustanae*, hufvudinnehåll är — jag följer förf:s referat — i största korthet följande: den legitima utvecklingen af den protestantiska läroupplattningen på Augustanas grundval har skett genom Wittenbergerkonkordian 1536 och Variata och den auktorisation denna vunnit under förmedlingsunderhandlingar. Mot hela denna utveckling strede nu den bergiska boken och kunde därför icke godtagas. Här erkännes alltså icke att någon djupare dissonans förefanns mellan Luther och Melanchton, här godtages den förändrade Augsburgska bekännelsen såsom innehållande en auktoriserad utveckling af den protestantiska teologien; här vägrades anslutning till den läroutveckling, som på grundval af de förda striderna mellan lutheraner och filippister sökte fastslå resultatet af dessa i den »äkta lutherska» riktningen genom utgifvandet af den s. k. bergiska boken, grundstommen till konkordieformeln. Boken företräder alltså uppenbarligen den konfessionella, teologiska position, som kan betecknas såsom *filippism på Conf. Augustanas grund*. Och det samma gäller om det andra arbetet, Karl fått i sina händer, *Neostadiensium Admonitio*. Dess innehåll är typiskt för de *tyska*, reformerta kretsarna, för *filippismen*. Det är dess ståndpunkt både i kristologien och nattvardsläran som företrädes. (Se art. *Neostadiensium Admonitio*, PRE³.)

Hvilken ståndpunkt till en skrift med nu nämnd tendens kunde man vänta skulle intagas af en person, som läste den utifrån sina specifikt svenska kyrkliga och konfessionella förutsättningar? Till hvilket omdöme om densamma predisponerade den svenska kyrkans dittills intagna konfessionella hållning?

Redan i det föregående har jag erinrat om, att man här i Sverige synes hafva stått i stort sedt alldeles oberörd af de teologiska, konfessionella striderna, som uppkommo under decennierna efter Luthers död i Tyskland. Utan att i denna uppsats kunna ägna denna fråga en grundligare undersökning vill jag nu peka på några fakta, som synas mig styrka riktigheten af detta påstående och dessutom närmare belysa det konfessionella läget i vårt land vid denna tid.

Först förtjänar då erinras om det bekanta, af ANJOU citerade stället i Laurentius' Petri Om kyrkostadgar och ceremonier, där han

talar om, huru bland de evangeliska i främmande land är en ganska stor oenighet såväl ifråga om ceremonier och kyrkostadgar »som uti själva den kristliga läran» och där han uppkastar frågan, huru den svenska kyrkan borde förhålla sig härtill. Därpå svarar han följande: »Härtill vet jag intet likare säga eller råda än att vi med de församlingar så fjärran oss samfälla, som D. Martini lära näst efterfölja». För kyrkoordningen borde man taga till förebild »den de sig vid hålla, som samfäldt med oss *enahanda lära* efterfölja, det är deisamma, som *D. Martinus samt D. Philippus ställt ha/va*». Samtidigt som den svenske ärkebiskopen erinrar om de senaste decenniernas lärostrider inom protestantismen, i hvilka Luthers och Melanchtons namn användes för att beteckna tvenne hvarandra häftigt bekämpande riktningar, fasthåller han själf och råder sin kyrka att fortfarande hålla sig till reformationens båda hufvudpersoner såsom orubbade och samstämmiga auktoriteter. Man får naturligtvis icke af ett så allmänt hållet uttalande draga bestämda slutsatser om Laurentius' Petri teologiska åskådning i enstaka punkter eller beteckna den utan vidare som »filippistisk»; — det torde för öfrigt finnas tillräckligt material för att ganska ingående bestämma denna. Men å andra sidan framgår det otvetydigt af uttalandet, att den svenske ärkebiskopen vid denna tid (1565) ej stod på något sätt kritisk mot Melanchton och hans auktoritet just i lärofrågor. Han fasthåller också vid den äldre uppfattningen om de båda reformatörernas öfverensstämmelse och detta uppenbarligen i medveten motsats till partisplittringen på kontinenten och till förkättrandet af Melanchton. I denna senare punkt delar han den »filippistiska» riktnings ståndpunkt och tar afstånd från »de äkta lutheranerna», och redan detta är i vårt sammanhang ett betydelsefullt faktum alldeles oafsedt, huru pass djupt eller på hvilket sätt han för öfrigt varit engagerad i de teologiska konfessionella tvistefrågorna mellan dessa båda partier.

Det andra faktum jag här vill erinra om är 1571 års kyrkoordnings konfessionella hållning. Som bekant åberopar denna inga af lutherdomens bekännelseskrifter, med undantag för Luthers lilla katekes, som upptages på skolans schema. I kapitlet »Om Predican och Christeligh läro» framhålles betydelsen af att predikanten vet, hvad som skall läras i församlingen. Men så nyttigt och nödtorftigt det är, heter det, att veta detta, så lätt är det att få veta, hvilken lära, som skall predikas, nämligen icke människo-

stadgar, utan *evangelium*. Och vill man veta hvad evangelium är, så kan ingen lära oss det bättre än Herren Jesus Kristus själf. Det är att predika om syndernas förlåtelse uti hans namn och att man därtill predikar bättring. — På annat sätt bestämmes ej den kristliga lära, som skall förkunnas i de svenska församlingarna. Den enda af reformationens i teologiskt konfessionellt hänseende afgörande hufvudskrifter, som här nämnes, är — Melanchtons *Loci communes*, och detta i det sammanhanget, att han uppmanar predikanten att understundom behandla någon »artikel j Catechismo» och då utlägga denna »effter thet sätt som in Locis communibus Philippi, eller vthi then för swenscade Margarita theologica föregiftuit är». — Denna Margarita theologica, hvars svenska öfversättning är utgifven af Erik Falck år 1558 under titeln: »Een kort vijsning om några aff the förnemligaste Articular j then Christeligha Läron» [SCHÜCK, Sv. litt. hist. I, 1890, s. 576], utgör en bearbetning af *Loci* och är författad af en bekant luthersk skolman och teolog af den äldre generationen, Johan Spangenberg (1484—1550. PRE³). Af den latinska upplagan af år 1550 att döma, bygger den på *Loci* i någon af dess senare gestalter. Den upptager nämligen en hel rad artiklar, som ej förekomma i *Loci* i dess ursprungliga gestalt från 1521, men väl i dess senare, såsom t. ex. de deo, de creatione m. fl. I nattvardsläran ansluter den sig uppenbart till Melanchtons ordasätt och formuleringar.

Att kyrkoordningen detta oaktadt bestämdt vill häfda den *lutherska* reformationens ståndpunkt framgår bl. a. af den polemik mot tvenne fronter, som föres i förordet: mot de påfviske å ena sidan och mot svärmarna, vederdöparna, zwinglianerna och kalvinisterna å andra. Men liksom det i Västeråsbeslutet ansågs tillräckligt att fastslå, att Guds ord skulle rent predikas, för att angifva den reformatoriska ståndpunkten, så nöjer man sig ännu så sent som 1571 att hänvisa till evangeliet, Kristus själf och en predikan om syndernas förlåtelse och bättring, när man skall fastställa den kristna lärans innehåll. Man rekommenderar dessutom åt prästerna att vid sin utläggning af hufvudpunkterna af katekesens framställning följa Melanchton i hans *Loci* och en bearbetning och sammanfattning af dessa i svensk gestalt och detta vid en tidpunkt, då de lutherska teologerna i Tyskland i sina »Corpora doctrinae» omsorgsfullt uteslöto skrifter af Melanchton med undantag för C. A. 1530 och apologien.

Augsburgska bekännelsen nämnes icke i vår första kyrko-

ordning och detta oaktadt denna hade för nära två decennier sedan antagits som gemensam bekännelse för systerkyrkorna i Tyskland och blifvit rättsligen erkänd såsom deras gemensamma basis. Om man nu sammanställer detta faktum med det nyss refererade uttalandet af Laurentius Petri om den konfessionella ställning, svenska kyrkan borde intaga, torde man härur kunna draga den slutsatsen, att detta kyrkoordningens förbigående af den protestantiska hufvudbekännelsen har berott på en viss afvisande och kritisk hållning hos dess författare mot de teologiska och konfessionella stridigheterna i Tyskland. Dessa rörde sig ju bl. a. om den oförändrade och förändrade Augsburska bekännelsen och om Melanchtons auktoritet. Affattningen af kapitlet om den kristliga läran kan tänkas hafva inneburit ett fullt medvetet försök från Laurentius' Petri sida att hålla Sverige utanför dessa upprifvande konfessionella stridigheter. Och man kan gå ännu ett steg längre och säga, att kyrkoordningen uttryckligen fasthåller vid och häfdar *Melanchtons auktoritet* just vid utläggningen af den kristna läran. Man får naturligtvis icke ens häraf draga några bestämda slutsatser rörande Laurentius' Petri teologiska ståndpunkt i enstaka detaljfrågor eller ens i de teologiska hufvudfrågor, hvarom striden mellan de äkta lutheranerna och filippisterna; det vore otvifvelaktigt förhastadt. Men det har det oaktadt sitt stora intresse — icke minst i vårt sammanhang — att kunna konstatera, att den svenska kyrkan genom 1571 års kyrkoordning faktiskt intog en själfständig konfessionell ståndpunkt öfver dessa hvarandra bekämpande partier i Tyskland, en ståndpunkt, som i och för sig innebar ett ringa uppskattande af de äkta lutheranernas renlärighetsifver, och som med en viss inre nödvändighet snarast graviterade mot det filippistiska lägret.

Svaret på frågan om kyrkoordningens teologiska position i förhållande till de pågående lärostriderna inom lutherdomen kan naturligtvis först fullständigt gifvas på grundval af en ingående dogmhistorisk undersökning af dess innehåll och Laurentius' Petri öfriga skrifter. I saknad af en sådan får man nöja sig med ofvan gifna, mera allmänt hållna omdömen härom. Dessa vinna dock ytterligare stöd, därigenom att man äfven vid en flyktig granskning kan konstatera kyrkoordningens beroende af Variatas och Melanchtons formulering på en så central punkt som i nattvardsfrågan.

I ingen punkt blef differensen mellan Luther och Melanchton

historiskt betydelsefullare än just i denna. Olikheterna i deras nattvardslära och deras därmed på det intimaste sammanhängande kristologi hafva mer än något annat bidragit till den olycksdigra söndringen inom lutherdomen. Utan att närmare behöfva ingå härpå vill jag i detta sammanhang blott erinra om huru läromotsatsen ifråga om nattvarden utpräglades bl. a. i dessa båda formler: *i bröd och vin* hafva vi Kristi lekamen och blod (Luther) — icke *in pane*, utan *cum pane et vino* undfås Kristi lekamen och blod (Melanchton). Till stöd för den förra formuleringen utvecklades ubikvitetsläran, som från Melanchtons håll med största eftertryck bestreds. Stöden för de båda lärosatserna hämtades ur Augustana art. X med dess: *de coena Domini docent, quod corpus et sanguis Christi vere adsint et distribuantur vescentibus in coena Domini*, — och ur Variatas motsvarande artikel med dess: *de coena domini docent, quod cum pane et vino vere exhibeantur corpus et sanguis Christo*. Såsom det stora schibbolet betraktades just dessa uttryck: *in pane* och *cum pane*, liksom också antagandet och förkastandet af ubikvitetsläran.

Hvilken formulering får nu läran om nattvarden i kyrkoordningen? I kapitlet Om HERrans Natward gifves den i följande ordalag: Thet retta förståndet j thetta Sacramentet är, at man här medh bröd och wijn vndfår vårs HERres Jesu Christi sanna Lekamen och Blodh, såsom ock orden klarliga lyda. Thetta är min Lekamen . . . Att man på denna punkt möter en teologisk definition är redan anmärkningsvärdt i en bok, som eljest undviker teologiska formuleringar och distinktioner, men får sin naturliga förklaring af det förhållandet, att som bekant just i denna punkt under föregående decennium utkämpats en litterär fejd mellan Laurentius Petri och Burreus. Ärkebiskopen hade därvid i sin lilla skrift: »Om någor stycker vårs Herras Jesu Christi Nattward anrörandes. Dialogus. Laur. Upsal. 1562,» förkastat »sakramentariernas» lära om ett blott andligt ätande och drickande i nattvarden och häfdat den lutherska läran om Kristi verkliga, lekamliga närvaro i nattvarden. Så mycket anmärkningsvärdare är det emellertid, att det alldeles otvetydigt är Variatas ordasätt, som användes vid formuleringen af nattvardsläran i kyrkoordningen. Detta kan icke gärna betyda annat än att man i Sverige vid denna tid fortfarande stått fullständigt omisstänksam mot Variata och Melanchtons läroauktoritet.

Gå vi slutligen till Nova Ordinantia Ecclesiastica, som utgafs

1575, »unanimi episcoporum consensu approbata», såsom det nästa auktoritativa uttrycket för den svenska kyrkans konfessionella ståndpunkt, finna vi på denna punkt full anslutning till 1571 års kyrkoordning, snarast med en närmare anslutning till ordalagen i Variata. Det heter här, att Kristi lekamen och blod »samt medh brödh och wijn warder vtskifft och vtdelatt». Därtill kommer, att ubikvitetsläran här uttryckligen och utförligt förkastas. Genom Ordinantians antagande hade alltså svenska kyrkan ställt sig i denna viktiga punkt af nattvardsläran på rent Melanchtonske ståndpunkt, och man menade sig därmed säkerligen icke hafva lämnat sin lutherska grundständpunkt. Som vi sett, ansåg sig hertigen år 1578 kunna inför sin blifvande svärfar gå i god för sin broders lutherska renlärighet och kvarstående på Augustanas grund. Innehållet af Nova Ordinantia hade uppenbarligen icke hvad *läran* beträffar bekräftat hans i brefvet till biskop Nils i Strängnäs 1575 uttalade farhågor för konungens kyrkliga planer.

Jag har härmed pekat på några i ögonen fallande drag, som äro utmärkande för det konfessionella läget i Sverige under 1570-talet, och som utvisa att den svenska kyrkan än så länge intog en egenartad ståndpunkt i konfessionellt hänseende i förhållande till systerkyrkorna i Tyskland. I detta konfessionella läge hafva vi uppenbarligen att söka de viktigaste förutsättningarna, utifrån hvilka en svensk vid tiden omkring 1580 gick till studerandet af de tyska teologiska stridsskrifterna, och hvilka i konfessionellt hänseende måste tänkas ha influerat på hans omdöme om och sympatier för ifrågavarande litteratur. Men innan jag närmare ingår på hvad detta har att säga oss beträffande den föreliggande frågan om huru vi ha att förstå hertigens sympatier för Historia Confessionis Augustanae, måste vi något närmare skärskåda den konfessionella position, han intog i nyssnämnda bref till biskop Nils i Strängnäs år 1575.

Han ställer sig i detta på alldeles samma ståndpunkt, som vi sett Laurentius Petri intagit 1565. Han icke blott förmanar biskopen blifva vid den lära, som i hans faders tid blifvit bekänd och predikad i riket, och för hvilken Laurentius Petri äfven efter sin bortgång säkerligen stod som den främste representanten, utan han råder honom att därjämte hålla sig till hvad Luther och Melancton författat i sina skrifter och att öfverhufvud rätta sig efter Wittenbergs kyrka, synbarligen i lycklig okunnighet om

de i konfessionellt hänseende förvirrade förhållanden, som voro rådande där. Men han nöjer sig icke härmed. Han öfversänder, heter det i brefvet, till biskopen en bekännelse, »som höglärde män och teologi uti kurfurstendömet Sachsen hafva korteligen författat och förent sig i Herrens nattvard, Kristi lekamen och blod belängendes, emot alla sakramentsvärmar». Och han förmanar honom »blifva vid samma bekännelse fast ståndandes, som vi ock förnimma i den Torgeske teologiförsamlingen nu skedt och bevilligadt vara».

Denna af Karl uppenbarligen som auktoritativ luthersk uppfattade bekännelseskraft från »Wittenbergs kyrka» — att Wittenberg alltsedan Melanchtons död varit hufvudsätet för den filipnistiska riktningen och för länge sedan förlorat all sin auktoritet i lutherska kretsar är som sagdt honom säkerligen obekant — var allt annat än auktoritativ för någon af de kämpande parterna i Tyskland. Den hade tillkommit på kurfurstens befallning och antagits i Torgau 1574 i samband med den inledda svängningen i hans konfessionella politik, åsyftande den rena lutherdomens införande. Den afsåg att dölja denna omsvängning och att gifva skenet af att den kursachsiska kyrkan städse haft den rätta läran och att först nu några kryptokalvinister upptäckts (TSCHACKERT). Den gör, säger KAWERAU, »durch die dogmatische Haltungslosigkeit nur einen widerlichen Eindruck» (PRE^{III}). Den betydelse hertigen tillmätte denna bekännelse gör, att dess innehåll icke saknar sitt intresse i detta sammanhang. Jag följer TSCHACKERT's referat däraf i hans »Die Entstehung der lutherischen und der reformierten Kirchenlehre». Bekännelsens titel lyder: Kurz Bekenntniss und Artikel vom heil. Abendmahl des Leibs und Bluts Christi etc. Som redan antydts, söker man upprätthålla skenet af Kursachsens förutvarande lutherska renlärighet; vidare af enheten och öfverensstämmelsen mellan Luther och Melanchton. Men på samma gång Melanchtons auktoritet häfdas och hans skrifter godtagas, framföres i bekännelsens positiva satser en nattvardslära, som innehåller den lutherska teologiens alla moment. Däremot sker en högst egendomlig afvikelse från den punkt i den lutherska kristologien, som just utvecklats till stöd för dess nattvardslära. Läran om ubiquitas carnis Christi afböjer man nämligen och öfverhufvud hvarje dryftande af frågan om modus och möjligheten af Kristi lekamens och blods närvaro. Calvin, Beza o. a. jämte »Theologi Heidelbergenses» förkastas uttryckligen.

En bekännelse af detta disparata innehåll är det, som hertigen på något sätt fått i sin hand och tillmäter rangen af att vara ett auktoritativt uttryck för luthersk åskådning — i enlighet med bokens egna anspråk. I tvenne afseenden kan den tillfällighet, som kommit hertigen att fästa uppmärksamheten på denna skrift, haft betydelse för utvecklingen af hans åskådning. 1) Från tyskt håll, därtill från reformationens hemland, bekräftades den svenska uppfattningen om den fulla öfverensstämmelsen mellan Luther och Melanchton. Hertigen tog, som vi sett, i sitt bref just fasta härpå och förmanade biskopen att hålla sig till både de Wittenbergiska reformatörerna och deras skrifter. Det är icke utan sin ironi, att detta sker i Sverige samtidigt med att filippismens anhängare i Kursachsen och Wittenberg förföljas och kastas i lifslångt fängelse. — Detta innebar uppenbarligen en synnerligen gynnsam förutsättning för en teologisk utveckling åt Melanchtonianskt håll, och denna kunde just på grund häraf betraktas såsom fullt legitim utifrån den därmed gifna, svenska konfessionella utgångspunkten. — 2) Hertigen kan genom denna skrift redan så tidigt som 1575 hafva fått den bestämda uppfattningen, att en luthersk och reformatorisk nattvardslära stode afvisande gentemot ubikvitetspekulationerna och att den lutherska moderkyrkan i Tyskland öfverhufvud afböjde en kristologi, som sökte förklara modus och möjligheterna för Kristi lekamliga närvaro i nattvarden. M. a. o. denna uppfattning, som han senare så energiskt häfdar i sin opposition mot konkordieformelns teologi, kan redan så tidigt hafva förberedts hos honom genom denna skrift med för honom obestriddig *luthersk* auktoritet. — Slutligen kan förtjäna att påpekas, att hertigen här rekommenderar en skrift, som uttryckligen tar afstånd från Calvin, äfven därmed visande sig fullt godtaga sin kyrkas konfessionella ståndpunkt.

Efter denna öfverblick öfver de konfessionella och teologiska förutsättningar, under hvilka hertigen med all sannolikhet gått till studiet af den teologiska litteratur, han i början af 80-talet fått sig tillsänd från den filippistiskt-reformert sinnade landtgreffen Wilhelm af Hessen, återgå vi nu till den uppställda frågan, huru vi hafva att förstå den inverkan, denna litteratur kan ha utöfvat på honom. Kan man, som BLOCK gör, af den sympati, hvilken Karl af Fehlings bref att döma tydligen visat för Historia Confessionis Augustanae, draga den slutsatsen, att hans åskådning »befinner sig i utbildning och utveckling åt det reformerta

hållet » (s. 132)? Som vi sett, häfdade detta arbete, att den lutherska teologiens legitima utveckling gått öfver Melancton och Variata och att den bergiska bokens teologi betydde ett underkännande och brott mot denna och därför borde förkastas. Men i denna bokens hufvudtendens kunde knappast ligga något för svenska öron vid denna tid stötande. Tvärtom öfverensstämde denna i uppskattningen af Melancton och i godtagandet af Variata fullständigt med de svenska teologiska traditionerna. Därtill kom, att man från svensk ståndpunkt otvifvelaktigt saknade hvarje förutsättning att förstå den teologiska utveckling, som nu höll på att kodifieras genom konkordiesträfvandena i Tyskland, eftersom man icke varit engagerad i de senaste decenniernas teologiska strider där och säkerligen ej heller närmare initierad i det härigenom skapade teologiska läget. Hertigens sympati för den ifrågasvarande boken synes mig därför på intet vis motivera en slutsats om en nu börjande eller pågående *förskjutning* i hans åskådning åt reformert håll. Däri ligger, enligt mitt sätt att se, icke ens en tillstymmelse til bevis för att han intager eller börjar intaga en *särställning* i konfessionellt hänseende inom sin kyrka, och detta så mycket mindre som omdömet i Fehlings bref om Karls intresse för boken är hållet i så allmänna ordalag, som vi sett. Karls sympati för denna skrift är nämligen — åtminstone att döma af dess hufvudtendens — fullt naturlig och förklarlig utifrån den svenska konfessionella ståndpunkten, som han uttryckligen bekänt sig till i sitt bref till biskop Nils i Strängnäs.

Det nyss refererade omdöme, som H. BLOCK fäller på grundval af Fehlings bref om denna litteraturs inverkan på Karls teologiska utveckling, är ju hållet i så allmänna ordalag, att det kunde tyckas vara garderadt mot alla invändningar. Man kan naturligtvis säga, att Karls sympati för en skrift i filippistisk anda visar, att hans teologiska åskådning graviterar åt detta håll. Men sedd mot bakgrunden af den ännu rådande traditionella uppfattningen af Karls teologiska ställning till sin kyrka och som ett led i en framställning af utvecklingen af hans teologiska ståndpunkt blir det ändock missvisande, om man icke samtidigt påpekar, att samma förhållande kan sägas vara kännetecknande för den svenska kyrkans konfessionella ståndpunkt öfverhufvud vid denna tid, som jag förut har sökt leda i bevis. Laurentius' Petri bestämda fasthållande vid identiteten mellan Luthers och Melanctons *läror*, 1571 års kyrkoordnings förbigående af de lutherska bekännelseskifterna,

dess anbefallande af Melanchtons Loci och en försvenskad sammanfattning af dess läroinnehåll (*Margarita theologica*) och dess formulering af nattvardsläran, detta allt skulle — för att i detta sammanhang icke tala om *Nova Ordinantia* — varit mer än tillräckligt för att inom den tidens tyska lutherdom, om den varit närmare underrättad härom, stämpla den svenska kyrkan som filippistisk och kryptokalvinsk. Detta öde drabbade senare Karl IX från samma kryka, måhända just därför — det må redan här sägas — att han energiskt fasthöll vid och mera själfständigt än dess prästerskap utvecklade sin teologi utifrån denna gemensamma utgångsställning i förhållande till den sig beästande lutherska ortodoxien i Tyskland.

Den ofvan framförda uppfattningen om svenska kyrkans konfessionella ståndpunkt under tiden vid och närmast efter Laurentius' Petri bortgång vinner också i viss mån stöd af det kända förhållandet, att antagandet af den för de ortodoxa lutheranerna vid denna tid viktigaste och afgörande bekännelseskraften, konkordieformeln, icke ens ifrågasattes på Uppsala möte 1593. I sin synnerligen intressanta uppsats om Uppsala möte och konkordieformeln har H. LUNDSRTÖM med rätta framhållit, »att intet bevis föreligger, att det svenska prästerskapet och framför allt dess tongifvande män år 1593 voro öfvertygade om konkordieformelns ändamålsenlighet såsom luthersk symbol. Tvärtom är motsatsen i hög grad sannolik, för att icke säga viss». Förklaringen härtill finner han i David Chytraeus' auktoritet och inflytande på det svenska prästerskapet, och han uppvisar, att flera af Uppsalamötets ledande män studerat under Chytraeus i Rostock. Denne teolog, som alltså stått i lifligaste förbindelse med Sverige och dess ledande kyrkomän och där åtnjöt allmän och obestridd auktoritet, hade nämligen trädtt i allt bestämdare opposition mot vissa punkter i konkordieformeln och mot andan hos konkordieverkets män. I förordet till sin 1581 utgifna skrift »*De morte et vita aeterna*» uttalade han sig med stort erkännande om Melanchtons Loci, men med ringaktning om konkordieformeln. Han förklarade sig likaledes i starkaste uttryck mot fördömden af de reformerta kyrkorna; han afvisade den ubikvitistiska teologiens användning vid förklaringen af nattvardsläran, ja, bestridde läran om *ubiquitas carnis Christi*. Han betraktades också mot slutet af sitt lif af konkordieverkets män som en filippist och affälling. (LUNDSTRÖM, *Skisser och kritiker*, s. 102—117.) Detta är ju synnerligen intressanta

upplysningar om en man, som spelat en ledande roll vid den teologiska utbildningen af svenska präster. Under ett halft sekel var han professor i Rostock (1551—1600), och under denna tid har man tack vare de många svenskar, som studerade där, ansett sig kunna beteckna detta universitet såsom nära nog svenskt (ibm s. 112). — Men de drag jag ofvan framhäft såsom karaktéristiska för det konfessionella läget i Sverige före 1593 synes mig berättiga det antagandet, att orsaken till Uppsalamötets förbigående af konkordieformeln djupast sedt låg däri att man ännu vid denna tid stod alldeles främmande för den teologiska utveckling, som kodifierats i denna bekännelseskrift, och för den anda, som fått sitt uttryck i konkordieverket. Dennas front mot Melanchton och filippismen var ännu icke gemensam för den svenska kyrkans män, hvars kyrkliga traditioner tvärtom hänvisade dem till Melanchton som lutherdomens store lärare. Det torde helt enkelt vara att betrakta som en naturlig konsekvens af dessa traditioner, förstärkta genom det stora inflytande och den allmänna aktning, som David Chytraeus åtnjöt, att konkordieformeln ej ens nämnes i handlingarna från Uppsala möte. — Efter denna utvikning återgå vi till frågan om hertig Karls svenska teologiska och konfessionella förutsättningar.

I politiskt afseende har Karl energiskt fullföljt som ledande princip befästandet och fortsättandet af sin faders livsverk. I religiöst-kyrkligt afseende proklamerade han redan tidigt sin afsikt att låta sig ledas af samma grundsats. Af afgörande betydelse för att förstå hans teologiska utveckling måste därför — jag upprepar det här — kännedomen om denna hans utgångspunkt vara, d. v. s. Sveriges konfessionella ställning vid och decennierna efter Gustaf Vasas död. Ty det är med denna som hertigen år 1575 genom att äfven i religiöst och kyrkligt hänseende så uttryckligt häfda nämnda grundsats identifierar sin egen. Jag har redan påpekat, att H. BLOCK hufvudsakligen beträffande denna fråga nöjt sig med att undersöka de kalvinistiska inslagen i Sverige vid denna tid och om dessa utöfvat någon påverkan på Karl, och att han icke upptagit den i hela dess vidd och sökt positivt bestämma den svenska kyrkans konfessionella ståndpunkt. Han synes godtaga den traditionella bestämningen af denna såsom afgjordt luthersk. Man skulle med lika, ja, större rätt kunna kalla den filippistisk. Båda uttryckssätten äro emellertid enligt min ofvan häfdade uppfattning missvisande. Att förf. emellertid ingalunda förbisett det i

konfessionellt hänseende outvecklade och därför mångtydiga läget i Sverige, framgår af en passus i hans kapitel om hertigens åskådning före hans tyska resor. Han framhåller här, sedan han betonat, att det svenska prästerskapets ståndpunkt denna tid inom hertigens furstendöme varit »bestämdt luthersk» — det finnes mig veterligen ingen anledning att antaga, att det i konfessionellt afseende före 1577 skilt sig från sina öfriga svenska ämbetsbröder — att »det torde ha varit rum åtminstone hos somliga för mera likhet med kalvinska tankar och gudstjänstbruk än som i Tysklands utpräglade lutherska landsdelar var möjligt». Han framhåller, att vi äfven senare möta omständigheter, som kanske ock ha sin anledning i att den svenska kyrkan icke ännu kommit till fullt samma ställning till den kalvinska uppfattningen som de lutherska systerkyrkorna i Tyskland. Och han erinrar i detta sammanhang om att Uppsala möte icke antog konkordieformeln, hvilket säges kunnat bero på svenska prästerskapets dittills framvuxna åskådning. Det faktum, att Augsburgska bekännelsen först antogs 1593, synes honom också peka åt samma håll (s. 36 och 37). Vid dessa ytterst försiktigt hållna antydningar och vid dessa vaga och allmänt hållna omdömen stannar förf., då det gäller skildringen af det egenartade konfessionella läget i Sverige, och han tillmäter detta ingen särskild betydelse, när det gäller att förstå hertigens teologiska utveckling. Han synes icke hafva observerat, under alla förhållande icke genomgående pröfvat sina resultat under den synpunkten, att det som blir ett afsteg ifrån luthersk ståndpunkt och ett bevis för förskjutning i hertigens åskådning åt reformert håll kan vara detta, om det bedömes mot det konfessionella läget i Tyskland som bakgrund, samtidigt som det icke behöfver innebära något som helst tecken på en särställning inom den svenska kyrkan. Och dock är det dennas konfessionella ståndpunkt, som här bort vara den närmaste relationspunkten. Det synes mig som om såväl hertigens teologiska utveckling som hans slutliga ståndpunkt, sedd i detta sammanhang, komma att stå i en helt ny belysning.

Förf. följer i sin afhandlings första afdelning hertig Karls utveckling fram till midten af 1590-talet, men hans undersöknings öfriga resultat tillåter icke på någon punkt några bestämda slutsatsers dragande rörande utbildningen af hans teologiska åskådning. Härmed är emellertid icke sagdt, att den icke erbjuder åtskilligt af intresse för bedömandet af hans slutliga ståndpunkt.

Det är i kapitlen om Karls resa 1583 och beröring med Europas religionspolitiska förhållanden 1583—84 och om Karls och hans gemålers åskådning och relationer på 1580- och början af 1590-talen, som jag delvis redan berört. Det framgår af framställningen i dessa kapitel bl. a. följande: Karl har intresserat sig för en då i Tyskland med anledning af ärkebiskopens af Köln öfvergång till protestantismen aktuell fråga om ett gemensamt uppträdande af de protestantiska furstarna till försvar för hans sak; hans gamle lärare och alltjämt högt betrodde man Jean de Herboville, som dog 1585, har i ett vidlyftigt utlåtande till Karl om Henrik af Navarras framställning till konung Johan och hertigen om en gemensam protestantisk synod för att bilägga lärotvisterna mellan lutheraner och reformerta lifligt tillstyrkt denna och uttalat sitt — som han säger — ofta uttalade hopp om en fred mellan lutheraner och kalvinister, och man torde med säkerhet kunna antaga, äfven om Karl icke vidtog några direkta åtgärder för sakens främjande, att han icke talat för döfva öron. Äfven om en annan af Karls betrodde män, den förut omtalade Fehling, som från 1576 bär titeln »furstligt södermanländskt råd», lämnar förf. oss ytterligare upplysningar rörande hans teologiska position. Ännu ett bref från honom till landtgreffen Wilhelm af år 1591 anföres, i hvilket han också förordar en synod för biläggande af lärostriderna inom protestantismen, och på vilken han hoppas, att »ubikvisternas ropare» och de som tala i förvirring om Kristi person skola bli vederlagda. Karl har upprätthållit sin gamla vänskapliga förbindelse med den filippistiskt-reformert sinnade landtgreffen Wilhelm. Men han har under denna tid också stått i förtroendefullt förhållande till den lutherske Julius af Braunschweig och han vände sig år 1587 till rent lutherska universitet och män för att få utlåtande öfver sin broders liturgi. Vi ha redan påpekat, att Karls första gemål, som dog 1589, var utpräglad luthersk. Detta har också uppenbarligen varit fallet med hans andra gemål, Kristina af Holstein. — Förf. undersöker närmare Karls testamenten af år 1589 och 1594 och påpekar, att han beträffande sin dotter Katarina förordnar i det förra, att hans syster Katarina af Ostfrielsand skulle taga hand om hennes uppfostran, under det att han i det senare uttalar den önskan, att, om hans gemål skulle träda i nytt äktenskap, hans dotter skulle öfverlämnas åt sin morbror, kurfurst Fredrik af Pfalz. Förf. framhåller, att i det förra fallet ville Karl anförtro sin dotters uppfostran åt en rent lutherskt

furstehus, i det senare åt ett afgjort reformert, och drager häraf den slutsatsen, att han år 1589 stod under inverkan af sin nyss bortgångna gemål och hennes konfessionella sympatier, under det att man som förklaring till bestämmelsen 1594 »bör räkna med småningom skeende förskjutning i Karls åskådning» (s. 202).

Härmed har jag framdragit de punkter i ifrågavarande kapitel af förf:s framställning, som synas mig vara af särskildt intresse i detta sammanhang, äfven om de, som sagdt, icke tillåta några bestämda slutsatsers dragande rörande utvecklingen af hans egen teologiska åskådning. Förf. drar ej heller några dylika. Han framhåller dock i nyss refererade sammanhang, att man bör räkna med en småningom skeende förskjutning åt reformert håll i Karls åskådning. Det syns mig likväl vara möjligt att af förf:s framställning draga följande ganska bestämda slutsatser om Karls ställning i stort till den konfessionella splittringen inom protestantismen. Han har varit lifligt intresserad för en protestantisk samling mot katolicismen. Han har lika uppenbart stått påfallande fördomsfri i förhållande till de hvarandra bekämpande riktningarna inom protestantismen. Detta synes mig vara så bestyrkt, att man icke har någon som helst anledning att som förklaring till hans ändrade dispositioner rörande dottern tillgripa någon »förskjutning» i hans åskådning; detta så mycket mindre som den omständigheten, att tvenne af hans systers, gref-vinnans af Ostfriesland, söner öfvergingo till katolicismen, kan tänkas hafva bidragit till de förändrade bestämmelserna i testamentet, något som förf. själf påpekar.

Som intressanta resultat af förf:s undersökning kan man beteckna hans grundliga utredning af Karls båda tromäns teologiska ståndpunkt och konfessionella sympatier. Karls senare häfdade kyrkliga och teologiska ståndpunkt gör det ytterst sannolikt, att han kan ha mottagit intryck af båda. Förf. visar oss ju huru Jean de Herboville mot slutet af sitt lif fått tillfälle utförligt framlägga sina tankar om önskvärdheten af en förening mellan lutheraner och kalvinister. Och hvad Fehling beträffar, som visar sig så teologiskt intresserad och af så afgjord filippistisk reformert åskådning i sina bref till landtgreffen Wilhelm, är det väl att förmoda, att han dryftat de brännande teologiska spörsmålen med sin furste. Det är därför af stort intresse att se, att han är en intresserad motståndare just till läran om ubikviteteten och till »dem som tala i förvirring om Kristi person», d. v. s.

just emot konkordieformelns teologi och det lutherska endräktsverkets män på en punkt, på hvilken Karl några årtionden senare skulle intaga en deciderad, liknande teologisk position. När Karl så skarpt som han gjorde 1593 reagerar mot fördömandet af kalvinisterna och bibehållandet af vissa katolska kyrkobruk, när han längre fram som teolog och författare träder i opposition mot vissa delar af konkordieformelns och den lutherska ortodoxiens teologi, så visar ju detta en teologisk ståndpunkt, som kan ha utformats och stadgats just under inflytelser som de ofvannämnda. Men det är blott det att tillägga härvid, att en dylik teologisk utveckling kan hertigen ha genomgått i medvetandet och öfvertygelsen om att därmed icke hafva vikit en tumsbredd ifrån sin egen kyrkas konfessionella ståndpunkt före 1580-talet. Tvärtom fanns det vissa moment i denna, som jag tidigare framhållit, som blott s. a. s. behöfde förstärkas och fördjupas för att föra fram till liknande position, som Karls ofvan i allmänna drag antydda.

Uppenbart synes mig också vara, att den liturgiska striden och kampen mot Sigismund afgjort skärpt motsatsen i Karls åskådning mot katolicismen, och att hans puritanism ifråga om kyrkobruk främst får sin förklaring häraf. Vidare förtjänar också påpekas, att hans opposition och ovilja mot att fördömandet af kalvinisterna inrycktes i Uppsala mötes beslut icke är liktydigt med något partitagande för kalvinismen i dess motsats till lutherdomen. H. BLOCK's omfattande undersökning har icke frambragt något, som skulle motivera en dylik slutsats. Däremot synes mig det af honom förebragta materialet ytterligare ha bekräftat ANNERSTEDT's uppfattning af Karl IX, att han står, så långt vi hittills ha följt hans teologiska och konfessionella utveckling, d. v. s. till inpå 1590-talet, fördomsfri och själfständig i förhållande till de olika protestantiska riktningsarna. Och han kan göra detta just på den konfessionella basis han förefunnit inom sin egen kyrka. Denna var nämligen så vid, att den möjliggjorde en dylik position, ja, man torde kunna gå ett steg längre och säga, att i de intryck, Karl under sin uppväxttid har mottagit från sin kyrka i teologiskt och konfessionellt hänseende — vi ha sett huru han uttryckligt anslutit sig till dess ståndpunkt — lågo viktiga positiva förutsättningar för en dylik teologisk utveckling.

Äro källorna sparsamma och fåordiga, när det gäller frågan om hertig Karls teologiska utveckling och utbildningen af hans

åskådning, så äro de så mycket mera gifvande, när fråga blir om Karl IX:s *slutliga teologiska ståndpunkt*. Här hafva vi i behåll en rad af aktstycken från hans teologiska fejd med ärkebiskopen och prästeståndet vid riksdagarna samt hans egna af trycket utgångna teologiska, kateketiska och liturgiska skrifter. I dessa möta oss Karls egen uppfattning, framförd på det för honom utmärkande, öppna och otvetydiga sättet, prästerskapets och ärkebiskopens, Olaus Martini, lika frimodiga polemik och värdesättande af denna; slutligen — något som icke är af mindre intresse — Karls eget försvar för och egna omdömen om sin ståndpunkt, just i konfessionellt hänseende. Det råder intet tvifvel om att vi icke hafva ett fullt tillräckligt material för att erhålla en ingående kännedom om Karls teologiska åskådning och för att kunna bestämma hans konfessionella position. Men ännu äro vi i saknad af den dogmhistoriska undersökning och bearbetning af detta rikhaltiga material, som redan KNÖS för mer än femtio år sedan efterlyste. Den senaste behandlingen af den teologiska striden mellan Karl och det svenska prästerskapet hafva vi i ANNERSTEDT's förut omnämnda Olaus Martini (Sv. Akad:s Handl. XVIII, 1903). Han lämnar en ingående, utomordentligt fint gjord teckning af striden och af de båda hufvudgestalterna i denna strid och dess förlopp; han infogar i sin framställning ytterst intressanta brottstycken ur dokumenten, karakteristiska för de båda parternas ståndpunkt och uppfattning; men någon ingående pröfning af innehållet i aktstyckena från teologisk och dogmhistorisk synpunkt har — helt naturligt — icke gifvits i denna minnesteckning. Men den afgjordt kritiska ställning till den traditionella uppfattning, som ANNERSTEDT intager vid de sammanfattande omdömena om Karls teologiska ståndpunkt och hvarpå vi i inledningen lämnade prof, genomföres icke i hans framställning i öfrigt. Så betecknas t. ex. Karls handbok för hofvet utan vidare såsom »en af kalvinistiska tendenser genomträngd bok», och om hans framställning af nattvardsläran heter det, »att den alldeles öfverensstämde med kalvinismen», och detta senare omdöme stödes med ett citat, som utvisar hvarken mer eller mindre än att han i klara ord förkastar läran om ubiquitas carnis Christi och som alltså utgör en otillräcklig grund för ett så omfattande påstående.

Att döma af ämnets formulering kunde man väntat, att H. BLOCK i sin afhandling om Karl IX som teolog skulle framlagt resultaten af en dylik dogmhistorisk undersökning af detta ma-

terial. Och äfven om underrubriken: »Studier öfver utvecklingen af hans åskådning», i någon mån anger begränsning af uppgiften, synes den dock fordrat en undersökning af slutresultatet, det uppnådda målet för denna. Så sker emellertid icke. Jag har i det föregående lagt hans framställning i afhandlingens första del till grund för min undersökning och refererat det hufvudsakliga af dess innehåll. Den för oss fram till början af 1590-talet. Afhandlingens andra del rubriceras: »reformverksamhet af Karl», och behandlar i sina kapitel Karls arbete för katekesens reformering, hans handboks-försök, hans bevisbok 1604, hans katekes i detalj och slutligen räckvidden af hans teologiska planer. Redan dessa rubriker angifva, att förf. icke anlagt den dogmhistoriska synpunkten som hufvudsynpunkt vid sin undersökning. I stället för att gifva en samlad bild af Karls i hans författarskap och polemiska skrifter och skrivelser framträdande teologiska ståndpunkt ger förf. oss en bredt refererande framställning af innehållet i Karls katekes- och handboks-förslag. Han sysslar ingående med och kommer till en del nya resultat beträffande en del isagogiska och textkritiska frågor rörande hans produktion. Framför allt intresserar han sig för att uppvisa i detalj det litterära beroende, hvaraf denna produktion bär spår. Men gäller det frågan om Karl som teolog, så är det uppenbart, att detta är af andra hands intresse i jämförelse med själfva innehållet af hans skrifter, ty detta är ju, oafsedt från hvilka källor det stammar, det otvetydiga uttrycket för hans teologiska åskådning. Förf. har helt naturligt på vissa hufvudpunkter anlagt äfven den dogmatiska och dogmhistoriska synpunkten och dragit vissa bestämda slutsatser rörande Karls teologiska ståndpunkt, men dock ingalunda genomgående. Så refereras t. ex. en del af innehållet i den i detta afseende synnerligen viktiga Bevisboken 1604, men detta sker uteslutande i syfte att klara upp det litterära beroendet och själfständigheten i detta arbete. På några rader sammanfattas bokens teologiska innehåll och blir ej föremål för en ingående undersökning eller utförligare framställning.

Förklaringen till detta förfaringssätt är uppenbarligen den, som jag redan tidigare antydtt, att förf. anser frågan om Karls teologiska ståndpunkt redan löst. Han ansluter sig helt till den traditionella uppfattningen härom. Han talar om Karls dogmatiska ståndpunkt såsom allmänt känd och förklarar texten understundom med hänvisning till denna (se t. ex. s. 255). Han antager,

att han genom sin Bevisbok vill »påverka den allmänna opinionen för den reformerta åskådningen» (s. 302). Han betecknar Karls uppfattning af nattvarden som kalvinsk (s. 323, 345). Han påvisar visserligen liksom tidigare KNÖS, ANNERSTEDT m. fl., att Karl uppenbarligen icke hyllat predestinationsläran, och att han på många punkter visar självständighet i förhållande till sina reformerta källor, men i hufvudsak betraktar han — a priori — Karls teologiska ståndpunkt såsom i hufvudsak reformert eller kalvinsk, utan att anse sig behöfva utförligare leda detta i bevis genom att gifva en samlad bild af denna.

Vid bedömandet af Karls kyrkliga och teologiska position under hans strid med prästerskapet böra vi särskildt fasthålla följande resultat från den föregående framställningen rörande utvecklingen af Karls teologiska ståndpunkt:

1) Svenska kyrkans konfessionella läge före 1580 har utgjort en särskildt gynnsam utgångspunkt för en teologisk utveckling åt förmedlande, för att icke säga filippistiskt håll, under det att den synes hafva erbjudit ringare anknytningsmöjligheter för den lutherska ortodoxiens under helt andra förutsättningar utbildade teologi med dess kulminerande i läran om *communicatio idiomatum*, *ubikviteten* och nattvarden, sådan denna kodifierats i konkordieformeln. 2) Den liturgiska striden och den öfverhängande faran för den katolska reaktionen hafva varit ägnade att just i Sverige låta motsatserna inom protestantismen träda tillbaka för den stora motsatsen mellan protestantism och katolicism. 3) H. Blocks undersökning har utvisat, att Karl stått under inflytelser från de motsatta lägren inom protestantismen, men att af dessa särskildt sådana gjort sig gällande, som kunnat väcka hans kritik just mot nyssnämnda hufvudmoment i den lutherska ortodoxiens teologi. Dessas inverkan på honom är så mycket sannolikare, som de inneburo ett förstärkande af vissa förutsättningar för hans teologiska utveckling, som lågo i det svenska konfessionella läget före 1580. 4) Trots det nu sagda finnes intet i Karls utveckling inpå 1590-talet, som utvisar, att han på något afgörande sätt närmade sig till eller tagit parti för någon af hufvudriktningarna inom protestantismen. Tvärtom finnes mycket som tyder på att han står synnerligen fördomsfri inför de båda hufvudriktningarna, den lutherska och den reformerta, och därmed säkerligen också relativt självständig i sitt teologiska omdöme och sina teologiska sympatier.

Går man nu utifrån dessa så vunna förutsättningar till Karls kyrkliga och teologiska framträdande under senare delen af hans lif, så faller ofvifvelaktigt ett nytt ljus öfver vissa punkter i detta, och man måste ställa sig frågande inför den tolkning med hänsyn till Karls teologiska position, som såväl ANNERSTEDT som BLOCK mångenstädes häfdar utifrån den traditionella grundsynen härpå. Innan jag öfvergår till frågan om Karls teologi, sådan den framträder i hans skrifter, hvilken här naturligtvis är den afgörande, vill jag först framdraga en del omständigheter, som antingen styrka de hittills vunna resultaten eller sedda i ljuset af dessa vinna sin förklaring.

Karls fördomsfria och själfständiga hållning gentemot de konfessionella riktningarna synes mig äfven under den senare perioden af hans lif vinna bekräftelse. I förbigående förtjänar erinras därom att, oaktadt Karl redan 1593 uttalat sin skarpa ovilja mot lutheranernas fördömande af kalvinisterna, han likväl utnämner året därpå till kyrkoherde i sin residensstad Nyköping Olaus Martini, hvars ohöljda fiendskap mot kalvinismen ej kunde vara honom obekant. Sju år senare bekräftar han hans val till ärkebiskop, oaktadt han redan året förut vid riksdagen 1600 ledt det starka motståndet mot hertigens liturgiska planer (ANNERSTEDT). Beskyllningen för kalvinism hade Karl vid denna tid upprepade gånger och senast vid den nämnda riksdagen fått uppbära af prästerskapet, men nyssnämnda fakta tala åtminstone icke för någon kalvinsk eller reformert partibundenhet.

Redan Karls samtida motståndare gjorde stort nummer af att han i sina kateketiska och liturgiska arbeten tagit starka intryck af Heidelbergerkatekesen och agendan, och redan detta faktum var säkerligen i och för sig tillräckligt för att man ansåg sig kunna stämpla dessa såsom till sin grundtendens kalvinistiska. Detta faktiska beroendeförhållande, som H. BLOCK ytterligare utreder, har helt säkert i mycket hög grad bidragit till att rotfästa den traditionella uppfattningen af Karls teologiska ståndpunkt såsom reformert. Karl själf fördöljer ingalunda detta beroende. Så skrifver han t. ex. 1603 till ärkebiskopen med anledning af hans kritik öfver hans handbok för hofvet: »Den Heidelbergska katekesen är ej alldeles att förkasta, alldenstund han är mestadels grundad på den profetiska och apostoliska skrift». (ANNERSTEDT s. 125.) Härtill må fogas några mera allmänna reflexioner.

Karls fördomsfria hållning till de protestantiska konfessionerna

gör, att man a priori skulle kunna antaga, att han vid sitt teologiska författarskap utan skrupler skulle kunna använda sig af såväl lutherska som kalvinska källor. För honom betydde det lika litet längre fram som det gjorde år 1580, om ett arbete hade reformert ursprungsbeteckning. Redan denna omständighet gör, att man icke bort vara för snabb vid etiketteringen af hans ståndpunkt på denna grund. — Vidare har det helt visst icke berott på en tillfällighet, att han särskildt uppskattat Heidelbergerkatekesen och att denna af honom användts. Det framgår nämligen af A. LANG's *Der Heidelberger Katechismus*, att det omdöme, vi nyss hörde Karl fälla om densamma, i dess försiktiga affattning mycket väl kunde sägas just utifrån en luthersk grunduppfattning, blott denna icke stirrat sig blind på vissa enskilda läromotsatser. Denne forskare framhåller, att denna boks förtjänst i förhållande till Calvins egna kateketiska arbeten ligger däri att den förmått befria det religiöst-etiska och enkelt-bibliska stoffet från dess teologiska hölje. Vidare säger han, att den utmärker sig för »eine grössere Annäherung an die deutsch-lutherische Reformation». Inom den reformerta protestantismen har den erhållit »einen ökumenischen Charakter; eine breite Brücke führt von ihm zur lutherischen Schwesterkonfession hinüber». (Pag. CIII.) Det var med andra ord ett arbete, som en man med Karls teologiska förutsättningar kunde a priori antagas skola förstå att värdesätta, och i och för sig behöfver hans beroende af denna källa ej betyda någon anslutning till kalvinsk åskådning.

Uppenbart är, att ingen slutsats i denna riktning kan dragas af Karls beroende af denna källa i fullkomligt neutrala punkter. Det sakliga beroendet i någon af de teologiska skiljepunkterna mellan lutherdom och kalvinism möjliggör naturligtvis en dylik, men blott till en viss grad. En fara för att draga mera vidtgående slutsatser, än själfva det lånade uttryckssättet i och för sig möjliggör, ligger synnerligen nära. En katekes kan icke beroende på ett dylikt arbetes syfte och natur gifva en mera ingående eller ens något så när fullständig framställning af den teologi, ur hvilken den framsprungit. Och detta gäller i alldeles särskild grad om Heidelbergerkatekesen och utgör en af dess främsta förtjänster. Och man kan därför icke heller, äfven när det gäller lån i en dylik skiljepunkt, utan vidare sluta sig till att detta betyder acceptandet af hela den teologiska uppfattning, som skapat denna term eller uttrycksform. Och detta framför allt icke, när det gäller en

person som Karl IX, som så fullständigt satt sig öfver de många teologiska märkes- och gränsstenarna mellan konfessionerna.

Med dessa allmänna reflexioner har jag velat ställa i kritisk belysning själfva den metod, som t. ex. nu senast H. BLOCK använder, när han på en eller annan punkt, ifråga om ett eller annat uttryckssätt påvisar Karls beroendeförhållande till Heidelbergerkatekesen eller någon annan liknande källa och på grund däraf anser sig kunna fastslå reformerta inflytelser eller en kalvinsk uppfattning hos Karl, utan att detta på annat sätt stödes än genom de påvisade parallellerna. Dessa betraktas uppenbarligen såsom tillräckliga belägg t. ex. för att Karls nattvardsuppfattning öfverhufvud var kalvinsk eller reformert. Beroendeförhållandet i och för sig beträffande de knappa formerna i en katekes liksom öfverhufvud en öfverensstämmelse i ett eller annat uttryckssätt äro för svaga grunder för så omfattande slutsatser. Att de äro af stort intresse, och att de utvisa en annan uppfattning än den, som funnit sitt uttryck i de formler, som Karl därmed undviker, är härmed icke förnekadt; tvärtom synes det mig själfallet.

Är det befogadt att varna för alltför vidgående slutsatsers dragande beträffande Karls konfessionella ståndpunkt på grundval af uttryckssätten i hans kateketiska arbeten äfven i de punkter, där beroende af reformerta källor kan spåras, så gäller detsamma om Karls handboksarbeten. Äfven de liturgiska formulären ge icke utrymme åt några som helst fullständiga och otvetydiga teologiska formuleringar. Och äfven här kan Karl ha känt sig tilltalad af ett och annat i reformerta förebilder, utan att detta berättigar till någon etikettering af hans konfessionella ståndpunkt i dess helhet såsom reformert. -- Om Karls handbok för hofvet, som utkom af trycket 1602, fäller ANNERSTEDT det omdömet, att det var en »af kalvinistiska tendenser genomträngd bok». Vore detta fullkomligt riktigt, följer ju däraf att Karl, som utgifvit och varmt försvarade detta arbete, själf hyllade en kalvinsk åskådning. Men BLOCK har just beträffande detta arbete visserligen påvisat hans beroendeförhållande till Heidelbergeragendan, men också samtidigt hans användande af svenska källor och förebilder. Och trots det att sistnämnda förf. utgår ifrån den traditionella uppfattningens riktighet beträffande Karls konfessionella position och uppenbarligen anser de reformerta lånen såsom bevis härför, kommer han likväl beträffande Karls handbok till den slutsatsen, att det inga-

lunda var det dogmatiska intresset enbart, som bestämde honom vid hans revisionsarbete (s. 287).

Karls beroendeförhållande i sitt kateketiska och liturgiska författarskap af reformerta källor bör alltså enligt min uppfattning ses i ljuset af hans tidigare dokumenterade självständighet och obundenheten af de konfessionella gränslinjerna. Det afgörande skälet för det berättigade i denna synpunkts fasthållande för bedömandet af Karls konfessionella ställning äfven under den senare perioden af hans lif synes mig vara hans samtida uppskattande och användande af rent lutherska källor. Jag skall här inskränka mig till att erinra om hans ställning till Luthers lilla katekes. Enligt min uppfattning har det stycket i denna, som klarast återspeglar Luthers evangeliska sakramentsuppfattning: Hvad nytta medför detta ätande och drickande? spelat en afgörande roll i Karls nattvardslära, hvartill jag längre fram återkommer. Men hvad jag i detta sammanhang vill påpeka är, att Karl såväl i början som mot slutet af sin strid med prästerskapet uttalat sitt gillande af Luthers lilla katekes. — Kyrkomötet 1595 begärde af Karl godkännande af sitt beslut att bl. a. Luthers lilla katekes skulle läsas i skolorna och äfven användas vid gudstjänsterna. Härpå svarar Karl, att han gillat de böcker, som de beslutat skulle läsas i skolorna, och han finner det ock nyttigt och nödtorftigt vara, att stycken af Luthers katekes och dess utläggning uppläsas vid predikan. Och så sent som 1607 uppmanar han prästerskapet, »att de skola drifva catechismum med all flit såsom hon af Luther beskrifven är.» (Se BLOCK, s. 218 o. 230.) Detta senare uttalandet hafva vi i hans skrift: »Ordning och sätt, hvad prästerskapet bör och skall tala på predikstolen, och så framt de icke samma ordning efterfölja, då är H. Maj:ts allvarsamma mening och befallning, att de skola afskaffas och predikstolen dem förbjudas». ANNERSTEDT anser, att denna punkt är det mest anmärkningsvärda i skriften, och han stöder icke minst på detta Karls åläggande för prästerskapet att drifva Luthers katekes sitt omdöme, att denna skrift i åtskilliga punkter tyckes närma sig den svenska kyrkans uppfattning (s. 193). Och äfven BLOCK talar här om ett närmande från Karls sida till prästerskapet.

Bakom omdömen som dessa ligger uppenbart en uppfattning af Karl såsom konfessionellt partibunden; när han öfverskrider de vanliga konfessionella gränslinjerna, såsom då han efter att hafva visat en afgjord sympati för en reformert katekes ånyo rekomen-

derar Luthers, så väcker detta förvåning och tolkas såsom ett frångående af en föregående ståndpunkt. Men Karls teologiska åskådning torde ej kunna inprässlade inom en bestämd konfessionell ram. Hans ställning till Luthers katekes är ett nytt bevis härpå. Han stod alldeles uppenbart mera fri gentemot den konfessionella teologiska observansen än hans samtida motståndare i sin konfessionella bundenhet hade möjlighet att förstå. Han kunde skilja mellan det väsentliga och oväsentliga, en förmåga som de ortodoxa riktningsarna inom båda lägren i hög grad saknade; han kunde därför anbefalla Luthers lilla katekes för bruk i kyrka och skola, samtidigt som han umgicks med revisionsplaner beträffande denna; han vågade uttala sin sympati för en reformert katekes inför den ortodoxe ärkebiskopen, eftersom denna »mestadels» stämde öfverens med den heliga skrift; han kunde ånyo 1607, trots att hans revisionsplaner ej ledt till något resultat, och trots den bitterhet som den förda striden alstrat hos honom, ånyo uppmana prästerskapet att med all flit drifva Luthers katekes, och han menade sig förvisso icke därmed hafva i minsta mån frånträdt någon tidigare ståndpunkt. Hans respekt för och uppskattning af denna i Sverige väl tidigast af alla lutherska bekännelser mera allmänt kända bok har i stort sedt förblifvit densamma.

Under synpunkten af denna Karls fullkomliga fördomsfrihet inför de konfessionella gränslinjerna inom protestantismen torde man böra se hans förhållande till reformerta och kalvinska teologer som Micronius och Forbes, en anmärkning, som jag inskjuter här, då jag ej blir i tillfälle närmare ingå härpå. Karl hade förvisso inga betänkligheter att använda dessa i sin tjänst, men i stridens hetta säkerligen en viss lust att utmana prästerskapet och att låta detta utstå en dust med teologer af en annan skola.

Vid 1600 års riksdag väckte Karl förslag om en revision af handboken och han öfverlämnade till prästerskapet en skrift »om Herrens nattvard, dopet och annat mera». — I förbigående vill jag påpeka, att jag ställer mig tviflande inför det kategoriska allmänna omdöme om denna skrift, som ANNERSTEDT under hänvisning till QUENSEL och NORLIN fäller, när han säger, att den »afvek från luthersk uppfattning och anslöt sig till den kalvinska». QUENSEL kallar den visserligen för oluthersk, men NORLIN framhåller, att formuläret för nattvarden är i »dogmatiskt afseende synnerligen obestämdt», äfven om det ger uttryck åt en kalviniserande åsikt; men båda äro helt visst allför mycket bundna af den

traditionella uppfattningen af Karls ståndpunkt såsom i grund och botten kalvinsk för att man skulle kunna bygga på deras omdömen. NORLIN ansluter sig åtminstone helt redan inledningsvis till denna och utgår från att Karl medvetet arbetade på att föra sin kyrka öfver åt den reformerta riktningen. Min opposition mot ANNERSTEDT's omdöme gäller dess allmänna formulering och hvilar på de allmänna grunder, jag tidigare anført, enligt hvilka det öfverhufvud torde kunna betecknas såsom oberättigadt att på grundval af ett liturgiskt formulär finna bevis för »en anslutning till kalvinsk uppfattning».

På Karls skrift svarade prästerskapet med att afvisa hans förslag såsom innehållande flera af kalvinisternas farliga meningar. Det är på en punkt i Karls svar härpå, som jag i detta sammanhang vill hänvisa. Han säger sig trotsa prästerskapet att bevisa beskyllningen för kalvinism, ty hvarken af Calvin eller Luther har han anført ett ord, utan blott af de fyra evangelisterna och af Paulus, och vid Kristi ord vill han stadigt hålla sig och bekänna det till sin dödsstund. Hvarken åt Luther eller Calvin är han sinnad gifva vitsord framför skriften, dess ostympade ord betyda mer än någon människas, hvem hon än vore och hvar det än gjordt vore, vare sig i Augsburg eller Uppsala (ANNERSTEDT, s. 98). Vid flera tillfällen ha vi liknande uttalanden från Karl. Att dessa icke gjorde något intryck på prästerskapet vid sidan om Karls faktiska afvikelser från luthersk ortodox teologi är ju icke att undra på, och han får mottaga den i och för sig mycket riktiga invändningen, att äfven för kätterska meningar brukar skriftens auktoritet påropas. Och dock synes det mig, som om vi i ett dylikt uttalande af Karl hafva ett expressivt uttryck för hans faktiska själfständiga ställning till och oberoende af de vid denna tid så oerhördt skarpt och i minsta detalj fixerade, konfessionella skiljelinjerna. Det synes mig att döma af Karls hela hållning i denna strid alldeles uteslutet att fatta en dylik deklaration från hans sida som ett försök att dölja eller motivera en medveten anslutning till eller beroende af kalvinsk åskådning.

Karls själfständighet i förhållande till de konfessionella partierna bottnade otvifvelaktigt i den grundsats, hans sist anförda uttalande häfdar. Guds rena ord var för Karl den enda och högsta auktoriteten; för hans motståndare var denna de lutherska bekännelseskriterierna och den på grundval af dessa utvecklade ortodoxa teologien. Detta Karls åberopande af skriften såsom afgörande

auktoritet var ingalunda ett tomt ord. Hans skriftbundenhet har satt mycket tydliga spår i hans kateketiska och liturgiska arbeten. Så vill han t. ex. både i handbok och katekes ha in nattvarens instiftelseord i dess samtliga fyra nytestamentliga redaktioner, hvartill ingen motsvarighet finns vare sig i Luthers eller Heidelberger-katekesen. I sin bevisbok kommenterar han alla dessa hvar för sig, och sin nattvardslära begrundar han uttryckligen just under hänvisning till den historiska situationen vid nattvarens instiftelse i Jesu egen närvaro. Och när H. BLOCK vill i det uttryck för nattvarens väsen som Karl använder i sin katekes och eljest, nämligen att den är »vår Herres Jesu Kristi sanna lekamens och blods delaktighet», se ett beroendeförhållande till Emderkatekesen, så synes det mig ligga närmare till hands att häri se Karls själfständiga val af ett bibliskt uttryck, äfven om ärkebiskopens kritik af just detta uttryck stämplar det som ett kalvinskt lån från Johannes a Lasko. Och detta så mycket mer som i ett af de tidigaste förarbetena till Karls katekes af hans egen hand på frågan: Är det då intet annat än bröd och vin i Herrens nattvard? lämnas följande svar: »Jo, det är bröd och vin med Guds ord förenadt, hvilket bröd och vin vår Herre Jesus Kristus kallar sin lekamen och sitt blod (och S. Paulus nämner det Kristi lekamens och blods delaktighet)» (BLOCK, s. 320 f. o. 223.).

Man kan visserligen såsom skett se i denna Karls »biblicism» ett med kalvinismen närbesläktadt drag. Härtill är blott att anmärka, att biblicismen i och för sig icke berättigar härtill, och att man för att ha grundad anledning att häri se kalvinska inflytelser hos Karl vore skyldig uppvisa, att han hyllar en typisk kalvinsk biblicism, d. v. s. att han visar en lagisk och slafvisk bundenhet af bibelordet öfverhufvud. Utan att kunna ha ett tillräckligt grundadt omdöme härom synas mig inga skäl hafva framkommit för att antaga, att så varit fallet. Icke ens Karls förkärlek för brödsbrytningens ceremoni vid nattvarden under hänvisning till instiftelseorden synes mig ha berott på någon slafvisk bundenhet af bibelordet, utan på andra grunder, nämligen den vikt han lägger på en nära anslutning till den historiska situationen vid nattvarens instiftelse för hela sin nattvardsuppfattning.

Ett bevis för huru bunden man varit af det lutherskt ortodoxa prästerskapets omdöme om Karls teologiska åskådning är, att man för så vidt jag kunnat finna i litteraturen härom totalt förbisett den påtagliga öfverensstämmelsen mellan Karls ställning till skrif-

ten och bekännelseskriterierna och den svenska kyrkoordningens ståndpunkt. Prästerskapets beskyllning mot Karl för kalvinism har influerat icke blott på folkstämningen mot honom under hans lifstid, utan också på den kyrkohistoriska forskningen fram till våra dagar. Samtidigt med att man haft skarp blick för alla beröringspunkter mellan Karls åskådning och kalvinsk teologi, har man öfverhufvud icke observerat de obrutna och naturliga förbindelse-linjerna, som t. ex. förefinnas på en så viktig punkt som den ifrågasvarande mellan Karls och den äldre svenska ståndpunkten. Man har stirrat sig blind på den skarpa motsatsen mellan Karls och det svenska prästerskapets uppfattning, så att man alldeles förbisett den lika påtagliga öfverensstämmelsen mellan hans position till frågan om skriften och bekännelseskriterierna och den svenska kyrkans före 1593.

När Karl upprepade gånger häfdar skriften såsom den enda afgörande auktoriteten och säger sig vilja stadigt hålla sig allenast vid Kristi ord, så intager han precis samma själfständiga, evangeliskt fria ståndpunkt till de utpräglade konfessionella motsatserna, som den svenska kyrkoordningen och Laurentius Petri intagit 1571, när det vid bestämningen af den kristna lärans innehåll anses fullt tillräckligt hänvisa till evangeliet och Kristus själf. Att han själf var medveten om denna öfverensstämmelse synes mig framgå däraf att han vid olika tillfällen åberopar den äldre svenska ståndpunkten gentemot sina motståndare och häfdar, att han fortfarande står på reformationens rena grund, under det att prästerskapet lämnat densamma. I Karls svar 1604 på ärkebiskopens kritik af Bevisboken som senare i något förändrad form ingick som företal till hans fullständiga vederläggning af denna, förekommer följande äfven i detta afseende belysande passus: »Och såsom vi alltifrån det man skref 1572 hafver lagt oss upp emot för:de villfarande falska lära [det är fråga om mässoffret och liturgien] och allt intill denna dag igenom den helige Andes bistånd, så vilja vi bedja Gud, att han för sin sons Kristi förskyllan skull vill förläna oss sin helige andes kraft, att vi detsamma här-efter intill vår dödsstund göra må och låta den profetiska och apostoliska skrift vara en norma och rättesnöre, därefter vi uti denna världen lefva kunna». Och han menar sig ha följt denna norma i sin bevisbok och säger sig intet därmed »sökt någon kalvinsk villfarelse, utan allenast själfva sanningen, såsom hon utaf de heliga fäder Luther och Melancton varit skrifven och talad, ja,

det som ock mera bör aktas, Kristus Guds son och de fyra evangelister talat och skrifvit hafva». [Tryckt hos BEXELL, Bidrag t. sv. kyrkans historia, 3, s. 63.] — Vid ett annat tillfälle år 1605 förklarade han, att han bekände sig icke till någon annan religion än den, som hans salige fader för sjuttio år sedan inplantat, och vid den ämnade han till sin död förblifva (Annerstedt, s. 161).

I sin »biblicism» står Karl på en typiskt luthersk reformatorisk och gammalsvensk grund och i denna komma icke minst hans fria och själfständiga ställning i förhållande till de protestantiska konfessionerna till uttryck, så mycket mera påfallande, som han fasthåller vid 1571 års kyrkoordnings ståndpunkt i detta afseende under en tid, då den stränga konfessionalismen och ortodoxien inom de båda evangeliska hufvudlägren var fullt och otvetydigt utbildad.

Att Karl konsekvent häfdat en principiell biblicism i motsats till såväl en traditionalistisk som en konfessionalistisk ståndpunkt synes mig rikligen bestyrkt. Till det ofvan härför anförda vill jag ytterligare erinra om ett i detta afseende fullständigt klart och afgörande ställe i hans »Svar opå then Bewisjbook, som M. Olof Erkiebiskop . . . hafwer latet nyligen af Trycket uthgå Emoot Then Book som H. Kong:Majest. hafwer uthur then helige Skrift och the gamble Lärefädhers Skrift . . . latet af Trycket uthgå». 1606. Karl hade i sin bevisbok af år 1604 anført ett kortare utdrag af Johannes Damascenus om förhållandet mellan Kristi båda naturer. Som svar härför anförde ärkebiskopen andra ställen ur Damascenus, som direkt syntes motsäga den slutsats om den bestämda gränsen mellan Jesu mänskliga och gudomliga natur, som Karl ville i sin kamp mot ubikvitetsläran häfda med stöd ur fädernas skrifter. Härför genmäler Karl utan vidare, att dessa ord af Damascenus »synas vara emot skriften». Och han fortsätter: »Uti sakramenten synes Damascenus vilja approbera och gilla den papistiska transsubstantionen . . . och kunna vi Damascenum derföre uti nattvarden och dopet icke gilla, efter han icke hafver den heliga skrift med sig . . . Bör ock hvarjom och enom hålla sig vid Kristi ord, från hvilka vi icke vika, när vi deras rätta grund och mening behålla. Huru Oecolampadius, Calvinus, Petrus Martyr och andre af ärkebiskopen uppräknade hafva dessa Kristi ord (instiftelseorden) förståndit, går oss intet an, dem är lofligt disputera både om Litteris, Syllabis et Periodis, vi hålla oss vid Guds ord, som är själfva sanningen». Karl häfdar skriften såsom

den enda absoluta auktoriteten såväl mot kyrkofäderna som mot reformatörerna. På grundval af de resultat, hvartill OTTO RITSCHL kommit i sin *Dogmengeschichte des Protestantismus* beträffande biblicismen och traditionalismen i den gammalprotestantiska teologien, torde man kunna säga, att Karl med stöd af svensk tradition härmed företräder Luthers ståndpunkt i en fråga, där måhända den djupaste principiella motsatsen låg mellan honom och Melancton. Att detta icke i sak betydde en olika ställning till det gammalkyrkliga dogmat och att Karl likaväl som reformatörerna ansåg detta som ett klart uttryck för bibelns sanning, behöfver icke vidare utföras. Att Karl vid sin traditionalistiska bevisföring mot ubi-kvitetsläran icke frånträder sin biblicism, därpå är det anförda stället ett afgörande bevis.

Men huru viktigt det resultat, till hvilket vi härmed kommit, än är för bedömandet af Karls teologiska ståndpunkt, så står likväl den frågan ännu öppen, om icke Karl med denna sin principiella utgångspunkt likväl till sist hamnat i en kalvinsk åskådning. Att så varit fallet är för den traditionella uppfattningen, mot hvilken ANNERSTEDT visserligen anför starka reservationer, utan att dock genomföra dem vid sin skildring af striden mellan Karl och Olaus Martini, men hvilken BLOCK däremot synes acceptera, när han t. ex. om Bevisboken 1604 utan några restriktioner vågar det omdömet, att Karl med denna börjat »ett arbete för att påverka den allmänna opinionen för den reformerta åskådningen» (s. 302). Det slutliga och afgörande svaret på frågan om Karls förmenta kalvinism bör naturligtvis hämtas ur den teologiska åskådning Karl själf i sina skrifter öppet ger uttryck åt. Hurudan var denna? Motiverar dess innehåll den redan vid dess framläggande åsatta etiketten: kalvinsk, reformert?

De skrifter, som i främsta rummet måste komma i betraktande vid bestämmandet af Karls teologiska ståndpunkt, äro otvifvelaktigt hans Bevisbok af 1604 och hans Svar på ärkebiskopens kritik af denna af 1606. Hvad hans skrifter från 1607 beträffar, så äro omdömena i litteraturen ense därom att dessa dels fullfölja praktiskt-uppbyggliga intressen dels innehålla mindre utpräglade, mera moderata uttryck för Karls åskådning i förhållande till den ortodoxa. Hvad åter hans kateketiska och liturgiska arbeten beträffar, så har jag redan anført de skäl, som tala för att dylika källor i allmänhet och särskildt när det gäller Karl IX icke tillåta en rekonstruktion mera i detalj af en teologisk åskådning och

endast med försiktighet beträffande slutsatsernas räckvidd kunna användas. På nu anförda grunder torde dessa Karls båda skrifter från åren 1604 och 1606 kunna anses erbjuda en säker utgångspunkt för bedömandet af hans teologiska åskådning. Båda äro dessutom skrifna i direkt teologiskt syfte och afse en grundlig utredning af ett par af de aktuella punkterna i den dåvarande protestantiska teologien. Den klarhet och polemiska skärpa, hvarmed Karl särskildt i den senare skriften svarar ärkebiskopen, lämnar oss icke i den minsta ovisshet om Karls ståndpunkt. Denna framträder här i dess mot den lutherska ortodoxien mest utmanande form. Dessa skrifter innehåll har också varit själfva hufvudgrunden för den traditionella uppfattningen af Karls åskådning såsom kalvinsk och reformert.

Bevisbokens fullständiga titel återger jag, då denna ger en ganska fullständig innehållsförteckning och en god föreställning om uppställningen och arten af detta arbete. Den lyder: Någre Synnerlighe Bewijs, vthdragne af the gamble Kyrkiones Lärare, samt Doctor Luthers och Philippi Melanchtonis eigne Skrifter, Så ock af then helige Skrift, om then personlige Förening, som är vthi the twenne Naturer j vår HERre JEsu Christo. Theslikes Om Altarens Sacrament, huru the Tree Ewangelister och S. Paulus, Item then Augsburgiske Confession, samt Doctor Luther och Philippus Melanchton, om them läre och tale, hvadh the äre, och om theas rätte bruk. Och til thet sidste Någre Christelige och nyttige Frågestycker om thet högwärdige Altarens Sacrament. Stockholm Anno 1604. — Beträffande auktorskapet till denna skrift nöjer jag mig med att i största korthet återgifva det resultat, hvartill BLOCK kommit i sin undersökning. Den första afdelningen, som innehåller citat ur kyrkofädernas skrifter, är en öfversättning från ett tyskt arbete. De till denna afdelning anslutna citaten ur Luthers och Melanchtons skrifter liksom den följande afdelningens om nattvarden och den sista, frågestycken om altarets sakrament, hafva icke hämtats ur den förstnämnda källan. Sannolikt synes det mig vara, att Karl äfven vid citaten ur Luthers och Melanchtons skrifter haft någon redan gjord sammanställning af dessa att följa, liksom äfven rörande de därpå följande skriftcitaten, redan på den grund att man knappast kan antaga, att Karl själf haft tid att företaga denna excerpering ur en så vidlyftig litteratur det här gäller. Det af BLOCK såsom afgörande anförda skälet för Karls auktorskap för denna del, att det i titeln heter, att utdraget gjorts ur Luthers *egna* skrifter, synes mig icke tala mot förefintlig-

heten af en andra urskrift. Däremot synas mig inre grunder tala för att de båda sista afdelningarna om nattvarden flutit ur Karls egen penna. — Men som jag redan tidigare antydtt, spelar hela denna fråga ingen större roll i detta sammanhang, och jag kan här efter dessa korta antydningar lämna den. Karl har omedelbart efter ärkebiskopens angrepp förklarat sig hafva utgifvit boken, och den är alltigenom ett troget uttryck för hans teologiska ståndpunkt, eftersom han i sitt 1606 utkomna vidlyftiga svar punkt för punkt utförligt försvarar den.

Hvad innehållet af den första delen, som handlar om Jesu Kristi person och hans båda naturer, beträffar, kan jag fatta mig mycket kort. De här sammanförda citaten ur kyrkofäderna röra sig kring de tankar, som i Calcedonense fått sin auktoritativa utprägling i orden om Kristi båda naturers förening: »utan sammanblandning och förvandling». Följande prof ur citaten från patres anger den genomgående tankegången: »Hvad som om Kristus taladt och sagdt varder, måtte således förstås, att det som gudomen tillhör hans mänskliga natur icke skall tillägnadt varda, icke heller det som mandomens eget är skall tydas uppå gudomen och därtill dragas och förstås». — Citaten från Luther inledas med ett citat, enligt hvilket Luther förklarar begreppet *communicatio idiomatum* så: »Likasom de två naturer förena sig i en person, lika så förena sig namnen i båda naturerna i det namnet som är i den ena personen . . . såsom Människan heter och är född af jungfru Maria . . . det samma namnet skall man och gifva Guds Son och säga: Gud är född af jungfru Maria». — De öfriga citaten innehålla i allmänhet utläggning af någon bibeltext, i hvilken Luther förklarar, huru bibeln kan tillskrifva Kristus på en gång gudomlig fullkomlighet och mänsklig begränsning, därmed att den understundom talar om Kristus till hans mänskliga natur understundom om hans gudomliga natur och om hans person i dess helhet. — Citaten från Melancthon innehålla en utläggning i den fullaste anslutning till Calcedonense om enheten och åtskillnaden mellan Kristi båda naturer.

Tendensen och syftet med de i denna första afdelning sammanförda citaten ligga i öppen dag och kunna sammanfattas på följande sätt: läran om *communicatio idiomatum* får icke enligt de gamla kyrkofädernas och reformatörernas mening fattas så som om Kristi mänskliga natur fått verklig del af och reallt genomträngts af de gudomliga egenskaperna.

Hela denna fråga från den gamla tidens kyrka hade som bekant aktualiserats inom den protestantiska teologien genom motsatserna i nattvardsläran. Med några ord måste här erinras om hufvudpositionerna i denna strid. Luther hade till stöd för sin uppfattning om Kristi lekamens och blods reala närvaro i nattvarden utvecklat sin lära om ubiquitas Christi just med hänsyn till hans mänskliga natur. Denna lära innefattade eo ipso en utvidgning af begreppet *communicatio idiomatum* till att omfatta ett verkligt meddelande af gudomliga egenskaper, äfven allestädesnärvaron, åt under alla förhållanden den förklarade Kristus lekamen. Härom säger K. MÜLLER med full rätt: Mit nichts anderem hatte Luther den Seinen so schweres zugemutet und bei seinen Gegnern so unüberwindlichen Anstoss erregt (Kirchengeschichte). Under kampen mot filippismen utvecklades denna tankegång ytterligare af de »äkta lutheranerna», och resultatet af denna utveckling föreligger i konkordieformelns lära om *communicatio idiomatum*, enligt hvilken Kristus till sin mänskliga natur redan i och med människoblifvandet blifvit delaktig af det gudomliga majestätet, och man såg i hans förnedringstillstånd en inskränkning i detta blott så tillvida som »haec humanae naturae majestas in statu humiliationis majori ex parte occultata et quasi dissimulata fuit». — Redan från början af 1530-talet ställer sig Melanchton afvisande gentemot ubikvitetsläran och träder senare i allt bestämdare opposition mot den lutherska nattvardsläran i den härmed sammanhängande punkten. Han ersätter Luthers *in pane* med *cum pane* och sympatiserar med den symboliska tolkningen af *est* i instiftelseorden. I den kristologiska frågan förblir Melanchton allt afgjordare i den gamla kyrkliga traditionens banor och ser i ubikvitetsläran en ny dogm, som han just på grund häraf bestämdt afvisar. År 1559 betecknar han denna lära såsom monstruös: »portentosa . . . ignota eruditae vetustati». RITSCHL ser häri ett bevis för hans traditionalism; beteckningen »portentosa» tyder på att han äfven af andra, rationella grunder känt sig bortstött af densamma. — I nu berörda punkter beträffande nattvardsläran och kristologien intager Calvin fullständigt samma ståndpunkt som Melanchton under direkt bestridande af den bokstafliga tolkningen af »Detta är min lekamen». Jag återkommer längre fram något utförligare till hans nattvardslära. Beroende på denna identitet fingo filippisterna efter Melanchtons död också gå under benämningen kryptokalvinister bland de äkta lutheranerna.

Dessa korta antydningar, som gifvits på grundval af framställningen i LOOFS' dogmhistoria, teckna den bakgrund, mot hvilken den ståndpunkt måste ses, som Karl företräder genom utgifvandet af sin Bevisbok i dess första del. Han träder därmed i öppen opposition mot den lutherska ortodoxiens, för dess nattvardslära grundläggande, i förhållande till den gamla kyrkoläran nya dogm om *communicatio idiomatum*. Och han har uppenbarligen därmed afsett att uppvisa omöjligheten och orimligheten af ubikvitetsläran. Att han trots det stöd, han hämtar från kyrkofäderna och den gamla kyrkans lära, likväl icke härvid utgår ifrån en principiellt traditionalistisk ståndpunkt, därpå har BLOCK's nyss omnämnda undersökning om denna boks förhållande till sin tyska urskrift lämnat ett intressant och talande bevis. I manuskripten och förarbetena till bevisboken har han funnit en sats, som uppenbarligen härrör från den tyska urskriften, och som mot den, som vill vara klokare och med subtilare argument framkomma och göra sig själf några trosartiklar, uppställer som afgörande auktoritet »desse helle och klare kyrkans lärofäders mening». Denna sats har Karl icke låtit inflyta i den tryckta boken, och BLOCK drar däraf den slutsatsen, att »Karl ifråga om betydelsen av skriftens auktoritet och mänsklig auktoritet icke varit ense med sitt original», en slutsats, som, fullständigad därhän, att Karl säkerligen strukit orden, emedan han endast tillerkände skriften afgörande auktoritet, vinner sin bekräftelse af det vi tidigare anfört om hans biblicism. Här skulle han genom denna uteslutning häfdat densamma, trots det att han själf ansåg, att citaten ur kyrkofäderna voro det rena uttrycket för bibelns sanning; alltså i ett sammanhang, där det blott gällde denna princip och icke någon meningsskiljaktighet i öfrigt mellan honom och hans källa. — För öfrigt visar Karls ståndpunkt här och framför allt hans svar på ärkebiskopens kritik af denna del, att han i sin uppfattning af den bibliska sanningens innehåll naturligen i lika hög grad som reformatörerna och sin samtid var bunden af den gammalkyrkliga traditionen och dogmbildningen.

Redan här bör påpekas, att denna Karls offentliga opposition mot läran om *communicatio idiomatum* i dess luthersk-ortodoxa form och mot ubikvitetsläran ingalunda berättigar till karakteriserandet af denna hans ståndpunkt såsom kalvinsk, reformert. Melancthon och filippisterna, alltså en stor och ursprunglig del af lutherdomen själf hade bestämdt afböjt att följa Luther

i dessa hans i sanning äfventyrliga och redan i logiskt afseende ytterst bristfälliga spekulationer. Att de i tillspetsad form kodifierades af luthersk ortodoxi i konkordieformeln kan icke förändra det faktum, att en stor del af den tyska lutherdomen aldrig godtog dem, och att, när en dylik uppfattning häfdas inom för öfrigt lutherskt område, det ovillkorligen ligger närmast till hands att häri se ett inflytande från denna grupp, d. v. s. Melanchton och filippisterna.

Om kapitlet, de persona Christi, i konkordieformeln, som innehåller framställningen af läran om communicatio idiomatum, säger LOOFS i sin Dogmengeschichte: »Man muss nicht nur alle gesunde Vernunft, sondern auch die Erinnerung an die biblischen Aussagen über das irdische Leben Jesu ausschalten, wenn man dem hohen Fluge ihrer Konstruktionen folgen will» (s. 923). När man läser det i sak ofta synnerligen träffande, klara och temperamentsfulla försvar, som Karl gentemot ärkebiskopen framför för sin härmed intagna kritiska ståndpunkt mot den lutherska ortodoxien, så synes det mig vara alldeles uppenbart, att det, oafsedt de inflytelser under hvilka han har stått, är just hans förnuft och hans bibel, hans uppenbart kritiska och intellektuella läggning och och hans ursprungliga evangeliska biblicism, som framför allt kommit honom att så skarpt reagera på denna punkt.

Den nu behandlade första delen af Bevisboken utgör inledningen till hans framställning om altarets sakrament. Sitt aktuella intresse hade den kristologiska frågan uppenbarligen äfven för Karl blott såsom grundval och förutsättning för hans ståndpunkt i nattvardsfrågan. Vi övergå nu till framställningen af denna i Bevisbokens tvenne sista afdelningar.

I några inledande ord förklaras, att man här vill »recitera Kristi vår Frälsares egna ord, huruledes den heliga skrift därom talar, hvilka äro beskrifna af de tre evangelister och S. Paulus, och öfverväga dem emot de tvenne naturer, som äro i vår Herre Jesus Kristus, så att hvar natur behåller sin rätta egenskap; så kan man däraf förnimma det rätta förståndet om Herrens Jesu Kristi nattvard, som är det nya testamentet». Därpå följer icke blott instiftelseorden, utan också texterna i deras helhet om nattvards instiftelse hos Matheus, Marcus, Lucas och Paulus i 1 Kor. 10 och 11 kap., och efter hvar och en af dessa texter följer en utläggning af dem. Det synes mig mycket sannolikt, att hela denna anordning är Karls egen. Det framgår äfven af hans kateketiska och liturgiska arbeten, att det har varit en älsklingstanke hos ho-

nom att medtaga alla de nytestamentliga recensionerna af nattvarden instiftelse, i förhoppningen att på denna bibliska basis, som af alla måste erkännas, en rätt förståelse af detta sakrament skulle vinnas. Karls starka teologiska intresse på denna punkt har kommit honom att bortse ifrån de formella betänkligheterna, som särskilt i de sistnämnda arbetena med rätta kunde uppställas mot en dylik anordning och mot de upprepningar, som blevo en följd häraf. Äfven utläggningen af texterna torde ha flutit af Karls egen penna. Själfva den enkla och konstlösa formen, de ständigt förekommande upprepningarna och fasthållandet vid blott ett par genomgående tankar, utan någon allsidigare teologisk orientering synes mig vittna — på ett ingalunda ofördelaktigt sätt — om den teologiske amatören.

Ett uttryck, som i utläggningen af texterna ständigt återkommer, är det att nattvarden är det nya förbundet. Med själfva nattvardshandlingen har Kristus velat instifta och stadfästa detta, redan innan han genom sitt lidande och sin död på korset utfört sitt återlösningsverk; Kristi ord och handling vid nattvardsinstiftelsen visa direkt på hans försoningsdöd, och dennas frälsande betydelse tolkas i hans ord: utgjutet till syndernas förlåtelse för eder och för många. Kristus vill med dessa ord i nattvardsinstiftelsen »synnerligen trösta sina lärjungar». Om vi därför vilja bruka sakramentet efter Kristi instiftelse med bröd och vin, »då skola vi göra det till Kristi åminnelse, det är, komma ihåg, att Gud Faders vrede hafver varit så stor, att Kristus hafver uppoffrat sin lekamen, om eljest Guds Faders rättvise vrede skulle varda stillad, och därför skola vi tacka honom och bruka detta nya testamente till hans åminnelse och trösta oss vid alla hans välgärningar». Förf. tar också fasta på att Kristus enligt hans tolkning af Lukastexten sagt sig hafva »hjärteligen längtat att utgifva sin allra heligaste lekamen och blod till syndernas förlåtelse», och detta ger honom anledning till följande utläggning, som återspeglar en varm personlig fromhet: »hvar kristen människa ville nu betänka dessa S. Lukas ord, efter Kristi mun beskrifna, och med hurudan stor ödmjukhet oss bör begå detta nya testamente, när vi skola komma ihåg hans välgärningar och göra det till hans åminnelse och bör oss fördenskull tacka honom utaf allt hjärta och hata synden, som hafver förorsakat Kristum, att han hafver utgifvit sin lekamen och blod till syndernas förlåtelse och hafver fullbordat, hvad som till våra synders förlåtelse behöfdes, så att vi skola äta och dricka med honom den andliga måltiden

i Guds rike, det är, beskåda och åtnjuta den eviga saligheten». Här ha vi säkerligen icke blott en återklang af Lukastexten, utan också af Luthers ord: nämligen att syndernas förlåtelse, lif och salighet genom dessa ord gifves oss i detta sakrament; ty där syndernas förlåtelse är, där är ock lif och salighet.

Vid utläggningen af Paulustexten betonas, »att sakramentet icke är någon gemen måltid eller vill hafva något afguderi bredvid sig, utan vill varda hållet rent och oförfalskad, efter det är Kristi blods och lekamens delaktighet, att hvilka som med ett botfärdigt hjärta dem bruka och hafva ider och ånger för synden och sedan i en stadig tro in på Kristus anamma, de hafva delaktighet med Kristus och åtnjuta hela hans återlösningensverk». Detta ställe är af stort intresse, därför att Karl genomgående i sina kateketiska arbeten och i frågestyckena i slutet af denna bok stannat just vid uttrycket Kristi lekamens och blods delaktighet, då det gällde definitionen af nattvarens väsen eller »substans», och därför att vi här ha ett belägg på huru han tolkat detsamma, nämligen såsom en personlig förening med Kristus i nattvarden, alltså i den närmaste anslutning till den just af Luther och framför allt af Melancton häfdade tanken om Kristi personliga närvaro i nattvarden, däremot utan spår af intryck från Calvins just på denna punkt typiska uttryckssätt, enligt hvilket delaktighets- och föreningstanken knytes till Kristi himmelska lekamen, caro vivifica. Det är blott det att tillägga, att personlighetsmystiken hos Melancton på denna punkt icke möter oss hos Karl här eller eljest i hans framställning om nattvarden; han nöjer sig med återgifvandet af det bibliska uttrycket för samma sak. För honom betydde: Kristi lekamens och blods delaktighet hvarken mer eller mindre »delaktighet med Kristus och hela hans återlösningensverk».

Nattvarden som det nya förbundets måltid, som i sig innehållande hela evangeliet, hvars tillägnande här som eljest sker genom tron på syndernas förlåtelse för Jesu Kristi skull; nattvarden som åminnelsemåltiden, som Kristi lekamens och blods delaktighet, hvars rätta firande medför delaktighet med Kristus och hans välgärningar för ödmjuka, tacksamma, ångrande och troende hjärtan — det äro de tankar, kring hvilka Karls utläggning af de nytestamentliga nattvardstexterna rör sig. Det är här alltså fråga om allmänt evangeliska, ursprungligt lutherska tankar, utan någon tydligare framträdande polemisk tillspetsning. Det är den praktiska synpunkten om nyttan af nattvarens firande som be-

härskar framställningen, hvarom de olika evangeliska riktningsarna i stort sedt voro ense, hvilket dock ej hindrade splittringen. Men det synes mig som om man tydligen här möter just det lutherska uttrycket för nattvardens nytta, som fått sin pregnanta form i hans lilla katekes i svaret på frågan: Hvad nytta medför etc.?, med ordet: för Eder utgifven och utgjutet till syndernas förlåtelse. Dock märker man i denna alltigenom positivt hållna utläggning förberedelsen till Karls i den sista afdelningen (Frågestycken) skarpt utpräglade nattvardslära. På frågan: hvad är nattvardens sakrament? svarar Karl uteslutande med de bibliska uttrycken: det nya testamentet, Kristi lekamens och blods delaktighet. Han undviker däremot den typiskt lutherska formuleringen: Herrens Jesus Kristus' sanna lekamen och blod under eller i bröd och vin. Den genuint lutherska tanken om nattvarden som underpanten på löftet, evangeliet om försoningen, är däremot den dominerande hos Karl, en tanke som expressis verbis framföres i hans frågestycken.

Efter genomgången af de nytestamentliga nattvardstexterna följer så en ny samling utdrag af Augustana, Luther och Melanchton. Betecknande nog är det icke C. A. art. 10 som aftryckes, utan art. 13 om sakramentens rätta bruk; icke efter dess lydelse i Variata, utan efter Melanchtons editio princeps med dess fördömande af sakramentens verkan ex opere operato. Karl aftrycker alltså här denna artikel med dess mot Zwinglis nattvardslära direkt riktade ord: sakramenten äro insatta icke allenast därför att de skulle vara tecken, därmed att i utvärtes måtto man skulle känna de kristna, utan man lärar, att de äro tecken och vittnesbörd om Guds nådiga vilja emot oss och att vi med sakramenten skulle uppväcka och stärka tron . . . Det förut anförda är tillräckligt för att visa, att Karls föregående utläggning om nattvarden står i en fullständig saklig öfverensstämmelse med just C. A. art. 13. Att vi ha att räkna med denna som en af utgångspunkterna och grundvalarna för Karls nattvardslära, synes mig utan vidare uppenbart.

Karl aftrycker vidare tredje och fjärde frågan i femte hufvudstycket ur Luthers lilla katekes och fogar till den första af dessa en egen utläggning, i hvilken han understryker följande tvenne punkter: 1) »därför är det rätta hufvudstycket, som catechismus själf bekänner, uti detta sakrament, att vi fullkomligen tro de ord, som vår Herre Kristus säger: för eder utgifven och utgjuten till syndernas förlåtelse, och äte så af detta bröd och dricke af denna kalk»;

2) af orden: ätandet och drickandet verkar det visserligen icke, drages den slutsaten, att »all deras förtappelse följer därigenom att de icke ställa tro och lofven, att Kristi lekamen och blod är utgifven och utgjuten till deras synders förlåtelse, och är förden-skull otron och icke lekamligt ätande, att de varda skyldiga på Kristi lekamen och blod. Ty lekamligt ätande och drickande gif-ver icke lif och salighet, utan saligheten kommer af Jesus Kristus och de ord han sade och hafver fullbordat, nämligen: för eder ut-gifven etc.» Det är alltså på grundval af Luthers lilla katekes, som Karl format denna filippik mot den lutherskt ortodoxa lä-ran om manducatio oralis impiorum. För öfrigt gäller, som vi tidigare framhållit, det nyss sagda äfven om detta Karls åberopande af Luthers lilla katekes: det råder ett alldeles påtagligt samman-hang mellan Karls nattvardslära och katekesens. Vi ha otvif-velaktigt i de tre sista styckena i femte hufvudstycket en af huf-vudkällorna till Karls framställning härom.

Efter ett kort utdrag ur ett Lutherbref, som med full rätt kunde användas mot Luthers egen ubikvitetslära och som här insatts i detta syfte, följer så »Philippi Melanchtonis mening om de hög-värdige Sacrament såsom han skrifver i samma bok, som tillförene nämnd är, nämligen om våra kristliga tros hufvudartiklar, som här efter följer». Hela sjutton sidor fyllas sedan med utdrag ur Me-lanchtons Loci. Det är en delvis synnerligen fri, än i kort sam-mandrag refererande, än vidlyftigt omskrifvande öfversättning af afdelningen De sacramentis med dess underafdelning De coena domini. I denna senare utvecklar Melanchton läran om nattvar-den i fyra kapitel eller stycken, som handla om 1) quomodo in-stituta sit Cœna Domini, 2) quibus prosit manducatio; 3) qui sint ad eam admittendi, 4) de abusu et prophanatione Sacramenti. Det är den form, som denna afdelning fått i upplagorna af Loci från 1543. I den andra upplagan från midten af 1530-talet före-kommer ännu icke någon dylik kapiteluppdelning. I förhållande till denna är äfven texten i de senare upplagorna grundligt omar-betad (se Corpus Reformationum vol. 21).

Bevisboken följer nu denna afdelnings uppställning i de se-naste upplagorna och lämnar styckvis ordagranna öfversättningar, styckvis åter mycket fria och omskrifvande referat. Det senare synes särskildt gälla om återgifvandet af innehållet i det första kapitlet eller stycket under »De cœna D.» i Loci, hvars innehåll angifves så: huruledes Herrens nattvard skall hållen varda och

hvad i Nattvarden varder utdeladt. Då en jämförelse på denna punkt äfven ur innehållets synpunkt har sitt intresse, må härifrån ett prof på öfversättningens fria förhållande till texten lämnas. I Loci ha vi följande formuleringar af »hvad i nattvarden varder utdeladt»: *Nec est inane spectaculum, sed Christus reuera adest, dans per hoc ministerium suum corporem et sanguinem manducanti et bibenti. Sedan anföras tvenne citat ur patres, däraf det ena af bl. a. följande lydelse: Christum non solum per dilectionem in nobis esse, sed etiam naturali participatione, id est, adesse non solum efficacia, sed etiam substantia. Det andra lyder i hufvudsak så: Ipse inquit: Caro mea uere est cibus, et sanguis meus uere est potus. Haec accepta et hausta efficiunt, ut et nos in Christo et Christus in nobis sit. Och i fortsättningen heter det: Non imagine-mur esse memoriam hominis mortui, ut sunt spectacula de Hercule, aut similia. Abijciamus has profanas cogitationes, ac hoc testimonio commonefacti credamus uere Christum pro nobis factum esse uictimam, ac mortuum, sed reuera etiam resuscitatum, iam regnare, et adesse suae Ecclesiae, et in hoc ministerio uere nos tibi tanquam membra adiungere. — Detta stycke ur Loci synes hafva sin närmaste motsvarighet i följande under en motsvarande rubrik återgifna passus i Bevisboken: »Med Herrens nattvard förhåller sig så, att »hvar man den begår och håller och talar och handlar om Guds Son, vår frälsare och återlösare, om hans död och pina, uppståndelse och nådiga löften, barmhärtighet och att han hafver öfvervunnit döden; där man sådant hafver för händer och därom talar och predikar, desslikes där man utsäger Kristi ord öfver brödet och vinet och delar samma bröd och vin ut ibland församlingen, med hvilket bröd och vin han oss gifver sin lekamen och blod och därmed betygar och gifver tillkänna, att han oss upptager till nåd och vänskap och skänker och gifver oss syndernas förlåtelse och gör oss till sina ledamöter, hvilka han genom sitt blod därtill rena gjort hafver. Och är sådant sakraments bruk icke såsom en hednisk ihågkommelse, såsom man hölle ett spektakel om Julius Caesar eller sådane som döda äro och hafva intet med oss att beställa eller skaffa, utan Guds den allsmäktiges lefvande son Jesus Kristus, vår återlösare och saliggörare, är sannerligen med sådan sin ordning och är där kraftig och verkar i dem som sakramenten bruka och gifver tillkänna och betygar därmed att han vill bo och vistas i oss». — Trots att denna afdelning inledes med en sats som utsäger, att man i det följande vill återgifva Melanchtons »egna*

ord» om nattvarden, finna vi att det är ett synnerligen fritt referat. Det återger dock ganska fullständigt tankarna i motsvarande kapitel i Loci, men undviker just det uttryck, som s. a. s. direkt inbjöd till intolkandet af en extrem luthersk nattvardsuppfattning, nämligen orden: »non solum efficacia, sed etiam substantia».

I de tre följande kapitlen eller styckena synes framställningen närmare sluta sig till texten i Loci och stora delar af denna göra skäl för beteckningen: öfversättning. Om också i sammandrag meddelas här hufvudtankarna i Melanchtons framställning. Så t. ex. i det andra kapitlet om nattvardens gagn och nytta, där i full anslutning till texten i Loci nattvarden betecknas som »vittnesbördet till hans nådiga löfte». Löftet måste mottagas med tro; därför kräfver ock nattvardens rätta bruk tro. Dess förnämsta gagn och främsta ändamål är att det »uppväcker och styrker vår tro». Därefter uppräknas de öfriga »fines» med sakramentets firande: vi tacka därmed Gud för hans nåd och barmhärtighet; det bidrager till församlingens enhet; vi bekänna därmed uppenbarligen vår tro; och vi förplikta oss till en rätt broderlig kärlek till hvarandra.

Den utförlighet, hvarmed Melanchtons framställning om nattvarden anföres, visar redan på denna såsom en af hufvudkällorna för Karls egen uppfattning af nattvarden. Melanchtons Loci återger ju också synnerligen klart de evangeliska grundtankarna i Luthers sakramentslära. Hvad som tidigare har sagts om Karls sakliga beroende af katekesen kan därför också tillämpas på hans utläggnings förhållande till det af honom meddelade referatet af Loci. Det finnes väl icke någon af de af Karl framförda tankarna, som icke återfinnas där. Vi ha emellertid sett exempel på att äfven i referatet undvikas de uttryckssätt i originalets text, som liksom kunde inbjuda till inläggandet af den extrema lutherska nattvardsläran om Kristi lekamens och blods reala närvaro, uttryckssätt, som i och för sig icke utsade något härom, men af Melanchton säkerligen användts i ireniskt syfte.

Bevisbokens sista afdelning innehåller, som sagdt, »frågestycken om altarets sakrament». Denna afdelning är utan tvifvel den intressantaste, därför att vi här med största säkerhet hafva Karls egen utformning af sin nattvardslära, förberedd genom bokens föregående hufvudsakligen refererande afdelningar. Det påtagliga sambandet mellan dessa frågestycken och motsvarande

parti i hans katekes är bl. a. bevis härför. Men här ha inga kateketiskt pedagogiska synpunkter spelat in. Frågestyckena äro utformade säkerligen uteslutande i teologiskt syfte. De utmärka sig i förhållande till katekesen för större utförlighet och en bestämd polemisk tillspetsning. Sättet att rakt på sak utan försök till någon teologisk omskrifning utsäga sin mening och en viss påtaglig entonighet ifråga om själfva tankeinnehållet synas mig också här omisskännligt röja amatörteologen och lekmannen.

För att gifva en samlad positiv bild af Karls ståndpunkt i nattvardsfrågan blir det här nödvändigt att aftrycka de viktigaste styckena till deras väsentliga delar. För att underlätta hänvisningen i det följande numrerar jag dem. Den första frågan lyder: 1. »Hvad är altarets sakrament?» Därpå svaras: »Det är det nya testamentet af vår Herre och Återlösare Jesus Kristus själf insatt i den sista nattvarden, då han sig själf för hela världens synder till ett offer ville uppoffra» och således försona världen med Gud. Försoningen mellan Gud och oss är härmed skedd, och »därför upprättar vår Herre Jesus Kristus här ett nytt testamente sig till åminnelse, att vi skola prisa och lofva Gud igenom Sonen Jesus Kristus, som sig själf till syndernas förlåtelse utgifvit hafver». På frågan: 2. Hvar står det skrifvet? följa så samtliga de fyra nytestamentliga nattvardstexterna fullständigt återgifna. Genom den därpå följande frågan berör Karl själfva hufvudpunkten i nattvardsstriderna. Den lyder: 3. Hvad är själfva substansen i Herrens nattvard?, hvarpå följande svar gifves: Det skrifva evangelisterna alla tre och säga således såsom tillförene hördt är och S. Paulus vidare förklarar: Först bröd och vin, hvilket bröd och vin är vår Herres och Återlösares Jesu Kristi lekamens och blods delaktighet. Och han fortsätter med följande frågor och svar: 4. Huru varder man delaktig af vår Herres Jesu Kristi lekamen och blod? Svar: . . . Den nu ställer tro till dessa ord, att Kristi lekamen är utgifven och hans blod är utgjutet till hans synders förlåtelse och hafver fullkomligt uppsåt att afstå med synden och ångrar sig, hvad han Gudi emot brutit hafver, och det bevisar med själfva gärningarna, att gärna göra det Gudi är behagligt och hans nästa kan komma till gagn, och till sig anammar detta bröd och vin, hvilket är Kristi lekamens och blods delaktighet, och besluter i sitt hjärta, att Kristi lekamen och blod är fördenskull uppoffradt och utgjutet och synnerligen är skedt honom till godo, han varder delaktig af Jesu Kristi lekamen och blod och hans hela

återlösungsverk och hafver för Kristi förskyllans skuld syndernas förlåtelse och till en viss pant anammar han detta synliga elementet bröd och vin . . . 5. Är icke brödet och vinet Jesu Kristi sanna lekamen och blod och varder af kristtrogna och otrogna realiter med, i och under bröd och vin ätit och druckit? Svar: Där om tala evangelisterna intet, lyda icke heller instiftelseorden således, utan är mänskligt påfund och spetsfundighet och är Kristi instiftelseord icke likmätigt. 6. Huru så, kallar icke vår Herre Kristus brödet sin lekamen och vinet sitt blod? Svar: Det är sant; brödet kallar vår Herre Kristus sin lekamen och kalken nya testamentet uti sitt blod. Men han sätter därtill dessa ord: som för eder utgjutet varder. Därutaf förstås, att återlösningens verk ändå icke skedt var, utan ske skulle till syndernas förlåtelse, hvilka ord bredvid de andra af vår Herre Kristus nämnde varda. . . 7. Så är sakramentet intet annat än slätt bröd och vin? Svar: Nej, det är icke slätt bröd och vin, icke heller beskriver S. Paulus instiftelseorden om sakramentet således, utan säger, att sakramentet är Jesu Kristi lekamens och blods delaktighet och vår Herre Kristus kallar brödet sin lekamen och vinet sitt blod. . . De därpå följande tre sista frågorna om »hvem som gör sakramentet» om prästen med sin läsning? och om man skall tillbedja brödet? kan jag här gå förbi.

Det som här först springer i ögonen är, att Karl uttryckligen förkastar den lutherska läran om konsubstansen, att han expressis verbis bestrider, att Kristi lekamen och blod realiter meddelas i, med och under bröd och vin, och att han icke heller gör bruk af denna formel, utan i stället vid tal om substansen använder Pauli uttryck: Kristi lekamens och blods delaktighet, hvilket uttryck han fattar rent personligt och andligt, liktydigt med delaktighet med Kristus, hvilket har framgått af det föregående. Men det synes mig ligga i lika öppen dag, att Karl för öfrigt använder just de lutherska och ursprungliga, reformatoriska uttrycken i sin nattvardslära. Hans framställning här liksom i det föregående kretsar oafbrutet kring ordet och tron som det väsentliga i detta sakrament. När han i det första stycket talar om nattvarden som det nya förbundet, som en handling af Kristus, hvarmed han instiftat detta nya förbund, som skulle grundläggas genom hans försoningsdöd; när han i det fjärde stycket kallar elementen i nattvarden för en pant på syndernas förlåtelse i hans namn; när han där så starkt framhåller tron på ordet om försoningen såsom den enda förutsättningen för mottagandet af gäfvan i nattvarden;

när han betecknar den som Kristi lekamens och blods delaktighet och fattar den som delaktighet i Kristi återlösungsverk, när syndernas förlåtelse blir för honom det allt i sig innefattande ordet för dess frukt och nattvarens gåfva, så visar han därmed sitt beroende icke blott af de bibliska texterna om nattvarden, utan också af själfva de bärande evangeliska hufvudtankarna och uttryckssätten i Luthers och Melanchtons nattvardslära.

Resultatet af vår undersökning af Karls i Bevisboken framställda nattvardslära har alltså blifvit, att han uttryckligen förkastar den extrema, i konkordieboken kodifierade lutherska nattvardsläran om konsubstansen och Kristi lekamens och blods substantiella, reala meddelande, men att han lika uttryckligt fasthåller vid de evangeliska hufvudtankarna, som dock utgjorde det centrala äfven i Luthers nattvardslära. För det förstnämnda negativa och polemiskt tillspetsade momentet i Karls framställning har man i litteraturen alldeles förbisett det senare, med dess positivt evangeliskt-lutherska innehåll. Man har utan vidare ansett sig på grundval af detta förra kunna beteckna Karls ståndpunkt i nattvardsläran såsom reformert och kalvinsk. Med anledning af femte frågestycket säger t. ex. NORLIN, att »det ådagalägger, att Karl i nattvardsläran hade fullkomligt öfvergifvit den lutherska ståndpunkten», och han menar uppenbarligen, att det bevisade, att han hamnat i den kalvinska (Sv. kyrkans historia I, s. 209). Vi hafva emellertid funnit, att Karl icke blott formellt och för syns skull åberopar sig på Luther och Melanchton, utan att han i själfva verket reproducerar de evangeliska grundtankarna i Luthers nattvardslära, och att han i sak helt öfverensstämmer med Melanchtons framställning af denna.

Om det försvar för Bevisboken, som Karl lät utgå af trycket år 1606, och hvars titel redan återgifvits, kan jag fatta mig mycket kort. Uppställningen i boken är följande: ärkebiskopens genmäle mot bevisboken aftryckes stycke för stycke, och efter hvart och ett af dessa följer så konungens svar. Om detta Svar säger ANNERSTEDT med full rätt, att »skriften skall alltid intaga ett märkligt rum i vår litteratur, ej blott för författarens skull och de höga frågor han behandlar, utan ock för den skärpa i tanken och originalitet i uttrycken, hvaraf den bär prägel». Arbetet utmärker sig också för ett lifligt och temperamentsfullt och dock klart och koncist språk och en synnerligen redig, ofta skarpsinnig och träffande tankegång. Ehuru det vore af stort intresse att närmare ingå på

skriftens innehåll för att fullständiga den redan gifna bilden af Karls teologiska åskådning, så är dock detta i vårt sammanhang icke nödvändigt, därför att Karl i detta arbete genomgående håller sig inom de teologiska linjer, som han uppdragit i sin Bevisbok. Det är ju ett försvar för dess innehåll och syfte, han punkt för punkt lämnar, och jag har icke kunnat finna, att denna skrift lämnar något nytt bidrag till kännedomen om hans teologiska ståndpunkt. Men boken är ett mycket intressant vittnesbörd om huru personligt engagerad Karl var i den teologi, som han i Bevisboken delvis uteslutande företrädde genom citat och referat. Och det sätt, hvarpå han för försvaret för denna, visar, huru grundligt han satt sig in i dessa frågor, och huru själfständigt han tillägnat sig sin ståndpunkt.

På ett par ställen i denna skrift kan jag emellertid icke underlåta att fästa uppmärksamheten. De äro ägnade att belysa den i vårt sammanhang synnerligen betydelsefulla frågan om Karls och hans motståndares ställning till Melanchtons auktoritet. Det första af dessa förekommer i Karls svar på ärkebiskopens behandling af hans Augustinuscitat och af Augustinus' ställning till frågan om ubiquitas carnis Christi. Karl säger här: Man kan icke af Kristi upphöjelse till Faderns högra hand besluta, att Kristi lekamen är allestädes, såsom ärkebiskopens mening är. Ty man måste alltid skilja Kristi egenskapers namn och hans ämbetsnamn. »Och far ärkebiskopen mycket vill, i det att han dessa namn icke åtskiljer, hvilket honom göra borde, *om han eljest en rättskaffens filippist vara vill*». Det synes mig alldeles uteslutet, att de kursiverade orden äro skrifna i någon satirisk mening. Men är så icke fallet, så äro de onekligen af stort intresse. De utvisa nämligen då, att Karl utgår ifrån såsom något själfallet, att ärkebiskopen liksom han själf vill anses såsom en god »filippist». Ordet kunde då näppe- ligen i Karls öron haft den partiklang, som det fått i Tyskland och som det säkerligen redan ägde för Karls prästerliga motståndare. Att ärkebiskopen betackade sig för benämningen filippist, det kan man a priori taga för gifvet, och det visar sig vid hans behandling af Karls Melanchton-citat, till hvilken jag återkommer. Men då var onekligen det af Karl använda uttrycket misslyckadt i ett svar till ärkebiskopen, och det visar på den i det teologiska läget ej alltför grundligt initierade lekmannen. Karl var uppenbarligen fortfarande öfvertygad om att Melanchton besatt en oomstridd auktoritet inom den svenska lutherdomen; därom vittnar ju också

den utförlighet, hvarmed han anför citat ur hans skrifter. När han åberopar sig på Melanchton, menar han sig stå på oanfäktbar reformatorisk grund. En dylik uppfattning var också naturlig just utifrån svenska förutsättningar. Hos oss hade icke förekommit någon strid mellan filippister och äkta lutheraner, och mycket synes mig tyda därpå att Melanchtons auktoritet hade äfven inom det ortodoxa prästerskapet i Sverige alltjämt förblifvit oantastad. Ärkebiskopen skulle emellertid just i sin polemik mot Karl uttryckligen begränsa och inskränka den.

Detta sker i hans kritik af Karls Melanchton-citat. Denna jämte Karls svar härpå är det andra ställe i denna skrift, jag ville peka på. Man märker, huru ärkebiskopen vill erkänna och värna om Melanchtons auktoritet, men huru han på samma gång tvingas på grund af Karls åberopande af denna att taga afstånd från vissa af hans meningar. Han erkänner, att »calviniani beropa sig på honom och någre bref och privata handlingar finnas, där han synes göra kalvinisterna bifall», men han söker samtidigt historiskt uppvisa, att han »in publicis actis» och vid möten och sammankomster uppenbart tagit afstånd ifrån dem. Han försöker också med citat styrka, att han icke stod afvisande till läran om ubikvitet, hvilket icke kan hafva fallit sig svårt tack vare den försiktighet, hvarmed Melanchton ofta yttrade sig just i skiljepunkterna mellan honom och Luther, och i hvilka han ofta med afsikt synes ha använt uttryck, i hvilka äfven en extrem luthersk uppfattning kunde inläggas. Men då det omöjligen kunde vara ärkebiskopen obekant, att Karl med full rätt kunde åberopa sig på Melanchton både för sin ställning till ubikvitetsläran och sin nattvardsuppfattning, och då detta förhållande utgjorde en afsevärd styrka för hans position, så tvingas han att i inledningen till detta kapitel komma med nyss nämnda reservation beträffande Melanchtons auktoritet, och mot slutet af detsamma ansluter han sig öppet till den lutherska ortodoxiens uppfattning af denna. Han säger där, att Melanchton tagit afstånd från zwinglianer och kalvinister, »när han var i sin bästa tid och ålder, och när Gud honom mest brukade sin församling till gagn och bistånd. Är något fel hos honom sedan funnet, befalla vi det Gudi och veta, att ock förträffliga män såsom Salomo och andra falla kunde. Ynkelig säger Syrach om Salomo kap. 47: all land förundrade sig på dina visor, ordspråk, liknelser och utläggningar och lofvade Herren den Israels Gud heter, men du lät förvilla dig och lät komma en fläck

på din ära, inussisti maculam gloriae tuae». Detta uttalande, som öppet underskrifver domen öfver Melanchtons affall, visar, huru fullständigt den svenska kyrkans främste man anslutit sig till den lutherska ortodoxien. Det uppenbarar också afståndet mellan denna ståndpunkt och den som Laurentius Petri och 1571 års kyrkoordning intog, då Melanchtons Loci och ett försvenskadt sammandrag af dessa mer än ett decennium efter hans död åberopas såsom den enda auktoritativa framställningen af den kristna läran.

Men Karls svar på denna del af ärkebiskopens kritik är också af intresse. Under det att han eljest svarar mycket utförligt, nöjer han sig här med några rader, i hvilka han framhåller, att han icke behöfver bemöta ärkebiskopens Melanchton-citat och hans tolkning af dessa, »då det är allom nog kunnigt af hans skrifter, huru han lärt hafver, och behöfver man inga vittnesbörd söka, hvarken hos en eller annan, huru hans mening hafver varit». Och han fortsätter: »Ty, om det skulle något gälla, kunde vi ock väl så många vittnesbörd tillsamman hämta, som emot dem, som ärkebiskopen hafva infört, vara skulle». Och så hänvisar han ärkebiskopen till en skrift af Melanchton, »där han uppenbarligen Brentium repræhenderar, som då begynte till att spargera dogma ubiquitatis». Detta kortfattade bemötande såväl som den spärrade konditionala satsen synes mig med sannolikhet tyda därpå att Karl stått öfverraskad och handfallen inför ärkebiskopens öppna underkännande af hans främsta auktoritet. Det lönade sig då ej längre att i ett meningsutbyte med honom åberopa sig på Melanchton. Karl nöjer sig under sådana förhållanden med att fastslå, såsom allmänt bekant, att han just i sin opposition mot ubikvitetsdogmen i den lutherska ortodoxien öfverensstämde med Melanchton.

Bevisboken af år 1604 och Svaret på ärkebiskopens angrepp på denna af år 1606 utgöra de enda, af Karls af trycket utgångna skrifter, som haft direkt och uteslutande rent teologiskt syfte. För fastställandet af hans teologiska ståndpunkt äro dessa därför otvifvelaktigt hufvudkällorna. Vi öfvergå nu till *en sammanfattning* af de resultat, hvartill vi kommit på grundval af dessa. De skulle säkerligen kunna kompletteras genom en undersökning af Karls hela teologiska produktion. En dylik skulle emellertid hafva sprängt ramen för denna uppsats. Jag vill blott tillägga, att en genomläsning af Karls 1604 utkomna katekes och hans

1607 utgifna »Sanfärdigh Vnderwijsning och rätt betänckiande om Herrans Jesu Christi Natward» har öfvertygat mig om att dessa skrifter ytterligare bekräfta min uppfattning af Karls teologiska ståndpunkt.

Karls teologiska intresse har så godt som uteslutande kretsat kring tvenne i den dåtida protestantiska teologien särskildt aktuella frågor och hans teologiska studier ha uppenbarligen främst varit inriktade på dessa. Det var kristologien och nattvardsläran. I den förra ställer han sig i afgjord motsats till den lutherska teologiens ubikvitetspekulationer och häfdar det gammalkyrkliga kristologiska dogmat, sådant detta fått sitt uttryck i Calcedonense. I den senare frågan, som ju var den primära och aktualiserat den förra, träder han i lika afgjord opposition mot Luthers och de äkta lutheranernas bestämning af nattvardens väsen eller »substans», vill icke veta af formeln »Kristi lekamen och blod i, med och under bröd och vin», bestrider uttryckligen, att brödet och vinet »är Kristi sanna lekamen och blod», och tolkar alltså icke instiftelseorden bokstafligt. Men å andra sidan är hans positiva framställning om nattvardens nytta och förutsättningarna för denna alltigenom präglad och buren af evangeliskt lutherska uttryckssätt och tankar.

Detta är den teologiska ståndpunkt, som Karl företräder i sina nyssnämnda tvenne teologiska hufvudskrifter. Det är kring denna hela striden mellan Karl och prästerskapet kom att röra sig, och det var dessa teologiska åsikter, som förskaffade honom den öppna, ständigt på nytt framkastade anklagelsen för kalvinism. Då fråga är om Karls förmenta kalvinism blir hufvudspörsmålet, huru vi ha att fatta hans ståndpunkt i nyssnämnda, tvenne punkter. Jag kan därför här förbigå hans teologiska åskådning för öfrigt, i all synnerhet som han knappast i någon annan väsentlig punkt häfdat någon särmening i förhållande till sin kyrka och sitt prästerskap. Här må dock erinras om den principiella biblicism, Karl gentemot sitt prästerskaps konfessionalism häfdar, en ståndpunkt, som Karl under stridens lopp bestämdt intog gentemot sina motståndares anklagelser för kätteri, men som ock vittnar om hans friare ställning till de skarpt markerade konfessionella gränslinjerna. Någon principiell motsats i uppfattningen af bibelns auktoritet mellan Karl och det ortodoxa prästerskapet torde det oaktadt icke hafva förelegat.

När det gäller att närmare dogmhistoriskt bestämma den

teologiska ståndpunkt, Karl härmed visat sig intaga, så ligger det i öppen dag, att denna har sin udd riktad mot konkordieformelns sjunde och åttonde artiklar: de coena domini och de persona Christi. I båda dessa artiklar hade i hufvudsak de äkta lutheranernas uppfattning i dess motsats till »filippismen» kodifierats. Att Karl framställt sin kritik af ubikvitetsläran och den där företrädde extrema lutherska nattvardsläran i medveten motsats just till konkordieformeln och den lutherska ortodoxien, det är redan a priori sannolikt. Att han, som vi sett, tidigare studerat just mot konkordieformeln riktad litteratur, och att han i ett uttalande, jag längre fram fullständigare skall anföra, talar om »Jacobi Andreae ubikvitet», ställer detta utom allt tvifvel. På båda punkterna både i fråga om ubikviteten och nattvardsläran företräder Karl, som ofvan uppvisats, Melanchtons och filippismens ståndpunkt. Detta gäller äfven om Karls negativa utformning af nattvardsläran. Denna är gjord skarpare, enklare och mera rakt på sak än Melanchton eller någon filippistisk teolog af facket skulle gjort. Karl menar sig med ett enda hugg lösa knuten. Melanchton hade däremot i sina formuleringar sökt hålla dörren på glänt för motståndarna. Att han det oaktadt allt bestämdare tog afstånd från den extrema lutherska nattvardsuppfattningen med dess ubikvitetsspekulationer och dess bokstafliga tolkning af: »detta är», därom råder intet tvifvel. Jag kan nöja mig med att som tidigare hänvisa till framställningen af Melanchtons och filippismens teologi i LOOFS' dogmhistoria. En jämförelse mellan denna och Karls ståndpunkt utvisar, att han äfven i sina längst gående negativa uttryckssätt utgår ifrån Melanchtons och filippismens grunduppfattning af nattvarden. Och hans positiva framställning i denna fråga med dess alltigenom evangeliskt lutherska, just af Melanchton starkt understrukna tankegång gör att man, dogmhistoriskt sedt, torde kunna karakterisera Karl med det af LOOFS präglade uttrycket: ein Lutheran Melanchtonischer Herkunft.

Ser man Karls teologiska ståndpunkt i ljuset af det konfessionella läget i Sverige före 1593, sådant vi i den förra delen af denna uppsats sökt teckna det, blir man emellertid snarare böjd för att karakterisera honom såsom en *lutheran af svensk härkomst*. Utmärkande för detta läge är otvifvelaktigt den starka ställning just Melanchton intog. Hans Loci i deras senare gestaltning var jämte Luthers lilla katekes den enda af den lutherska reformationens hufvudskrifter, som fått offentlig auktorisation i 1571 års kyrko-

ordning. Nattvardsläran i denna återgafs i typiskt melanchtonsk form; likaså i Nova Ordinantia, som dessutom uttryckligen förkastade ubikvitetsläran. På stiftssynoder genomgås punkt för punkt Melanchtons Loci. Så t. ex. i Strengnäs 1582. (Se Svenska Synodalakter, andra serien, 1 hf.) På Uppsala möte 1593 visar man ännu ingen tendens till att genom antagandet af konkordieboken i dess helhet ansluta sig till det lutherskt ortodoxa, antifilippistiska lägret i Tyskland. Karl har med all säkerhet handlat i god tro, när han så utförligt åberopar sig på just Melanchtons Loci, och när han till stöd för sin ståndpunkt meddelar så vidlyftiga utdrag af hans skrifter, och då han härigenom utgår ifrån att Melanchtons auktoritet var obestridd i Sverige. Och när han förutsätter, att ärkebiskopen vill räknas såsom en »rättskaffens filippist», så pekar detta åt samma håll. Han har tagit för gifvet, att denna benämning endast kunde hafva en god klang bland det svenska prästerskapet. Hans misstag på denna punkt ställer emellertid hans eget förhållande till Melanchton i klar belysning. Han räknade sig själf såsom en »rättskaffens filippist» samtidigt som han gång på gång häfdar, att han fasthållit vid den gamla svenska ståndpunkten. Hans filippism har utbildats under härför särskildt gynnsamma, speciellt svenska förutsättningar. I sin uppskattning af Melanchtons auktoritet har han kunnat stödja sig på en gammal, välbevittnad svensk tradition, som han också för sin teologiska ståndpunkt öfverhufvud vid mer än ett tillfälle åberopar.

Karls slutliga teologiska ståndpunkt framstår öfverhufvud som en naturlig och själfklar följd af hans tidigare teologiska utveckling. Denna synes mig utifrån sitt svenska utgångsläge utvisa ett synnerligen rätlinjigt förlopp. Prästerskapet får också af Karl uppbära beskyllningen för att hafva »affallit» från en tidigare gemensam reformatorisk ståndpunkt (ANNERSTEDT, s. 180). Många af de fakta och omständigheter från Karls tidigare lif, hvilka i den första afdelningen af denna uppsats framdragits, synas mig t. ex. tala för att Karl redan mycket tidigt fått uppmärksamheten fästad vid den lutherska ubikvitetsteologien, och detta från håll, som från början kan hafva bibragt Karl föreställningen om denna såsom en anomali och ett oting i protestantisk teologi. År 1575 hafva vi sett honom rekommendera i brefvet till biskop Nils i Strengnäs en bekännelseskraft om nattvarden, som han själf ansåg för auktoritativ luthersk, och som trots en utpräglad luthersk fram-

ställning i öfrigt uttryckligen förkastade ubikvitetsläran och spe-
kulationerna öfver sättet och möjligheten af Jesu lekamliga när-
varo. Det är ju icke uteslutet, att Karl har fäst sig just vid
dessa från rationell synpunkt sunda restriktioner i bokens för
öfrigt disparata och dogmatiserande innehåll. I Tyskland har
han stått i förbindelse med så utprägladt lutherska furstar och
teologer som hans svärfar Ludvig af Pfalz och David Chytraeus i
Rostock, af hvilka den förre år 1577 offentligen låtit uttala sitt
ogillande af ubikvitetsspekulationerna (BLOCK, s. 50) och den
senare i en skrift af år 1581 afvisat dessa för begrundandet af natt-
vardsläran. I början af 1580-talet är Karl sysselsatt med studiet
af mot konkordieformeln riktad litteratur, hvilken i kristologien
och nattvardsläran förfäktar den filippistiska ståndpunkt, som
Karl senare i sin Bevisbok företräder. Och han har redan vid denna
tidpunkt visat sympati för dessa skrifterns innehåll. Man har
därför grundad anledning att antaga, att hans kritiska hållning
mot konkordieformeln förskrifver sig från denna tid.

I tidens teologiska diskussion hörde ju ubikvitetsteologien
oupplösligt tillsammans med den extrema lutherska nattvards-
läran. För Karls intresse och ståndpunktstagande i denna fråga
har emellertid otvifvelaktigt specifikt svenska förhållanden spelat
en afgörande roll. Jag har redan pekat på Melanchtons domine-
rande ställning i Sverige som auktoritet just i dogmatiskt afseende.
Därtill kommer, att den liturgiska striden och kampen mot Sigis-
mund och den öfverhängande faran för katolsk reaktion säkerligen
icke blott för beständigt inriktat Karls blickar främst på den stora
och afgörande motsatsen mellan protestantism och katolicism,
utan också fäst hans uppmärksamhet just vid sakraments- och
nattvardsläran såsom en punkt, där denna motsats i teologiskt och
dogmatiskt hänseende skarpast framträdde. För Karl innebar
nämligen liturgien ett uppenbart återfall på denna punkt i katolskt
offerväsen och sakramentsmagi. Det är mycket sannolikt, att
detta medverkat till att Karl i sitt teologiska studium och tän-
kande fördjupat sig på denna punkt och förts fram till den af-
gjordt mera radikalt evangeliska uppfattning, som Melanchton och
filippismen intogo. När han framträder som teologisk författare
i denna fråga med sin Bevisbok, så betraktar han detta sitt teo-
logiska inlägg själf som ett led i den kamp han ständigt fört mot
katolskt väsende för värnandet af det religiösa arf, han mottagit
af sin fader.

Denna synpunkt är den fullständigt behärskande i det första, kortfattade svar, han redan i dec. 1604 lät utgå på ärkebiskopens kritik af denna skrift, och som ingår som förord i hans svarsskrift 1606. Vi hafva redan anført ett kortare utdrag ur detta. Han börjar här med att erinra om huru vårt kära fädernesland under de gångna trettio åren »hafver varit grufligen anfäktadt utaf den villfarande påviska lärdom» och huru liturgien i grunden intet annat varit »än ett grufligt afgudereri, med hvilken mässa och liturgi prästen skulle göra sitt offer för folkets synder, såsom ock i påfvedömet brukligt är, hvilket vore Kristi vår återlösares offer . . . till allra största försmädelse». Och sedan han beskyllt prästerskapet för dess undfallenhet fortsätter han: Och såsom vi allt ifrån det man skref 1572 hafver lagt oss upp emot för:de villfarande falska lära och allt intill denna dag, så vilja vi bedja Gud att vi detta intill vår dödsstund göra må. I omedelbar anslutning till denna passus kommer för det nyss sagda betecknande ord: »*Därför* hafva vi för någon tid sedan själfva verterat en bok och indragit några sententier utaf de heliga fäder såväl som utaf Luthers och Fil. Melanchtons skrifter; item berättelse och frågestycken om altarets sakrament» (BEXELL, Bidrag etc. s. 63 f.). Som sagdt, äfven när han framträder som teologisk författare i nattvardsfrågan, är det för att bekämpa rester af den villfarande påfviska läran, hvars inträngande och rotfästade i Sverige han satt som sin lifsuppgift att förhindra.

Ännu ett intressant bevis för att Karl uppfattade sin ståndpunkt i nattvardsläran som den enda evangeliska och sina motståndares såsom uppblandad med katolsk villfarelse är ett uttalande af honom i en hans skrifvelse till prästerskapet vid 1607 års riksdag, i hvilken han bl. a. säger, att det icke är han, utan prästerna som affallit från sanningen. De hafva »*antagit påfvens falska lära och Jacobi Andreæ ubikvitet*, hvilket han vore villig bevisa» (ANNERSTEDT, s. 180). Omedelbart förut hade han bestridit, att hans böcker innehöllo villfarande och kalvinistiska meningar. Motsatsen var för Karl äfven som teologisk författare icke lutherskt-kalvinskt eller reformert eller filippistiskt, utan protestantiskt-katolskt.

Den slutliga och afgörande frågan är nu den: i hvilket förhållande står denna Karls teologiska ståndpunkt till kalvinismen? Ärkebiskopen Olaus Martini och det svenska prästerskapet stämplade den omedelbart som kalvinistisk och präglade därmed

samtidens och eftervärldens omdöme om Karl som teolog. Detta är emellertid fullt förklarligt äfven utifrån de resultat rörande Karls teologiska ståndpunkt, hvartill vi kommit.

Vi hafva funnit, att Karl gjorde sig till taleman för Melanchtons och filippismens uppfattning såväl af det aktuella kristologiska spörsmålet som af nattvarden, alltså i de punkter, som redan medfört en ohjälplig söndring mellan filippister och äkta lutheraner. De förra betecknades efter Melanchtons död af de senare som kryptokalvinister, och sedan lutheranerna åstadkommit en samling på konkordiebokens grundval, karakteriserades filippismens mot konkordieformelns teologi stridande uppfattning rätt och slätt som kalvinism. Härmed afgränsade sig den lutherska ortodoxien mot en ursprunglig del af lutherdomen och gjorde klyftan oöfverstiglig. Filippismen, som bildade den teologiska utgångspunkten för den »reformerta» kyrkobilidningen i Tyskland, fortlevde inom de tyska reformerta landskyrkorna ännu någon tid, men drefs genom den lutherska ortodoxiens oförsonliga politik alltmera afgjort öfver till den utpräglade kalvinismen. Under 1500-talet utgör den emellertid ännu teologiskt sedt en bestämdt afgränsad lärotyp, som i sin negativa ställning till den extremt lutherska nattvardsläran var enig med kalvinismen, men å andra sidan i sitt framhåfvande af viljans betydelse vid omvändelsen skarpare skilde sig från denna än lutherdomen. K. MÜLLER har i sin Kirchengeschichte framlagt de senaste resultaten af forskningen på denna punkt, och han framhåller, att den tyska »kalvinismen» under denna tid uppvisade väsentliga olikheter mot den ursprungliga och äkta, i Genève och i de Västeuropeiska länderna företrädda, som utvisa dess lutherska ursprung, och han betonar, att denna i teologiskt afseende snarast borde karakteriseras såsom en modifierad filippism på C. A:s grundval.

Karls teologiska strid med det svenska prästerskapet är intet annat än en efterdyning af den sedan decennier förda striden mellan de äkta lutheranerna och filippisterna. Liksom dessa senare far han i den lutherska ortodoxiens anda och enligt dess stridsmetoder sin ståndpunkt omedelbart stämplad som kalvinsk. Och den kyrkohistoriska litteraturen har i allmänhet upprepat detta omdöme. Att det är alltför summariskt och från dogmhistorisk synpunkt oriktigt, skall jag i det följande ytterligare söka uppvisa.

Karls teologiska ståndpunkt är ett troget återgifvande af filippismens teologi i ett par afgörande punkter. Men då den i

just dessa var fullt enig med kalvinismen, är detta i och för sig intet hinder för att Karl kommit till sin ståndpunkt under direkt kalvinskt inflytande och att hans åskådning med lika rätt kunde karakteriseras som kalvinism. Den positiva bestämningen af Karls teologiska ståndpunkt såsom filippism innebär icke i och för sig en afgörande instans mot den traditionella, kalvinska etiketten. En sådan finner jag däremot dels i hvad vi veta om det teologiska och litterära beroendeförhållande, i hvilket Karl som teolog står, dels i en jämförelse mellan hans framställning i dess helhet om nattvarden och den typiskt kalvinska.

Hvad nu först Karls teologiska och litterära beroendeförhållande beträffar, så ligga förbindelselinjerna till Melancthon och filippismen i öppen dag, under det att vi icke med säkerhet känna några direkta dylika till Calvin och den rena kalvinismen. Jag har tidigare anfört de skäl, som synas mig tala för att man icke kan draga några bestämda slutsatser rörande Karls teologiska åskådning af det förhållandet, att han använt reformerta och kalvinska källor vid sitt handboks- och katekesarbete. Men den utländska teologiska litteraturen, Heidelbergerkatekesen och agendan inberäknade, som vi med visshet veta, att Karl studerat och uppenbarligen påverkats af, liksom hans personliga, utländska förbindelser föra oss till Tysklands reformerta områden och detta vid en tidpunkt, då den här härskande teologiska åskådningen icke kan betecknas som kalvinism, utan som filippism på Augustanas grund, låt vara en under kalvinskt inflytande modifierad. Som jag ofvan angifvit, stöder jag mig härvid på de intressanta resultat, hvartill K. MÜLLER kommit på denna punkt. Det nu sagda gäller såväl om Karls intima förbindelser med landtgreffen Wilhelm af Hessen som den litteratur mot konkordieverket, som han erhållit från honom. Äfven Heidelbergerkatekesen bär, som tidigare uppvisats, tydliga spår af att hafva framkommit i denna teologiska miljö. K. MÜLLER påpekar, att denna bok, som småningom blef den gemensamma bekännelsen för det reformerta Tyskland, t. o. m. saknar den för kalvinism grundläggande predinationsläran. På en annan viktig punkt åter möter oss just i denna skrift ett typiskt kalvinskt inslag, till hvilket jag i det följande återkommer. — Då därtill kommer, att man, som jag i min föregående framställning sökt göra gällande, måste fästa en afgörande vikt vid förbindelselinjerna mellan Karls slutliga ståndpunkt och det svenska kyrkliga, teologiska och konfessionella

läget före 1593 — något som hittills i litteraturen så godt som tolt förbisetts — och dessa likaledes föra oss tillbaka till Melancton och hans lärotyp, så synes det mig redan härigenom vara ådagalagdt, att Karls teologiska ståndpunkt icke kan betecknas som kalvinsk, utan måste karakteriseras såsom vi förut gjort det: luthersk af Melanctonsk och filippistisk typ.

Det slutliga och enligt min uppfattning fullkomligt afgörande beviset härför finner man vid en jämförelse mellan Karls framställning af nattvardsläran i dess helhet och den kalvinska, alltså just på den punkt, som utgjort det främsta stödet för den traditionella karakteristiken af Karl som kalvinist. Jag hänvisar till den föregående utförliga redogörelsen för Karls framställning af nattvardsläran. Det framgår af denna, att han tager afstånd ifrån icke blott den extremt lutherska, utan också den genuint kalvinska utformningen af denna. Det som var utmärkande för denna senare var hvad man med ett modernt uttryck skulle kunna kalla dess naturartadt mystiska drag. Calvin knyter lika afgjort som Luther nattvardens nytta till »Kristi lekamen och blod». Det är krafter från Kristi i himmelen inneslutna, förklarade mänskliga natur, från hans himmelska lekamen, som strömma den troende till mötes i nattvarden; den troende blir genom den helige Ande upplyftad till Kristi förklarade lekamen i himmelen och blir för- enad med denna. Nattvarden medför en gemenskap med Kristi *lekamen och blod*, ej blott med Kristus, fattad som person och ande. Tanken på nattvarden såsom härigenom innehållande en odödlighetsspis, hvilken mera tillfälligtvis, i polemiskt syfte, äfven förekommer hos Luther, intager också en framskjuten plats. Detta allt är typiskt kalvinska tankar om nattvarden (LOOFS, s. 890 f.), de behärska genomgående de rent kalvinska bekännelseskriterierna och de hafva, hvilket i detta sammanhang är af särskildt intresse, satt sina tydliga spår äfven i Heidelbergerkatekesens framställning om nattvarden (TSCHACKERT, s. 433).

Af denna naturartadt mystiska och, i lika hög grad som den extremt lutherska, utanför en evangeliskt fattad sakramentsläras ram fallande, skolastiskt utformade tankegång har jag icke kunnat finna ens det minsta spår eller den svagaste antydning i Karls ofvan refererade framställning om nattvarden. Och detta synes mig också gälla om Karls katekes och hans Sanfärdigh Vnderwijsning . . . om H. J. Christi Natward. Vi ha sett, huru äfven Karl med förkärlek om nattvarden använder det bibliska uttryc-

ket Kristi lekamens och blods delaktighet, men han fattar orden Kristi lekamen och blod där liksom i instiftelseorden uteslutande såsom hänvisande till Kristi försoningsdöd på korset, och i sitt svar till ärkebiskopen stöder han detta med den historiska situationen, då dessa orden första gången uttalades och då Jesus var personligen närvarande. Det är i detta syfte han både i katekes och liturgi vill hafva med samtliga nytestamentliga nattvards-texter. I den af dessa bevittnade historiska situationen finner han uppslaget till det rätta förståendet af nattvardens väsen och omöjligheten af den lutherska läran om konsubstansen. Men lika afvisande blir hans framställning på samma grund, som med rätta kan betecknas som historiskt kritisk, mot den naturartadt mystiska tankegången hos kalvinismen. Det visar redan den ofvan nämnda betydelse han ger åt orden: lekamen och blod. Och det paulinska uttrycket, Kristi lekamens och blods delaktighet, förlöder honom icke att i sin framställning knyta nattvardens nytta till Kristi förklarade mänskliga natur eller dyl., utan som vi sett fattar han uttrycket rent personligt, som delaktighet och gemenskap med Kristus rätt och slätt. För öfrigt röra sig hans tankar om nattvardens nytta framförallt kring ordet om syndernas förlåtelse och tron, alltså om de evangeliska hufvudtankarna i Luthers lilla katekes.

Karl företräder en från alla skolastiska spekulationer frigjord, bibliskt begrundad och personligt fattad nattvardslära, i hvilken de af Luther först framförda evangeliska hufvudtankarna framträda, låt vara på ett mera lekmanamässigt enkelt sätt, dock afgjort renare och klarare än hos både den lutherska ortodoxien och kalvinismen. Hans afstånd från bådas spekulativa öfverbyggnader på den gemensamma evangeliska grunduppfattningen af nattvarden är lika uppenbar, som hans anslutning till den klassiska utformning denna senare fått af Luther.

Huruvida Karl öfverhufvud lärt känna den genuint kalvinska nattvardsläran i någon mera ingående och sammanhängande systematisk framställning, därom torde man icke med någon säkerhet kunna uttala sig. Visst är emellertid, att han mött den i kateketisk uftormning. Som både TSCHACKERT och K. MÜLLER påpeka, ger Heidelbergerkatekesen nämligen uttryck åt en genuint kalvinsk nattvardsuppfattning. Som exempel härpå vill jag framdraga styckena 76 och 79. På frågan 76: hvad vill det säga att äta Kristi lekamen och dricka hans blod? svaras: »Es

heist nit allein mit glaubigem hertzen das gantze leiden vnnd sterben Christi annemmen, vnd dadurch vergebung der sünden vnd ewiges leben bekommen: *Sonder auch darneben durch den heiligen Geist*, der zu gleich in Christo vnnd in vns wohnet, also *mit seinem gebenedeyten leib je mehr vnnd mehr vereiniget werden*: dasz wir, ob gleich er im Himmel, vnnd wir auff Erden sind: dennoch fleisch von seinem fleisch, vnnd bein von seinen beinen sind, vnnd von einem geist (wie die glieder vnsers leibs von einer seelen) ewig leben vnnd regieret werden». — I svaret på frågan 79: hvarför kallar Kristus brödet sin lekamen etc. och använder Paulus uttrycket Kristi lekamens och blods delaktighet? heter det bl. a. följande: Kristus vill härmed icke blott lära oss att liksom bröd och vin uppehålla vårt timliga lif, så är också hans korsfästade lekamen och utgjutna blod *»die ware speisz vnnd tranck unserer seelen zum ewigen leben»*, utan han vill fastmer genom dessa synbara tecken försäkra oss, *»dasz wir so wahrhaftig seines waren leibs vnd bluts durch würckung des heiligen Geists theilhaftig werden . . .»* (LANG, Der Heidelberger Katechismus, s. 30 f.) Detta är ju alltigenom typiska kalvinska formuleringar. Med ord som *»ob er im Himmel und wir auf Erden sind»* förkastas den lutherska ubikvitetsläran, men i formuleringar som *»dass wir wahrhaftig seines wahren Leibs und Bluts theilhaftig werden»* se vi, huru i själfva verket nära den kalvinska nattvardsläran berörde den lutherska.

Karls sedan gammalt kända, af honom själf så godt som erkända beroendeförhållande till Heidelbergerkatekesen har alltid ansetts utgöra ett af de starkaste indicierna för hans kalvinism. Jag har redan framhållit, att detta bevis icke kan anses synnerligen starkt, dels därför att det här gäller ett kateketiskt arbete, dels därför att dess teologiska karaktär ej är typiskt kalvinsk, utan tvärtom avgjort *»ekumenisk»*. Det förlorar emellertid helt sin kraft, när det visar sig, att oaktadt denna Karls källa just i den fråga, kring hvilken hela hans teologiska intresse samlade sig, företrädde typiskt kalvinska uttryck och tankar, han icke upptagit några af dessa i sin framställning och han alltså just på dessa punkter varit själfständig och fri i förhållande till sin förebild. Den kalvinska åskådning, som möter oss i nu relaterade moment af Heidelbergerkatekesen, har icke, som vi sett, afsatt några spår i Bevisboken, där Karl dock framställde sin nattvardslära i dess radikalaste, mot den lutherska ortodoxien mest

tillspetsade gestalt. I detta Karls fria förhållande till denna källa ha vi alltså tvärtom ett bevis för att han förhållit sig fullt ut lika kritisk till den genuint kalvinska utformningen af nattvardsläran som till den extremt lutherska.

Vår undersökning har utvisat, både att Karls teologiska förbindelser icke peka direkt på Calvin och kalvinismen, utan på Melanchton och filippismen, och att hans nattvardslära icke innesluter några typiskt kalvinska tankar. Både från allmän kyrkohistorisk och från dogmhistorisk synpunkt har härmed *beteckningen af Karls teologiska ståndpunkt som kalvinistisk funnits vara ogrundad och ohållbar*, ett resultat, som ytterligare befestes af det sedan gammalt i litteraturen och nu senast af BLOCK bestyrkta faktum, att Karl icke hyllat den för kalvinismen grundläggande predistinationsläran.

Till sist ännu ett ord om den positiva, dogmhistoriska bestämningen af Karls ståndpunkt i nattvardsfrågan, som vi i det föregående gifvit. Vi hafva betecknat den såsom luthersk af melanchtonsk typ. Det är emellertid mera dess negativa än positiva innehåll, som motiverar en dylik beteckning. Karl intager i skiljefrågorna mellan de äkta lutheranerna och filippismen den senares ståndpunkt. Den positiva framställningen åter bär icke någon framträdande melanchtonsk prägel. Tanken på Kristi personliga närvaro och själfmeddelelse i nattvarden stod i främsta planet för Melanchton och denna tanke utformar han på ett sätt, som s. a. s. inbjöd till spekulationer i extremt luthersk riktning, hvilka han själf likväl afhåller sig ifrån och afböjer. Han talar i Loci, som vi sett om Kristi icke blott verksamma, utan reala och substantiella närvaro och själfmeddelelse. (Jfr KIRN, Melanchton i PRE³). Denna melanchtonska hufvudtanke finnes, som vi tidigare framhållit, hos Karl; den träder emellertid afgjordt tillbaka för en annan luthersk, äfven af Melanchton starkt betonad, nämligen den om nattvarden såsom skänkande delaktighet i Kristi återlösungsverks frukt, syndernas förlåtelse. Och de åt en extrem luthersk uppfattning sig närmande uttryckssätten undviker Karl på det sorgfälligaste. Det understundom synnerligen fria återgifvandet af innehållet i Loci är i detta afseende mycket betecknande. Därtill kommer, som ofvan påpekats, att Karl i mycket bestämdare och skarpare ordalag reagerar mot de extremt lutherska formuleringarna, än Melanchton någonsin gjort.

När vi betecknat Karls nattvardslära som luthersk af melanch-

tonsk typ, så gäller alltså äfven denna dogmhistoriska karakteristik endast med en bestämd reservation. Karls framställning bär en alldeles omisskännlig, *personligt själ/ständig prägel*. Denna hans självständighet yppar sig förvisso icke i någon teologisk originalitet och teologisk fördjupning af den evangeliska sakraments- och nattvardsläran, men den röjer sig i den fullständiga fördomsfrihet, hvarmed han utesluter allt stoff och alla uttryckssätt, som icke passar honom, vare sig de mött honom hos Luther eller Melancthon eller i — Heidelbergerkatekesen.

De enkla, bibliskt utformade, evangeliska hufvudtankar, med hvilka han i sin framställning rör sig, höra alla till den lutherska reformationens ursprungligaste och omistligaste arf. Och att han stannat vid dessa med uteslutande af så många andra i den protestantiska teologien redan auktoriserade, däri möter oss som sagdt just det individuella, själfständiga draget hos Karl, säkerligen betingadt af en ursprunglig, intellektuell och kritisk läggning, liksom också af en kyrklig fostran, som befästade honom i en biblicism, som i och för sig möjliggjorde ett friare förhållande till de konfessionalistiska och ortodoxa, begränsande och förträngande strömningarna i tiden. Det har icke varit Karls beroende af en teologisk skola eller ett konfessionellt parti och dess ledande auktoritet, utan hans principiella biblicism och hans själfständiga, kritiska tänkande, som bestämt hans ståndpunkt. Denna borde därför kanske riktigare betecknas såsom en på direkt biblisk grundval hvilande lekmanalutherdom.

*

Frågan om Karl IX:s förmenta kalvinism har visat sig innefatta icke blott spörsmålet om en konfessionell etikett, som i och för sig är af underordnad intresse i en tid, då en dylik icke längre torde stå hindrande i vägen för en opartisk pröfning af en teologisk ståndpunkt, utan också ett par stora problem i svensk kyrko- och dogmhistoria. Man har hittills i allmänhet förbisett, att Karls teologiska åskådning bestämts icke blott af de utländska inflytelser, under hvilka han stått, utan också af de förutsättningar för denna, som lågo i den kyrkas konfessionella och teologiska hållning, i hvilken han växte upp och fostrades. Här möter oss den första frågan, som ännu icke på ett tillräckligt omfattande och ingående sätt undersökts, frågan om dessa svenska konfessionella och teologiska förutsättningar. Utan att hafva kunnat tränga

djupare in i den har jag framhållit vissa drag i det konfessionella läget i Sverige t. o. m. år 1593, som synas mig motivera det påståendet, att Karls slutliga teologiska ståndpunkt kan betraktas såsom resultatet af en rätlinjig utveckling från denna utgångspunkt, ett påstående som dessutom står i full samklang med hans egna, gång på gång afgifna självvittnesbörd. Och det torde ytterligare kunna tillspetsas därhän, att den teologiska utveckling, Karl genomgick, var, frånsedt alla utländska inflytelser, den just af detta hans svenska utgångsläge närmast betingade.

Det rätta perspektivet på det konfessionella läget i Sverige vid 1600-talets början, som uppenbarar sig i striden mellan Karl IX och det svenska prästerskapet med ärkebiskopen Olaus Martini i spetsen, får man från den punkt, dit den konfessionella utvecklingen inom protestantismen öfverhufvud och särskildt inom lutherdomen vid denna tid kommit. Och uppfattningen af denna strid i Sverige blir i hög grad beroende af huru man ser och bedömer denna allmän-protestantiska utveckling. Den syn på denna, som jag i det följande i största knapphet framlägger, motiveras af de sista decenniernas kyrko- och dogmhistoriska forskningsresultater och företrädes, så vidt jag vet, genomgående af denna.

Den utvecklings förlopp och resultat, hvilken efter trettioåriga dogmatiska tvister förde lutherdomen fram till ortodoxien på konkordieformelns grundval, göra ett starkt beklämmande intryck. Icke minst gäller detta om den afgörande och ohjälpligt söndrande roll, som frågan om nattvarden kom att spela. När epigonerna fingo hand om reformationens arf på denna punkt, få de nya, banbrytande evangeliska tankarna i Luthers sakramentslära helt träda tillbaka för de rester af katolskt kännande och skolastiskt tänkande, som lågo i hans spekulationer om konsubstansen och ubikviteten. Dessa blefvo rent af en af hörnpelarna i det lärosystem, hvarpå den lutherska ortodoxien grundades, och de nya dogmerna härom blefvo framför andra det stora schibbolet för tillhörigheten i den rena lärans kyrka. Härmed inaugurerades för århundraden framåt ett stycke katolsk sakramental och magisk uppfattning, som ända fram till våra dagar stått skymmande i vägen för en evangelisk åskådning och religiositet inom de lutherska kyrkorna. Men icke nog härmed. Den lutherska ortodoxien uppref främst genom sitt renlärighetsnit i denna fråga alla bryggor, som ursprungligen förefunnits mellan lutherdomen och de kalvinska och reformerta kyrkosamfunden, och åstadkom där-

jämte en ohjälplig söndring inom lutherdomens eget område. »Filippismen» blef husvill inom den lutherska kyrkan och uppgick småningom helt i den reformerta. Melancton, hvars inflytande i andra afseenden kom att dominera inom den lutherska ortodoxien, hade just i ofvannämnda fråga vägrat följa Luther på hans kato-licerande och skolastiska afvägar. Han och hans lärjungar företrädde otvifvelaktigt en mera klart evangeliskt orienterad sakramentslära, tack vare deras fasthållande vid det väsentliga och bärande nya i Luthers. Härmed fanns inom den ursprungliga lutherdomen själf möjligheten till en alltomfattande protestantisk samling, liksom också ett ferment till en fortsatt evangelisk utveckling i en viktig och central punkt i protestantisk åskådning. Båda förspilldes, när Melanctons uppfattning blef stämplad som häretisk och hans auktoritet underkändes, och när den lutherska ortodoxien med obönhörlig konsekvens bortstötte den ursprungliga del af lutherdomen, som ej ville underskrifva kättardomen.

Sveriges lutherska kyrka synes från Laurentius' Petri dagar ända fram till Uppsala möte hafva ägt särskilda förutsättningar för att inom lutherdom häfda en fri och själfständig ställning till den inom sitt eget skal sig slutande lutherska ortodoxien. Det synes hafva förefunnits särskilda möjligheter inom den svenska kyrkan för att denna kunnat öfvertaga den viktiga roll, som blef beröfvad filippismen, att utgöra en förmedlande länk mellan lutherdomen och den öfriga protestantiska världen. I striden mellan Karl IX och det svenska prästerskapet yppar det sig, att dessa möjligheter icke längre förefinnas. De hade realiserats i *en* svensk man och därtill den främste och mäktigaste i samhället, men han synes icke haft någon svensk meningsfrände i någon mera betydande ställning. Hans framträdande som aktiv kyrkoman och teolog mötte det kompaktaste motstånd och blef en episod i svensk kyrkohistoria. I Gustaf II Adolf fortlefde dock något af faderns friare ande och satte sitt förblifvande spår i hans insats i protestantismens historia och i hans protestantiska enhetstankar, som sprängde de af den lutherska ortodoxien uppresta murarna.

I det motstånd, som omintetgjorde Karls kyrkliga och teologiska syften och planer, möter oss den redan fullt utbildade lutherska ortodoxien inom svenskt område, och detta främst i ärkebiskopens, Olaus Martini, gestalt, hvars frimodiga och öfvertygelsefasta framträdande i denna strid med rätta tillvunnit honom eftervärldens beundran och kärlek. Redan vid riksdagen i Nykö-

ping 1611, omedelbart efter Karls bortgång, framfördes i prästeståndet tanken på hela konkordiebokens symbolförklarande och vann allmän tillslutning, säkerligen en följd af den med Karl förda striden (LEVIN, Den ev. kyrkans bekännelse, s. 38 f.). Men är den uppfattning af Karls teologiska utveckling och slutliga ståndpunkt, som i det föregående af mig gjorts gällande, riktig, så möter oss här den andra stora, ännu olösta frågan i svensk kyrkohistoria: huru har den konfessionella och teologiska utvecklingen i Sverige efter Uppsala möte så snabbt kunnat föra det svenska prästerskapet i den tyska lutherska ortodoxiens armar? eller m. a. o. frågan om den svenska ortodoxiens uppkomst. Är det svar vi gifvit på frågan om Karl IX:s förmenta kalvinism riktigt, så är det snarare prästerskapets, än Karls teologiska ståndpunkt, som tarfvar sin förklaring. Huru har öfvergången från Uppsala mötes konfessionella position till den typiska tyska lutherska ortodoxien skett? Att den icke blott har ägt rum under tyska inflytelser, som tack vare de svenska prästernas och prästkandidaternas vid denna tid täta besök vid tyska universitet måste varit särskildt starka, utan att äfven denna berott på speciellt svenska förutsättningar, hvilka måste hafva förefunnits i det teologiska läget i Sverige redan före 1593, torde man kunna taga för gifvet. Måhända har den af Laurentius Petri i enskilda frågor intagna och förfäktade teologiska ståndpunkten trots hans afgjorda fasthållande vid Melanchtons auktoritet och hans Loci utgjort en af dessa förutsättningar. Måhända har Johan III, hvars Ordinantia i en så viktig punkt som frågan om ubikviteten intog samma afvisande hållning som Melanchton, djupt misskrediterat den filippistiska teologien och positionen i öfrigt. Att prästerskapet i sin ställning till Karls liturgiska förslag företrädde den äldre svenska ståndpunkten, synes mig uppenbart, liksom att Karls puritanska tendenser med deras udd mot alla katolska rester framvuxit under den liturgiska striden och under filippistiska, tysk-reformerta inflytelser. — Alltnog, den lutherska ortodoxiens inträngande öfver den svenska kyrkans gränser hör till de problem i svensk kyrkohistoria, som vänta på sin lösning.

Till sist vill jag anföra några uttalanden af Karl själf, som bl. a. utvisa, att han betraktade den teologi, som prästerskapet gentemot honom företrädde såsom importerad från Tyskland. Den sista akten i Karls strid med prästerskapet utspelades vid riksdagen i Örebro 1608. I en skrifvelse af Karl, som öfver-

lämnades till prästerskapet, men var ställd till rådet, heter det med anledning af de beskyllningar för kalvinism, som från prästerligt håll ånyo framkastats vid kröningsriksdagen föregående år: då hade den gapat och ropat mest, som minst visste; det tycktes vara nog att hafva vistats två eller tre år i Tyskland för att gälla som ett ljus, alldeles som skulle allt vara sant, som där sades eller gjordes (ANNERSTEDT, s. 198). — Vid sistnämnda riksdag heter det i en Karls skrifvelse till adeln, att enligt hans uppfattning denna stod liksom han på reformationens rena grund, från hvilken prästerna affallit genom anslutning till ubikvitistiska villfarelser, hvilket väl kunde göra en fortsatt reformation nödig. Men, säger han, efter all religionsändring är farlig och Gud allena regerar öfver människans samvete och han i sina skrifter fått uttala sin mening, vill han låta det blifva enligt det tyska ordspråket: Was ich nicht bessern kann, das will ich lassen, wie ich's kann. — Och i ett svar till prästerskapet vid samma riksdag förekommer följande, delvis redan återgifna passus: Han ville bedja Gud om nåd att motstå alla kättare, vare sig papister eller andra, om de icke hafva sin grund i skriften. Det vore en orättfärdighet af prästerskapet att säga, att i hans böcker några villfarande och kalvinistiska meningar försvarades, ty de voro grundade på Guds ord allena och i dem finnes ingen villfarelse, utan sanningen själf, så klar som dagen, och de hade ej heller förmått att med Guds ord vederlägga dem. Tvärtom vore det just de som affallit från sanningen och antagit påfvens falska lära och Jacobi Andreae ubikvitet, hvilket han vore villig att bevisa (Ibm s. 178 f.).

Detta är Karls egna omdömen om sin egen och sina motståndares teologiska ståndpunkt. Han hade rätt så till vida, som det faktiskt var *nya* dogmer både i fråga om ubikviteten och nattvarden, som den lutherska ortodoxien i konkordieformeln kodifierat, och som prästerskapet mot honom förfäktade. Han hade otvifvelaktigt rätt också så till vida, som han själf hade ställt sig på den gammalkyrkliga kristologiska dogmens grund gentemot denna nyhet och framfört en bibliskt enklare, kring de reformatoriska hufvudtankarna mera koncentrerad, mera afgjordt evangelisk nattvardslära än hans motståndare. Men hade han också rätt däri, att prästerskapets lutherskt ortodoxa ståndpunkt innebar ett affall från en tidigare intagen mera reformatorisk utgångspunkt? Säkerligen icke. Det konfessionella och teologiska läget i Sverige före 1593 var säkerligen ännu så outveckladt och odiffe-

rentieradt, att det möjliggjorde en utveckling efter tvenne divergerande linjer, utan att man i någotdera fallet kunde tala om ett affall. Prästerskapet fullföljde *en* utvecklingslinje, som ledde ut till den lutherska ortodoxien med dess af en sträng konfessionalism och renlärighetsifver begränsade horisont. Karl åter hade fullföljt *en annan*, som förde honom till en afgjordt friare, delvis mera evangeliskt utformad ståndpunkt. Förutsättningar för så väl den ena som den andra af dessa utvecklingslinjer hafva otvifvelaktigt förelegat i den svenska kyrkan före 1593. Men de, som bestämmande inverkat på Karls utveckling, sammanhånga uppenbarligen med de mest framträdande och typiska dragen i det konfessionella läget i Sverige vid denna tid, nämligen just med den friare, ursprungligt reformatoriska anda, som talar ur en Laurentius' Petri mun och rest sig sitt vackraste minnesmärke i 1571 års kyrkoordning.

Vid ingången till ortodoxiens tidehvarf i svensk kyrkohistoria står Karl IX såsom den siste representanten för en generation från reformationstidens Sverige, som ännu icke ansett det nödigt att uppställa bekännelseskriteriernas auktoritet vid sidan om bibeln, och som ännu icke påverkats af den pågående konfessionella partibildningen inom lutherdomen. Bland sin samtid blef han en i teologiskt afseende isolerad man. Själfständig och orubblig, med bibeln och ett oförskräckt kritiskt tänkande som ledstjärnor i trosfrågor hör han också mera hemma i reformationstidehvarfvat än i den inbrytande ortodoxiens nya tid. Och hans egen förklaring torde äntligen få tagas efter orden: själf bekände han sig icke till någon annan religion än den, som hans salige herr fader för sjuttio år sedan inplantat, och vid den ämnade han till sin död förblifva.

Lund den 15 april 1919.

Otto S. Holmdahl.

Den svenska missionen bland lapparne och dess möte med lapparnes religion.

Sedan urminnes tider hafva lapparne bott i de aflägsnaste delarna af det nordvästra Europas skogs- och fjälltrakter. Att de invandrat på Skandinaviska halfön från öster, är höjdt öfver allt tvifvel; däremot kan intet med bestämdhet uppgifvas om tiden, då denna invandring begynt. Men att de vistats i dess nordligaste delar redan långt före den s. k. urnordiska tidens slut (omkring år 800 e. Kr.), framgår af den stora mängden urnordiska låneord i deras språk, hvilka tyda på en långvarig och särdeles intim beröring med skandinaverna redan vid denna tid. Till den gråaste forntid gå alltså de oskrifna häfder tillbaka, som förtälja om lappars och nordbors beröring med hvarandra i handel och vandel, och som arkeologien, språkvetenskapen och den jämförande etnografien med allt större framgång sökt tyda. Däremot har forskningen helt och hållet förkastat den äldre åsikt, som omfattades bl. a. af S. NILSSON, E. G. GEIJER och P. A. MUNCH, enligt hvilken lapparne skulle ha varit hela Nordens äldsta befolkning, som så småningom undanträngts af de framryckande skandinaverna.

I litteraturen möter man med säkerhet lapparne först hos PROKOPIOS och JORDANES (i senare hälften af 500-talet), af hvilka de omnämnas såsom »skridfinnar» (skidåkarfinnar), ett barbariskt jägarfolk i Thule. Af berättelser från slutet af 800-talet (OTTARS reseskildring) ser man, att lapparne vid denna tid bebodde ungefär det område, som innefattas i det nuvarande landskapet Lappland, jämte de nordligaste delarna af Norge och det inre af Finland. Först långt senare ha de trängt ytterligare söderut; ej förr än i mitten af 1500-talet synas de ha hunnit så långt mot söder som till det mellersta Jämtlands fjälltrakter; ungefär 100 år senare om-

talas de första gången i Härjedalen och uppträda då äfven som mer eller mindre tillfälliga gäster i Hälsingland och Dalarne.¹

I samma mån som nordborna utsträckte sitt välde öfver Skandinaviens nordligaste delar, kommo lapparne under deras öfverhöghet, hvilken till en början och mycket länge hufvudsakligen tog sig uttryck i skatteutkräfning. De äldsta skattekräfvarne på svenska sidan synas ha varit de bekanta *birkarlarne*, om hvilka lappmarkshandlingarna från 1300-, 1400-, 1500- och början af 1600-talet ha mycket att förtälja. De voro bönder, som hade sitt fasta stamhåll vid Pite, Lule, Torne och Kemi älfvars utlopp och därifrån under vintern företogo långa handels- och skatteutkräfningsresor bland lapparne. Liksom det ännu är ovisst, hvarifrån de härstammade, kan man ej heller afgöra, när och huru de fått sitt privilegium; säkert är blott, att under långliga tider voro lapparne skattskyldiga till birkarlarne, däremot icke direkt till kronan; denna uppbar blott en ganska obetydlig »årlig ränta» af birkarlarne för deras fördelaktiga privilegier. Sedan gammalt har det varit en gängse uppfattning om dem, att de svårt missbrukat sin makt öfver lapparne, plägat våldföra sig på män och kvinnor, bedragit dem i handel, plundrat och röfvat. Säkert är också, att man i »saköreslängderna» ej sällan finner birkarlar bötfällda för mer eller mindre grofva brott, som begåtts uppe i lappmarkerna. Emellertid är det uppenbarligen ensidigt och missvisande att bygga omdömet om birkarlarne uteslutande på sådana vittnesbörd, och på senare tid har också ett försök gjorts att rentvå deras minne och att framställa dem som en kraftig och vaken bondearistokrati, som utbredt svensk kultur i de aflägsnaste och otillgängligaste trakter, och om hvilka det är vida mera godt att säga än ondt.²

Hvarken det starka klandret eller det starka berömmet synes mig vara berättigadt i fråga om birkarlarne. Det låg ju i deras eget köpmannaintresse att hålla lapparne vid makt, enär de voro beroende af dessas köpkraft och välmåga; men å andra sidan funnos tydligen också bland birkarlarne element, som ej brydde sig om en sådan god köpmannaprinzip. Obestridden ha de äfven

¹ Jfr J. NORDLANDER, Lapparnes ålder i södra Norrland (i Svenska Fornminnesföreningens tidskrift X); K. B. WIKLUND, De svenska nomadlapparnes flyttningar till Norge i äldre och nyare tid, Sthlm 1908.

² J. NORDLANDER, Om birkarlarne (i Hist. Tidskr. 1906 och 1907); v. DUBEN, Om Lappland och lapparne, Sthlm 1873, s. 420 ff.

utbredd svensk kultur genom de alster af svensk husflit och svenskt jordbruk, som de afsatte på sina resor, liksom genom sitt svenska språk och genom den form af svensk bildning, som dessa enkla norrbottensbönder kunde finna uttryck för under sin samvaro med lapparne. På detta sätt mottogo dessa under medeltidens gång impulser från grannfolket äfven i andligt afseende. Deras religion, sådan den framträder i 1600- och 1700-talens källor, rymmer en mängd element, som upptagits från nordbornas hedniska tro; men äfven en hop kristna föreställningar ha säkerligen ganska tidigt sipprat öfver till lapparne. Om något medvetet och afsiktligt utbredande af vare sig svensk kultur eller kristna föreställningar från birkarlarnes sida kan det dock icke vara tal. Tvärtom förefaller det ej vara utan allt fog som den katolske diplomaten och historieskrifvaren DAMIANUS A GOËS, hvilken stod i nära förbindelse med den svenske ärkebiskopen Johannes Magnus, i sitt arbete »*Deploratio lapponiæ gentis*» (Lovanii 1544), tom. III, uppger, att de rent af motarbetade lapparnes kristnande, emedan de befarade, att därigenom deras handelsintressen och skattekräfningsrätt skulle bli lidande.

Men direkta försök till kristen mission bland lapparne saknas ej under medeltiden. Det första härleder sig från ärkebiskop ADALBERT AF BREMEN (1045—1072), den lysande kyrkofursten, af hvilken hans yngre samtida ADAM AF BREMEN tecknat en klar och fängslande bild i »*Gesta hammaburgensis ecclesiæ*». Hans nitiska arbete för Nordens kristnande sträckte sig äfven till dess aflägsnast boende invånare, och Adam förtäljer (3:dje boken), huru Adalbert till biskop öfver Hälsingland, hvarmed man då förstod ungefär hela det nuvarande Norrland, ordinerade Stenfi eller Stafan, och huru denne skall ha vunnit många äfven bland »skridfinnarne» för kristendomen. — Ärkebiskoparne i Uppsala betraktade framdeles lapparnes land såsom hörande till sin dioeces och kunde någon gång utsträcka sina visitationer ganska långt upp mot norr längs kusten; om HEMMING LAURENTII är det sålunda bestyrkt, att han på 1340-talet färdats ända upp till Torne älf och därvid döpt en del lappar.¹ Såsom missionsföretag kunna emellertid dylika visitationsresor näppeligen betraktas, och då de endast omfattade kustsocknarna, lämnades själfva Lappmarken oberörd. Men från samma århundrades slut finnes ett märkligt

¹ Jfr Åbo domkyrkas Svartbok (Hfrs 1890), s. 154; RHYZELIUS, *Episcoposopia Sviogothica*, Lkpg 1752, s. 107.

vittnesbörd om vaknande missionstankar. Det ej minst anmärkningsvärda är, att de utgingo från en lappkvinna, MARGARETA, som blifvit kristen och var uppfylld af glödande, svärmisk ifver för sina landsmäns omvändelse. Buren af sin nitälskan, vandrade den lilla lappkvinnan den långa vägen från norrskensens land ned till sydligaste Sverige och lyckades vid ett personligt besök i Malmö vinna sin mäktiga namnes, drottning Margaretas intresse för saken. Drottningen utfärdade i aug. 1389 en skrifvelse, på samma gång en missionärsfullmakt för lappkvinnan och ett undervisnings- och förmaningsbref till lapparne.¹ Af den bevarade brevväxlingen mellan prelater och kyrkliga myndigheter framgår också, att både lappkvinnan Margareta själf och hvad som var hennes hjärtesak väckt mycken uppmärksamhet, fastän vi icke känna något annat resultat af hennes missionssträfvanden, än att en viss TOSTE år 1419 var verksam för lapparnes omvändelse.² Men detta står i alla fall som en isolerad episod, och vi äga i öfrigt ingen underrättelse om egentligt missionsarbete i Lappmarken under medeltidens sista århundraden. Den förut omnämnde författaren Damianus fällde också 1544 det omdömet, att föga kännedom om Gud och Kristus fanns i lapparnes bygder.

Med Gustaf Vasa begynte äfven för lappmarkerna en ny tid; hans nydaningsarbete sträckte sig också dit. Den svenska statsmakten, af hvilken lapparne dittills knappt haft någon omedelbar känning, lade nu på dem sin skyddande, ledande och fostrande hand. Birkarlarnes handelsrättigheter inskränktes, deras skattekräfningsrätt upphäfdes, och lapparne ställdes direkt under kronans lappfogdar, som hvarje vinter gjorde en resa genom sitt distrikt, där de togo upp skatt, höllo ting och drefvo handel för kronans räkning. Rätt skipades efter svensk lag, och lappar började därvid sitta i nämnden jämte birkarlarne; redan på 1500-talet äro sålunda lapparne att räkna som fullgoda svenska medborgare.³ Under 1600-talets första år verkställdes så genom Karl IX den organisering af Lappland, på hvars grund senare tider i det stora hela byggt. Det gällde för Karl IX att skaffa Sverige fast fot vid Ishafvet, men en nödvändig förutsättning därför var ett välordnad och med Sverige fast förbundet Lappland, ty genom

¹ Tr. hos TROIL, Skrifter och handlingar till upplysning i svenska kyrko- och reformationshistorien, I (Ups. 1790), s. 368.

² Se härom skrivelser i Skandin. Handlingar XXIX, s. 21 ff.

³ Jfr v. DUBEN, a. a., s. 422 o. a.

Lappland gick vår väg till Ishafvet. Hvarje lappmark fick nu sin bestämda centralpunkt, där marknad och ting skulle hållas, men där också kyrka skulle byggas och präst skulle bo. Ty om också den politiska synpunkten trädde i förgrunden, spelade dock äfven kyrkligt-religiösa syften allt starkare in. Och det är ett vackert vittnesbörd om den svenska kyrkans inre kraft och yttre expansionsförmåga liksom om dess ledares vidsyn, att på detta sätt från Sverige den första protestantiska missionen utgick. Det hör till den originalitet, som den svenska nationalkyrkan obestriddligen röjer gent emot lutherdomens öfriga kyrkor med deras på det hela taget starkt begränsade vyer.

Redan Gustaf Vasa gjorde ansatser till kristendomens förkunnande bland lapparne. Så tidigt som 1523 omtalar han denna sin afsikt i en skrifvelse till påfven; år 1526 utfärdar han ett öppet bref för en Vadstenamunk, som var på väg dit upp i detta syfte; år 1559 sänder han en präst, Michael, till lapparne i Torne lappmark, och det är sannolikt, att denne redan förut varit verksam där uppe.¹ Det mest monumentala minnesmärket öfver tidens intresse för lapparne utgör emellertid OLAVUS MAGNUS' bekanta arbete *Historia de gentibus septentrionalibus* (Rom 1555), där också åt lapparnes liv ägnats en upplysande skildring. Af den uppmärksamhet, som sålunda på olika sätt riktades på naturfolket uppe i norr, finner man också utomlands genljud, dels i det ofvannämnda arbetet af DAMIANUS, dels i det arbete, som CASPAR PEUCER, Melanktons måg och kryptokalvinisternas hufvudman, år 1553 utgaf under titeln »*Commentarius de præcipuis divinationum generibus*», och som innehåller en del uppgifter om lapparnes religion, sannolikt härstammande från svenska studenter i Wittenberg. — Ett steg i riktning mot mer planmässigt arbete bland lapparne var det åläggande, som 5 maj 1574² utfärdades för kustsocknarnas präster att göra regelbundna besök i lappmarkerna. Det är emellertid ganska visst, att lapparne vid denna tid liksom ännu långt framåt i regeln blott en gång om året kommo i beröring med sin själasörjare, nämligen vid den stora vintermarknaden, då utom birkarlarne också fogden infann sig och uppbar skatt, höll ting och uppköpte pälsverk m. m. för kronans räkning, och då äfven prästen fullgjorde sitt årliga lappmarksbesök. Ett dylikt

¹ Konung Gustaf I:s Registratur 10 sept. 1523, 5 juni 1526, 24 juli 1559.

² R. R.

marknadspredikande kunde i regeln icke medföra stora frukter. Det var då Karl IX:s intresse för lapparne bl. a. yttrade sig i en stort anlagd kyrklig organisationsplan för deras bygder. I de olika lappmarkernas medelpunkter skulle kyrkor uppföras — i Lycksele, Arvidsjaur och Jokkmokk stodo de också färdiga 1607 — och i stället för seden att prästerna i kustsocknarna någon gång om året reste upp till Lappmarken för att predika och utföra kyrkliga förrättningar sökte han inrätta själfständiga pastorat kring kyrkorna, vid hvilka prästerna skulle vara ständigt bosatta.¹ Ett märkligt utslag af den längtan efter kultur och kristendom, som här och var rörde sig hos folket själf, föreligger i den lilla kyrka, som tre lappska bröder på egen bekostnad byggde i Rounala ofvan Karesuando under de första åren af 1600-talet eller möjligen ändå tidigare — efter den tidens och ortens förhållanden ett sannskyldigt storverk.² Men Karl IX:s sträfvan att skapa ordnade lappmarksförsamlingar strandade på svårigheten att få dugliga och i språket kunniga präster, som ville slå sig ned i landet. Och hans försök att afhjälpa denna brist genom att i Uppsala utbilda lappgossar till präster ledde icke till något omedelbart resultat.³

Begynnelsen var emellertid gjord, och Gustaf II Adolf fullföljde faderns verk. Under sin resa kring Bottniska viken 1614 skaffade han sig personlig kännedom om tillståndet bland lapparne, och han vidtog omedelbart åtgärder för att fördjupa missionsarbetet. Visserligen återgick han på grund af erfarenheterna från faderns organisationsförsök till det gamla systemet att låta lappmarkerna utgöra ett slags annexer till kustsocknarna, men det vittnar om hans blick för det väsentliga och hans vilja att gå till botten med det religiösa och kulturella upplysningsarbetet, att han framkallade en religiös litteratur på lappska språket och grundlade en ordnad undervisning af lappbarn. Det var åt kyrkoherden i Piteå, NICOLAUS ANDREÆ RHEN (†1628), som förverkligan det af båda dessa uppgifter närmast anförtroddes.⁴ År 1619 utgaf denne det första på lappska tryckta arbetet, »En lijten Sångebook,

¹ Handl. rör. Skand. hist. XXXIX, s. 161 ff.; jfr JOHANNES TORNEUS, Berättelse om Lapmarckerna och Deras Tillstånd, förf. 1672 (tr. i Svenska Landsmålen XVII).

² Jfr TORNEUS, a. a.; K. B. WIKLUND, Rounala kyrka, Ups. 1916.

³ Handl. rör. Skand. hist. XXXIX, s. 162 ff.

⁴ R. R. 9 febr. 1614, 24 sept. 1617.

huruledes Messan skal hållas, läras eller siungas på Lappesko», och det följdes snart af ett par ABC-böcker och katekeser. I Piteå öppnades också den första lappskolan under REHNS ledning. Den upphörde emellertid snart, kanske på grund af Rhens död, och hade, såsom belägen utanför den egentliga Lappmarken, knappast kunnat fylla sitt ändamål. Men på initiativ af en annan för lapparnes andliga och materiella väl nitälskande prästman, kyrkoherden i Umeå OLAUS NIURENIUS († 1645), upprättades i stället en skola, som fick varaktig och djupgående betydelse. Niurenius lyckades vinna Johan Skyttes varma intresse för saken, och det var som svar på dennes framställning Gustaf Adolf midt under 30-åriga kriget från fältlägret i Alt-Stettin den 20 juni 1631 utfärdade stiftelsebrevet för en lappskola i Ume lappmark. Geijers ord om »såningsmannen på den framåtilande stridsvagnen» få konkret liv genom en sådan liten detalj af Gustaf Adolfs-tidens allt famnande arbete. Läroanstalten, som ställdes under Johan Skyttes direktion och blifvit känd under namnet »Skytteanska skolan», förlades till Lycksele. Under de följande 100 åren var den själfva utgångspunkten för missions- och kulturarbetet i Lappmarken; den består ännu i dag, fastän den sedan 1867 är flyttad till Tärna.¹

Intresset för Lappmarken fick under 1630-talet ökad näring genom upptäckten af silfverförekomster i Nasafjäll och den börjande bergverksrörelsen där. Med sitt sinne för realiteterna tog sig också Axel Oxenstierna häraf anledning att om missionen där uppe yttra: »Efter vi intet kunna komma därtill per pietatem, drager Gud oss därtill och öppnar oss dörren och visar oss vägen genom nytt silfververk, att vi sedan komme däri per vitium avaritiæ». ² Gång på gång voro såväl inom rådet som hos riksdagsprästerskapet undervisningen och missionen bland lapparne föremål för överläggning. Axel Oxenstierna häfdade nödvändigheten af att i hvarje lappmark funnes en vid kyrkan fast boende kyrkoherde; eljest kunde lapparne, som förde »ett bestialiskt lefverne», aldrig kultiveras, eftersom kyrkoherden eljest icke hunne »syta» dem — det gamla, ännu i landsmål lefvande ordet för »vårda», var då ännu högsvenskt språk. Prästerna kommo sällan till lap-

¹ Se om skolans uppkomst E. LUNDSTRÖM, Hvem var den egentlige upphöfsmannen till den berömda s. k. Skytteanska skolan i Lycksele? (Kyrkohist. Årsskrift 1914, s. 411 och ff.)

² R. P. 28 juni 1637.

parne; de förstodo icke deras språk, utan voro allenast angelägna att upphämta tionden. Man märker den storstilade tankegången hos Oxenstierna, att Lappland liksom andra det nya stormaktsväldets »utkanter» skulle göras delaktiga af Sveriges egna gamla eller nyvunna andliga kapitalvärden. Helt naturligt kunde ärkebiskopen icke ägna någon mera ingående personlig omvårdnad åt denna aflägsna del af sitt stift; när den 77-årige ärkebiskop LAURENTIUS PAULINUS på sommaren 1642 företog sin märkliga visitationsresa till Norrlandsförsamlingarna, synes han icke heller ha besökt det inre af Lappmarken, lika litet som detta varit fallet med någon af hans företrädare.¹ Mera omedelbar uppmärksamhet ägnade ISAK ROTHUVIUS åt de till Åbo stift hörande lapparnes undervisning. Men först sedan det vidsträckta Uppsala-stiftet delats och en superintendentia upprättats i Härnösand 1647, ställdes missions- och upplysningsarbetet bland lapparne under en ledning, som mer effektivt var i stånd att stödja och öfvervaka det. Från denna tid upprättades åter självständiga pastorat i lappmarkerna, nya kyrkor byggdes, och mer än en nitisk lappmarkspräst förtjänar nämnas i raden af de gestalter af enkel och kraftig resning, som i högre eller lägre kyrklig ställning sätta sin prägel på 1600-talets svenska kyrkohistoria. En sådan var JOHANNES JONÆ TORNÆUS, kyrkoherde i Neder-Torneå 1640—1681, en annan var GABRIEL TUDERUS, kaplan i Enare på 1660-talet, sedan kyrkoherde i Kemi lappmark, slutligen i Neder-Torneå, där han dog år 1705. Båda ha efterlämnat skildringar, i hvilka de berätta om sin verksamhet bland lapparne.² Det äger sitt synnerliga intresse att taga del af hur t. ex. Tornæus handhade undervisningen bland lapparne; hans redogörelse må återgifvas med hans egna ord (skrifna 1672):

»Sedan genom Guds nådiga väckande ifrån 1640 hafva lapparne i Torneå och Kemi lappmarker vackert augment in catechismi lectione et intellectu tilltagit; därtill hafver varit ett godt och bekvämt adminiculum en liten särskild katekes med korta frågor och svar, den jag tre gånger hafver låtit upplägga. Då jag eller komministern är uti lappmarken, så måste man vissa tre timmar vara med dem i kyrkan, först begynnandes med vanliga frågor och psalmer, Kristi pinos historia, det de förr intet hafva varit vane till.

¹ Se härom skildringen i BAAZIUS, *Inventarium ecclesiae Sveogothorum* (Lkp 1642), s. 839 ff. Jfr LUNDSTRÖM, *L. Paulinus III*, Ups. 1898, s. 71.

² Tr. i Svenska landsmålen XVII.

ej heller kunnat melodien; alltså brukar man samma sång, så länge att de läsa den och kappas de med hvarandra, hvilken af dem bättre kan; sedan stiger prästen in suggestum precibus præmissis proponera catechismi quæstiones eller Kristi pinos historia identidem repeterande easdem, ut intelligent ac teneant. När han nederkommer, examinerar han personatim detsamma, att det gifver dem sådan frukt, stimulum och aktsamhet, att examen förer mera frukt än concio catechetica, så att gamla kvinnor taga ock tämligen till, de unga äro väl kvickare, men unga karlar mest lägga boken från sig, taga händerna för sina ögon och svara till frågor, så att man med hugnad därpå hör. » Metoden hade otvifvelaktigt sina goda sidor; inlärandet af psalmer och inöfningen af psalmsången, som kunde följa lapparne i deras hvardagslif, var ett godt pedagogiskt grepp.

Vid den tid, då Tornæus och Tuderus affattade sina berättelser, hade intresset för lapparne fått ett nytt starkt inslag, det rent etnografiska och kulturhistoriska. Det hängde samman med en allmän strömning i Sverige under 1660- och 1670-talen; en befrämjare hade denna riktning framför allt i rikskanslern och universitetskanslern MAGNUS GABRIEL DE LA GARDIE. På hans initiativ tillkom det arbete, som utgör ett hufvudverk för alla tider, då det gäller Lapplandsforskningen, den mångsidige skytteanske professorn JOHANNES SCHEFFERUS' »Lapponia», hvars första upplaga (på latin) trycktes i Frankfurt 1673. Men det var också de la Gardie, som skaffade Schefferus hans källor; och dit hörde dels de redan omnämnda skildringarna, dels relationer af några andra lappmarkspräster, SAMUEL RHEEN, komminister i Jokkmokk och sedermera kyrkoherde i Råne, OLAUS GRAAN, kyrkoherde i Piteå, och ännu några andra. Dessa skildringar ha alltså affattats på uppfordran af de la Gardie och afse att ge en teckning af lapparne, grundad på författarnes intima beröring med dem och egna iakttagelser. Schefferus har visserligen begagnat dem, men har icke tillgodogjort sig alla deras uppgifter, och han har för öfrigt stundom missförstått originalen, hvilka därför alltjämt utgöra ett nödvändigt komplement till hans egen framställning. Dessa de första svenska uppteckningarna äro också att räkna som de värdefullaste *litterära* källorna till vår kunskap om de svenska lapparnes religion, fastän de gifvetvis måste utfyllas med upplysningar från andra håll liksom genom analogier från på liknande kulturnivå stående arktiska folk. Det torde då vara på sin plats att här lämna en

sammanfattande framställning af den religion, som den svenska missionen mötte hos lapparne.¹

Lapparnes religion hade vid den tid, då en organiserad svensk mission mötte den, genomgått en lång utveckling. Ett af forskningen allt mer belyst grundförhållande är, att ett primitivt folks religion på det närmaste hänger samman med dess lefnadssätt, dess existensskällor och hela dess miljö. Då folket utvecklar sig från »samlare-» och »jägare»-stadiet till nomadlivet, undergå också dess religiösa föreställningar förändringar; bredvid de nytillkomna momenten plägar dock mer eller mindre af det övervunna kulturstadiets religion lefva kvar. Men därjämte upptar folket under den mer eller mindre lifliga beröring, vari det träder till sina grannar, under tidernas lopp lån från dem också på det religiösa området. Lapparne utgöra intet undantag från detta allmänna religionshistoriska fenomen. Det torde emellertid vara omöjligt att i detalj afgöra, hvilka moment i deras hedniska religion som äro inhemska, och hvilka som äro utifrån lånade. Särskildt från de skandinaviska grannarna ha de sedan urminnes tider upptagit talrika och märkliga lån af deras hednatro i dess primitiva, folkliga gestalt, och det framgår i all synnerhet af J. FRITZNER's, K. KROHNS och A. OLRİK's undersökningar, att lapparnes religion på grund häraf är en värdefull källa för kunskapen om folkets, ej de lärdes, tro bland forntidens skandinaver. Som ursprungliga och inhemska äro säkerligen i främsta rummet att räkna sådana drag som *de schamanistiska momenten* och *björnkulten*. Hvad däremot lapparnes *mytologi* beträffar, så torde de gudamakter eller andar, med hvilka de befolkade världen, i regeln fått sin mer utformade gestalt genom främmande inflytande. Någon skarpare individualisering har för öfrigt knappast kommit till stånd; och den obestämdhet och förvirring, som i detta afseende råder i källorna, har säkerligen motsvarats af de faktiska förhållandena. Den lappska religionens kärna är också att söka på annat håll.

¹ En öfversikt öfver »De nordiska lapparnes religion» föreligger i F. REUTERSKIOLDS arbete med denna titel (Sthlm 1912). Såsom af den följande framställningen framgår, afviker min upplattning i vissa hufvudpunkter (äro angående schamanismens och de egentliga gudaföreställningarnas roll i lapparnes religion) från den af R. utvecklade. De ofvan nämnda litterära (svenska källorna synas mig icke ha blifvit tillräckligt utnyttjade i hans arbete.

Lapparnes religion står på animistisk grund; det är i animismens (i vidsträckt betydelse) religiösa föreställningar som schamanismen sänker sina rötter. Till en början ha orden schaman och schamanism, i enlighet med sitt ursprung från det mandschutungusiska språket, tillämpats endast på hednisk kult och undertro bland naturfolken i de nordligaste delarna af det ryska riket. Men i samma mån som analoga kultföreteelsers och religiösa föreställningars allmänna förekomst ådagalagts, ha de nämnda orden vunnit burskap som allmänna etnologiska och religionshistoriska termer, såsom betecknande tron på vissa utomordentligt utrustade personers (schamaners) förmåga att träda i omedelbar förbindelse med andarne och att utnyttja dem. Här intresserar det närmast, att schamanismen utgör ett föreningsband mellan de arktiska folken från Skandinavien i väster till Amur och Sachalin i öster; och hvad källorna förtälja om den lappska schamanismen blir därför ytterligare belyst genom motsvarande företeelser hos de nordasiatiska folk, där schamanismen ännu lefver mer eller mindre oblandad.¹

Samma roll som medlare mellan människovärlden och andevärlden, hvilken schamanen spelar hos de nordasiatiska folken, tillkom hos lapparne *náiden* eller trollkarlen; och samma hufvudsakliga drag möta på båda hållen i fråga om »schamanerandet», d. v. s. den kulthandling, genom hvilken schamanen eller náiden träder i omedelbar förbindelse med andevärlden. Det mest karakteristiska och betydelsefulla i denna kulthandling är extasen, hvarunder schamanens ande lämnar den medvetlösa kroppen och beger sig till andevärlden i och för utförande af den ena eller andra uppgiften. Den psykiska jordmån, ur hvilken schamanismen utvecklats sig, är också väsentligen att söka i den nervositet, den öfverkänslighet och mottaglighet för intryck, som ännu i hög grad kännetecknar de arktiska folken. Samma nervösa konstitution kännetecknar lapparne; talrika exempel på nervösa anfall hos dem äro bevarade², och i de nordligare trakterna, i finska och ryska Lappland, äro de ännu ganska vanliga; i Sverige uppträda de numera i form af læstadianernas bekanta skrik och hoppningar, »liikutuksia», men

¹ Af den sibiriska schamanismen föreligger på svenska en kort och dock rikhaltig undersökning i J. STADLINGS arbete »Shamanismen i norra Asien» (Sthlm 1912).

² Jfr bl. a. HÖGSTRÖM, Beskrifning öfver de til Sveriges krona lydande Lapmarker (Sthlm 1747), kap. 9, § 8.

fordom voro de en oundgänglig krydda på schamanernas ceremonier. — Det är genom urval af i högsta grad nervöst lätttrörliga människor, som schamanväsendet utbildats. Också den lappske nåiden var en svårt nervöst belastad person, som genom sång och tjut, vild dans, förtärande af onaturlig mat och dryck och dylikt kunde försätta sig i ett extatiskt tillstånd, hvilket utmynnade i kataleptisk dvala. På grund af den nervösa predispositionen var nåidens kall ofta ärftligt, men de naturliga färdigheterna utbildades också genom undervisning af någon äldre kollega; vi äga emellertid ingen närmare kännedom om motsvarigheter hos lapparne till den mödosamma och ofta långvariga förberedelse för schamankallet, som förekommer hos de nordasiatiska folken. Vid sidan om yrkesextatikerna har emellertid hos lapparne en »allmän schamanism» lefvat kvar, och om nåiderna också uppenbarligen åtnjöto högt anseende, hafva de knappast intagit en sådan särställning, som deras kolleger bland de sibiriska folken, där det professionella schamanväsendet blifvit skarpare utprägladt och mera organiseradt. Icke heller finner man hos de svenska (och öfver huvud taget de skandinaviska) lapparne några spår af den kultiska schamanskruden, den med allehanda skramlande föremål och attribut besatta dräkt, som de sibiriska schamanerna pläga iföra sig vid sina séancer. Däremot har *trumman* hos lapparne spelat samma roll som hos andra schamanistiska folk, och den har t. o. m. här genomgått en egenartad utveckling.

Trumman, som i moderna kulturländer har större betydelse som leksak än som musikinstrument, är hos folk på lägre utvecklingsstadier ett religiöst redskap, hvars ljud för de troende är fullt af mäktig och hemlighetsfull innebörd. Måhända var trumman i de aflägsna tider, då de schamanistiska föreställningarna började uppkomma, det enda eller i hvarje fall det förnämsta musikinstrumentet, och det erbjöd sig då nästan af sig själf som exaltationsredskap. Ty det närmaste ändamålet med trummans användning vid schamanerandet var att bidra till extasens framkallande; sannolikt afsåg man också med bullret, som icke inskränkte sig till trumljuden, att skrämma och jaga bort de onda andarna. Men själfva trumman kom också att betraktas som ett förbindelsemedel mellan människan och andevärlden och som ett kommunikationsmedel, som satte schamanen i stånd att färdas genom andevärlden, eller som en andeboning eller ett fångstredskap, hvori schamanen infångade och instängde andarna för att så

kunna använda dem till hvad han önskade. Af dylika uppfattningar finnas tydliga spår äfven hos lapparne. Om några utvecklade ceremonier vid trummans förfärdigande, liknande dem som förekomma hos nordasiatiska folk, är oss visserligen ingenting bekant från lapparne; men lapptrummans religiösa betydelse framgår dock tydligt nog redan af de regler, som måste iakttagas vid utväljandet af trä till densamma. RHEEN uppger således i sin relation, att det träd, ur hvilket materialet skulle tagas, »måste vara växter på ett särdeles rum, såsom ock efter solenes gång rätt omkring och icke emot dess gång», d. v. s. trädets fibrer måste vara växta medsols; sannolikt skulle detta gifva till känna, att trädet var behagligt för solen och de öfverjordiska andarna. Trummans helighet framgår också af samme Rheens meddelande, att kvinnorna ej fingo röra vid den eller gå öfver det spår, där den förts fram, förr än efter tre dagars förlopp; vid lapparnes boflyttning fördes den därför alltid i den sista ackjan.

Lapptrummans form kan med alla dess variationer karakteriseras som en stor aflång träskål, som var öfverspänd med ett skinn och hade genombruten botten, så att ett handtag uppstod; stommen kunde dock äfven utgöras af en till en ram sammanböjd, smalare eller bredare träspjäl. Hos vissa sibiriska stammar förekomma på trumman flere eller färre symboliska figurer, och hos lapparne ägde detta rum i ännu större utsträckning, hvilket här sammanhänge med den egendomliga utvecklingen af trumman till ett spådomsredskap. Man försåg nämligen trumskinnet med en mängd tecken af allehanda betydelse; en knippa mässingsringar eller någon annan »visare» (ursprungligen, som det förefaller, en bild af en groda) fick hoppa omkring på trumskinnet under trumhammarens slag, och af dess gång öfver tecknen, medsols eller motsols o. s. v., tydde man, hvad som skulle komma att ske. — Även från arktiska folk i n. ö. Ryssland är i äldre tid en härmed besläktad spådomsmetod känd, och det synes sålunda tämligen säkert, att äfven denna användning af trumman uppvuxit på schamanistisk grund och icke lånats från annat håll. Hos lapparne fick trumman så småningom uteslutande betydelse af spådomsredskap och bibehöll sig som sådant långt in på 1800-talet. Men att den ännu under senare hälften af 1600-talet också spelade sin ursprungliga roll som exaltationsredskap, framgår bl. a. af den enkla och åskådliga beskrifning, Rheen lämnar af en séance:

»När de vilja förfara, huru på främmande orter tillstår, slår

lappen på trumman således: att en stor knippa mässingsringar tillsammanbundna vid ett mässingked lägges på solens figur; sedan hafver lappen en tveklufvadt hammar, af ben gjord, därmed han slår på trumman, att ringarne löpa omkring på dess botten. Under tiden sjunger lappen med en hög röst, hvilket de kalla *joika*; därtill med sjunga alle lapparne och lappkvinnfolken, som då äro tillstädes, manfolken med en högre och kvinfolken med en lägre stämma, hvilket de kalla *dura*; i denne sång bruka de några ord, såsom i synnerhet att de nämna den ort, ifrån hvilken de vilja hämta tidender. När han nu länge hafver slagit på trumman, faller han neder som en sofvande människa; dock under tiden måste de, som tillstädes äro, män och kvinnor, continuera med sin sång, allt till dess trumslagaren uppvaknar af sin sömn, hvarmed de skola påminna honom, hvad hans begäran var eller hvad han ville veta; och då begynner trumslagaren förtälja, hvad han med sitt trumslag förfarit hafver, eller huru på fjärran orter tillstår.»

Det är ju visserligen en något afdämpad form af schamanistisk yra, som här skildras, men i det väsentliga dock öfverensstämmande med den vi känna från andra håll. Och gå vi ett och ett halft århundrade tillbaka i tiden, till den skildring, OLAVUS MAGNUS lämnar (4:de boken, 8:de kap.), så blir öfverensstämmelsen ändå fullständigare, om man blott fasthåller, att hvad Olavus Magnus här kallar lapparnas »strängaspel» med all säkerhet ingenting annat är än ett dundrande på trummorna. Han omtalar, hur genom detta de församlade upptändas till dans och sång, hur dansen och sången bli allt våldsammare, tills »de brista ut i stönanden och djupa suckar, i klagorop, i tårar och tjut och störta till slut om hvarandra till marken». En typisk schamandans!

Vid sidan om utrannsakandet af förborgade ting var nåidens hufvudsakliga åliggande att bota sjukdomar; han for då till dödsriket och kämpade med andarna om den sjukes själ, liksom han i det från Rheen citerade fallet for till främmande orter för att se, hvad där stod på. Han hade till sin hjälp en eller flera andar, som han kunde skicka ut för att skada sina medmänniskor, kunde sända trollskott o. s. v. Några av JACOB FELLMAN på 1820-talet upptecknade sånger lämna en god inblick i dessa föreställningar.¹

De förut omnämnda bilderna på trummorna äro i viss mån att betrakta som ett mytologiskt kompendium, i hvilket lapparne

¹ Tr. i Anteckningar under min vistelse i Lappmarken (Hfors 1906); jfr TURI, Muittalus Samid Birra, öfvers. (Kbhvn 1910), s. 196 ff.

själfva upptecknat sin »gudalära». Man bör emellertid akta sig för att draga för vidtgående slutsatser af dem. »Gudaläran» har varit särdeles olika i skilda trakter; icke ens hos alla personer i samma trakt har den varit densamma, och lapparne ha aldrig försökt att sätta sina religiösa föreställningar i system. I de svenska litterära källorna (till de förut omnämnda komma uppgifter i O. RUDBECK's »Atlantica» II, vidare i P. HÖGSTRÖM's förut citerade »Beskrifning etc.» och P. FJELLSTRÖM's »Kort berättelse om lapparnas björna-fänge», tr. 1755) möta ej många gudanamn vid talet om lapparnes religion; i de senare norska (eller norsk-danska) möter oss däremot en myllrande mångfald af andemakter — det är nåidernas utsagor om trum-tecknens betydelse, som här gå igen. För den vanlige lappen flöto emellertid dessa »gudar» på det hela taget samman. En uppräknings af dem kan i detta sammanhang undvaras, och endast några reflexioner af mera allmänt principiell art synas vara af nöden.

I den äldsta lappska forntid, som forskningen låter oss med större säkerhet skönja, hade lapparne ännu icke blifvit verkliga nomader, som företrädesvis lefde af sina renhjordars afkastning, utan lifnärde sig ännu hufudsakligen eller uteslutande af hvad fiske och jakt kunde gifva. Att schamanismen liksom åtskilliga rituella seder vid födelse och begrafning samt tro på de dödas lif under jorden redan då ingingo i lapparnes religion, lider intet tvifvel och bestyrkes af det faktum, att gamla världens arktiska jägarstammar alla känna dessa moment, utan att något som helst antyder, att de fått dem genom lån utifrån.¹ En märklig kvarlefva af jägarstadiet och dess religion är också *björn/festen*, bestående af en mängd ceremonier och sånger, som inledde och beledsagade björnens jakt och ätande; björnen, de nordliga trakternas starkaste, klokaste och för jägaren farligaste djur, uppfattades af lapparne liksom af de andra arktiska folken som ett heligt djur, hvars vrede man på detta sätt ville blidka och för framtiden afvärja. Både 1600- och 1700-talets källor lämna utförliga beskrifningar af denna företeelse, som för öfrigt i vissa trakter lefvat kvar nästan till våra dagar, om också i bleknad gestalt. — Att sedan nomad-lifvet med dess omsorg om renarna måste afspegla sig i religionen, är en själfklar sak; men intressant är därvidlag, att uttrycken i vidsträckt omfattning lånats från en jordbruksreligions frukt-

¹ Jfr K. B. WIKLUND i Ymer 1912, s. 98 ff.

barhetskult, något som i sin mån vittnar om att nomadstadiet inträdt jämförelsevis sent och att lapparne redan då stått i intim beröring med kringboende bofasta folk. Så är *Väralden-olmai* (»världens man»), en gud, lånad från nordbornas fruktbarhetsgud Frej — både hans hufvuduppgift (att ge lycka till renar) och beskaffenheten af de offer, han får (bl. a. rentjurens könsdelar) vittna därom. — Likaså är den kvinnliga vår- och fruktbarhetsgudomligheten *Rana-neida*, som rådde öfver de fjäll, som först bli gröna om våren, identisk med Freja-Frigg. — *Åskan* ha lapparne dyrkat redan före beröringen med nordborna — hos de norska och ryska lapparne möter det inhemska namnet *Diermes* — men den får sig sådana namn och attribut tillagda, att man tydligt ser, att lapparne tagit lifligt intryck af hvad deras skandinaviska grannar berättade dem om Tor. — »Vindmannen» — *Biegg-olmai* — som med en skofvel öste in vindarna och med en klubba dref ut dem igen, är åtminstone delvis identisk med Njord. — Äfven i dyrkan af solen, *Beive*, m. m. ha influtit nordiska drag; och nor-norna ha till en viss grad satt prägel på de sannolikt inhemska *akkorna*, d. v. s. de under kåtan boende gummorna, som hade mycket att beställa vid ett barns födelse.¹

Jämte mångfalden af sådana andemakter kände lapparne också en allmän eller högsta gud, *Jupmel* eller *Ibmel*; både namnet och begreppet äro sannolikt i mycket åldrig tid lånade från finnarnes bekanta Jumala. I senare tid upptogs den kristna trenigheten och ombildades på allehanda sätt.

Under jorden bodde de döde, fortsättande detta lifvet, med kåtor, renar, jakt och fiske — det är *saivo*-folket, som stod i närmaste förbindelse med sina lefvande fränder, hjälpte dem att vakta renarna, skyddade nåiden på hans underjordiska färder o. s. v.; men de kunde också draga sina fränder ned till sig och måste därför vid sjukdomstillfällen blidkas med offer eller på annat sätt. Sannolikt är detta underjordiska dödningsfolk en till stor del inhemsk företeelse. Men därjämte funnos föreställningar om ett annat dödsrike, hvilka torde ha uppkommit genom lån från grannfolkens föreställningar om ett helvete. Kyrkolärans djäfvul gjorde också under olika namn sitt inträde bland lapparne.

¹ Jfr i sht FRITZNER, Lappernes hedenskab og trolldomskunst (i Norsk Hist. Tidsskr. 1876); A. OLRİK, Nordisk og lappisk gudsdyrkelse, Tordensguden og hans dreng, Soldyrkelse i norden (i Danske Studier 1905 – 1906); FRIIS, Lappisk mytologi, eventyr og folkesagn (Kria 1871).

Här och där på fjällen och i skogarna, helst på platser af någon säregen naturbeskaffenhet, voro gudabilder af sten eller trä, s. k. *seitar*, uppresta. I många punkter förete seitarna rent fetischistiska drag. »Lapparne visste den tiden (fordomdags) icke, att det finns en Gud», säger TURI (a. a., s. 113), »men de hade dock en sådan tro, att man skall tillbedja något; och när de dyrkade ett eller annat, så hjälpte detta dem; och därför offrade de till seitarna.» De blefvo äfven föremål för tillbedjan med knäfall m. m. Stenseitarna voro naturliga klippor eller stenar af någon egendomlig och påfallande form; om träseitarnas form vet man föga, men de synas icke ha varit annat än groft tillyxade trästockar. I eller vid seiten bodde en ande, som i de svenska lappmarkerna med tiden uppfattades som en ståtlig man i svarta junkerkläder och därför kallades *Storjunkaren*. Vid seitarna ägde offer rum på många olika sätt. Offerdjuren voro mest renar, men också andra djur, som köptes från de fastboende. Blod och flott smordes på seiten, och hornen sattes upp till en »horngård» rundt bilden. Guden fick i regeln blott delar af djuret, af hvilka han själf skapade sig ett helt djur. At de i underjorden boende andarna hällde man ut brännvin o. s. v. på marken, men kunde också nedlägga offer i jorden. — Offerställena voro heliga, och allehanda försiktighetsmått måste iakttagas vid deras beträdande. Kvinnorna, som i rituellt afseende voro orena, fingo ej komma inom deras gränser, »så framt de döden och annan olycka ville undfly» (Rheen), och fingo naturligtvis ej heller offra. Det var endast genom nåidens förmedling och anvisning som kulthandlingarna blefvo effektiva, men offren förrättades af hvar och en, särskildt familjefäderna, på egen hand. Och offerväsendet hade öfver hufvud taget icke på långt när så stor betydelse som nåidens »konster», schamanerandet.

Huru denna religionsutöfning i praktiken tog sig ut bland de svenska lapparne ännu mot slutet af 1600-talet, må till slut berättas af dem själfva. Vid ett lagmansting, som hölls i Jokkmokk den 27 och 28 januari 1687, afgåfvo de följande bekännelse.¹ De erkände, att de »hittills brukat trummor, med hvilka de dock intet ondt sade sig hafva gjort, utan bara till att se förut, hvad ondt eller godt dem vederfaras, jämväl huru med deras skogs- och fiskevånor samt boskap lyckas skulle»; 2) att de »offrat på

¹ Protokollet tryckt i Anteckningar om Lappmarken etc. af E. W. B. (i Hist. Tidskrift 1891, s. 224).

de gamla rum och ställen, sätt och vis, som deras förfäder gjort hafva, nämligen först till Thoren eller åskan, hvars beläte de efter människoansiktens skapnad med yxor uthuggit af trä, som de kunnat, dem de vid gamla offerställen planterat och upprest hafva»; 3) somliga »hade uppsökt sig stenar till afgudars dyrkande, som hafva haft någon särdeles skapnad eller liknelse till något rationele eller irrationale animal, hvilka stenar eller beläten de sammaledes vid sina offerställen uppsatt hafva, förgifvandes 4) somliga af dem vara Thorens söner och somliga Thorens drängar, hvilka de sedan gemenligen offrat, besynnerligen hornen af sina brunstenar»; 5) de hade också »offrat andra kreaturs ben, som dem efter trummans anvisning blifvit pålagdt, såsom af hästeföl, grisar, bockar, får etc., hvilka kreatur uti deras hemvister fuller icke finnas, utan med stort besvär rest en lång väg till Norge och andra orter, därest de sådana kreatur kunnat uppnegociera och förhandla»; 6) ibland hade de också offrat af de slaktade kreaturens blod; 7) särskildt »den gamle afguden Thore» hade de »efter deras förfäders inbillan honorerat med åtskilligt offrande af den orsaken, att han skulle gifva dem vackert väder»; 8) hos de aflidne hade de äfven nedlagt sina offer »och alltid lefvat uti den enfaldiga tro och mening, att sådana aflidna människor icke så snart skulle taga dem till sig och rycka dem till sina grifter»; 9) somliga hade också offrat till »den lede satan», för att han icke skulle tillfoga dem något ondt; 10) andra hade offrat till »solen, månen och elementerna».

Sedan slutet af 1500-talet hade de svenska lapparne säkerligen tämligen allmänt böjt sig för yttre kyrklig sed och ordning, men härunder fortlefde i djupet alltjämnt den gamla hedendomen. De stora afstånden och det nomadiska lefnadssättet utgjorde ett svåröfvervinneligt hinder för ett mer djupgående missionsarbete, äfven när detta handhades af nitiska och skickliga präster (hvilket ju ingalunda alltid var fallet); äfven så sent som år 1687 (vid det ofvannämnda lagmanstinget i Jokkmokk) intygades, att i Lule lappmark de aflägsset boende på sin höjd en gång om året kommo i beröring med prästen, nämligen vid marknaden; och vid dessa tillfällen voro lapparne, begripligt nog, »mera betänkte och sorgfällige om deras handel med borgerskapet än att låta lära och undervisa sig om sina salighetsmedel». Ej underligt, att den förut nämnde Tuderus måste börja sin verksamhet bland lapparne

med att förehålla dem, huru de burit det kristna namnet »till fördömelse och icke till salighet, hvilket man lätteligen kan aftaga af edra vederstyggliga villfarelser, grufliga vidskepelser och afgudadyrkan, som I under den rätta sanningens och gudstjänsts sken så hemma som afsides i skogen lönligen föröfva». Det sega och tålmodiga arbete, som Tuderus, Tornæus och äfven andra präster inom hvar sitt område utförde och hvori upplysningen gick hand i hand med en kraftigt handhafd kyrkotukt, blef dock icke utan frukt. Tornæus kunde berätta, huru många lappar i *Torne* lappmark lade bort sina trolltrummor, upphörde att tillbedja sina seitar och ådagalade förvånande kristlig kunskap, och Tuderus kunde efter några år vitsorda, att *Kemi* lappmark »är lika som ett andligt barn, på nytt födt, samt den rätta tron, läran och gudstjänsten vedertagit». Deras arbetssätt och arbetsresultat äro också ett vackert vittnesbörd om att den svenska 1600-tals-ortodoxiens metoder ej voro enbart auktoritativt-dogmatiska utan kunde vara förenade med vidsynt humanitet och verklig psykologisk takt.

Men i de *sydligare* lappmarkerna var det vida sämre beställt. Under det oroliga och tryckta 1670-talet ägnade man från ledande håll föga uppmärksamhet åt de kyrkligt-religiösa förhållandena där, utan hade slagit sig till ro i föreställningen, att kristendomens seger öfver det hedniska väsendet var vunnen. Som en blix från klar himmel kom då vid midten af 1680-talet upptäckten, att kristen sed och ordning i många lappmarksförsamlingar blott var ett tomt skal, inom hvilket den gamla religionen alltjämnt lefde kvar och frodades. De var vid en tingsrannsakning 1685, som detta kom i dagen. Nu grep Karl XI med vanlig onyanserad kraft in, och tillvägagångssättet påminner osökt om envåldskönungens räfster på andra samhällslifvets områden. Konsistorium och länsstyrelse sattes i rörelse; under loppet af år 1687 höllos lagmansting i de olika lappmarkerna för undersökning och beifrande af det »afgudiska väsendet», och därvid konstaterades, att fullständig hedendom med offerställen, beläten och trummor ännu var i svang i största delen af Lappland. Ofvan är återgifvet, hvad i detta afseende kom i dagen i Lule lappmark, och liknande afslöjanden gjordes på andra ställen; endast Torne och Kemi lappmarker utgjorde undantag.¹ Genom maktspråk sökte

¹ Protokollen äro in extenso eller i utdrag tryckta i Anteckningar om Lappmarken etc. af E. W. B. (Hist. Tidskrift 1891).

man nu utrota den gamla surdegen, och för detta syntes lapparne falla till föga; på tinget i Lycksele och Ume lappmarker bekände lapparne »sig hafva efter deras gamla förfäders information och lärdom sådana vidskepelse allt härtills brukat, oaktandes ehuru de af prästerskapet äro förmante och åtvarnade vordne därmed att afstå; men emedan de nu först fått höra, huruledes H. K. M:t vår allernådigste konung och herre sådana djufvulska vidskepelse hårt ifrat och ingalunda lida och tåla vill vid högsta onåder tillgörandes, alltså utfäste de samtliga med uppräckta finger, att de och deras barn hädanefters aldrig mera skola offra och på trummor spela, som de af oförstånd hit intill gjort hava». Liknande utfästelser afgåfvos på de andra ställena, och öfverallt lofvade de lämna från sig sina trummor. Den hårdhanta razzia, som anställdes, kräufde t. o. m. ett blodsoffer: en lapp, som aflämnat sin trumma men öfverbevisats om ny vidskepelse, dömdes af tingsrätten till döden och blef verkligen bränd å bål (1693). Ännu hade icke efterdyningarna lagt sig från föregående årtiondens häx- och trolldomsprocesser, och detta kan väl i någon mån lända till förklaring af den upprörande åtgärden, som lyckligtvis är enastående i den långa historien om lapparnes kristnande. Man menade sig naturligtvis därigenom ha afskräckt lapparne från att öfva sina gamla bruk, men i hemighet hängde de alltjämt fast vid dem; nära tre årtionden senare (1719) måste superintendenten i Härnösand i en skrifvelse till K. M:t klaga: »Lapparne vandra ännu, Gudi klagadt, till större delen i ett groft mörker»¹ — ett omdöme, som dock enligt hvad ofvan påvisats, icke får betraktas som allmängiltigt.

Vid denna tid begynte emellertid insikten vakna, att bote-medlen voro att söka på annat håll: i förbättrad och regelbunden undervisning och i bättre rekrytering af prästerskapet. Sextonhundratalet hade skapat en fast kyrklig *organisation* i Lappmarken, och inom dess ram kunde efter de orosfyllda och betryckta första årtiondena af 1700-talet den lappska missionen skjuta ny fart och arbetet fördjupas. Nu gjorde sig också nya impulser gällande, dels den pietistiska rörelsen, dels inflytande från den sent omsider påbegynta norska lappmissionen med Thomas von Westen i spetsen. Pietismen blef visserligen aldrig någon stormakt i 1700-talets svenska kyrka, men den verkade dock som ett ferment, och det synes

¹ Se Härnösands konsistoriums skrivelser till K. Maj:t, R. A.

mig obestridligt, att på det här ifrågavarande området dess inflytande röjes i den mer pedagogiska och individualiserande riktning, som den lappska missionen under århundradets förra hälft erhö¹. Undervisningen blef hufvudsaken: år 1723 utfärdades en kunglig förordning om »lappländarnes flitigare undervisande i kristendomen och skolors inrättande där i orten»; det föreskrefs, att alla lappmarkspräster skulle vara kunnige i lappska språket; vid hvarje hufvudkyrka i Lappland skulle en skola upprättas; lappska böcker skulle tryckas på offentlig bekostnad; visitationer skulle flitigt hållas; ej minst viktigt i sedligt hänseende var, att brännvinsförsäljning vid marknaderna förbjöds. Den 1739 tillsatta direktionen för Lappmarkens ecklesiastikverk, som ägde bestånd intill 1801, utvecklade, med stöd af betydliga penningmedel, en omfattande verksamhet, och åtskilliga landshöfdingar och superintendenter i Norrland främjade nitiskt kulturarbetet här uppe. Af särskild betydelse blef det, att på 1760-talet några missionärer tillsattes, som fingo i uppdrag att resa omkring i församlingarna och undervisa lapparne i deras hem. Det var i denna verksamhet som framför andra PER HÖGSTRÖM och PER FJELLSTRÖM gjorde en oförglömmelig insats i lapparnes utveckling. Vid 1700-talets slut hade detta arbete verkat i sådan omfattning och till sådant djup, att det då icke torde ha funnits någon väsentligare skillnad mellan lapparne och de med dem likställda svenskarnes inre kultur. Den gamla schamanismen släppte dock endast långsamt sitt grepp om lapparne. Så synnerligen lång tid har icke förflutit sedan trolltrummorna flitigt, om ock i största hemlighet, rådfrågades. Egendomligt nog ha de bibehållit sig längst, ända fram emot midten af 1800-talet, i de sydligare lappmarkerna, där lapparne dock stått i mer intim beröring med svenskarne än längre norrut. Säkerligen är det Tornæus' och Tuderus' verksamhet, som uppe i norr gifvit kristendom och kultur djupare fäste.

Men 1800-talet förtäljer ej endast, hur spåren af lapparnes »afgudiska väsen» sopats bort, hur seitar och trolltrummor mist sin religiösa betydelse för dem och i stället samlats i museerna, hur trollkarlarne och deras underverk flyttat ur lifvet in i sagor och sägner; det berättar icke blott, hur lapparnes andliga utveckling fortgått på den under de föregående århundradena lagda grunden. Det märkligaste, som 1800-talet har att berätta i lapparnes and-

¹ Dess yttre förlopp är på ett uttömmande sätt framlagdt i E. HALLER, Svenska kyrkans mission i Lappmarken under frihetstiden (Sihlm 1896).

liga historia, är hur en kraftgestalt af ovanlig resning väckte dem till det starkaste andliga lif och ett förut okänt sedligt allvar på en tid, då brännvinet flödade och de syntes räddningslöst förlorade i en afgrund af råhet och sedeslöshet. Det var LARS LEVI LÆSTADIUS († 1861), ättlingen af en släkt, som alltsedan 1600-talets midt varit knuten som präster vid Lappmarken, vildmarks-sonen, hvars sinne präglats af ödeviddernas och fjällens våldsamma kraft, vetenskapsmannen med det europeiska namnet, som på sin grå vadmalsjacka bar hederslegionens tecken, den världsföraktande bot- och väckelsepredikanten, som för att bli förstådd talade lapparnes grofva hvardagsspråk och därigenom gaf evighetstankarna lif för dem — en af de väldigaste och mest säregna gestalter, som den svenska kyrkohistorien äger och som ännu 50 år efter sin död härskar med lefvande kraft öfver tusentals människors sinnen i nordligaste Sverige. Men læstadianismen har fått sin egenart bestämd ej blott genom stiftarens lidelsefulla, titaniska kraft, utan i den funno de kristnade lapparne sig själtva, i den ha de vågat vara sig själfva — äfven i det religiösa lifvets uttryck. Ty man kan näppeligen undgå att i læstadianismens fantastiska mystik och bakom den læstadianska andaktens och församlingsgudstjänstens bisarra och våldsamma scener känna igen samma psykiska läggning, som i de tider, då lapparne ännu voro hedniska barn i vildmarken, kom dem att under det suggestiva joikandet och under trolltrummans hetsande buller drifvas till vanvettig hänryckning; de benådades salighetsrus, »liikituksian», har växt fram ur samma psykiska jordmån som de gamle nåidernas schamanistiska yrsel.

Rurik Holm.

MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Anteckningar om ett par svenska helgon.

1: När skedde Nicolaus Hermannis skrinläggning?

Åren 1497—1499 hade Hemming Gadh under sin vistelse i Rom utverkat Alexander VI:s bifall till biskoparna Nicolaus Hermannis i Linköping, Brynjulfs i Skara och Hemmings i Åbo samt nunnan Ingrids från Skänninge högtidliga skrinläggning. För Brynjulfs vidkännande hade translationen skett redan 16 aug. 1492, och det är ovisst, hvarför Alexander VI:s medgivande nu efteråt utverkades. Ingrids skrinläggning skedde i enlighet med Borgiapåfvens tillstånd 30 juli 1507¹ och Hemmings sommaren 1514. När Nils Hermanssons translation ägde rum, har däremot hittills varit oklart.

Den enda i tryck tillgängliga uppgiften därom förekommer i rimkrönikans sista fortsättning om Sten Sture d. y., där det heter, att skrinläggningen i fråga i närvaro af riksföreståndaren jämte »bisper oc prelather, mykit herskapp oc almoge» firades i Linköpings domkyrka »twsandefämhwndrade och XX aår, söndaghen epther kyndhermässan».² I denna årsskrift för 1917

¹ KLEMMING, *Svenska medeltidens rimkrönikor*, 3, s. 194 f.; STYFFEL, *Bidrag till Skandinavians hist.*, 5, s. 191. Den gängse uppgiften (se t. ex. REUTERDAHL, *Svenska kyrkans hist.*, III: 2, s. 380, och *Nord. Familjebok*, ny uppl., 12, sp. 653), att Ingrids translation ägde rum 1506, beror på att man förbisett den tydliga, af ett bortklippt blad markerade lucka, som förefinnes i *Diarium Vatstenense* mellan 1506 och 1507 och som vållat, att årtalsrubriken 1507 icke förekommer i diariet, varigenom man förledts att till 1506 hänföra händelser, som faktiskt ägde rum under 1507. Dit hör utom Ingrids translation också Petrus Astronomus' återkomst till Vadstena aug. 1507 efter fullbordandet af domkyrkouret i Uppsala. Detta berömda »horologium» bör alltså icke, såsom hittills skett, dateras till 1506 utan till 1507.

² KLEMMING, *Svenska medeltidens rimkrönikor*, 3, s. 202 f.

(s. 359—362) har docenten K. B. WESTMAN fäst uppmärksamheten på att denna datering är orimlig, i ty att Sten Sture vid den angifna tidpunkten (5 febr. 1520) sedan ett par dagar inte längre var i lifvet och dessutom en högtidlighet som den ifrågavarande inte gärna kan tänkas ha skett under den upprörda tid, som följde på slaget vid Bogesund och herr Stens död. Riktigheten av detta argument är slående, och det är utan vidare uppenbart, att rimkrönikan, sådan den nu föreligger, är behäftad med något dateringsfel.

Westman har emellertid trott sig kunna ge ett positivt svar på frågan, när skrinläggningen verkställes. Enär den påflige legaten Arcimboldi genom en förordning af 20 dec. 1518 fastställer första söndagen i maj som Nicolai åminnelse-dag och detta i ordalag, som enligt Westmans mening visa, att translationen då ännu ej kan ha skett, antager han, att skrinläggningen ägt rum på den första åminnelse-dag, som i enlighet med legatens föreskrift torde ha blifvit firad, nämligen den 1 maj 1519 (första söndagen i maj nämnda år). Han stöder detta sitt antagande äfven på den omständigheten, att den påbudna firningsdagen någorlunda sammanföll med Nicolai dödsdag och därför särskildt lämpade sig äfven för translationen.¹ Rimkrönikans uppgift anser han bero på ett dubbelt dateringsfel: året 1520 har insmugit sig i stället för 1519, och i stället för »söndagen *före korsmässan*», som enligt Westman skulle vara det riktiga, har krönikören kommit att ange »söndagen *efter kyndelsmässan*» som datum för skrinläggningen.

Det förefaller mig, som om en så graverande lapsus hos krönikören icke bör antagas utan mycket tvingande skäl. Westmans hufvudbevis, Arcimboldis bref, är emellertid enligt min mening icke något oanfäktligt stöd för hans datering och för ett så radikalt förkastande af krönikans tidsuppgift, enär det faktiskt icke med någon som helst säkerhet framgår af detta bref, att translationen vid dess utfärdande ännu ej var verkställd. Som terminus a quo är det icke användbart. Saken torde alltså böra tagas under förnyad ompröfning.

Undersöker man då till att börja med, i hvilket sammanhang Nicolai translation omtalas i krönikan, finner man, att

¹ Nicolaus dog 2 maj 1391, men veckodagen var icke en söndag utan en tisdag. — Arcimboldi *trodde*, att den anbefallda åminnelse-dagen var samma dag, på vilken Nicolaus »ab seculo feliciter migravit».

krönikören, som i sin skildring af händelserna under Sten Sture d. y. iakttaget en bestämd kronologisk ordning, omtalar skrinläggningen närmast före berättelsen om Gustaf Trolles hemkomst från Rom, som ju inträffade i början af sept. 1515. Omedelbart efter beskrifningen af Nicolai högtid heter det nämligen:

»Thenne tiid wigdess erkebiscop Göstaff i Rom
och sedhen hiith till Opsala kom» o. s. v.

Häraf framgår med all tydlighet, att krönikans författare afsett att framställa translationen som ungefär samtidig med ärkebiskopsvigningen, hvilken senare ägde rum i maj 1515.¹ Man börjar ana, att krönikans uppgift blott är behäftad med ett enkelt sifferfel.

Misstanken stegrar sig till visshet, om man tar del af följande anteckning rörande den helige Nicolaus i *Necrologium Lincopense*:

»Anno Domini MCCCXCI^o obiit beatus Nicolaus Hermanni episcopus Lincopensis, natus Skeningie, translatus honorifice Lincopie tempore domini Johannis episcopi Lincopensis anno Domini 1515° 4^a februarii.»²

Denna uppgift stämmer fullkomligt med rimkrönikan, om man bortser från det oriktiga årtalet 1520: söndagen efter kyn-
delsmässan 1515 inföll på den 4 februari. Frågan torde härmed få anses löst: Nils Hermanssons translation ägde rum *den 4 februari 1515*.

Ehuru ytterligare bevis lära vara obehöfliga, kan anföras ett i Vadstena 15 febr. 1515 utfärdadt bref, däri riddarna Sten Turesson (Bielke) i Räfvelsta och Peder Turesson (Bielke) i Kråkerum, fru Gunhild Johansdotter i Benhammar, änka efter herr Erik Turesson (Bielke), Ture Trolle och Anna Arvidsdotter (Trolle) på Bergkvara förordna, att en af aflidna fru Ingegerd i Kråkerum (Ture Turesson Bielkes änka) för Kronobäcks kloster bestämd monstrans i stället skulle öfverlämnas till Linköpings domkyrka, där den bättre vore skyddad för rikets och kyrkans fiender. De uttala därvid den förhoppningen, att kle-

¹ ABLENIUS, *Sten Sture d. y. och Gustaf Trolle*, Hist. Tidskr. 1897, s. 307 f.

² *Linköpings papperskodex* (K. h. 54), Linköpings stiftsbibliotek. Jfr det ofullständiga aftrycket i *Linköpings biblioteks handlingar*, I, s. 92. För en fotografisk kopia af notisen i dess fullständiga lydelse har jag att tacka greve C. M. Stenbock.

noden å sitt nya förvaringsrum skulle komma »Gudi, sancto Johanni baptiste, sanctis Petro et Paulo oc then helga herranom sancto Nicholao, som *nw i sama domkirkio Linköping wördelige skrinlagd er*, til synnerlig tienist, äre och wördning». ¹ Hvad som säges om sankt Nikolaus i detta bref stämmer ju utmärkt med det vunna resultatet. Skrinläggningen hade skett 11 dagar före brefvets utfärdande, och de fem arfvingarna kunde därför formulera yttrandet om Nikolaus så som de gjorde.

Det kan äfven visas, att i enlighet med rimkrönikans framställning riksföreståndaren, »bisper, prelater och mycket herrskap» befunnit sig i Östergötland i febr. 1515 och sålunda mycket väl kunna ha varit närvarande vid translationen den 4 febr. Den förutnämnda fru Ingegerds arstagare voro icke de enda förnämligare personer, som kunna uppvisas ha gästade Vadstena i midten af sagda månad. Den tiden hölls nämligen i Birgittastaden ett rådsmöte, som var besökt af Sten Sture och flertalet af biskoparna — alla utom ärkebiskop Jakob Ulfsson och biskopen i Åbo — hvarjämte ett ovanligt stort antal andra rådsmedlemmar, däribland också Sten och Peder Turesson, äro antecknade som deltagare. ² Utan tvifvel har denna lysande församling bevistat Nils Hermanssons högtid i Linköping, innan färden ställdes till Vadstena.

¹ Pappersbref, RA. Brefvet är numera defekt (afklippt), och i dess nuvarande skick kunna på det ifrågavarande stället blott följande ord läsas: »Gudi, sancto Johanni baptiste, sanctis Petro et Paulo... herranom sancto Nicholao, som nw i sama domkirkio Linköping wördelige sk... äre och wördning.» Lyckligtvis kunna lakunerna suppleras efter Örnhielms dipl. III, s. 1397, VHAA — på Örnhielms tid var brevet tydligen ännu oskadat.

² Två rådsbref af 14 febr. 1515, pergamentsbref, RA. Närvarande voro utom biskoparna och riksföreståndaren domprosten i Uppsala mäster Kristofer, riddarna Sten och Peder Turesson, Sten Kristersson (Oxenstierna), Nils Bosson (Grip), Erik Trolle, Ture Jönsson (tre rosor), Erik Johansson (Vasa), Erik Abrahamsson (Lejonhufvud), Krister Bengtsson (Oxenstierna), Åke Jöransson (Tott) och Helger Karlsson (Gera), hvarförutom sju väpnare, som också tillhörde riksrådet, voro närvarande. — Vid mötet utfärdade riksrådet också ett fullmaktsbref för sändebud till Danmark, dateradt den 16 febr., men detta kan i motsats till de förut citerade brefven icke anses ge exakt upplysning om hvilka som deltagit i mötet. Vid utfärdandet af *politiska* aktstycken sådana som ifrågavarande fullmakt kunde det nämligen hända, att äfven frånvarande rådsmedlemmar uppräknades i brefvets ingress, nämligen om de å mötet voro representerade genom sitt sigill. Så är denna gång fallet med Jakob Ulfsson, som är nämnd bland fullmaktsbrefvets utfärdare men utan tvifvel var frånvarande. RYDBERG, *Sveriges traktater*, 3, s. 587 f.

Den föregående undersökningen har ådagalagt, att rimkrönikans uppgifter om Nils Hermanssons translation äro riktiga. Endast en liten textemendation har visat sig nödvändig. Årtalet »tw-sandefämhwndrade och XX aår» måste ändras till »tw-sandefämhwndrade och XV aår». Hvar och en, som sysslat med medeltida handskrifter, vet, hur lätt ett slarfvigt skrifvet V af en afskrifvare kan uppfattas som X. Så har det gått också här: den nu förlorade originalhandskriften har utan tvifvel haft den rätta siffran, hvarpå den tidigast i slutet af 1520-talet tillkomna kopia, som KLEMMING följt, genom felläsning fått det årtal, som hittills vållat osäkerhet om dateringen af biskop Nils' skrinläggning.

2. Sankt Karlung i Roden.

Helgonkulten hade uppenbarligen i Sverige liksom i västerlandet öfverhufvud en blomstringsperiod vid medeltidens slut. Detta gäller inte minst de nationella helgonen. De fem skrinläggningsfesterna 1489—1515, ett preliminärt resultat af ifrigt bedrifna kanonisationsförhandlingar vid den påfliga kurian ända sedan 1460-talet, lämna bevis härför.¹ Tidehvarfvet bevittnade jämväl uppkomsten af en alldeles ny länk i den svenska helgonserien, teologen och historieskrifvaren Ericus Olai eller, som han nu kallades, »helge doktor Erik i Uppsala», hvilken blef föremål för dyrkan äfven utanför Sveriges gränser.² Slutligen tenderar ett dittills, efter hvad det vill synas, tämligen okänt helgon, hvars firningscentrum var beläget i en ganska undan-gömd del af Sverige, att denna tid komma på modet i landets högsta samhällskretsar.

I Lyhundra härad, Roslagen, fanns af ålder en kyrkoförsamling vid namn Karlungs socken, numera sammanslagen med

¹ Som ett vittnesbörd om att äfven Västmanlands apostel, den hel. David, denna tid var föremål för en hängifven dyrkan, kan anföras, att den bekante Birger Månsson som nyutnämnd biskop i Västerås den 27 febr. 1463 vid besök i kurian anhöll att få flytta hans kvarlevor från Munktorps kyrka till en helgonet mera värdig plats i Västerås' domkyrka. Märkligt är, att enligt Birger Månsson den hel. David var »dudum per Romanos pontifices aliorum sanctorum cathalogo annotatus et aggregatus». Karlssons afskrifter fr. Vatikanark.: suppliker, RA.

² Angående den Ericus Olai ägnade helgonkulten hänvisas till en snart utkommande afhandling af fil. lic. ERNST NYGREN.

det angränsande Suderby under det gemensamma namnet Söderby-Karl.¹ Sockenkyrkan, som fanns kvar ännu 1641 men nu är en ruin, kallades Karlungskirkia, nämnd första gången 1287², och även socknen som sådan benämndes ofta på samma sätt (så t. ex. 1339: »parochia karlungx kirkia» och 1463: »sancte Karlwngskirkia sokn».³

Ehuru namnet *sancte* Karlungskirkia icke veterligen förekommer före 1463, torde man nog kunna utgå ifrån, att den åt en viss Karlung ägnade kulten existerat redan då Karlungskirkia första gången nämnes och att kyrkan då åtminstone ansågs ha fått sitt namn efter ifrågavarande helgon. Det skulle i så fall vara en analogi till det efter sankt Botvid uppkallade Botvidakirkia (nu Botkyrka), belagdt första gången 1283.⁴ Att Karlungskulten i hvarje fall är mycket gammal, synes framgå af en snidad ekkista, som ända till 1641 inneslöt helgonets ben och af hvilken JONAS HAQUINI RHEZELIUS vid ett besök i Karlskyrka (den dåtida benämningen på Karlungskirkia) år 1635 gjorde en ännu bevarad afteckning.⁵ Denna teckning ger en god föreställning om kistans utseende och gör det möjligt att bestämma dennas ungefärliga ålder. Enligt hvad docenten Henrik Cornell godhetsfullt meddelat mig, torde den kunna dateras till senare hälften af 1200-talet eller början af 1300-talet, snarare det förra.

Allt tyder emellertid på att sankte Karlung under större delen af medeltiden spelat en ganska undanskymd roll. I annat fall borde väl något spår af för hans skull till Karlungskirkia gjorda donationer ha blifvit bevaradt. Så är veterligen ej förhållandet. Från år 1502 föreligga emellertid två olika notiser om »sankte Karlung i Roden», hvilka utvisa, att inom landets dåtida stormansätter vallfärder företogos till den heliges lägerstad och löften till honom aflades för vinnande af bot under påkommen sjukdom.

Midt under det sedan 1501 års revolution pågående kriget mot Danmark blef dåvarande riksmarsken Svante Nilsson på

¹ STYFFE, *Skandinavien under unionstiden*, 3. uppl., s. 375.

² *Dipl. Suec.*, II, nr 949.

³ *Dipl. Suec.*, IV, nr 3457; pergamentsbref 27 dec. 1463, RA.

⁴ *Dipl. Suec.*, I, nr 759 (jfr II, nr 1222).

⁵ J. H. RHEZELII *Monumenta Uplandica*, utg. af C. M. Stenbock och Oskar Lundberg, s. 38.

våren 1502 svårt sjuk. Han hade därunder besök af höfvitsmannen på Nyköpingshus, den bekante rådsherren Sten Kristersson (Oxenstierna). Marskens sjukdom synes ha gått denne djupt till sinnes, och efter återkomsten till Nyköping skref herr Sten ett bref till Svante Nilsson, däri följande passus förekommer:

— — »Kere her maresch, loth min hustru¹ mich försthaa, ath medhen iach borthen var, bleff hon ganzske hardelige taghen aff then langlige kranchet, och kasstedhe the nerstadde vore luther offuer henne om XXX helgenner, och fel thet III reser paa sancte Karlungh i Rodhen. Thy raadher iac edher kerlige, ath i wille lathe edhert lifthe oc offre in thil then helge herre sancte Karlungh, ath han werdugas til ath offuersee edher store skiugdom och Gudhz medhielp vendhe thet i en bethre maathe.»²

De anförda orden äro mycket belysande för tidens helgonkult. Man får här en detaljerad upplysning om hur det gick till, när man skulle bestämma sig för hvilket helgon man i påkommen nöd borde anlita. Att sankt Karlung i Roden fick en plats bland det trettiotal heliga män och kvinnor, om hvilka man för herr Stens gemål kastade lott, var kanske icke utan sammanhang med den omständigheten, att Oxenstiernasläkten ägde vidsträckta gods i Uppland och på denna väg torde ha kommit att göra bekantskap med »then helge herren» i Karlungskirkia. I hvarje fall synes det uppenbart, att Karlung nu höll på att höja sig ur de rent lokala helgonens klass.

Till historien hör, att Svante Nilsson följde det gifna rådet. Härom upplyser en skrifvelse af hans kusin fru Birgitta Tordsdotter Bonde, dotter till den berömda marsken Tord Bonde och styfmoder till Erik Johansson (Vasa). Fru Birgitta stod herr Svante nära, såsom många bref från henne till kusinen vittna, och tog liflig del i hans rent personliga förhållanden. Så t. ex. var »Sten lille», den blifvande riksföreståndaren, moderlös som han var, föremål för hennes ömma omvårdnad. Gossen vistades tidtals hos henne och hennes måg Ture Jönsson (tre rosor)³,

¹ Utan tvifvel hans första hustru Kristina Eriksdotter (Tott), som synes ha aflidit kort härefter.

² Sten Kristersson till Svante Nilsson, Nyköping i april 1502. Sturearkivet: Svante Nilssons arkiv V, danska riksark.

³ Fru Birgitta till herr Svante, Falem lördagen efter helga kors' dag (något af åren 1504—1506). Sturearkivet: Svante Nilssons arkiv II, danska riksark.

och hon visade sitt intresse för den unge fränden bl. a. genom att vid ett tillfälle ta herr Svante i upptuktelse för att han tagit sonen ur den skola, där han en tid erhållit undervisning.¹ Det var nu också hon, som på hösten 1502 å marskens vägnar fullgjorde det löfte, denne i sin sjukdom gjort sankt Karlung, och vallfärdade till Karlungskirkia.²

Andra medeltida underrättelser om Karlungskulten synas icke vara bevarade. Dess historia slutar emellertid icke med reformationen. Den underbara seghet, med hvilken de katolska bruken särskildt i mera aflägsna bygder iakttogos långt efter den nya lärans officiella införande, illustreras på ett slående sätt af den dyrkan, som ännu inemot midten af 1600-talet ägnades helgonet i Karlskyrka. Då den nitiske ärkebiskopen Laurentius Paulinus Gothus i febr. 1641 i samband med visitation i det närbelägna Estuna besökte Karlskyrka, gjorde han en smärtsam upptäckt. Utanför kyrkan fann han en källa benämnd Karls (o: Karlungs) källa, med hvilken, efter hvad han erfor, »mycken vidskepelse» ännu brukades. Somliga plägade däri offra penningar, andra togo vatten därur, »hållande det vara godt för allt ondt». Inne i kyrkan mötte honom en ännu vederstyggligare syn. Utom kvarvarande spår af Mariadyrkan — framme i högkoret fanns ett Mariabeläte, under hvilket stod skrifvet: »Help Maria» — fanns där ett skrin, »uti hvilket en mans ben, benämnd Karlung, lågo, hvilka de för afgud dyrkat hafva.» Till sin sorg försporde ärkebiskopen, att »afguden» fortfarande dyrkades en gång om året — han hade sålunda en bestämd firningsdag, utan tvifvel i öfverensstämmelse med medeltida tradition. Den af ärkebiskopen gjorda upptäckten föranledde några dagar senare ett inkvisitoriskt förhör med den stackars kyrkoherden i Söderby, som närmast bar ansvaret — Karlskyrka var nu annex under Söderby — och med öfriga präster i pastoratet. På ärkebiskopens fråga, om de inte sökt hindra styggelsen, svarade de, att de visserligen gjort detta

¹ »Undrar mik ok ganzke storliga, hwi tw haffwer Stenlylla fran skola, forti han war hoos en dande man; rådes iac storliga, ad thet varder honom til stoor skade, ad tw haffuer honom hema när tig, forti han är nw i sin bezte tyme, som han skwille taga lärdom til sig.» Densamma till densamme, 30 juli 1500. Ibid. Jfr CARLSSON, *Hemming Gadh*, s. 247.

² »Iac for til sancte Karlungh, som tw visthe for tigh loffwad var.» Dens. till dens., Sko kloster 27 nov. 1502. Ibid.

men att åhörarna icke aktat på deras förmaningar. Rannsakingen utmynnade i en formlig varning till kyrkoherden, som så länge tolererat afguderiet i Karlskyrka — endast med nöd undslapp han den suspension, som han ansågs ha förtjänat för sin slapphet. Dessutom befallde Paulinus, att Karlungs ben skulle uppbrännas.¹

Befallningen gick utan tvifvel i verkställighet och drabbade säkert äfven det helgedomakar, om hvilket, såsom ofvan nämnts, en lycklig slump gifvit oss en föreställning genom den sex år tidigare gjorda afritningen.² På samma gång som Rhezelius utförde teckningen i fråga, anoterade han, hvad han för öfrigt såg och hörde om Karlung och hans dyrkan. Redan vid hans besök hade förödelsten delvis öfvergått helgonets kvarlefsvor. En präst på platsen, herr Per, hade tagit ut nästan alla benen och kastat dem i en graf på kyrkogården och likaledes lagt beslag på det silke, i hvilket benen efter gängse sed varit lindade. Blott ett ben fanns kvar i det lilla silfverskrin, som stod i ekkistan och som närmast omslutit relikerna. Men ännu var man i bygden fast öfvertygad om helgonets undergörande kraft. Sockenborna berättade för Rhezelius, att alla, som besökt Karlskyrka för att offra till Karlung, blifvit hulpna, ehvad nöd de varit stadda uti: »hafue the och haft järnfängzle på sigh, då hafuer thet fallit af dem». Böndernas förvissning om helgonets makt och misstro mot det lutherska nitet belyses kanske bäst däraf, att de ansågo, att samme herr Per, som af föregifven omsorg om den rena läran tagit bort benen och det omslutande silket, själf efteråt användt det sistnämnda som bot för sina sjuka ögon.

Rhezelius upptecknade äfven sankt Karlungs legend sådan den då lefde på folkets läppar. Han hade bott i Karlösa i sedermera Karlskyrka socken. När han dött, skulle hans lik föras till Söderby kyrka för att där begravas. Men då man kommit ett stycke på väg, »stannade liket», och man fick det ej ur fläcken. På den plats, där likfärden sålunda hejdades, rann strax upp en källa, densamma, som sedan kallades sankt Karlungs källa. Begravningsföljet vände så om i akt och me-

¹ LUNDSTRÖM, *Laurentius Paulinus Gothus*, 3, s. 69 f.

² Det bör anmärkas, att ekkistan enligt teckningen hvilade på en bår, hvilket utvisar, att den i enlighet med medeltida sed brukat bäras omkring på kyrkogården och kanske äfven — för att välsigna åringen — på åkrarna.

ning att föra den döde i rakt motsatt riktning till Estuna kyrka, men snart stannade liket återigen, och där man nu nödsakades att göra halt, begrofs Karlung och byggdes sedan en efter honom uppkallad kyrka, hvarefter han dyrkades som helgon.¹

Rhezeli version af legenden bär alla spår af att vara en förvanskning af den äkta medeltida traditionen. Den ger ingen som helst förklaring, *hvarför* Karlung öfverhufvud taget dyrkades som helgon. För öfrigt tycks Karlungslegenden icke ens på Rhezelii tid alltid ha berättats på det sätt han uppgifver; Paulinus vet ingenting annat om Karlungs historia än att han sades hafva »uppsatt eller åtminstone funderat kyrkan». Detta kan ju vara rimligt, men troligare är, att han liksom Botvidakyrkas helgon varit en martyr från kristendomens kampskede, hvars dödsplats eventuellt såsom i fråga om så många andra kristna blodsvittnen utmärktes af källan och som i Karlungskirkia fått sin grafkyrka.

Gottfrid Carlsson.

Anmärkning.

Docenten CARLSSON's utredning om Nicolaus Hermannis skrinläggning är ju fullständigt bevisande; min gissning bortfaller alltså. En förnyad granskning af Arcimboldis omdiskuterade bref af 30 dec. 1518 (bevaradt i afskrift i ÖRNHJELM's *Bullarium*, bd II) har visat, att translationen där verkligen omtalas såsom förrättad — något som undgått icke allenast mig, utan äfven doc. Carlsson. Det heter nämligen där, sedan Alexander VI:s translationsuppdrag till ärkebiskopen omtalats: »Quod cum nuper per Reverendissimum Patrem dominum Jacobum quondam Episcopum Upsalensem et certos alios Reverendos Episcopos ejusdem provinciæ, ut decuit, debitæ executioni demandatum sit, excepto officio et modo veneracionis suæ» ... Vid Arcimboldis besök är alltså translationen förrättad, men firningsdagen för framtiden ännu ej fastställd och officiet ej affattadt.

K. B. Westman.

¹ RHEZELIUS, a. a., s. 38 f., 111.

Ett par fynd i Strängnäs Domkapitels Arkiv.

1. Gustaf Vasas valförsäkran 1523.

Vid ett besök i Strängnäs Domkapitels Arkiv i januari 1918 fann jag i början af en volym med sammanbundna kungliga bref (ryggtitel: »Kongl. bref för år 1524 til och med 1679») inhäftad en lapp med följande rader, skrifna af en hand från en tidig del af 1500 talet:

Ego Gotstauus electus rex profiteor et promitto coram deo et angelis suis, deinceps legem, justiciam et pacem ecclesie dei, populoque michi subiecto, pro posse et nosse facere atque seruare, saluo condigno misericordie dei respectu, sicut in consilio fidelium meorum melius potero inuenire.

Texten har senare ännu en gång blifvit afskrifven på samma lapp. På baksidan står: »R. Gustavi Compromissio».

På svenska bör texten lyda ungefär som följer: »Jag Gustaf, utvald konung, lofvar och försäkrar inför Gud och hans änglar att för framtiden efter förmåga och förstånd utöfva och upprätthålla lag, rätt och frid för Guds kyrka och det folk, som är mig underlagdt, med vederbörlig hänsyn till Guds barmhärtighet, så godt jag med mina förtroendemäns råd förmår utfinna».

Det synes otvifvelaktigt, att vi här ha framför oss Gustaf Vasas försäkran eller handfästning vid konungavalet på riksdagen i Strängnäs 1523. Förpliktelsen är icke speciell för någon viss institution e. d., utan generell, och orden »Gotstauus electus rex» nödga till att datera den till något af de första åren af Gustafs regering. Intet lämpligare tillfälle torde då kunna uppletas än konungavalet. Därpå tyder ju ock, att det är i Strängnäs, som texten blifvit bevarad. Det kunde ju vara ett utkast eller koncept till valförsäkran, men sannolikare är väl

dock, att det är den verkliga afgifna försäkran, eftersom den blifvit tillvaratagen.

Att en ed afgafs vid detta tillfälle, berättas af PEDER SWART (»Han swor och them — d. v. s. ständerna — sin eedh som seder är j Konunga hyldning», EDÉNS uppl. s. 64 f.). Detta bör ju rimligtvis ha skett på svenska; men då kungens kanslär var en kyrkans man, finns intet som hindrar, att eden också eller i främsta rummet upptecknats på latin.

Formen är kort och erbjuder flera egendomligheter. Landslagen hade ju ett formulär till kröningsed; men då det här gällde blott en valhyllning, är det icke ägnadt att förvåna, att man icke följde detta formulär, utan gjorde en ny ed på rak arm. Den blef kort; Gustaf var ingen vän af långa och specificerade förpliktelser — vid kröningen 1528 lät han ju göra anmärkningsvärda förkortningar i formuläret. Det har i hvarje fall sitt intresse att konstatera, att ett löfte att bevara lag, rätt och frid åt kyrkan här står i främsta rummet. Redan vid riksförståndarevalet i Vadstena 1521 liksom ock vid förhandlingarna med Brask strax dessförinnan hade Gustaf på kyrkomännens anfordran fått afgifva sådana löften (jfr min »Reformationens genombrottsår i Sverige», s. 143).

2. Strängnensiska prästmötesföredrag från tiden 1585—1601.

Vid ofvannämnda besök i Strängnäs 1918 påträffade jag äfven i Domkapitelsarkivet i buntén »F. IV. Strödda Synodal-Acter» 15 stycken prästmötesföredrag från slutet af 1500- och början af 1600-talet. Inuti buntén ligga de bland andra akter i ett omslag med påskrift: »Tal och Predikningar vid Åtskilliga Prestmöten 1585—1638 (samt 1770-talet)». Domprosten LUNDSTRÖM har tydligen sett dem; han säger nämligen i sitt bekanta arbete om Paulinus (I, s. 175): »i Strängnäs domkapitels arkiv finnas från Petrus Jonæ's tid ännu i behåll icke få skrifna orationer och disputationer». Någon närmare redogörelse för dem har emellertid mig veterligt icke i litteraturen lämnats.

I de af LUNDSTRÖM utgifna strängnensiska synodalakterna finnes från prästmötet 1584 följande beslut angifvet (s. 14 f.): »Bleff befallt och pålagt, at her effter tuå aff presterskapett skulle haffua declamationes latinas breues et succinctas in locos

propositos, quas in capitulo recitabunt, præsertim ij qui capitalibus seu Regalibus beneficijs assident, quas si non potuerint describere, dent doctioribus locum, vt doctrinæ et virtutj suos debitus honor habeatur, et postea ea apud Capitulum deponant, confessionis loco ad omnem posteritatem videndam; similiter et illi, qui in publico coetu concionem, proprio ideomate sint habiturj, eam carta conscribant et deponant, vt deinceps inde diuturnitate temporis, quasi ex communj consensu et suffragio corpus doctrinæ colligatur, etc.» Förut hade vid prästmötena två af klerus varit utsedda att predika på svenska öfver hvar sin locus i dogmatiken (jfr a. a. s. 2, 3); hädanefter skola alltså äfven två föredrag på latin hållas öfver samma loci (jfr a. a. s. 12, 24, 35), och både de latinska och svenska föredragen skola inlämnas till domkapitlet för att förvaras till eftervärlden. Anordningen är väl närmast att tillskrifva Gadolenus, som vid denna tid förvaltade stiftet för sin svärfar Nicolaus Olai Helsingus; afsikten är tydligen att bidraga till klerus' nödiga dogmatiska träning i den brinnande liturgiska striden. Man följde enligt en vana, som går tillbaka till tiden före Gadoleni öfvertagande af stiftet 1582, Melanktons Loci (a. a. s. 1), närmare bestämdt, såsom af de behandlade styckenas ordningsföljd framgår, det tredje skedet af detta berömda arbete. 1593 hade man hunnit igenom det (n. 8 De divortio återgår på tillägget De coniugio, som finnes i upplagorna af Loci efter 1552). Hvilket arbete man därefter följt, är ovisst (jfr n. 9—11, 14, 15).

Vi veta sålunda härmed, huru den — visserligen ofullständigt — bevarade serien af prästmötesföredrag i domkapitlets förvar kommit till. Föredragen äro i allmänhet omsorgsfullt utskrifna och hopsydda hvart och ett för sig i små häften. De flesta äro på latin, endast två (n. 10 och 15) på svenska.

De följande 11 af dem äro daterade.

1. »DEclamatio de coena domini habita a Iohanne Olaj Helsingo pastore in Betna in Synodo Streng: præsidente Magistro Hendrico anno 1585 20 die Iunij». 17 s. i folio. Jfr LUNDSTRÖM's synodalakter, s. 12.

2. »Oratio Nicolaj Laurentij Nicopn. Pastoris Ecclæsiæ in Edzbærga, quam iussus est recitare in Synodo Strengis celebrata, Anno 86». Innehåll: De sacrificijs. 12 s. i folio. Jfr a. a. s. 24.

3. »Oratio de regno Christi, in synodo Strengis recitata a D. Esberno pastore orebroënsi Anno Dni 88». 8 s. i folio. Författaren är Esbernus Petri Boose, Johannes Rudbeckius' morfar. Ämnet utsattes 1586 för den påföljande synoden med Laurentius i Kumla som föredragshållare (a. a. s. 35); men då synoden 1587 var upptagen med vederläggningen af liturgien, synas de för denna bestämda föredragen ha uppskjutits till nästa synod. Äfven ett ombyte af föredragshållare synes då ha skett.

4. »Breuis & succincta oratiuncula de Resurrectione mortuorum a Matthia Philippi recitata Anno 1589». Egenhändig underskrift af författaren, som torde vara den kyrkoherde med detta namn i Järna, af hvilken en förpliktelsesedel mot liturgien finnes i den bekanta samlingen af sådana från 1587. 11 s. i folio.

5. Påskrift på baksidan: »Ego Petrus n(?) in osteråkri dixi. Anno XC». 13 s. i kvarto. Författaren är Petrus Olai i Österåker, hvars förpliktelse finns bland sedlarna från 1587. Innehåll: De cruce.

6. »Oratio Anno 91 habita est a Jacobo in Viby». 11 s. i kvarto. Författaren hette Jacobus Nicolai (förpliktelsesedlarna). Innehåll: De magistratu civili.

7. På baksidan: »De Libertate Christiana oratiuncula habita a Nicolao Petri in Medelösa Nericiorum, die 21 Iunij, Anno etc. 92». 11 s. i kvarto.

8. »Oratiuncula De Diuortio: anno salutis nostræ 1593 habita Strengis 19 Junij A Dno Petro in Mörkö». 16 s. i kvarto. Författaren hette Petrus Erics (förpliktelsesedlarna).

9. »ORATIO De Sacro ministerio Verbj Divinj, a Doctissimo et Humanissimo viro, Dno Iona Maximo Rectore scholæ Orebroens. fideliss. Strengnesiæ habita Anno 99 in mense Junio». Egenhändig underskrift: »Ego Jonas Erics Maximus». 27 s. i kvarto.

10. »Oratio Synodalis Suetica De legitima ministrorum verbi Diuini vocatione, Strengis publice in Suggestu a Johanne in Ludgudaui, habita. Anno a Nato Christo M. D. XCIX». 32 s. i kvarto. Författaren hette Johannes Sigfridi (förpliktelsesedlarna) och var kyrkoherde i Ludgo. På svenska.

11. »ORATIO, DE PERSONA CHRISTI EIVSQVE natura Divina: Atque De incarnatione filij Dei, et eius officio: habita in synhodo stregnensi, a Laurentio Olai stregnensi, pastore

Teliensi. Anno etc. 1601. Junij. 19. Tillägnad Josephus Matthiæ, skolrektor i Strängnäs. 22 s. i kvarto.

Härtill komma 4 stycken odaterade.

12. Utan öfverskrift. På baksidan: »Ego Birgerus i Knista dixi». 8 s. i folio. Innehåll: De oratione. Författaren hette Birgerus Nicolai (förpliktelsesedlarna). Föredraget hör sannolikt till år 1590. Kapitlet om bönen kommer nämligen i Melanktons Loci närmast efter kapitlet om korset, som var under behandling 1590 (n. 5).

13. »Synodalis Oratio de Ceremonijs Ecclasticis(I)». Underskrift: »Kanutus Joannis Vrsilucanus», d. v. s. Kanutus Jonæ i »Biörlunda» (förpliktelsesedlarna). 11 s. i folio. På samma väg som vid föregående föredrag kommer man här till år 1591 (samtidigt med n. 6).

14. Utan öfverskrift. På första sidan en påskrift: »Laurentij in Kumbla». 32 s. i kvarto. Innehåll: De missa. Laurentius Nicolai i Kumla var far till den bekante hofkanslärn Nils Chesnecopherus och dog enligt Strängnäs stifts herdaminne (IV, 483) 1603. Han skulle 1587 ha talat om Kristi rike (se ofvan under n. 3), men föredraget blef uppskjutet och ämnet öfvertogs af en annan.

15. »De Spiritu Sancto». Underskrift: »Olaus Johannis j Askar» (= Asker), enligt herdaminnet (IV, 123) kyrkoherde därstädes 1594—1604. 16 s. i kvarto. På svenska.

Föredragen äro i åtskilliga fall af stort intresse, då de återgifva de dogmatiska åskådningarna hos de antiliturgistiska Strängnäsprästerna under och efter den liturgiska striden. Att man med hänsyn till ordningsföljden af behandlade loci går efter Melankton betyder ingalunda, att man också till innehållet alltid följer honom. Intressant är, att framställningen af nattvardsläran i n. 1 visar kännedom om den ubikvitistiska teologien: Brenz och Chemnitz citeras. I detalj är här ännu mycket att undersöka.

Knut B. Westman.

J. E. Berggren †.

Den 11 december 1918 afled Kyrkohistoriska Föreningens vice ordförande, förre domprosten J. E. BERGGREN. Han hade tillhört Föreningen sedan dess stiftande; det första årsmötet den 17 maj 1900 invalde honom i dess arbetsutskott, som han allt sedan dess tillhört. Den kyrkohistoriska forskningen hade i honom en varm och intresserad vän, ehuru den icke tillhörde hans egentliga arbetsområde. Från alla teologiska forsknings-
gebiet och i universitetskretsar långt därutanför såg man med vördnad och tillgifvenhet upp till hans harmoniska och genom-
bildade personlighet. Årsskriften har tillfälle att här meddela den teckning af denna personlighet, som gafs af hans efter-
trädare på den dogmatiska lärostolen i Uppsala professor N. J. GÖRANSSON i liktalet vid hans jordfästning den 18 december.

— »Kristen tro kan vinnas på många vägar. Den kan på många olika sätt ingå i förbindelse med naturlig utveckling och anlag, alltså förete olika artskillnader, fastän dess grund-
drag alltid är detsamma.

Beteckna vi den som ett nytt hjältemod, så kan alltså det också vara af olika slag, än mera aktivt, än passivt, tålmodigt och stillsamt.

Vår vänsälle bortgångne vän, domprosten Johan Erik Berggren, ägde det i den senare betydelsen. Han hade fått trons kraft på en jämn och stilla väg. Genom dagliga och stundliga inflytelser hade han stått under dess välde ända från spädaste barndomen. Först kom den liksom med modersmjölken och genom det oansenliga men fromma allmogehemmet och sedan under försakelsen i skolan och vid akademien.

Det nya, som kristendomen förlänade hans blygsamma,

men för allt ädelt öppna väsen, kom oförmärkt. Det blef en naturlig makt i hans lifsutveckling och blandades med hans tidigt vaknande håg för vetande och kunskap.

Sålunda trädde tillförsikten, som trons kraft gaf, i harmoni med hans väsens läggning, den blandade sig med arten af hans skolbildning och hans vetenskapliga förkofran.

Hos gossen och ynglingen Berggren var kärleken till studier det allt övervägande. Och i det visade sig ett starkt ideellt drag. Men det krafttillskott till hans naturliga energi, som den kristna tron gaf, gjorde sig därunder gällande som en alla hinder besegrande förvissning om ett högre värde, om en evighetsart i kunskapens och kunskapsförmågans eget väsen. Detta visade sig till en början i den ihärdighet han under de ogynnsammaste förhållanden lade i dagen, i den uppoffring han var mäktig under sin sträfvan fram mot kunskapens högsta mål. Och dessa, ihärdigheten och uppoffringen, voro hos gossen och ynglingen beundransvärda. Han fällde icke modet, äfven då starkare naturer än hans skulle ha bäfvat tillbaka. Detta stilla mod i tillägnelsen af ett ideellt mål var tro. Ögonmärket var icke de ting som syntes, utan de som vara i evighet.

Kunskapstörsten var en stilla evighetslåga i Berggrens bröst, och det i dubbel bemärkelse: den ej blott brann beständigt, utan den hade ock sin dagliga näring från det evigt sanna och sköna. Och denna törst var hos honom ett ideellt drag ej endast i ordets allmänna mening utan också i en särskild bemärkelse. Han älskade den sköna litteraturen och förvärfvade sig tidigt en stor förtrogenhet särskildt med vår svenska klassiska diktning. I och genom dess ideal uppfriskade han sitt sinne och lyftes i sitt inre. Intet gladde honom mer, än när den eviga sanningen därunder verkligen kom honom tillmötes.

Under hela hans studietid — framför allt under den akademiska — och äfven sedermera drogo särskildt de klassiska och idealistiska epokerna i skönlitteraturens historia till sig hans håg och beundran. Men i sammanhang därmed lärde han sig också älska de stora idealistiska filosoferna såsom Leibnitz, Pascal, Boström. Och bland teologerna vunno särskildt de hans hjärta, hvilka förmådde ge ett universellt och skönt uttryck åt sina tankar, t. ex. hos oss Thomander. All trånghet och snäfhets blef honom därigenom som teolog fullkomligt främmande. Partisinne liksom dogmatiskt rätthafveri kommo också

till följd däraf alltid att ligga honom mycket fjärran. Och det var ej svaghet eller brist på mod utan tvärtom.

Men detta berodde icke rätt och slätt på naturanlag, utan det var var en frukt af den kristna trons förening med de humanistiskt ideella makterna i hans bildnings historia.

Det kristna trosinnehållet hade för honom alltid ett humanistiskt skaplynne. Den bestämmande synpunkten var, att intet för människans väsen oäkta skulle ha rätt att göra sig gällande; att ingen grumlighet, intet barbari finge tränga sig in. Bland reformatörerna förstod han därför bäst den humaniserande Melancton och bland nyare teologer Martensen.

Det starkaste intryck jag som lärjunge har kvar af hans fina och — i detaljerna — skarpsinniga undervisning är just detta, att kristendomen skulle fattas som den högsta och skönaste sanning eller som den renaste humanitet, och jag kommer särskildt med tacksamhet ihåg, att han vid litteraturhänvisningar alltid gjorde oss uppmärksamma på författare och skrifter, som äfven i bildningshänseende måste gälla som betydande.

Detta var en styrka, hvilken, såsom jag tror, kom från den harmoni, som alltid fått råda mellan hans kristna tro och de bildningselement, som han tillägnade sig. Från båda synpunkterna såg han framåt icke till de ting, som synas, utan som vara i evighet.

Styrkan i denna harmoni gaf honom det passiva mod, som var honom egendomligt.

Många missförstodo det. Han ville t. ex. aldrig utveckla sin personliga tro i teologiska utredningar och dogmatiska diskussioner. För en professor i dogmatik var detta onekligen egendomligt. Men det var ej, som måhända några trodde, bristande mod. Det hade sin förklaring — utom i skyggheten för att profanera det personligaste — däri, att trosinnehållet för honom sammanföll med det högsta och idealaste af allt hvad sanning heter. Det lät sig för honom alltså icke gripas och fasthållas genom blotta fackteologiska uttryck och formler, det ägnade sig icke för strider och kontroverser.

Det sagda får emellertid icke förstås så, som om han blott ville vara en humanist, låt vara i ordets kristnade betydelse. Hans kristendom var äkta äfven i den meningen, att den i sista hand — på fritt och personligt sätt — hvilade vid uppenbarelsen

och närde sig af Guds ord; ja rätt förstådt äfven fasthöll vid kyrkans bekännelse. Bibeln var honom kär, och dess rätta förstående låg honom varmt om hjärtat. Han var bekännelse-trogen, men utan allt tvång. Det var naturligt för honom, att vår kyrka representerade sanningen.

Tillväxten i sanningen, som hos honom ägde rum, var lika mycket en tillväxt i Skriftens rätta förstående och i fattandet af kyrkans erfarenheter som ett personligt införlifvande i kulturens ideala innehåll och förvärf.

Att han under sådana villkor verkligen tillväxte äfven i ordets praktiskt religiösa bemärkelse stod i sammanhang med att lifvet i dess yttre förhållanden gaf och tog också beträffande honom.

Till följd af sin klena hälsa kom han visserligen aldrig i kraftigare beröring med det yttre lifvets händelser och brytningar. Men dess hårdhet, dess allvar, ja dess bitterhet gick honom det oaktadt ingalunda förbi. Vi, som något närmare kände hans yttre lifs historia, visste hurusom ej blott kroppsliga smärtor utan ock andra svåra pröfningar drabbade honom, ja ofta tillfogade honom hårda slag. Men vi visste ock, att han alltid bar allt detta med ett beundransvärdt tålamod. Vi kunna till och med utan öfverdrift säga: med hjältemod. Det var hans tro, hans gudsfruktan, detta att han — som aposteln säger — icke hade till ögonmärke de ting som synas, utan dem som icke synas, det var detta, som uppehöll och hjälpte honom. Det var på grund af sin tro som han ej fällde modet, utan dag efter dag kunde taga ny kraft till ståndaktighet. Men ingalunda stoltserade han därmed eller berömde sig däraf, utan det blef alltid blott en sak i det fördolda mellan honom och Gud. Hans vänner märkte icke något synnerligt, hvarken i hans tal eller i något förändradt yttre uppträdande. Men tillväxten gaf sig tillkänna för dem — särskildt för den förstående vännen — i en dold ödmjukhet, i ofta bekämpad medkänsla, i en tyst ädelhet mot de närmaste, i en stillsam vänsällhet och i hänsynsfull tacksamhet emot den, som visade honom uppmärksamhet eller vänlighet.

Sålunda gjorde honom den kristna tron verkligen ödmjukt hjältemodig, trots hans vekhet eller rättare sagdt genom hans veka väsende.

Och nu, då han lämnat vår krets, står han som en föresyn

för oss, ej blott i sträfsamt arbete på det vetenskapliga området, ej blott i trogen pliktuppfyllelse under svåra förhållanden, utan ock — och det ännu mer — genom de personligaste och finaste dygderna, genom 'själförgätenhet, tålamod, innerlig medkänsla och ömhet. Det är med smärta vi tänka på den förlust vi lidit.» —

N. J. Göransson.

LITTERATURÖFVERSIKTER, ANMÄLNINGAR
OCH GRANSKNINGAR.

Nya arbeten i svensk kyrkohistoria.

Öfversikten i föregående Årsskrifts underrättelser ger en god bild af det lifliga forskningsarbete, som för närv. pågår inom den svenska kyrkohistorien och med denna närbesläktade områden. Årsskriften själf har ju ock under de senaste åren bringat flera större undersökningar, hvilka äfven kunnat publiceras som fristående afhandlingar eller separat. Vi erinra om H. D. HALLBÄCK: Hoof och hoofianismen, E. LIEDGREN: Wallins läroår som psalmdiktare, D. FEHRMAN: Lunds domkapitel och prästbildningen under 1700 talet, och A. GIEROW: Bidrag till det svenska militärkyrkoväsendets historia. En anmälan af dessa hör ju icke hemma i Årsskriften. Däremot må här fästas uppmärksamhet på tvenne stora arbeten, som af naturliga skäl blott kunde helt kort omnämnas i nyssnämnda »Underrättelser». De förtjänade båda en ingående redogörelse i Årsskriften, men tidens dyrtryck nödgar till kortfattade anmälningar.

EMANUEL LINDERHOLM: De stora häxprocesserna i Sverige I. Inledning. Bohuslän, J. A. Lindblads förlag, Uppsala 1918, XII + 272 s., kr. 7.50.

Förf. har sedan 1912 med statsanslag varit sysselsatt med att uppsöka och afskrifva hela det bevarade källmaterialet till häxprocesserna i Sverige och har enligt egen uppgift ungefär hälften af detta material, som går på närmre 10 000 sidor, tryckfärdigt. Tills vidare har emellertid publicerandet fått anstå, och i stället har förf. begynt en omfattande historisk framställning af de stora trolldomsprocesserna i Sverige. Det är första bandet af denna, som nu föreligger i tryck.

Inledningen börjar med en utredning om trolldomens väsen och hufvudarter. Därefter ges en öfversikt öfver trolldom och häxväsen i Sverige under medeltiden och nyare tiden fram till de stora häxprocesserna. Häxprocessernas orsaker och allmänna karaktär undersökas sist i inledningen. Linderholm dokumente-

rade redan i docentafhandlingen om Sven Rosén en sällsynt förmåga af klar, idérisk och vägledande öfversikt öfver en allmän kyrkohistorisk utvecklingsgång. Denna förmåga möter lika väl i nu utgifna arbete och gör läsningen af inledningen till en både fängslande och gifvande lektyr. Sakerheten i metoden vittnar om, att förf. behärskar det väldiga materialet. Hans vetenskapliga analys kommer att blifva en välgörande reaktion mot det sätt, varpå häxprocesserna i senaste tid mer än en gång af oskolade vetenskapsmän utnyttjats. Då han berör Luthers ställning till sin tids öfvertro, skulle det ha varit af intresse, om han upptagit E. KLINGNERS mycket uppmärksammade och erkända undersökning: *Luther und der deutsche Volksaberglaube* 1912 till skärskådande. Finnes möjligen THIERS: *Traité des superstitions*, 2 volymer, 2 uppl. 1704, tillgänglig i Sverige? Den anges behandla ämnet med oerhörd lärdom och rikt material. — En synnerligen dunkel punkt, hvilken förf. söker upplära, är anledningen varför processerna just från slutet af 1660-talet togo en så väldig utbredning öfver stora delar af Sverige. Sista ordet torde dock här ännu knappast vara sagdt. Intressant är bl. a. förf:s diskussion om det för Sverige egendomliga Blåkulla-begreppet och -namnet.

Med processerna i Bohuslän 1669—70 nådde den stora häxsvindeln västra Sverige. Förf. framhåller här de bohuslänska processernas säregenhet, bl. a. saknaden af Blåkulla och ålderdomligheten i magien, samt det ännu danska rättsförfarandet med vattenprof och tortyr, öfverhufvud det medeltidsartade särskildt i norra Bohuslän. Så skildras på nära 200 sidor enligt protokollsakterna rannsakingarna och domarna, hvilka kostade åtminstone ett 40-tal människor lifvet, innan de i nov. 1672 togo slut. Förf. sträfvar att ej blott döma utan ock att historiskt förstå de handlande. Därigenom framstår den mänskliga förblindelsen och grymheten i dessa bohuslänska processer med deras tortyr och afrättningar om möjligt ännu mera upprörande. Största ansvaret faller på landshöfding Stake och framför allt underlagmannen Feman, Bohusläns Torquemada. Ur metodens synpunkt kan mot förf:s framställning anmärkas, att den balanserar mellan en strängt vetenskaplig undersökning och en källpublikation. De talrika och långa referaten tynga och skymma den förra, under det att de ej äro så gifna, att boken skulle kunna utan vidare anlitas som urkundspublikation. För allmänheten

torde läsningen trots det hemska innehållet till sist blifva enformig. Förf. har dock vaken blick för och stryker under, när några nya eller ovanliga reminiscenser af gammal magi skymta fram. Och man känner med honom i hans motivering för utförligheten: »det har varit mig svårt att förgäta, hurusom det i de flesta fall gällt ett människolif och dess öde».

Redan af detta första band i Linderholms stora verk om häxprocesserna i Sverige kan man draga slutsatsen, att det be-tecknar en betydelsefull, ja banbrytande insats i ämnets vetenskapliga behandling. Den svenska kulturhistorien, dit detta ämne naturligen främst hör, har härmed fått ett viktigt tillskott. För denna liksom för kyrkohistorien ligger undersökningens värde, som förf. ock framhåller, väsentligen »i den belysning, som dessa föreställningar och handlingar i sin helhet kasta öfver gångna tiders verkliga lif och, vid en jämförelse med nutiden, öfver den utveckling, som under loppet af de sista 200 åren försiggått i religiöst och kulturellt afseende». Häxprocesserna blotta ock, »huru lång vägen ännu var till en i verklighetens värld orienterad evangelisk tro». — Om jag ej minnes orätt, har nyligen en stor daglig tidning i en berömmande anmälan af L:s bok anfört denna som ett bevis för, att intet godt kan förväntas från kyrkans sida, när det gäller att öfvervinna vidskepelse och andligt mörker. Nu har emellertid Linderholm redan förut genom en större uppsats i Historisk Tidskrift 1913 — »De stora trolldomsprocessernas upplösning i Sverige» — låtit oss få en inblick i de slutresultat, till hvilka hans undersökningar föra; och anmä-laren har ytterligare tagit kännedom om en ännu ej publicerad del af hans arbete: »Trolldomsprocesserna i Uppland och Uppsala 1671—76». Det märkliga är här, att förf. på ett förut okänt vis uppvisar den stora roll, som just teologiens och kyrkans män spelat i brytandet af häxprocessernas vansinne. Teologie professor Brunnerus, åt hvilkens minne här anmälda bok dedicerats, framstår där som Sveriges Balthasar Bekker. Uppsala domkapitels utlåtande 15 maj 1675 är enligt förf:s omdöme sådant, att »hvarje sats representerar ett framsteg och en frigörelse». Och komminister Noræus' anförande blir afgörande i Stockholmskommissionen 1676. — Det här antydda är tillräckligt att visa, hvilken betydelse L:s arbete måste komma att få för belysningen af andelifvet under en hel tidsälder, när verket förligger färdigt.

KNUT B. WESTMAN: Reformationens genombrottsår i Sverige, Stockholm. Svenska kyrkans Diakonistyrelses bokförlag 1918, XV + 462 s., kr. 12. —

Det är Westmans hittills omfångsrikaste vetenskapliga arbete. Det begynner med en kortare öfversikt öfver den allmänkyrkliga senmedeltiden och reformationen intill 1527 på tre ark. Hufvudintresset faller här på slutsidorna om de evangeliska områdena vid Östersjöns kuster; särskildt Preussens betydelse för vissa moment i den svenska reformationshistorien kan förf. vid behandlingen af den senare ställa i ny belysning. Denna allmänna inledning verkar dock något kompendieartad och träder helt i skuggan för den särskilda inledningen om den svenska kyrkan vid medeltidens slut, varåt nära 100 sidor ägnas. Den representerar ensamt för sig en afrundad primärstudie af högt värde, med skarp-sinniga iakttagelser och analyser både af den svenska kyrkopolitiken i dess balanserande mellan den kungliga danska och den nationella svenska och af det inre kyrkliga lifvet i Sverige. I sistnämnda afseende skänkes bl. a. ökad kunskap om munk-ordnarnas utveckling och de faktorer, som bidrogo att i Sverige lamslå deras kraft vid nyare tidens inbrott. Birgittas religiösa egenart och hennes skapelses tillbakavikande därifrån tecknas klart. Fromhetslifvet får öfverhufvud ny belysning. Äfven om förf. upprepade gånger erinrar om framställningens preliminära art, därigenom att de nödvändigaste primärforskningarna inom den svenska senmedeltida kyrkohistorien allt fort fattas, kan den helt visst betecknas som vägrödjande. Denna afdelning slutar förf. med en skildring af den dramatiska politiska krisen 1516—1523, där man bl. a. stannar inför det myckna nya, som forskningen frambragt om de diplomatiska förhandlingarna i kurian. Intressant är att jämföra Westmans fördelning af ansvaret mellan de medspelare i Stockholms blodbad med E. HILDEBRANDS artikel »Dokumenter till Stockholms blodbads förhistoria» i Historisk Tidskrift 1918, hft. 2.

När förf. kommer till hufvudafdelningen, reformationens historia i Sverige 1521—27, blir det ej lika lätt som inom senmedeltiden att få fram nya resultat. Denna tid är ju redan med särskild grundlighet genomplöjd af en rad af våra främsta forskare, från Reuterdaahl och Anjou fram till Emil Hildebrand; äfven utlänningar såsom tysken Weidling och den franske katoliken Martin ha här kommit med förtjänstfulla arbeten. Mycket

förut okänt material har ej stått till buds. N. Lindqvists uppseendeväckande studie öfver språket i 1526 års bibelöfversättning, såsom i mycket formadt af Laurentius Andreæ, har förf. först i ett tillägg kunnat taga ställning till; Westman fullföljer här L:s resultat till det antagandet, att Olavus påbörjat öfversättningsarbetet som ett privat företag, men att Andreæ på allvar gripit in åtminstone för språkformen, när det blef beslutadt, att öfversättningen skulle ges ut som den officiella, ungefär från senare delen af Pauli bref.

När nu Westman trots alla föregående genomarbetningar af Sveriges reformationshistoria sökt afvinna ämnet nya resultat och äfven här föra forskningen framåt, har han enligt anmälarens mening väsentligen lyckats göra detta på tre vägar. 1) Han har utnyttjat de redan kända dokumenten fylligare eller från andra synpunkter än förut. Så blir t. ex. den egenartadt rika källa, som ligger i Hans Brasks brevväxling, nu för första gången till fullo använd. Det är märkligt, att så mycket där verkligen fanns att få, fast detta kanske vid ytlig genomläsning skymmes däraf, att W. refererar med en bredd som stundom verkar trötande. De senare årens ökade kännedom från Vatikanarkivet och annorstädes om intrigerna vid kurian, kardinal Puccis och prelaten Wardenbergs roller etc., blir genom Westman, under fullföljande af Martins försök, ett medel att bättre belysa händelserna i Sverige. Nyare forskningar om de ekonomiska förhållandena i Sverige afvinnas här ökad kyrkohistorisk innebörd, etc. Vid förf. undersökningar om Västerås riksdag framträder skarpt denna hans förmåga att ur till synes oväsentliga eller ovidkommande notiser i källmaterialet utvinna nya både fakta och synpunkter. 2) Förf. har mer än hittills skett ställt de kyrkliga händelserna i Sverige i relation till utvecklingen i de andra baltiska områdena. Vi ha redan antydtt detta beträffande Preussen; en annan detalj är förhållandet till Polen och inverkan af blodbadet i Danzig 1526, etc. 3) Det viktigaste medlet, som förf. användt för att få så klart sikte som möjligt på händelsernas verkliga innebörd, har varit att ordna dessa med alla deras detaljer strängt kronologiskt.

Häri ligger från en sida sedt arbetets största betydelse, liksom dess formella svaghet. Genom denna anordning blir det ofta svårt att behålla överblicken öfver de olika utvecklingslinjerna; och bokens läsning ger väl närmast på många ställen intrycket

af torrhet, ett lärdt hopande af fakta. Därtill bidrager ock, att förf. ständigt afväger med stor vetenskaplig försiktighet, ej låter hänföra sig till några bländande hypoteser och med en, för öfrigt sympatisk, anspråkslöshet ej själf stryker under, ger pointering åt det nya, som han kommer med. Själfva framställningsformen röjer ock en viss vårdslöshet. Konstnärens gåfva att ur källornas torra notiser mejsla ut lefvande gestalter af kött och blod med fasta konturer har förf. ej ens inför reformationstidens dramatiska lif utvecklat så, som vissa antydningar ge vid handen, att han skulle kunna göra. Till och med Olavus Petris gestalt träder oväntadt mycket tillbaka (äfven om man här får komma ihåg, att Olavus' centrala ställning kommer först efter Västerås riksdag), under det att alla möjliga fakta äfven ur den politiska historien med kronologisk noggrannhet och utförlighet relateras. — Men om man af dylika intryck från ett snabbt genomläsande af boken vill draga slutsatser om dess verkliga värde, tar man storligen fel. Den som likt anmälaren har haft tillfälle att under eget arbete på området sida för sida pröfva Westmans stora undersökning, måste förvånas öfver huru mycket man här har att lära och huru njutningsrikt studiet af Westmans bok till sist blir. Det väldiga arbete, som måste ligga bakom denna bok, motsvaras af resultatet. Det visar sig, att W:s kronologiska metod i verkligheten blottar många förut förbisedda händelsers stora betydelse, ger ökad kännedom om hvad som verkligen försiggick i Sverige dessa år och fastställer på nytt sätt, i hvilka moment den kyrkohistoriska händelsegången såväl som de mänskliga viljornas kamp steg för steg förde till afgörandet i Västerås. Jämför t. ex. — för att blott nämna en punkt — framställningen af herredagen i Stockholm 1526 och dess betydelse.

Naturligen skulle ett sådant resultat af förf:s metod icke varit möjligt att nå utan förf:s säregna historiska skarpsinne och kombinationsförmåga. Som sagdt tyglas denna, ibland väl mycket, af förf. utpräglade kritiska försiktighet; men framställningen verkar härigenom i hög grad pålitlig. En höjdpunkt utgör, som man kunde vänta, den omkr. 80 sidor omfattande skildringen af Västerås riksdag, dess närmaste förberedelser och dess innebörd för svenska kyrkan. I fråga om själfva förloppet af riksdagen och beslutens form har han under själfständig pröfning af hela källmaterialet och framdragandet af nya detaljer

kommit rätt nära Tunbergs uppfattning, ehuru han i fråga om den ursprungliga texten till Västerås ordinantia följer den traditionella, af Emil Hildebrand mot Tunberg försvarade meningen, att den författats på svenska och finnes i stympadt skick i Riksregistraturets text. Den analys, som förf. gör af »Västeråsbeslutens facit för kyrkans räkning» sid. 433-440, särskildt beträffande rättsförhållandenas viktiga komplex, bildar en glänsande afslutning på det stora arbetet. Som totalomdöme om detta må sägas, att det genom vetenskapligt mognat omdöme, fast historisk metod, energisk forskning och värdefulla resultat be-tecknar det främsta, som förf. hittills framlagt, och utgör ett af de yppersta bidrag, som vi äga inom den svenska kyrkohistorien.

Hj. H—t.

Till 400-årsminnet av den zwingliska reformationen.

I det protestantiska tyska Schweiz deltog man livligt i firandet av den lutherska reformationens 400-årsminne 1917. I år har man i Schweiz sitt eget lands och sin egen reformators motsvarande jubileum, så till vida som man räknar begynnelsen av Zwinglis evangeliska verksamhet från 1519. På olika vis kommer detta minne att högtidlighållas. Även vi i Sverige ha skäl att ej bortglömma det. Zwingli står bredvid Calvin som utgångspunkten för den gren av den evangeliska världen, som kunde upptaga och bryta motreformationens blodiga anfall och som i mångt och mycket gifvit riktlinjerna för evangelisk verksamhet och tänkande in i våra dagar. Inför det som nu sker i världen känna vi mera än förut kravet att inom evangelisk kristendom söka det som enar, icke det som skiljer.

Den värdefulla, åt den zwingliska reformationen ägnade tidskriften *Zwingliana* har ägnat ett dubbelhäfte, 1918: 2 och 1919: 1, som Gedenknummer vid nyår 1919 åt det schweiziska reformationsminnet. Hufvudbidraget är ett högtidstal av den efter Eglis död kanske främste Zwingli-kännaren i Schweiz, professor OSKAR FARNER. Han försätter oss till början af 1519 i Zürich, där Zwingli ännu knappast blivit hemvand. Z. är ännu ock blott en humanistpräst, en erasmisk reformist, som väl kan kritisera kyrkliga missbruk men som dock helt står inom den gamla kyrkans ram. Den sedliga kraften till verklig refor-

mation saknas. Men så inträder något som förvandlar läget. På Z:s skrifbord finna vi några skrifter af d:r Martin Luther. Så snart han läst den första af dessa, var något fullkomligt nytt kommet in i hans lif. Det etiska hade fått religiös bakgrund och ryggrad. Paulus-evangeliet om människans synd och Guds nåd öppnade genom Luther det religiösa lifvets djupaste källåder för Zwingli. Bibeln blef ej längre en moralbok utan en religiös kraft. Så såg Zwingli ock i Luther den länge väntade Elias. I juni 1519 skickade han ett ridande bud till Basel för att hämta ett par hundra exemplar af Luthers skrifter, och han lät sprida dessa i Zürich och de omkringliggande byarna. En svår pästsjukdom på eftersommaren, som förde honom till grafvens rand, gaf hans nya upplevelse nödigt djup och allvar och gjorde Luther ännu kärare för honom. Sedan dess var Zwingli omdanad från humanistisk kulturoptimism till religiös reformator.

Genom Luther har Zwingli blifvit reformator, äfven om han själf redan från 1522 af politiska skäl och växande själfkänsla förnekade det. Men om Zwingli var Luthers lärjunge, blef han icke dennes eftersägare. Allt som han fick, omgestaltade han efter sin själfständiga och egenartade ande. Så skapade även Zwingli något på sitt sätt originellt. Redan hans yttre lefnadslopp måste ge hans verk annan färg än Luthers. Zwingli var från födelsen ett utprägladt lyckobarn, ända tills han stod på höjden af makt i Zürich. Svårigheter liknande Luthers fick han ej känna mycket af. Detsamma gäller hans inre utveckling. Så blir Luthers religiösa väsen en kamp för den egna själens frälsning, Zwinglis ett lugnt sökande efter sanningen, Luthers utgångspunkt det samvetspinade jag, Zwinglis Guds värld. Med sin frälsningsfråga är Luther ensidig, men ock öfverväldigande stark i denna ensidighet. Men uti sanningsfrågan är Zwingli mångsidig, med mångsidighetens förtjänst och svaghet. Luther är från början den vida radikalare, som med ett grepp skakar om världen; Zwingli begynner vida tamare, går mera pedagogiskt fram för att slutligen bli den radikalare. — Så fortsätter Farner att utmejsla bilden af Zwingli under jämförelse med Luther, på vissa punkter under motsättning mot gängse uppfattning. Så t. ex. plägar det anföras som ett fel hos Zwingli, att han i olikhet med Luther sammanblandade politik och religion och så drog olyckan öfver sig. Farner ser i Zwinglis politiska verk en del af hans storhet. Den djupaste hemlig-

heten i Z:s väsen var, att han ville göra något för Gud, genomtränga världen med Guds handlande. Farners teckning af Zwingli är ett välkommet bidrag till reformationsminnet.

Häftet innehåller f. ö. en rätt märklig undersökning af utbredningen af Zwinglis böcker och åskådning i Holland af den kände holländske kyrkohistorikern A. EEKHOF, ett bidrag till Bern-reformationens förhistoria af redaktören prof. G. MEYER VON KNONAU, en musikstudie öfver en nyfunnen sång af Zwingli med noter af E. BERNOULLI, och ett litet intressant påpekande genom W. KÖHLER att Zwingli sannolikt en tid studerat i Paris, möjligen mellan belegeringen från Wien 1499 och den nya inskrifningen där 1500, möjligen under Glarusåren 1506 — 1516, men ej gärna senare. Måhända får man här en anledning att mera observera via antiquas betydelse i Zwinglis åskådning; han har af forskningen allt för hastigt gjorts till humanist, menar Köhler. Så kan temat: »Zwingli i Paris» ställa viktiga problem för Zwingliforskningen. G. ANRICH ger en illustrerad undersökning om Zwinglis bild. Äfven andra uppsatser bidraga till att göra häftet läsvärdt och mana fram stämning för minnesfirandet.

Sedan ofvanstående tryckts, har Zwingli-litteraturen till jubileet börja svälla, med biografier af P. WERNLE och W. KÖHLER, ett praktverk »Z. 1519—1919», etc.

Hj. H—t.

En ny källskrift för Lutherforskningen.

Den 26 april 1518 höll Luther den disputation i Heidelberg, hvarmed hans reformatoriska segertåg begynte. Åt minnet af denna händelse dedicerade professor HANS VON SCHUBERT den i Heidelbergs vetenskapsakademis handlingar 1918 publicerade, högst uppseendeväckande boken: *Luthers Vorlesung über den Galaterbrief 1516 — 17*, zum ersten Male herausgegeben von Hans von Schubert (Heidelberg, Carl Winter 1918, XVI + 72 sid. stor kvart och 40 ljustrycksblad, 8 M.).

I Köstlin-Kaweraus välkända Lutherbiografi I, 1903, berättas, att Luther 27 okt. 1516 begynte en föreläsningsserie öfver Galaterbrevet, som drog studenter i väldigt antal, men som ej finnes åtkomlig. I en antikvariatskatalog i Köln 1877 hade meddelats, att man där hade en åhörarens anteckningar till föreläsningsserien; men detta dyrbara fynd hade aldrig blifvit åt-

komligt för forskningen eller offentliggjorts. Den latinska kommentar till Galaterbrevet, som Luther 1519 lät trycka, innebar en så väsentlig omarbetning, att den ej utan vidare kunde användas för kännedom om hans ståndpunkt 1516—17. — I verkligheten hade ofvannämnda manuskript slutligen hamnat hos den lärde professor Nikolaus Müller i Berlin, som ej gärna lät andra se in i sina samlingar. Efter hans död 1912 kom manuskriptet till det af honom omhuldade Melanctonhuset i Bretten. Därifrån fick slutligen von Schubert i uppdrag att publicera det. Nu föreligger det (okt. 1918) i en förstklassig edition, ytterligare förhöjd i värde därigenom, att äfven själfva originalet fotografiskt återges i ljustryck (hvarvid genom sättarnas misstag en omkastning af ordningen bl. 15—16 kommit att ske). Denna publikation är en lysande illustration till den tyska vetenskapliga kraften midt i nödens tid.

Af grundläggande betydelse i Lutherforskningen är kännedomen om Luthers tänkande och religiositet, omedelbart innan den öppna kampen 1517 begynte. Här ha ock de värdefullaste nya Luther-fynden gjorts. Främst står upptäckten af Romarbrefsföreläsningen i Luthers egen uppteckning, 1908 utgifven af J. FICKER. Ficker skall nu ock utge Luthers hittills ej publicerade föreläsning öfver Hebreerbrevet 1517, som 1899 påträffades i en afskrift i Vatikanarkivet och som för första gången utnyttjats af Ficker i hans jubileumstal »Luther 1517». Och så kommer nu von Schuberts edition af Galaterbrevet, urgestalten till de många kommentarer eller föreläsningar öfver detta Luthers speciella bref, som han sedan kom med. Tyvärr föreligger texten dock här ej i Luthers original utan i en uppenbarligen ganska medelmåttigt begåfvad ähörars anteckningar. Mycket har denne tydligen hört orätt eller missförstått, mycket har han blott hunnit halft anteckna, enär han måst skynda vidare. Ibland lämnar han helt enkelt luckor. Grekiska och hebreiska ord har han ej kunnat utan skrifvit efter gehör — med hvad resultat är lätt att förstå. Nästan värst misshandlade äro bibelcitaten, hvilka Luther tydligen ej dikterat utan hastigt läst upp. Oordning råder, hvilken von Schubert förmodat sammanhånga med störningarna vid påsthärjningen i Wittenberg i nov. 1516. Många andra brister finnas, hvilka utmärkt belysa, huru en student den tiden arbetade. Ur denna synpunkt är fyndet förstklassigt.

Däremot kan det naturligen endast med stor försiktighet användas som källa för Luthers verkliga tankar. Utan den omsorgsfulla och synnerligen kräfvande editionen af von Schubert med ordförklaringar, kompletteringar etc. till en läsbar text skulle det väl ha varit så godt som oanvändbart. Men nu har det med alla sina brister blifvit ett mycket upplysande dokument. Man finner, huru Luther undervisade, hvilken bibeltext han använde, vidden af det filologiska inflytandet från Erasmus och Lefèvre, tekniken i Luthers bibelforskning vid denna tid, och framförallt i hvad mån mystiken inverkade, eller icke inverkade, på Luthers nya frälsningskunskap. Professor BÖHMER, som med sin stora sakkunskap ägnat publikationen en utförlig anmälan i Theol. Literaturblatt 1919, finner dess största betydelse ligga däri, att den (gent emot senast A. V. MÜLLER: Luther und Tauler 1918) visar, huru litet i själfva verket medeltidsmystiken har att göra med Luthers reformatoriska insikt, men ock ger klarare besked om, hvar Luther verkligen funnit användning för dess idévärld. Von Schubert har i sin inledning redan betonat ungefär detsamma. I denna kommentar liksom eljes vid denna tid visar sig Luther som exeget riktigt nog skatta Hieronymus högre än Augustinus; den förres stora Galaterbrefskommentar utnyttjas flitigt. Af auktorer är eljes Lefèvre den inflytelserikaste. Den erasmiska teologiens brister har han redan blick för.

Denna Luthers Galaterbrefskommentar har icke samma epokgörande betydelse för hans inre utveckling som Romarbrefsföreläsningen. Den rör sig väsentligen blott vidare på samma plan, som i den sistnämnda nåtts. Men äfven i belysningen af, på hvad vis det gamla och det nya hos Luther fortsätta att gå bredvid hvarandra, ger oss det nya fyndet en vinst af högsta slag. Von Schubert sammanfattar Luthers ståndpunkt här så, att han ger nytt vin i gamla läglar. Den nya upplevelsen och insikten, den wittenbergiska andan, framträder under liflig beröring med erasmisk kritik i skolastiska former.

Hj. H—t.

En diplomatisk-kartografisk omstörtning af härskande meningar?

I det bremiska ärkebiskopliga arkivet funnos bl. a. ett antal påfvebullor till Hamburg-Bremens ärkebiskopar under metropolitdömets första århundraden, af hvilka nu 12 stycken äro

samlade i det f. d. kungliga preussiska statsarkivet i Hannover i en form, som visar, att de velat gälla som själfva *originalen*. (Ett sådant original har förirrat sig till Köpenhamn.) De äro pergamentbref i officiell urkundform och hafva delvis ännu den påfliga sigillbullan af bly vidhängande. Men nu är det en känd sak, att det påfliga kansliet med sin konservativism höll fast vid papyrus för sina urkunder nästan till midten af 11:e århundradet. Ingen påfvebulla på pergament är känd tidigare än 1013; på 800-talet, dit de äldsta af dessa hannoverska dokument härleda sig, ha sådana påfliga permbref förvisso ej förekommit. Det i urkunderna använda pergamentet visar f. ö. icke italiensk utan tydlig tysk beredning. Skrift-typens karaktär i urkunderna är icke 800-talets italienska utan 11—12:e århundradets tyska kansliskrift. De vidhängande blybullorna på t. ex. den äldsta urkunden, Gregorius IV:s bulla 831—32, som förlänar palliet åt Ansgar, ha af kännare (t. ex. Pflugk-Harttung) förklarats omöjliga kunna tillhöra påfvarna från den tiden; sättet för vidfästandet strider ock mot det påfliga kanslibruket.

Det sagda må vara nog i fråga om urkundernas yttre habitus. Här synes vara en förfalskning, som man bokstafligen kan taga på. Och innehållet pekar i samma riktning. Blott den viktigaste och påtagligaste punkten må framhäfvas. Redan i Gregorius' ofvannämnda bulla förekommer en hel folk- och landtlista på nordiska områden, som läggas under Ansgars ärkebiskopsdöme, däribland ej blott Sverige och Danmark utan äfven Island, Grönland etc. Och samma folklista ingår en urkund till Hamburgs ärkebiskop af påfven Nikolaus I 864. Men nu veta vi genom goda isländska källor, att Island öfverhufvud först upptäcktes (af svensken Gardar Svavarsson) 860—70, och att Grönland beträddes af nordbor (från Island) först omkr. 985.

Den utförliga folklistans förekomst redan i den äldsta af dessa bullor från 800-talet tyckes ju ensamt ge tillräcklig anledning att utan tvekan fastslå, att vi här ha interpolerade eller fritt hopdiktade dokument. Och denna centralpunkt i äkthetsfrågan kan ytterligare belysas från annat håll. Ansgars förtrogne lärjunge och efterträdare Rimbert skref senast 876 sin berömda »Vita Anskarii». Denna lefnadsbeskrifning är bevarad i två olika hufvudformer, en utförligare som plägar betecknas A, och en betydligt kortare B. A finnes bevarad i en handskrift ända från 900-talet, under det att B möter oss först i en handskrift

från 1100-talet. Det har nu på olika grunder ansetts uppenbart, att A ger den ursprungliga och äkta formen för Rimberts skildring, medan B utgör en senare bearbetning i syfte att taga bort allt, som kunde vara ogynnsamt för Hamburgs ärkebiskopliga anspråk vid 1100-talets början. Nu återger »Vita Anskarii» utförligt ofvannämnda påfvebullor, men på så vis att folklistan med Island, Grönland etc. saknas i den äkta A men däremot intagits i B. Så synes ju »Vita Anskarii» visa, att de äkta bullorna från 800-talet senare blifvit tillsatta med sådant, som gynnade Hamburgs anspråk.

Här synas vi i själfva verket ha en fullt tillfredsställande historisk förklaring till förfalskningarnas uppkomst och ett hjälpmedel att bestämma tiden för dem. Vid midten af 1000-talet framträdde under konung Sven Estridsens tid ett målmedvetet arbete på den danska kyrkans lösgörande från beroendet af Hamburg och upprättandet af ett danskt ärkebiskopsdöme. Den dåvarande ärkebiskop Adalbert af Hamburg sökte afvärja Sven Estridsens plan och i stället stärka sin nordiska maktställning. Så utverkade han af påfven en bulla år 1053, hvilken bl. a. lade under Hamburg ej blott som i föregående äkta påfvebullor svearnas och danernas folk utan också biskoparna hos norrman, på Island, hos skridfinnarna, på Grönland etc., d. v. s. hela den ofvannämnda folklistan. Sven Estridsen uppgaf dock ej sin plan; och konung Erik Eiegod lyckades vid 1100-talets början få Lunds ärkebiskopsdöme till stånd (arkivarien L. WEIBULL gör det intressanta påpekandet i sitt viktiga arbete »Den skånska kyrkans äldsta historia», att detta sannolikt skedde något år före det vanligen angifna 1103).

Detta framkallade naturligen det starkaste motstånd från Hamburg-Bremen. Bland de medel, som man där använde i kampen mot Lund om herraväldet öfver Norden, voro då dessa interpolationer eller förfalskningar af äldre påfliga urkunder i det ärkebiskopliga arkivet i Bremen. Dessa förfalskningar skulle visa, att Hamburg-Bremens rättmätiga anspråk på hela Norden kunde stödja sig på äfven de äldsta påfvebullorna till Hamburg-Bremen från 800-talet, Ärkebiskop Adalbero af Hamburg, som 1133 var i Rom, framlade för påfven Innocentius II en rad sådana bullor, af hvilka åtminstone några helt visst voro identiska med de nu i Hannover förvarade. Ärkebiskop Adalbero vann visserligen med sina bullor en tillfällig lysande framgång. I

påfvens utslag 1133 återgåfvos Adalbero och hans kyrka makten öfver såväl biskopen (!) af Lund som biskopsdömena i den nyss-nämnda folklistans länder. Men som bekant blef Hamburgs seger af kort varaktighet. Med hjälp af kanslärn, sedermera biskopen Herman, hvilken väl spelat en viktig roll i Lundadomens byggnadshistoria och hvilkens grafsten hör till kryptans märkvärdigheter, kunde Lunds ärkebiskopsdöme inom mindre än ett årtionde återställas, för att gå sin lysande storhetstid till möte.

Men de förfalskade urkunderna voro kvar som äkta, till dess urkundskritiken på 1800-talet så småningom enhälligt stannade vid att i dem se en af medeltidens mest typiska och största förfalskningar. De blefvo själfva skolexemplet, som gärna användes vid kyrkohistoriska seminarieöfningar som ett af de bästa medlen att införa studenterna i urkundskritik. Så var bl. a. fallet vid det kyrkohistoriska seminarium, där Kyrkohistoriska föreningen och denna Årsskrift under professor Lundströms ledning startades; och ett minne däraf finnes bevaradt i under-tecknads uppsats, som publicerades i Årsskriften 1908. Där kan den intresserade återfinna den tidigare rika litteraturen om ämnet. Och denna har senare ytterligare svällt. Den viktigaste publikationen var FR. CURSCHMAN: Die älteren Papsturkunden des Erzbistums Hamburg 1909, en modern edition med kritisk inledning och 10 facsimiler från de Hannoverska »skenoriginalen». Detta arbete liksom min uppsats underkastades en kritisk granskning af O. KOLSRUD i Norsk Historisk Tidsskrift 1911. Problemet har ock berörts af bl. a. CHR. REUTER: Ebbo von Rheims und Ansgar 1910, H. JOACHIM: Zur Gründungsgeschichte des Erzbistums Hamburg 1912 etc. fram till den sista kritiken af B. SCHMEIDLER: Hamburg-Bremen und Nordosteuropa 1918, där denne enligt sin egen mening lagt slutstenen i den exakta bevisföringen för hufvudförfalskningarna och deras uppkomst.

Så kommer nu samme österrikiske jesuit WILHELM PEITZ, hvilken vi i en annan recension i denna Årsskrift möta som forskare på urkristendomens historia, och framför i tidskriftsuppsatser i det utmärkt redigerade jesuitorganet Stimmen der Zeit i febr. och dec. 1918 och därmed förbundna Ergänzungsheften påståendet, att dessa Hannoverska »skenoriginal» *icke* äro förfalskningar utan äkta! Han kallar sina undersökningar »en omstörtning af härskande meningar»; och de smaka onekligen något af sen-

sation. Deras bevisföring skulle kräva för stort utrymme att i sin helhet referera. Här må blott vissa hufvuddrag i densamma antydvas.

Uppslaget synes Peitz ha fått under sina studier öfver Rimberts »Vita Anskarii». Han pröfvade där noga innehållet i de båda olika formerna A och B och gick sedan till en lika noggrann pröfning af handskriftmaterialet. På bägge vägarna kom han till det, som han anser säkra, resultatet, att den kortare B återger Rimberts ursprungliga text. Det är B som är äkta; men i B ha vi ju både Island och Grönland. Då tvingas man till den öfverraskande slutsatsen, att bägge dessa länders existens har varit känd på kontinenten, redan innan de enligt de isländska källorna upptäcktes. Peitz förklarar denna motsägelse så, att de isländska källorna här uteslutande ge familjehistoria, och att det därför här väl kan vara fråga om en andra eller en tredje upptäckt, så som ju Grönland faktiskt åtminstone två gånger »upptäcktes». Men om Island och Grönland varit kända redan under det tidigare 800-talet (vidare bevis härför, se nedan), så bortfaller det oftast åberopade innehållsargumentet för, att de Hannoverska bullorna med den utförliga folklistan ej kunna vara äkta. Det blir då påkalladt att åter pröfva hela förfalskningsproblemet.

En utgångspunkt för en sådan pröfning har Peitz funnit i en intressant gammal romersk urkund, den s. k. »Liber diurnus». Denna »dagbok», som sannolikt upplades under 700-talet, innehåller en samling formulär för en mängd viktigare kyrkliga förrättningar, bl. a. påfliga förläningar af palliet till nya ärkebiskopar. Det påfliga kansliet använde denna formulärbok för de officiella påfliga skrivelserna ända in på 1000-talet. Så måste då bl. a. alla pallieförläningar i påfliga bullor blifva alldes liklydande. När nu Peitz jämför alla sådana pallieförläningar fram till slutet af 1000-talet inbördes och med formulären i »Liber diurnus», så finner han emellertid midt i likheten små textegenheter af olika slag, efter hvilka pallium-urkunderna kunna uppdelas i särskilda grupper. Och han kan också påvisa anledningen härtill. Det var gammalt bruk, att hvarje nyvald ärkebiskop vid anhängan om palliet inskickade sina företrädares urkunder till det påfliga kansliet. Kansliet använde då dessa äldre urkunder om ärendet som förskrift; de små egenheter, hvilka från början kommit in för t. ex. Hamburg, följde med i alla följande äkta

palliumförläningar till detta ärkebiskopsdöme, liksom andra små egenheter i palliebullorna, t. ex. Trier. — Däremot måste de i påfvekansliet verkligen förfärdigade urkunderna på andra punkter, där ej inskickade äldre bullor rådfrågats som förskrift, fullständigt likformigt och utan fixa lokala variationer återspegla det romerska kanslibruket i en bestämd period.

Nu visar Paitz genom noggrann undersökning af de »förfalskade» urkunderna, af hvilka flera äro palliebullor, att de in i de minsta detaljer motsvara allt detta, som enligt ofvan gifna framställning måste känneteckna verkligt äkta urkunder från påvekansliet. Och enligt honom finnes ingen möjlighet, att förfalskare i början af 1100-talet skulle ägt sådan historisk och diplomatisk kunskap, att de förmått in i småsaker korrekt återge den form, som borde ha användts århundraden förut i ett italienskt kansli.

Innehållet i de i Hannover förvarade »skenoriginalen» strider enligt Peitz icke på någon punkt mot deras äkthet; och en ingående analys af formuleringarnas detaljer säger oss, att de måste vara äkta. Men huru hänger det då samman med alla dessa yttre påtagliga bevisen för, att urkunderna ej tillkommit i Rom eller på 800—900-talen (pergamentet etc.)? Här kommer Peitz med en förklaring, som i hvarje fall är sinnrik nog, om också ej alldeles öfvertygande. Den utgör väl själfva centrum i hans »omstörtning af hittillsvarande meningar». De omhandlade påvebullorna voro helt visst ursprungligen papyrusrullar. Nu skulle de ju sändas till Rom för hvarje ny pallium-förläning och kanske äfven ibland eljes för en eller annan orsak. De blefvo då snart skadade och delvis äfven förstörda. I Hamburg-Bremen var det emellertid ett lifsintresse att bevara dem. Därför sökte man så att säga föryngra dem, återställa dem i deras äkta form genom att öfverflytta dem på varaktigare material. Pergamentbullorna i Hannover äro inga förfalskningar utan noggranna afskrifter, hvilka äfven i det yttre gjorts så lika originalen som möjligt. Naturligen blefvo pergamentet, skrifstilen, blybullornas vidhängande etc. den tids, när afskriften skedde. Men innehållet är fullt äkta; det är ej alls fråga om någon förfalskning. När andra bevarade redaktioner af dessa urkunder afvika från Hannover-originalen, är det dessa andra former som undergått ändringar.

Blott en restriktion bör göras i fråga om pergamentbul-

lornas trogna återgifvande af originalen. Som bekant förstördes papyrusrullar lättare och värst vid början och slutet. I vissa Bremen-urkunder ha också uppenbarligen adressatens och framför allt påfvens namn gått till spillo. Afskrifvarna sökte efter bästa förmåga återställa dessa namn, men kunde här med sitt bristfälliga historiska vetande ej alltid undgå misstag. En gång ha afskrifvarna t. o. m. råkat att sammanföra fragmenten af två olika skadade bullor till en. Det är genom dessa ofrivilliga misstag, som innehållet i några af Hannover-originalen tyckes absolut påvisa bullornas oäkthet.

Af de ytterligare bevis för urkundernas äkthet, som Peitz anför, skall här blott ett antydvas. Det gäller åter den mångomtalade folklistan. Den utmärkte skildraren af Hamburg-Bremens historia, Adam af Bremen, skref sitt berömda verk på 1070-talet och gaf däri på grundval af konung Sven Estridsens upplysningar sina landsmän den första närmre redogörelsen för de geografiska upptäckterna i höga Norden, bl. a. Island och Grönland. Adam har här latiniserade namnformer för isländare, grönländare, skridfinnar etc. Likaså Innocentius II i sitt ofvan nämnda utslag till Hamburgs förmån gent emot Lund 1133. Om nu förfalskare omkring 1100 inskjutit folklistan i påfveurkunder från 800-talet, så skulle de enligt all rimlighet också ha använt latiniserade namn. Men så är icke fallet i de »interpolerade» eller »förfalskade» bullorna från 800-talet. Gregorius IV:s bulla 832 använder väl latinska former för t. ex. danskarna; men den fortsätter med de gammalhögtyska formerna Islandon, Gronlondon, Scridevindun. Samma ordformer har Nikolaus I:s bulla 864 och den kortare, enligt Peitz äkta, B-formen af »Vita Anskarii». Är det väl möjligt, att förfalskare omkring 1100 haft tillräcklig filologisk bildning för att rekonstruera en sådan ålderdomlighet? Tyder icke denna språkform för Island etc. bredvid den latinska för Danmark etc. på, att Island och Grönland på 830—860-talen så nyss blifvit kända, att ännu ingen litterär, d. v. s. latinsk form hunnit vinna fasthet? — Peitz tror sig nu också finna, huru variationerna i urkundernas folklista i fortsättningen på det närmaste smyger sig till missionens faktiska framåtskridande eller tillbakagång i Nordöstra Europa; en förfalskare omkring 1100 skulle knappast kunnat så väl inpassa uppdiktade listor i den historiska utvecklingsgångens svängningar.

Så finner Peitz det ådagalagdt, att »skenoriginalen» äro pålitliga äkta dokument. Härur drager han närmast viktiga *kartografiska* resultat. Före midten af 800-talet hade den arabiske geografen Al-Hwarizmi gjort en bearbetning af Ptolemaios' kartor och text. Därvid både utvidgade och omformade han den ptolemeiska kartbilden i norra Europa. Enligt honom går en stor landgördel från nordöstra Skandinavien åt väster, böjer sig så åt söder och förenar sig till sist med det åt väster böjda Sydafrika. Hur har han fått denna utvidgning? Enligt Peitz' mening löses gåtan, därigenom att Island och Grönland varit kända af nordborna redan i början af 800-talet. Otvifvelaktigt har Ansgar fört denna kännedom med sig från sitt första besök i Sverige. Den blef en af orsakerna till det nordiska ärkebiskopsdömet's högtidliga grundande på riksförsamlingen i Diedenhofen 831. Men just till denna församling hade den kalif, som var Al-Hwarizmis gynnare, skickat tre sändebud. Helt visst ha dessa sändebud fört med sig till kalifens hof de uppseendeväckande geografiska nyheterna från Norden. Så har Al-Hwarizmi inarbetat dem i den ptolemeiska kartbilden.

När Peitz här är i farten med konstruktioner, går han än längre och menar sig ha funnit, att äfven Adams af Bremen ofvannämnda geografiska skildring från Norden skulle skett efter en honom föreliggande karta; och denna skulle möjliggöra lösningen af en af de allra dunklaste frågorna i kartografiens historia: härkomsten af kompasskartorna, hvilka under medeltidens gång började ersätta den äldre medeltidens otympliga s. k. hjul- eller T-kartor (i dessa delades den runda, af oceanen kringflutna jorden genom en bred diameter i en östlig hälft, Asien, och en västlig, hvilken senare åter genom en bred radie delades i en nordlig hälft, Europa, och en sydlig, Afrika). Men här äger jag ej tillräcklig kunskap för att längre våga följa den vidtfamnande jesuitens teorier.

Det är dock tydligt, att hans undersökning af »skenoriginalen» i Hannover, därest den är riktig, får sina viktigaste konsekvenser på den medeltida urkundsvetenskapens och delvis på den nordiska kyrkohistoriens område. Men man gör nog klokt i att ej draga denna konsekvens för hastigt. Åtskilligt i hans bevisföring är äfven utan tillgång till originalen ägnadt att locka till ett frågetecken i marginalen; och det kan nog tryggt förutsägas, att hans »omstörtning» kommer in i kritikens skärseld.

Vad som därur kan framgå, återstår att se. Här må blott pek-
kas på hufvudpunkten i problemet. Om Island och Grönland
i en påflig bulla 831—32 lades under Hamburg, måste väl dessa
länder redan ha haft åtminstone en början till fast kolonisation;
men detta strider dock fullständigt mot de nordiska källorna.
Och hvad beträffar de gamla ordformerna Islandon och Gron-
landon etc. så må erinras därom, att i den första i allmänhet
som äkta erkända uppräknningen af folklistan i Leo IX:s bulla
1053 (själfva bullans äkthet har visserligen helt eller delvis an-
gripits af bl. a. Pflugk-Harttung och Hasse) olatinska ordformer
möta: islant, gronlant etc. Det vore rätt naturligt, om man något
senare vid folklistans inskjutande i Gregorius' m. fl. urkunder sökt
restaurera de ålderdomligaste kända land- och folknamnsformerna.

Hj. H—t.

Vändpunkter i Böhmens och Ungerns kyrkohistoria.

Dagshändelserna ha dragit särskild uppmärksamhet till den
brokiga folkvärld, som nu skall nyorganiseras efter kejsardömet
Österrike-Ungerns sammanstörtande. Vid de religiösa förhållande-
nas ordnande kommer väl den gångna historiens vändpunkter att
kasta sin skugga fram i nutiden. De mesta aktiva folken af dem,
som där åter skola gå den fulla självständighetens kanske törnbe-
strödda stigar, äro utan tvifvel tjeckerna och magyarerna.
Tvänne under kriget offentliggjorda arbeten från deras kyrkliga
— och äfven politiska — historias viktigaste brytningar må här
i korthet påpekas.

A. HAUCK: Studien zu Johann Huss, Leipzig A. Edel-
mann 1916, 66 s.

Denna skrift af den frejdade, nu bortgångne kyrkohistorikern
utkom som rektorsprogram vid ombyte af rektor i samband
med reformationsfest vid Leipzigs universitet 31 okt. 1916.
Kontentan af dess innehåll gaf Hauck själv i ett föredrag i
Stockholm i samband med sina Olaus Petriföreläsningar i Upp-
sala. Hans uppfattning af Huss' öde, »kyrkohistoriens visserligen
icke största eller mest gripande, men mest bekanta tragedi»,
kan sammanfattas sålunda. Genom lycka och duglighet blef
Huss sitt folks andlige talare, utan att äga någon öfverväldig-
ande begåfning. Han var i allt äkta katolik men öfvertog från

Wycliffe vissa tankar om kyrkan, som bragte honom i konflikt med hierarkien. Utan att själf förstå det blef allt kätteris svurne fiende själf kättare. Som sitt folks afgud kände han sig oangripbar; och bländad genom sin makt i hemlandet vågade han sig ut på främmande mark för att där föra sin öfvertygelse till seger. Men där funnos inga som förstodo honom och hans syften. Hans kraft svek inför konciliet, och hans ord syntes blott bestyrka, att han var kättare. Så dukade han under för motståndarne. De ville ej döda honom; men han försmådde att rädda sig, enär han till det sista icke trodde, att man skulle våga döda honom.

Så långt är allt klart i Huss' historia. Och ändock finnes där något gåtfullt. Det är hjältens person; lika genomskinligt som hans öde är, lika ogenomskinlig är han själf. Två motsatta hufvuduppfattningar ha i den moderna historieforskningen gjort sig gällande. Palacky och hans efterföljare betona Huss' skapsinne, konsekventa lärosystem, allvarliga karaktär och djärfva mod, men ock hans oböjliga egensinne, popularitetsjakt och äregirighet, som till sist eftersträfvar martyrkronan. Lechler, Loserth etc. se i Huss icke en originell tänkare; han saknar spekulativ begåfning och kopierar, fast dåligt, Wycliffe. Han är icke en stark karaktär, utan egentligen en vek personlighet, föga lämpad för andlig kamp. Men med själens sprödhets förband han sedlig renhet, trohet och fasthet — sålunda en vek men älskvärd gestalt. — Dessa båda motsatta omdömen af med Huss förtrogna forskare låta oss ana, att han var en vida mera komplicerad natur, än man vanligen framställt honom.

Det är denna sammansatta natur, som Hauck vill ställa i ljuset genom en undersökning. Han disponerar den i tre afdelningar: 1. Die Anschauungen, där han betydligt reducerar det wycliffiska hos Huss och mera framhåller det rent katolska, särskildt förtjänstbegreppet, men äfven Mariakulten, nattvardsmagien etc. som dominerande; 2. Der Reformator, där förf. också begränsar Huss' afvikelse från katolicismen, söker visa att reformtankar helt fattades hos Huss ända till 1407 och att äfven dennes kyrkobegrepp ursprungligen ej stred mot det katolska, ehuru Huss sedan kolliderade med hierarkien på frågan, om man var skyldig ovärdiga prelater lydnad. Huss' berömdaste verk *De ecclesia* är ju blott ett torftigt utdrag ur Wycliffes skrifter och ger därför ingen säker ledning, när man vill

komma åt Huss själf. Tydligt är, att Huss alltid betraktade episkopatet som en ursprunglig institution i kyrkan, och att han aldrig principiellt förkastade det påfliga primatet; så ansåg han sig med viss rätt vara god katolik och ej alls kättare. Det ödesdigra för Huss blef hans ställning till aflaten. Hauck framkastar här den intressanta hypotesen, att Huss vände sig mot Johan XXIII:s bulla om aflaten främst därför, att den innehöll en uppfordran till *krig*. Huss förnekar obetingad de andliges rätt till krig, då Kristus själf och hans lärjungar aldrig vädjade till svärdet. Härifrån fördes Huss till den punkt, som blef centrum i hans senaste års tankelif, kritiken af påfvedömet's världsliga makt och framförandet af *armodsidealets* kraf på kyrkohierarkien. Detta kunde dock ej skapa ett praktiskt reformprogram; Huss var främst en opponent, icke en reformator.

3. Die Persönlichkeit. Här får man en vemodig bild af, huru världskriget kunnat påverka äfven män af så objektivt historiskt kynne som Hauck. Ty om han ock pekar på förut förbisedda svagheter i Huss' personlighet, så gör dock betoningen af dennes osannfärdighet och brist på karaktärens sedliga genombildning intryck af djup ovilja mot tjecken Huss; och detta klingar igenom i omdömet, att man på Huss ej får ställa krafvet att vara en af andlig kultur adlad eller sedligt högstående karakär; ty för allt detta fattades i Wenzels Böhmen förutsättningarna. Likaså förefallar det skeft, när Hauck som motiv för Huss' modiga afvisande af lifvets räddning genom återkallande sätter icke så mycket öfvertygelsetrohet som omtanke om, att hans anseende skulle bevaras i Böhmen. Det är sant, att Huss i rättegången förnekade samma Wycliffe, som han skrifvit af i sina hufvudarbeten; men historiskt objektiv verkar ej reflektionen öfver denna svaghet hos Huss: »man måste äfven här erinra sig, att ärekänsla och ridderlighet icke voro att finna i den värld, i vilken Huss rörde sig. Man kan ej af den enskilde fordra, hvad blott die Gesamtheit är i stånd att frambringa». — Intressant är Haucks betoning af, att Huss kände sig som medveten slav i motsats mot germanerna, så att han t. o. m. i Hieronymus beundrade den helige och berömde slaven. I sin kamp för det heliga tjeckiska folkets rätt är Huss slavofilernas föregångare. — Naturligen vimlar denna som hvarje bok af Hauck af många iakttagelser och forskningsresultat af bestående värde; och framställningsformen har den karakteristiska genomskinliga klarheten och prägnansen.

SOLTAN ANGYAL: Ursachen, Verlauf und Ergebnis des Aufstandes Bocskay, Budapest Atheneum 1916, 126 s.

I föregående Årsskrift anmälades ett större arbete af professor Géza Lencz om den centrala punkt i Ungerns protestantiska historia, som knyter sig till den ädle furst Bocskays uppror och den evangeliska trons räddande genom Wienfreden 1606. Här fästes uppmärksamheten på en annan bok om samma ämne. Den är utgifven som filosofie doktorsdisputation vid Berns universitet, ehuru förf. är en ungrare, från Hajduböszörmény i Ungern. Den har en annan karaktär än Lencz' lärda verk, är mera populärt hållen och syftar ej blott till att vara ett doktorsspecimen utan i första hand att orientera utlandet i ungerska historiska förhållanden och väcka sympati för den för sin frihet och existens sedan århundraden kämpande protestantismen i Ungern.

Förf. skrifver lätt och åskådligt. Dispositionen är i början något egendomlig, i det att han efter en kort inledning först skildrar Rudolf II:s turkkrig vid slutet af 1500-talet och sedan för oss tillbaka till reformationens utveckling i Ungern från dess början där 1520. Denna öfversikt är f. ö. i sin korthet tacknämlig och ger en del intressanta omdömen af ungerska forskare, t. ex. Károlyi: Det som är öfverraskande i den ungerska reformationen, yttrar sig icke så mycket i den yttre utbredningen som i själarnas inre lyftning, »som åstadkommer att t. o. m. de illa aflönade soldaterna i gränsfästningarna sparade slant efter slant af sin sold för att kunna skaffa sig evangeliska andlige och under hvilorasterna med turkfaran ständigt öfver sig diskuterade den nya trons sanningar». Angyals totalomdöme blir, att knappast någonstädes i Europa reformationen skedde så stilla och utan uppseende eller störningar som i Ungern. Där var den ej alls statsangelägenhet utan en folkrörelse. Den var ej blott en kyrklig företeelse utan en allmän väckelse af det nationella lifvet; som dess kanske mest betydande reformator ställer Angyal Dévai Biró. Intressant är hans skildring af »den ungerske Calvin», Debreczens reformator Peter Melius. Äfven den unitariska kyrkans historia beröres.

Hufvudparten af Angyals framställning ägnas åt terrorismen i Siebenbürgen och Ungern vid vändningen till 1600-talet och Stefan Bocskays korta men glänsande lifsverk. För den som ej har tid eller tillfalle att genomplöja Lencz' detaljerade undersökningar är Angyals afhandling här en lämplig ersättning.

Naturligen går man då miste om de rent vetenskapliga nyheter, som vi i förra Årsskriften påpekade som starkt framträdande i Lencz' bok. Gärna citerar Angyal ett magyariskt arbete från 1907 af d:r M. Zsilinszky, hvilket tyckes vara förtjänstfullt. Bocskays osjälfviska kamp blott för evangelisk tro och lagbunden frihet framhålles mot bakgrunden af den katolska förföljelsen och blodspolitiken. Biskopen i »kyrkodistriktet på andra sidan Theiss» D. Baltazár anbefaller Angyals bok åt publikum.

Hj. H—t.

O. MOE. *Det monarchiska Episcopats Oprindelse.*

Enligt det 1917 daterade företalet härrör detta arbete från 1894, då utkommet med titel: Den antike Stat, Synagogen og Kirken; det är den del af upplagan, som nu finnes i behåll, som presenteras under ny rubrik och utgifvits i anslutning till reformationsminnet.

Förf. börjar med en redogörelse för de mindre sammanlutningar, som existerade under den utgående antiken med syftet att tillvarataga medlemmarnas praktiska och särskildt ekonomiska intressen, i vissa afseenden analoga med våra dagars begravningskassor o. d. På grekisk mark hade man »eraner» och »thiaser», på romersk »kollegier». Man kan redan ifråga om dessa konstatera, att de liksom grupperat sig kring någon ansedd person, som representerade en mellanhand mellan den mindre kretsen och staten eller utgjorde en borgen för att rätten till sammankomster icke skulle missbrukas. De judiska synagogorna rundt om i riket fingo i många fall anledning att organisera sig i former, som åtskilligt erinra om de hedniska organisationerna, och när kristna småsamfund började, har icke minst mönstret från synagogorna varit af betydelse. Förf. tar nu särskild hänsyn till den första kristna församlingens sociala uppgifter, framför allt de gemensamma måltiderna eller bespisningen af behöfvande, en uppgift som förutsätter en omfattande apparat. Med en sådan apparat äro äfven bestämda tjänstemän gifna. Just vid afgränsningen af deras rättigheter gent emot medlemmarna återverkade mönstret af den tidens utomkristna småorganisationer. Ett arf härifrån är bl. a. benämningen episkopos, uppsyningsman, som efter hand tillföll presbyterer. Det hade som nämnt visat sig nödvändigt för de förkristna

småsamfunden att sluta sig kring en beskyddare, prostat, som genom sitt anseende kunde bereda dem en tryggare ställning, och i hvars hus sammankomsterna voro fritagna för misstankar. Det är denna prostat-institution, förf. anser de kristna ha upptagit. De kristna valde sig en framstående medkristen till patron och erhöilo så laglig rätt att samlas hos honom. Detta är själfva ursprunget till den monarkiska biskopsinstitutionen. Titeln prostat omsattes till biskop, emedan ingen mer än Gud enligt Jesu ord fick kallas fader eller välgörare. Ungefär så lyder i korthet antytt hufvudhypotesen, och denna pröfvas sedan på förhållandena i Rom m. fl. församlingar, hvarvid naturligtvis en del variationer, betingade af lokala förhållanden o. d. äro märkbara.

Det är vanskligt att uttala sig om förf:s resultat ej minst därför, att förf. ej med önskvärd tydlighet skiljer mellan nytt och gammalt, icke heller mellan bevisade fakta och sannolikheten. Hänvisningen till den roll, de åberopade faktorerna spelat, kan dock mycket väl vara ett lyckligt grepp eller i hvarje fall en god komplettering till de gängse försöken att förklara utvecklingsförloppet. Arbetet är f. ö. rikt på intressanta detaljiakttagelser.

D. Fehrman.

O. MOE. *Trosregelen, den ældste Trosfremstilling og det fælles Grundlag for Apostolicum og Nicænum, I. Orienten.* Grøndahl & Søn's Bogtrykkeri 1911.

Med »trosregel» förstår förf. en formulering af trosinnehållet, som framgått ur den äldsta kyrkans behof att meddela dopkandidaterna den kristna läran i sammanfattning. Den är konstant till sitt innehåll, men är icke såsom symbolet något oföränderligt, hvad de enskilda orden angår. Bruket af »trosregel» är *äldre* än bruket af ett formligt symbol; har man lyckats konstatera trosregeln i dess äldsta skick, har man därmed en af källorna för det äldsta symbolet. Förf. menar, att symbolet från sin början haft en afgjort *liturgisk* karaktär såsom ingrediens i dopritualet; före utformningen af ett symbol har trosregeln trots sin ursprungligen didaktiska karaktär gjort en motsvarande tjänst vid dop- och nattvardshandlingar. M. a. o. man kan för den äldsta kyrkan räkna med en trosregel, som 1) varit nå-

got annat och äldre än symbolet, 2) haft en fast form och 3) äfven begagnats som liturgiskt formulär. Den har haft 2 grundformer: en 2-ledad och en 3-ledad. Den 2-ledade innehöll först en kort förpliktelse till tron på skaparen, Jesus Kristus och Anden, därpå en utförligare kristologisk del, i stort sett analog med vår n. v. 2:dra artikel. Den 3-ledade ställde utsagorna om Anden *efter* dem om Fadren och Sonen. Förf. undersöker nu en del material för att finna vittnesbörd om den 2-ledade trosregeln med innehållet utstyckat på 10 »bud» (alltså i form af en »trosdekalog»). I första rummet kommer *Gregorii af Nazians tal vid dopet hållet i Konstantinopel 391*. De särskilda 10 styckena börja med eller hänföra sig till budet: »tro på», πίστευε. Denna lärosumma hos Gregorius företer enl. förf. alla kännetecknen på en »trosregel». Den omgränsar trosinnehållet. Den lämpar sig för utvidgningar på resp. detaljpunkter, och om man jämför den med dåtidens missionspredikan, finner man, hur det är »trosdekalogens» schema som bildar underlaget, och som vid den offentliga förkunnelsen utföres vidare i detalj. Om än Gregorii »dekalog» ej afspeglar trosregeln ord för ord, så återger Gregorius dock samma trosregel fritt behandlad och använd som liturgiskt formulär. Just den omständigheten, att den ger intryck af att ha ingått i ett ritual med fast markerad byggnad, är af vikt. Följer man de vinkar om dopceremoniens lydelse, som innehållas i Gregorii tal, finner man, att det knappast kan ha gifvits tid eller plats för ett formligt symbol bredvid den jämförelsevis långa dekalogen. Den trosregel, som Gregorius i och med sin dekalog synes ha anlitat, utgjorde det moment i dopritualet, där dopkandidaten förpliktade sig till sin nya tro. Har Gregorii formel haft en så central ställning, måste den ha varit mer än en formel, tillfälligt hopgjord för dagen. Man har alla skäl att här räkna med något af ålder auktoriseradt, d. v. s. trosregeln själf. — En motsvarande användning tillskrifver förf. f. ö. trosregeln o. 350 ej blott i Konstantinopel utan äfven på andra ställen i Orienten, särskildt i Kappadocien.

En något annorlunda beskaffad ordning synes ligga bakom *Cyrilli katekeser*, hållna i Jerusalem 348. Enligt det intryck man här får af dopritualet, har det i Jerusalem lika litet varit plats för någon *trosdekalog*, som det i Konstantinopel fanns plats för en *trosbekännelse*. Cyrillus uppställer nämligen ej någon uttrycklig trosdekalog. I stället meddelar hans 5:te katekes en

verklig *trosbekännelse*. Men förf. konstaterar ett parti (den 4:de katekesen), som vid närmare påseende visar sig som en parallell till Gregorii trosdekalog och måste vara bildad efter denna, för såvidt icke båda hvila på ett och samma underlag — själfva trosregeln. Detta häntyder enl. förf. på att trosregeln äfven i Jerusalem ingått i dopritualet, fast den sedan försvunnit därur och redan på Cyrilli tid varit ersatt med den uttryckliga bekännelsen (i 5:te katekesen). Med flera skäl anser sig förf. just kunna visa, att 4:de katekesens trosregel är ursprungligare än 5:te katekesens bekännelse, och vi få då äfven för Jerusalems räkning en ordning, där man kan förutsätta förekomsten af »trosregeln» under den äldsta kyrkans tid.

Förf. upptar åsikten, att Nicænum (på bekostnad af formeln i Cyrilli 5:te katekes) trängt igenom som dopbekännelse (dock relativt sällan; dess anatematismer motverkade en sådan användning: rec:s anm.) samt som underlag för undervisning och menar, att denna förändring formellt var en återgång till äldre praxis. Ty hvad är Nicænum till sin form? Jo, en lätt omredigering af Eusebii trosbekännelse vid Nicæamötet 325 (denna formel uppger Eusebius själf såsom öfvertagen från äldre tradition), som f. ö. är alldeles lika med den af förf. påvisade trosregeln i Cyrilli 4:de katekes. M. a. o. det kan ådagaläggas, att Nicænum är en del af trosregeln själf, blott med de kompletteringar i 2:dra artikeln, som kräfdes af de kristologiska stridigheterna. Och det ligger enl. förf. nära till hands att då också hänföra innehållet i 5:te katekesen, som närmast öfverensstämmer med det s. k. Nicæno-Constantinopolitanum, till samma källa.

Äfven i de apostoliska konstitutionerna finnas spår af trosregeln; både den där antydda katekumenundervisningen och hvad som nämnes om ett symbol och en dekalog är af den art, att trosregeln vid denna tid kan antas ha fungerat dels som läro-schema, dels som liturgisk formel (i budets gestalt) vid dopet.

I Egypten går trosregeln med säkerhet igen i den egyptiska kyrkoordningen (som i sitt n. v. skick dateras från 300- eller 400 talet) och i uttalanden af Athanasius och Origenes, möjligen äfven hos Clemens Alexandrinus. Förf. har således sökt följa den tillbaka till tiden före år 200.

Sista kapitlet ger en utredning af förhållandet mellan trosregeln och Eusebii förut omnämnda bekännelse.

Undersökningen i sin helhet vittnar om stor hängifvenhet för uppgiften, och kombinationerna äro skarpsinniga nog. Vare sig förf. är inne på rätt väg eller ej, är det, så länge ännu så mycket är oklart, af värde, att ett experiment som detta en gång blifvit gjordt.

D. Fehrman.

WILHELM PEITZ, S. J., *Das Glaubensbekenntniss der Apostel*, Stimmen der Zeit, Bd 94, h. 6. Mars 1918, Separat. 13 sid.

Hufvudintresset är att visa, att det symbol, som enligt förf:s mening tillkommit genom apostlarnas försorg, existerat i Rom redan o. 100 e. Kr. Förf. upptar hypotesen om en blott 2-ledad text 1) en kort bekännelse till Fadren, Sonen och Anden, 2) en kristologisk afdelning tämligen analog med hvad vi kalla 2:dra artikeln. Förf. söker, fast försöket knappast lyckas, bevisa, att formeln i ålder går tillbaka till tiden före apostlarnas skilsmässa från hvarandra. Först på Hippolyti tid skulle ursymbolen ha ersatts med det symbol, som vi kalla »*romanum*» (faktiskt var *romanum* dock ingen nyhet o. 190). Källan för förf:s texter är »*Liber diurnus*», en samling påfliga kansliböcker, och den text, hvarmed förf. arbetar, synes ha varit föremål för fortgående tillägg och ändringar ända fram till år 681. Det kräfvades helt naturligt ganska våldsamma manipulationer för att under sådana förhållanden få utrensadt, hvad som anses som senare utväxter. Det kräfvades likaledes mycken behändighet för att föra den kvarstående kärnan tillbaka till apostolisk affattning. Förf. synes med ganska lätt hand ha tagit på de problem, af hvilka forskningen numera anser sig bunden. Ej minst broschyrens afslutning är i detta fall betecknande. Förf. vill använda det vunna resultatet: förekomsten af en auktoritativ bekännelse, som från apostlarnas tid till midten eller slutet af 100-talet bibehöll sig i oförändradt skick, såsom bevis för att vi denna tid också måste förutsätta ett påfligt kansli i Rom. Under dess medverkan skulle bekännelsen ha nedlagts i skriftlig form och sedan öfvervakats. Blott så skulle dess bibehållande ha varit möjligt. Men alla de motsägende vittnesbörd, symbolforskningen omdenna tid stöter på, inklusive den tidiga motviljan mot dogmers nedskrifvande, tala afgjordt mot en symbolbildning i så fasta former. Hvad är då bevisadt, om förf. lyckades göra troligt, att den af honom

supponerade texten redan från början existerat och öfvervakats i skriftlig form? Jo, att den är relativt sen. Man kan förstå lockelsen för en katolsk teolog att söka få fram ett symbol, redigeradt af apostlarna själfva. Det är en påtaglig illustration till begreppet: den lärande kyrkan. Man kan förstå lockelsen att konstatera en påflig regeringsmekanism redan o. år 100 e. Kr. Det ådagalägger det hierarkiska momentets ursprunglighet. Men ett symbol, redigeradt af apostlarna och nära nog från början i skriftlig form omhändertaget af ett påfligt kansli, det är en *contradictio in adjecto*. Hela denna lättvindighet i bevisföring gör läsaren skeptisk. Emellertid kan ju den text, förf. anser sig ha kommit på spåren, vara ett värdefullt bidrag till frågan om ett ursymbol, äldre än Romanum. Belägg för en 2-ledad bekännelseformel äro gifvetvis af det allra största intresse.

D. Fehrman.

Notiser om till redaktionen insänd litteratur.

Från P. A. Norstedt och Söners förlag, Stockholm:

NATHAN SÖDERBLOM: Religionen och Staten 1918, VII + 203 s.,
kr. 4:75.

När detta skrives, har nyss i Lund en diskussion, med professor Knut Kjellberg som inledare, hållits om »Konfessionslös religionsundervisning». Diskussionen visade värdet af, att Ärkebiskop Söderbloms bok med dess första stora afdelning: »Undervisning i religion i statens skolor» funnits tillgänglig; men den gaf ock vid handen, huru mycket som ännu vore att vinna, om Söderbloms klara och tankerika belysning af hithörande spörsmål blefve mera känd och begrundad. Nu, när kristendomsundervisningens plats i våra statsskolor står på spel, bör ingen kristligt och kyrkligt intresserad försumma att taga del af ärkebiskopens framställning. Äfven andra uppsatser i boken beröra i hög grad aktuella och centrala sidor af det centrala problemet om religionen och staten: »Rikskyrka och frikyrka», och »Kulturstatens frihetsproblem». Läsaren bör enligt förf:s anvisning börja med sistnämnda uppsats. En ställning för sig intager uppsatsen »De tre skofarne mull», där ärkebiskopen utför sitt mångomskrifna inlägg om borgerlig begrafning, delvis under återgifvande af och diskussion med inlägg i dagspressen mot eller för hans ståndpunkt.

GILLIS P:SON WETTER: Det romerska världsrikets religioner 1918,
500 sid. och illustrationer, kr. 26:—.

Ett betydande arbete, som kyrkohistorikern ej kan gå förbi. Tyngdpunkten i verket torde ligga i den första tredjedelen »Den hellenistisk-romerska världen», där förf. under utnyttjande af äfven senaste undersökningar af Reitzenstein m. fl. ger en sammanfattning af sina ingående primärstudier öfver hellenismen. Det blir fackmännens sak att kritiskt pröfva framställningens vetenskapliga hållbarhet. Åtskilliga anmärkningar ha därutinnan redan framförts. Glädjande är, att detta stora arbete kunnat utgifvas på svenska.

Sveriges kyrkor. Konsthistoriskt inventarium, med stöd af K. Vitt. Hist. och Ant. Akad. utgifvet af Sigurd Curman och

Johnny Roosval. Uppland, band II, häfte 1: Häfverö och Vaddö skeppslag, af Karl Asplund och Martin Olsson. 1918. 116 sid., 91 bilder. Pris 4:40.

Detta band af det välkända stora samlingsverket har sitt väsentligaste intresse i behandlingen af Häfverö medeltida kyrka med dess rika hvalfmålningar och präktiga altarskåp. I Vaddö nedrefs den medeltida kyrkan 1840 och ersattes med en ljus byggnad i 1840-talsstil; en del inventarier finnas dock kvar från äldre tid. Singö har en träkyrka från 1753.

JOHAN BERGMAN: Fornkristna hymner, dikter af Aurelius Prudentius Clemens. Svensk tolkning med historisk inledning. Tredje upplagan (med facsimile af två handskrifter), 1916. IX + 170 s. Pris 4 kr.

Dr Johan Bergmans Prudentiustolkningar utkommo första gången 1894 och funno då bland kännare särdeles gynnsamma omdömen. Viktor Rydberg skref: »Bättre hade vår gamle Aurelius Prudentius icke kunnat tolkas i det svenska språkets anda och i dess former. Tolkningen röjer mästskapet». En andra upplaga blef ock redan följande år påfordrad, äfven den är sedan lång tid utgången ur bokhandeln. Under åren 1900—07 företog förf. på uppdrag af Vetenskapsakademien i Wien en systematisk genomforskning af Europas handskriftsamlingar och klosterbibliotek för att uppsöka och granska befintliga Prudentiushandskrifter i och för en ny textkritisk edition af Prudentius' samtliga verk. Om dessa handskrifter — till antalet öfver 300, medan närmast föregående utgifvare endast känt ett 70-tal — har han publicerat en afhandling, »De codicum Prudentianorum generibus et virtute», Wien 1908; tryckningen af den nya editionen har blifvit afbruten genom kriget.

Under sådana förhållanden har förf. 1916 utgifvit en ny upplaga af sina öfversättningar, som nu erhållit såväl en formell retuschering som en del rättelser enligt den genom förf:s handskriftforskningar förbättrade texten. Det är 7 dikter, som här i en verkligt mästerlig och inspirerad öfversättning parallelt med den latinska originaltexten meddelas — 6 ur hymnsamlingen »Kathemerinon», »Dagens stunder», och en af självbiografiskt innehåll. Högst står den storslagna Kristushymnen och den märkliga »Hymn vid griften», af hvilken några strofer med rätt stark bearbetning äro öfversatta i Wallins »Nu tystne de klagande ljuden» (Sv. Ps. 492). I en inledning tecknas Prudentii liv och skaldskap; på slutet äro några förklaringar bifogade. Det är ur kyrkohistoriens synpunkt en verklig vinst att på vårt språk äga ett sådant arbete som detta, som ger tillfälle till en djup inblick i den numera hos oss så föga studerade kristna antikens tanke- och känslövärld, där Vergilii och Horatii språk och versformer på ett egendomligt sätt förmåla sig med det kristna innehållet.

K. B. WESTMAN.

JOHAN BERGMAN: Svecia Latina. Valda prof på svensk medeltidslatinsk och nylatinsk litteratur med förklaringar. 1918. VIII + 158 s. Pris 6 kr.

JOHAN BERGMAN: Latinska källskrifter till Sveriges äldsta historia. Några antika och medeltida texter af svenskt-kulturarhistoriskt intresse med förklaringar. 1918. VI + 64 s. Pris 2: 75.

Med dessa båda krestomatier har den flitige förf. på ett tacknämligt sätt fäst uppmärksamheten på ett ofta förbisedt område af vår svenska litteratur, nämligen den stora del däraf som är affattad på latin. »Medeltids- och nylatinet», säger han med rätta, »är nyckeln till Sveriges äldre historia, både den politiska och den kulturhistoriska.» Och naturligtvis icke mindre till kyrkohistorien, kunna vi tillägga. Men för utforskandet och publicerandet af hithörande material fattas ännu mycket. Förf. har företagit sig att sända ut ett par samlingar af texter för att i någon mån väcka intresset för dessa kulturskatter. Den mindre samlingen är afsedd för kursivläsning i läroverkens högsta klass; den innehåller, efter några stycken om Sverige af antika författare (Plinius d. ä., Tacitus o. a.), till $\frac{3}{4}$ medeltida texter af kyrkohistoriskt intresse — stycken ur Rimberts »Vita Anskarii», Adams beskrifning på Sverige, några påfvebref, ett bref af Bernhard af Clairvaux, en berättelse om Birgittas kanonisation o. s. v. I den större samlingen omfatta de medeltida texterna icke fullt $\frac{1}{4}$ (ett stycke af Petrus de Dacia, något ur Diarium Wazstenense, en revelation af Birgitta, ur Ericus Olai, liturgiska hymner etc.); det öfriga är från nyare tid, diplomatiska och akademiska aktstycken, bref, vetenskapliga texter (af Olof Rudbeck, Linné, Swedenborg, Chr. J. Boström), dikter, tal, latinska inskrifter på offentliga platser m. m. — kyrkliga texter (synodalavhandlingar och -konstitutioner, teologiska arbeten o. s. v.) saknas i denna avdelning. Utdragen äro naturligen mest rätt korta, och urvalsprinciperna kunna ju i många fall diskuteras. Sådana samlingarna äro, ha de emellertid i hvarje fall mycket af intresse. Någon gång kanske man kunde få till stånd en svensk kyrkohistorisk läsebok, där icke som här språket utan innehållet vore den behärskande synpunkten, där alltså både latinska och svenska texter borde finnas och urvalet vore lagt så, att man finge en inblick i olika sidor af kyrkans lif genom tiderna. På dylika funderingar lockar förf. en in.

K. B. WESTMAN.

Från Kristliga Studentrörelsens Förlag, Stockholm.

J. A. EKLUND: Människan och Gud, tankar om religionen, I, 1918, 234 s., kr. 6: 25.

Biskop Eklunds nya arbete, hvilket närmast utgör en utvidgning af föreläsningar i Stockholm hösten 1918, men som ger oss kontentan af författarens religionsfilosofiska tankearbete allt ifrån hans akademiska lärarverksamhet fram till dagens problemställningar, har ej blott sitt redan mångfaldigt erkända religiösa och apologetiska värde för dem, som verkligen brottas med och vilja tränga in i lifvets djupa frågor; det betyder ock en insats i den svenska teologiens historia. Framställningen är mindre systematikerns utmejslade än den originelle aforistens, som bry-

ter ut tankeblocken ur lifvets hårda materia. Innehållet i den nu utkomna delen I samlar förf. i två hufvudafdelningar: »Den religiösa människan» och »Gud såsom den religiösa trons föremål». Äfven kyrkohistorikern kan för sitt ämne finna åtskilligt att lära af den belysning, under hvilken förf. allt som oftast ställer den gångna kristna utvecklingen och dess bärande gestalter.

HJALMAR HOLMQUIST: Ur kristendomens historia mellan världskrigen, 1814—1914, Uppsala 1918 (utkommen 1919), Sveriges kristl. studentrörelses skriftserie n:o 86, 403 s., kr. 9:—.

Boken utgör en utvidgad form af föreläsningar, hållna vid teologisk-praktiska kurser för folkskollärare och lärarinnor i Arvika sommaren och i Malmö hösten 1918. De behandla: I Romansk restaurationskatolicism, liberalism och ultramontanism, II Schleiermacher och tysk teologi, union och inre mission, III Kalvinsk väckelse och frikyrkobildning, IV Engelsk lågkyrka och dissenter, högkyrka och bredkyrklighet, V Nordamerikanska denominationer, VI De orientaliska religionsnationerna, VII Rysk ortodoxi och gnosticism. De båda sistnämnda utgöra nära halfva boken.

Från J. A. Lindblads förlag, Uppsala.

EMANUEL LINDERHOLM: De stora häxprocesserna i Sverige. I: Inledning. Bohuslän. Uppsala 1918. XII + 272 s., kr. 7:50.

Se litteraturanmälningar.

OLAV SLETTTO: Tjänaren, en relief, öfvers. från norskan af G. Thorsell. 1918. 98 s. 2 kr.

Det ligger djup stämning öfver denna litterära skiss från Kristi lif och de frågor, som förf. därvid känner tränga sig fram.

Reformationens välsignelse: Artiklar af biskoparne Ullman, Bergqvist, Danell och Lönegren, domprosten Bring, regementspastor Meurling och ett flertal andra författare, 1918, 221 s. kr. 3:75.

Samtliga dessa artiklar ha förut utskickats till dagspressen genom den af Allmänna Svenska Prästföreningen vid nyåret 1912 grundade Kyrkliga Pressbyrån i Uppsala; de ha nu af byråns föreståndare, Meurling, samlats till en bok. Många af dem äro af hög kvalitet. Blott en mindre del ägnas direkt åt reformationsminnet; aktuella frågor af mångskiftande art behandlas, församlingssinne, kyrklig värnplikt, andlig odlingsmark i öfre Norrland, arbetarrörelsens religiösa likgiltighet, kall och kallelse, hemlifvet etc.; kyrkohistorien representeras bl. a. af redaktörens Carl Olof Rosenius, ett hundraårsminne. Lindblads förlag har genom denna bok ytterligare dokumenterat sitt intresse för att sprida god litteratur öfver eller i samband med reformationsminnet.

LYDIA WAHLSTRÖM: Katolskt och protestantiskt i medeltid och nutid. 1919. 159 s., kr. 3:75.

Den kända författarinnan väckte i höstas stor uppmärksamhet genom sin roman »Daniel Malmbrink» med dess analys af katolskt och protestantiskt kynne. Hon har nu ytterligare belyst detta ämne genom att omarbета och sammanföra några förut publicerade uppsatser, inalles 5 st., mest af kyrkohistoriskt innehåll. Den första ger hennes egen principiella ståndpunkt. Ett värdefullt bidrag har här gifvits vår teologiska litteratur, ej minst därför att det kommer från en icke-teolog med varmt hjärta och skarp iakttagelseförmåga. Boken kom redaktionen för sent tillhanda för att här kunna närmare anmälas.

Från Magnus Bergvalls förlag, Stockholm.

ARNOLD NORLIND: Järnriiddarna rida till Jerusalem, en bok om första korståget, med illustr. af G. Doré. 1918. 191 s., 7:50.

Docenten Norlind är en intressant författargestalt. Bredvid sin fackmässiga geografiska forskning (se t. ex. nedan i Lunds universitets fästskrift) ger han oss analyser och öfversättningar af Dante (senast dennes »Om Vatten och Jord», Lund, Gleerup, 1917), öfversättningar från modern holländsk litteratur (Fr. van Eeden: Häxan från Haarlem, Stockholm 1916) etc. Nu har han utgifvit en skildring af första korståget, dess förutsättningar och fortsättning till Gottfrids död, där fast sakkännedom och vetenskaplig syn sammansmältas med konstnärlig formgifningsförmåga till en fängslande och högst värdefull framställning. Boken är en utmärkt lektyr att sätta i den uppväxande skolungdomens händer; men den studeras med behållning äfven af historikern eller kyrkohistorikern. Just den sortens historisk litteratur behöfde vi mera af på vårt språk.

Från Lehmann och Stages förlag, Köpenhamn.

LORENZ BERGMAN: Kirkehistorie I Indtil Reformationen. 3:je genomsedda uppl. 1918. 221 s.

Denna för seminarierna afsedda lärobok i kyrkohistoria har nu vunnit så allmänt erkännande, att den börjat tränga in som undervisningsbok äfven vid universiteten. Den har därför i 3:je upplagan försetts med utförligare litteraturförteckning, hvarjämte åtskilliga detaljer från förra upplagan omarbetats och utvidgats. Författarens person har på sistone tilldragit sig särskild uppmärksamhet, därigenom att han våren 1918 blef lektor vid Köpenhamns universitet i missionshistoria, därmed väl den förste akademiske läraren i detta ämne i Norden. Hans kyrkohistoria är en exponent för danskarnas förmåga af praktisk och åskådlig framställning på solid grund.

Från H. Aschehougs förlag, Kristiania.

OTTO ANDERSSEN: Henrik af Navarra og de franske huguenotter, från bartholomeinatten till nantesiske ediktet, 1911, VIII + 336 s. och en karta, kr. 5:50.

—: Huguenotterne under Det nantiske Edikt (Henrik IV, Rohan, Richelieu) 1918. X + 255 s. och 3 porträtt.

Professor Anderssen har förut gjort sig känd och bemärkt genom tvenne band »Billeder av dannelsearbeidets historie», där humanismens, reformationens, den äldre realismens och filantropismens hufvudgestalter och idéer på ett populärt sätt tecknades. Sitt hufvudintresse har dr Anderssen emellertid tydligen ägnat åt den franska protestantismens historia. Han har här bedrifvit grundliga primärstudier och utvecklat sin framställningskonst i fransk skola. På vetenskaplig grundval och med själständig forskning men med uppenbar afsikt att äfven nå en bredare allmänhet har han så hittills publicerat tre större band: De franske huguenotter 1559—1572, 1907, 6 kr., samt de båda ofvannämnda. Den första är utgången och var därför nu tyvärr ej åtkomlig för redaktionen. Den andra delen, som börjar med Bartholomeinattens följder, visar upp, hvilka lifskrafter den franska protestantismen gömde på, och huru de blefvo sårade i deras djupaste rötter utan att dock helt dö. Förf:s uppfattning är den, att man kan våga göra slutsatsen, att Frankrikes senare historia utan hugenottrörelsen skulle under protestantismens verksamma om än icke härskande inflytande ha kunnat forma sig mera som en lugn evolution än som en våldsam svängning mellan motsatta ensidigheter både i religion och författning. Bartholomeinatten var en förbrytelse, som träffade både den franska protestantismen och den franska staten och samfundet. De båda banden, som nyss tillsändts mig, har jag ännu ej hunnit helt med, men vill redan här fästa uppmärksamheten på, att vi på nordiskt språk äga en så värdefull och fängslande originalframställning af ett af den evangeliska kyrkohistoriens mest dramatiska kapitel.

KARI GLÖERSEN: Far med Felen, 2. Tusendet, 1918, 199 s.

Det är en roman om kampen i Norge mellan olika religiösa strömningar, liksom om slitningarna mellan prästens hänsyn till kallet, till familjen och till — sitt eget innersta musikaliska behof. Det förefaller som om den gäfvit en värdefull kulturteckning af vissa sidor ur kyrkolifvets senare historia i vårt grannland. Är dock icke teckningen af de frireligiösa en smula chargerad? Boken hör till de ej allt för talrika inom den moderna skönlitteraturen, som stå förstående och sympatiska inför prästen och hans gärning. Framställningen är lättlast och fängslande.

Från G. J. A. Ruys, Utrecht.

Internationaal Christendom, onder redactie van Dr. J. A. CRAMER en Dr. J. W. PONT, 3:je årg. 1917—18 (6 nummer, 290 s.), 4 årg, 1918—19, nr 1—3.

Se föregående Årsskrift. I 4:e årgången hittills komna nummer diskutera båda utgifvarna i flera uppsatser frågor om folkens förbund och kristligt världsförbund. Dessutom litteraturanmälningar, de ungerska protestantiska kyrkornas gripande upprop till trosförvandter i andra länder etc.

Från A. H. Kruyt, Amsterdam.

De Schatkamer, Maandschrift voor den heiligen dienst, redaktie-adres: Prof. Dr. J. W. PONT, 12 årg. 1918, 12 häften, 183 s., pris fl. 1,50, i utlandet fl. 1,80.

Tidskriftens plan och allmänna innehåll har i föregående Årsskrift angifvits. Intresset för Hollands kyrkliga lif kan i Sverige blott växa under den likartade ställning i det politiska, som världskatastrofen skapat för de neutrala evangeliska staterna.

Från Buchdruckerei Berichthaus, Zürich.

Zwingliana 1918 n:o 2, 1919 n:o 1, Gedenknummer auf Neu-Jahr 1919. 104 s. och porträtt af Zwingli.

Denna värdefulla publikation har efter Zürcher och Furrers likvidation öfvergått till nytt förlag. Om innehållet, se litteraturanmälningar!

Från Herdersche Verlagshandlung, Freiburg i B.

Feldbriefe katholischer Soldaten, herausgegeben von Dr. G. PFEIL-SCHIFTER, Geh. Hofrat, Professor der Kirchengeschichte an der Universität München. 1918. I. Aus Tagen des Kampfes. XIX + 226 s. — II. Aus Ruhestellung und Etappe. 263 s. — III. Die religiöse Gedenkenwelt des Feldsoldaten. 169 s.

En samling katolska soldatbref, omkr. 450 stycken, utvalda ur en stor samling på 4 500 bref, som insamlats på föranstaltande af ett utskott till försvar för tyska och katolska intressen i världskriget och utgifvits till stor del som dokumentmaterial gent emot den bekanta stora fransk-katolska krigspublikationen mot Tysklands katoliker. Arbetet är tillägnadt bayerska arméns fältprost, hans excellens ärkebiskopen af München och Freising Dr. Michael von Faulhaber, som själf varit åtskilligt ute hos sina bayrare vid fronten. Katolsk soldatreligiositet får här en ingående och mångsidig belysning.

K. B. WESTMAN.

Från författarna.

A. ARWIN: Några reflexioner i dagens religiösa frågor. Gleerupska Universitets-bokhandeln, Lund 1918, 40 s. Pris 75 öre.

A. ARWIN: Försök till utläggning af tio Guds bud med stöd af Luthers förklaringar. Ph. Lindstedts Universitetsbokhandel, Lund, 1915. 16 s. Pris 25 öre.

—: Johannes evangelium. Ett pedagogiskt försök. Gleerupska Univ.-bokh., Lund 1918. 101 s. Pris 2 kr.

B. GOTTFRID W. WESTLING: Ur Linköpings stifts historia 1593—1843. Henric Carlssons bokhandel, Linköping (i distribution) 1919. 495 s. Pris 15 kr.

Den kände flitige forskaren, som i Teologisk tidskrift 1884, 1885 och 1887 samt i denna Årsskrift 1912—16 behandlat olika partier af Linköpings stifts historia och tecknat några af stiftets ledande personer, har här sammanfört och fullständigt sitt material till en teckning af stiftets förhållanden under den långa, men på sätt och vis ganska enhetliga tidpunkten från Uppsala möte till de religiösa folkrörelsernas begynnelse på 1840-talet. Arbetet är icke en periodvis fortskridande stiftshistoria, utan mera en materialsamling, grupperad efter sakliga synpunkter (kapitlen äro: Stiftet och dess styrelse, Prästerskapet, Befordringsväsendet, Prästernas ämbetsförrättningar, Prästerskapets ekonomi, Kyrkor och deras egendom, Den andliga kulturen, Folkets moralitet, Fattig- och sjukvård). Det är emellertid mycket innehållsrikt och kan göra god tjänst såsom en rikhaltig grufva för upplysningar af icke obetydligt värde äfven för vår kyrkas historia i det hela.

K. B. WESTMAN.

Från utgifvarna.

Förhandlingar vid New England-konferensens sjätte årsmöte i Springfield och East Longmeadow, Mass., den 17—21 april 1918 och Pastoralkonferensen i Worcester, Mass., den 19—21 okt. 1917. Rock Island, Ill. 1918.

Förhandlingar. New York-konferensens af Augustana-synoden fyrtioåttonde årsmöte hållet i Titusville, Pa., den 17—21 april 1918. Rock Island, Ill. 1918.

Uppsala Universitets Biblioteks årsberättelse för år 1917. Uppsala 1918.

Julhälsningar till församlingarna från präster i Skara stift 1918. 13:e årgången. Skara 1918. 128 s. med illustr. Pris 1:50.

Bland uppsatserna märkas: G. T. Lundblad, Något om Händene kyrka; K. A. Hellgren, Baltaks kyrka; M. Lindskog, Agnetorp-Tidaholms församlingshem; W. Alander, J. A. Tunberg; H. Östergren, Skara stifts arbetshem.

Västgötaungdomens julbok 1917. Utgifven af Skara stifts ungdomsråd genom Cl. Törner. Sköfde 1917. 64 s. med illustr. Pris 60 öre.

Bland uppsatserna märkas: Otto Hermansson, En kyrklig instruktionskurs; Cl. Törner, Ungdomsrådet i Skara stift; F. Johansson, Några ord om Ådalens kyrkliga fortsättningsskola; G. Helander, Gunnar Wennerberg som religiös personlighet.

Från redaktören af »Festskrift utgifven af Lunds universitet vid dess tvåhundra-femtioårsjubileum 1918».

GUSTAF AULÉN: Martin Erik Ahlman och Ebbe Gustaf Bring, en teologisk strid på 1840-talet, 67 s., kr. 1:75.

MAGNUS PFANNENSTILL: Luthers tro som förtröstan och kunskap, 29 s., 1 kr.

EINAR LÖFSTEDT: Kritische Bemerkungen zu Tertullians Apologeticum, 120 s., kr. 3:75.

EWERT WRANGEL: Studier i gammalkristen ornamentik, med 27 textfigurer, 49 s., kr. 1:75.

HELGE KJELLIN: Medeltida grafvårdsformer i Norden, med 12 textfigurer, 36 s., kr. 1:25.

ARNOLD NORLIND: Das Problem des gegenseitigen Verhältnisses von Land und Wasser und seine Behandlung im Mittelalter, 57 s., 1:50.

C. G. BERGMAN: Testamentet i 1600-talets rättsbildning, 131 s., kr. 3:75.

ALBERT NILSSON: Fru Nordenflychts religiösa diktning, 86 s., kr. 2:25.

Samtliga dessa bidrag innehålla mer eller mindre af direkt kyrkohistoriskt intresse. Då de finnas tillgängliga i bokhandeln separat, fästes härmed uppmärksamheten på dem. Atminstone ett par af dem förtjäna ur kyrkohistorisk synpunkt sin särskilda anmälan.

Tidskrifter.

Historisk Tidskrift, utgifven af Svenska historiska föreningen genom TORVALD HÖJER, årg. 38, 1918.

Innehåller bl. a. H. Almquist: August von Hartmansdorffs personlighet och tidigare politiska bana II, N. Ahnlund: Gustaf II Adolfs första preus-

siska fälttåg och den europeiska krisen 1626, E. Hildebrand: Dokumenter till Stockholms blodbads förhistoria, Dens.: Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630 (anm.), samt historisk bibliografi för 1917.

Bibelforskaren, utgifven af ERIK STAVE, 35:e årg. 1918.

Innehåller bl. a. Ernst Hedström: Katekesnämndens förslag, O. Hippel: Kyrklig sedvanerätt, F. Wimmercranz: Om Kristi kyrkas enhet, Tor Andræ: Tre religiösa personligheter (Grundtvig, Runeberg, Waldenström), O. Hippel: Den kyrkliga lagstiftningens organ i vårt land, Uppsala teologiska fakultets utlåtande i katekesfrågan, N. Söderblom: Yttrande om det nya katekesförslaget, samt talrika anmälningar af äfven kyrkohistorisk litteratur.

Kyrklig Tidskrift, utgifven af EMIL BERGLUND, 24:e årg. 1918.

Innehåller bl. a. Karl K:son Leijonhufvud: Bidrag till själavårdens vid de indelta regementena historia under Frihetstiden och Gustavianska tiden, Pekka Wäinö: Carl Eric Læstadius, J. Thulin: I krigskrisens och jubelårets tecken, Pehr Johnsson: Prästerna under öfverflödsförordningen, Hj. Danell: Tankar inför världshändelserna, J. A. Eklund: Störst är kärleken. — Med denna årgång upphör Kyrklig tidskrift.

Kristendomen och Vår tid, utgifven af O. LEWAN m. fl., 13:e årg. 1918.

Innehåller bl. a. O. Lewan: Windelbands religionsfilosofi, Rurik Holm: När Lunds universitet fick sin förste prokanslär, Fr. Roslund: Den omstridda leden i den apostoliska bekännelsen, E. Aurelius: Jesu liknelser och rabbinernas, Hj. Holmquist: Norska festskrifter till reformationsjubileet, M. Pfannenstill och S. Stadener: Om kristendomsundervisningen i våra skolor, samt kyrkliga notiser och anmälningar äfven af kyrkohistorisk litteratur.

Norsk teologisk tidsskrift, utgit av LYDER BRUN m. fl., 19:e årg. 1918.

Innehåller bl. a. Universitetets reformationsmindefest 31 okt. 1917, A. Brandrud: Biskop Christer Brun, E. von Dobschütz: Luthers dokortitel og doktored, A. Fridrichsen: Urkristelig apokalyptik og nutidskristendom, Th. Dahl: Wichern, Gunnerus-jubilæet i Kristiania 26—28 febr. 1918, Th. L. Thomsen: Dansk Kirkeliv 1916—1918, O. A. Johnsen: Filantropismens indflydelse paa den lærde skole i Norge omkring 1800, Fr. Bull: Jens Nilssøn og den norske humanisme, E. Berglund: Kyrka och kristendom i Sverige 1916 och 1917.

Teologisk Tidsskrift, redigeret av J. O. ANDERSEN og F. E. TORM. IX Bind, 3 Række 1918—19.

Innehåller bl. a. A. Gemmer: Nogle Hovedlinjer i Pontus Wikners religiösa Udviklingsgang, J. C. Jacobsen: Julius Wellhausen, Lis Jacob-

sen: Af Alterbogens Krønike, R. Thomsen: Engelsk Kirkeliv i 1917, Lindegaard Petersen: Fransk protestantisk Kirkeliv i 1917, E. Rodhe: Svenska kyrkan 1917, M. Gjessing: Kirkelig Liv i Norge 1917, L. Bostrup: Luthers Forelæsning over Romerbrevet 1515—16, och anmärkningar af bl. a. kyrkohist. litteratur.

For Kirke og Kultur, utgiven av EIVIND BERGGRAV. 25:e årg. 1918.

Innehåller bl. a. E. Berggrav: Upsala-kommentar, S. Mowinckel: De store mindeskrifter, V. Sönstevold: Sigbjørn Obstfelder frem igjen? J. Helgason: Thomas Sæmundsson, S. Mowinckel: Julius Wellhausen, E. Berggrav: Otto Jensen, Hans Kock: Johannes Jørgensen, S. Michelet: Religionsundervisningen i vore nabolande, V. Amundsen: Streifyls fra Verdens kristelige studenterforbund, T. Bohlin: Den frikyrkliga studentrörelsen i Sverige, m. fl. uppsatser om kristliga studentrörelsen i Norden, anmälningar.

Teologisk Tidskrift, Teolooginen Aikakauskirja, utgifven af JAAKKO GUMMERUS och EDV. STENIJ. 23:e årg. 1918.

Innehåller bl. a. V. T. Rosenqvist: Topelius som psalmdiktare, G. G. Rosenqvist: Frihetens betingelser, J. Gummerus: Uskanpukdistuksen et., A. F. Puukko: Julius Wellhausen, J. Th. Bring: Kyrkliga meddelanden från Sverige, G. Storgårds: De svenska församlingarnas ställning för närvarande, V. T. Rosenqvist: Kyrkan och vår svenska bildade klass, K. Korhanen: Pohjoismaisten etc., litteraturanmälningar.

Vår Lösen, utgifven genom Kyrkliga Frivilligkåren i Uppsala. Redaktion: M. BJÖRKQUIST, K. B. WESTMAN, T. BOHLIN. 9:e årg. 1918.

Innehåller bl. a. M. Björkquist: Vid den svenska folkhögskolans 50-årsjubileum; G. Dahlqvist: Stiftelsen För Sverige och kristen tro; O. Hippel: Till frågan om prästval; H. Hägglund: En tids- och lifsbild från den kyrkliga väckelsens tid å Västkusten; A. Lehtonen: Den religiösa situationen i Finland under och efter den röda tiden; E. Liedgren: Till Topeliusminnet, Arne Garborg och religionen, J. H. Thomander, Flora och Bellona; Ebba Pauli: Birkagården; E. Rodhe: Kristendomsundervisningen i skolorna, Ett kyrkligt 25-årsjubileum, Några ord om nattvarden; K. B. Westman: Den internationella kyrkorörelsen och Neutrala kyrkliga konferensen i Uppsala, Rysk kristendom och ryskt samhällslif; inlägg i psalmboksfrågan af S. Gabrielsson, E. N. Söderberg, S. Belfrage; tal vid Sigstunastiftelsens invigning af N. Söderblom, J. A. Eklund, M. Björkquist.

Skrifter utgifna af Kyrkohistoriska Föreningen.

Publikationer 1900—1909.

Se *Systematiskt Register till Kyrkohistorisk Årsskrift med bilagor årgångarne 1900—1909*, utarbetadt af GUSTAF WALLI. Uppsala 1910.

Publikationer 1910.

- I: 11. *Kyrkohistorisk Årsskrift*. XI:te årg. utg. af HERMAN LUNDSTRÖM. Uppsala 1910. Pris i bokh. 5 kr.

Innehåller bl. a.: HJ. HOLMQUIST. Franciskusproblemet. EMIL LIEGREN. J. O. Wallins ungdomsutveckling, betraktad med hänsyn till hans senare verksamhet. H. LEVIN. Bidrag till Visby stifts historia. H. LUNDSTRÖM. Ur själfbekännelser från början af förra århundradet. NAT. BECKMAN. Hvem har döpt Olof Skötkonung? I. COLLIJN. Bibliografiska Miscellanea. — E. LINDERHOLM. Skrifter och bref af Sven Rosén. A. B. CARLSSON. En bön af Axel Oxenstierna »öfver alle ens egne och gemene åligganden». I. COLLIJN. Johannes och Olaus Magnus i Uppsala Universitets bibliotek förvarade bref till Johannes Dantiscus.

- II: 4. Svenska Synodalakter efter 1500-talets ingång, samlade och utgifna af HERMAN LUNDSTRÖM. Andra serien. Strängnäs stift. Andra häftet. Uppsala 1910. Pris i bokh. 2 kr. (Denna urkundsamlings *första serie*, innehållande *Synodalakter från Upsala ärkestift 1526—1800*, var fullständigt utkommen år 1908.)

Publikationer 1911.

- I: 12. *Kyrkohistorisk Årsskrift*. XII:te årg. utg. af HERMAN LUNDSTRÖM. Uppsala 1911. Pris i bokh. 5 kr.

Innehåller bl. a.: ALB. HAUCK. Motsatser inom den senare medeltidens kyrkobegrepp. E. LINDERHOLM. Om norrländska kyrkostadgar från 1500 och 1600-talen. H. LUNDSTRÖM. Äkta martyrakter från de första århundradenas

kristendomsförföljelser. III. Appollonius' martyrium. ELOF HALLER. Bidrag till den kyrkliga lagstiftningens historia i Sverige under 1700-talet. N. BECKMAN. Ett par ord om Skara biskopskrönika. K. B. WESTMAN. Sveriges kyrka och Englands, ett kommittébetänkande. ISAK COLLIJN. Bibliografiska Miscellanea. — E. LINDERHOLM. Skrifter och bref af Sven Rosén. J. RUDBECK. Frågor eller spörsmål öfver vår kristendoms eller katekesens hufvudstycken.

II: 4. Svenska Synodalakter efter 1500-talets utgång, samlade och utgifna af HERMAN LUNDSTRÖM. Andra serien. Strängnäs stift. Tredje häftet. Upsala 1911. Pris i bokh. 2 kr.

Publikationer 1912.

I: 13. *Kyrkohistorisk Årsskrift*. XIII:de årg. utg. af HERMAN LUNDSTRÖM. Upsala 1912. Pris i bokh. 5 kr.

Innehåller bl. a.: HERMAN NEANDER. Den ortodoxa kyrkan i Grekland. G. WESTLING. Kyrkans verksamhet och resultatet däraf i Linköpings stift under biskop Filerius' tjänstetid 1761—1780. NAT. BECKMAN. Ärkestiftets äldsta kalendarium. G. WESTLING. Linköpings stifts prästerskap, dess konsistorium och biskop 1761—1780. OLOF BERGSTRANDH. Det kristliga och kyrkliga lifvet inom Härnösands stift under 1800-talets förra hälft. HERMAN LUNDSTRÖM. Ett förslag från 1700-talets början om närmare förbindelse mellan Englands och Sveriges kyrkor. I. COLLIJN. Bibliografiska Miscellanea. — E. LINDERHOLM. Skrifter och bref af Sven Rosén. YNGVE BRILIOTH. Om ett vittnesförhör angående visitationerna i Linköpings stift hållet år 1328.

Bilaga:

HERMAN LUNDSTRÖM. Fynd och forskningar. Kritiska utflykter på den svenska kyrkohistoriens område. Första häftet. Upsala 1912. Pris i bokh. 2 kr.

Innehåll: I. Hvem har döpt Sveriges förste kristnade konung? II. En medeltida, hittills obeaktad likvorist-fråga. III. Om äktheten af Johan III:s berömda tal till Smålands och Ölands prästerskap på Borgholms slott den 28 april 1588.

Publikationer 1913.

I: 14. *Kyrkohistorisk Årsskrift*. XIV:de årg. utg. af HERMAN LUNDSTRÖM. Upsala 1913. Pris i bokh. 5 kr.

Innehåller bl. a.: JOHNNY ROOSVAL. Till frågan om Gotlandskyrkornas kronologi. H. D. HALLBÄCK. Några ord om Olof Lambatungas dödsår. GOTTFRID CARLSSON. Några anteckningar om de teologiska studierna i Upsala under universitetets första tillvaro. G. WESTLING. Den religiösa ställningen inom Linköpings stift under 1880-talet. ALEXANDER RYDBERG. Peter Murbecks lif och verksamhet i Stockholm (med 2 porträtt). YNGVE BRILIOTH. De svenska medeltidsbiskoparnas visitationes liminum ss. apostolorum. —

26 — 18108. *Kyrkohist. Årsskrift 1919.*

HERMAN LUNDSTRÖM. Biskopsvigningen i Upsala domkyrka år 1575. HERDER BLOCK. Till de kyrkliga förpliktelseernas och invigningarnas historia i Sverige. KNUT B. WESTMAN. Två handskrifter af Birgittas Revelationer.

Publikationer 1914.

I: 15. *Kyrkohistorisk Årsskrift*. XV:de årg. utg. af HERMAN LUNDSTRÖM. Upsala 1914. Pris i bokh. 5 kr.

Innehåller bl. a.: NILS JAKOBSSON. Upsaladocenten Gradins deputationresa till patriarken i Konstantinopel 1739—40 — ett led i Zinzendorfs missionsplaner. J. NORDLANDER. Urgamla kyrkliga traditioner i Norrland. EMANUEL LINDERHOLM. Teologi och pietism. G. WESTLING. Om Linköpings stift under förra hälften af 1600-talet. H. D. HALLBÄCK. J. O. Hoof och Hoofianismen. GUSTAF BRANDT. Carl Olof Rosenius. NATHAN SÖDERBLUM. Ärkebiskop Stafans invigning i katedralen i Sens år 1164. ERNST LUNDSTRÖM. Hvem var den egentlige upphofs mannen till den berömda s. k. Skytteanska skolan i Lycksele? MARTTI RUUTH. Karl XII i den mystiska separatistiska profetians ljus. — HERMAN LUNDSTRÖM. Liturgisk ordning vid svenska biskopsvigningar under 1700-talet. HERMAN LUNDSTRÖM. Prästerskapets underdåniga anhållan vid 1647 års Riksdag om konkordiebokens konfirmerande och antagande såsom symbolisk bok i Sverige. *In memoriam*: D:r Anton Christian Bang och D:r Holger F. Rørdam.

Bilaga:

HERMAN LUNDSTRÖM. Fynd och forskningar. Kritiska utflykter på den svenska kyrkohistoriens område. Andra häft. Upsala 1914. Pris i bokh. 2 kr.

Innehåll: IV. Ett nyupptäckt synodalcirkulär från år 1513. V. Till frågan om Olof-Skötkonungs dop. VI. Till konfirmationens historia i Sverige.

Publikationer 1915.

I: 16. *Kyrkohistorisk Årsskrift*. XVI:de årg. utg. af HERMAN LUNDSTRÖM. Upsala 1915. Pris i bokh. 5 kr.

Innehåller bl. a.: K. V. ZETTERSTÉEN. En anonym biografi öfver biskop Rabbula i Edessa († 435). Öfversatt från syriska. GOTTFRID CARLSSON. Vår förste lutherske ärkebiskops Wittenbergsstudier. HERMAN LUNDSTRÖM. Efterkrift till nästföregående undersökning. OSKAR HIPPEL. Jämförelse mellan kyrkolagskommitténs förslag, utarbetadt vid höstsammanträdet 1838, och det Thomanderska kyrkolagsprojektet af 1837. GOTTF. WESTLING. Uno von Troil såsom biskop i Linköpings stift. H. D. HALLBÄCK. J. O. Hoof och hoofianismen. (Forts. och afslutning från årg. XV.) EMIL LIEDGREN. Walins läroår som psalmdiktare 1806—1812. Med en inledning om religionens plats i sjuttonhundratalets poesien och den estetiskt motiverade psalmboksreformen. — HERMAN LUNDSTRÖM. Är den gamla uppgiften riktig, att Swedenborg efter sitt misslyckade frieri till Polhems dotter »svurit en dyr ed», att han aldrig skulle tänka på att ingå äktenskap? ELOF HALLER. Haqvin Spe-

gels visitationsakter år 1687. C. G. WAHRENBERG. En episod ur herrnhutismens historia i Sverige. OSCAR HIPPEL. Biskop Agardh mot Lundateologien på 1830-talet. HERMAN LUNDSTRÖM. Biskop Laurelius' visitationsordning. FR. WESTLING. Några meddelanden om Ösels kyrkliga förhållanden under åren 1645—1650. ERNST HJ. LUNDSTRÖM. Efterskrift till föregående meddelanden. B. RUD. HALL. Kyrkliga och kulturella interiörer från storhetstidens uppryckningsarbete. Utdrag ur Joh. Rudbeckii domkapitels- och visitationsprotokoller 1619—1628.

Publikationer 1916.

I: 17. *Kyrkohistorisk Årsskrift*. XVII:de årg. utg. af HERMAN LUNDSTRÖM †. Upsala 1917. Pris i bokh. 5 kr.

Innehåller bl. a.: HJ. HOLMQUIST. † Herman Lundström (med porträtt). ERNST VON DÖBELN. Förteckning afver domprosten A. H. Lundströms af trycket utgifna skrifter. EMIL LIEDGREN. Wallins läroår som psalmdiktare 1806—12 (forts.). HERMAN LUNDSTRÖM. Bidrag till tolkningen af biskop Bruns bref år 1008 till kejsar Henrik II. PEKKA WÄINÖ. Till belysande af tillståndet i vår nordligaste församling vid tiden för L. L. Læstadii uppträdande. G. WESTLING. Om »upplysningstidens» svenska kyrka med särskildt afseende på Linköpings stift. F. WESTLING. Genmäle. — B. R. HALL. Kyrkliga och kulturella interiörer från storhetstidens uppryckningsarbe (forts.).

Publikationer 1917.

I: 18. *Kyrkohistorisk Årsskrift*. XVIII:de årg. utg. af HJALMAR HOLMQUIST. Upsala 1918. Pris i bokh. 7 kr.

Innehåller bl. a.: HJ. HOLMQUIST. Den 31 oktober 1917. ERNST LUNDSTRÖM. Ett märkligt Lutherbref i Stockholms Riksarkiv (med plansch). EMIL LIEDGREN. Wallins läroår som psalmdiktare 1806—12 (slut). A. GIEROW. Bidrag till det svenska militärkyrkoväsendets historia. E. FALK. Marsilius af Padua. D. FEHRMAN. Lunds domkapitel och prästbildningen under 1700-talet. — G. CARLSSON. Ericus Olais utrikesstudier. A. RYDBERG. Peter Murbecks framställning af ordo salutis. E. BEXELL. Protokoll vid biskop J. Baazius d. ä:s visitation i Reftele 1647. K. B. WESTMAN. Anteckningar till svensk senmedeltid och reformationen. HJ. HOLMQUIST. Lutherlitteratur 1917.

Publikationer 1918.

I: 19. *Kyrkohistorisk Årsskrift*. XIX:de årg. utg. af HJALMAR HOLMQUIST. Upsala 1918. Pris i bokh. 8 kr.

Innehåller bl. a.: A. GIEROW. Bidrag till det svenska militärkyrkoväsendets historia (forts.). — YNGVE BRILIOTH. Två svenska biskopsprovisioner på 1460-talet. ERNST NYGREN. Ericus Olais och andra svenskars studiebesök i Siena. HJ. HOLMQUIST. Albert Hauck †. K. B. WESTMAN. Underrättelser. HJ. HOLMQUIST. Efterskörd till Lutherlitteraturen 1917. Utomtysk reformationshistoria. Till ryskt och tyskt fromhetslif.

Pris i bokhandeln 8 kr.

Uppsala 1919. Almqvist & Wiksells Boktryckeri-A.-B.

Y.C101039

